

RZĄDOWA RADA LUDNOŚCIOWA

BIULETYN

50

Warszawa 2006

PL ISSN 1642-5979

Opracowuje:
Sekretariat Rządowej Rady Ludnościowej

Pod redakcją:
Ewy Frątczak
Ewy Orzełek

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
I. BYCIE RODZINĄ W EUROPIE – wykład Linda Hantrais Keynote speech Linda Hantrais	7
II. BYCIE RODZINĄ W EUROPIE – raport Linda Hantrais Living as a Family in Europe Linda Hantrais	13
III. ZMIENIAJĄCA SIĘ STRUKTURA RODZINY W EUROPIE. PORTRET RODZINY W EUROPIE – <i>Dymitr Filipow</i> Changing family formations in Europe. Portrait of the family in Europe	54
IV. ZMIENIAJĄCE SIĘ WZORCE RODZINY W EUROPIE. PRZEKSZTAŁCENIA W RODZICIELSTWIE W SPOŁECZEŃSTWACH EUROPEJSKICH – <i>Francesco C. Billarii</i> Changing family formations in Europe. The transition to parenthood in European societies	89
V. STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI I WYNIKAJĄCE Z NIEGO WYZWANIA DLA POLITYKI SOCJALNEJ – <i>Ronald C. Schoenmaeckers</i> Population Ageing and its Challenges to Social Poicies	129
VI. STARZENIE SIĘ POPULACJI I WYPŁYWAJĄCE Z NIEGO WYZWANIA DLA POLITYKI SPOŁECZNEJ. PRACOWNICY W WIEKU PODESZŁYM NA RYNKU PRACY I W POLITYCE SPOŁECZNEJ – <i>Irena E. Kotowska</i> Population Ageing and its Challenges to Social Poicies Older Workers in the Labour Market and Social Policies	180

WSTĘP

Oddajemy do rąk Czytelników 50. numer „Biuletynu Rządowej Rady Ludnościowej”, dokumentujący wybrane materiały Europejskiej Konferencji Ludnościowej 2005 „*Demographic Challenges for Social Cohesion 2005*”.

Konsekwencje wynikające z procesów demograficznych ostatniej dekady skłoniły Radę Europy do zwołania europejskiej konferencji z udziałem przedstawicieli rządów, zapraszając na wspólne obrady demografów i twórców różnych dziedzin polityki. Głównym celem konferencji była ocena kluczowych trendów polityki ludnościowej w krajach członkowskich Rady Europy. Tematy prezentowane na konferencji połączyły trendy demograficzne z reagowaniem na nie polityki, zapewniając w ten sposób możliwość dialogu między demografami i osobami podejmującymi decyzje na najwyższym szczeblu.

Przygotowanie konferencji zostało powierzone *Joint Organizing Committee* składającemu się z reprezentantów Europejskiego Komitetu Ludnościowego (*European Population Committee*), Zgromadzenia Parlamentarnego, Kongresu Lokalnych i Regionalnych Władz i Komitetu Europejskiego dla Społecznej Spójności.

W konferencji wzięli udział krajowi, europejscy i międzynarodowi eksperci, osoby odpowiedzialne za tworzenie polityki dotyczącej kwestii ludnościowych i demograficznych, m.in.: członkowie parlamentów krajów członkowskich, reprezentanci narodowych ministerstw zajmujących się polityką społeczną lub problemami ludnościowymi i demograficznymi; reprezentanci innych międzyrządowych organizacji i NGO's zajmujących się kwestiami demograficznymi i społecznymi; reprezentanci lokalnych i regionalnych autorytetów i mediów specjalizujący się w zagadnieniach polityki społecznej, zagadnieniach demograficznych i ludnościowych, a także eksperci i naukowcy.

Na treść biuletynu składają się wybrane materiały z sesji 1, pt. *Zmiany procesu formowania rodziny, zmiany płodności i ich konsekwencje* oraz sesji 2, pt. *Starzenie się ludności – wyzwania dla polityki społecznej*.

Wydanie biuletynu było możliwe dzięki dofinansowaniu Prezesa RM dla Sekretariatu Rządowej Rady Ludnościowej (ze środków przyznanych Zarządzeniem Nr 101 Prezesa Rady Ministrów z dnia 21 października 2005, Par. 4300), z przeznaczeniem na pokrycie przygotowania i wydania materiałów z Europejskiej Konferencji Demograficznej 2006 oraz dokumentów odniesionych do procesów demograficznych o charakterze międzynarodowym.

Zamieszczone teksty były tłumaczone przez Europejskie Centrum Tłumaczeń Sulima Investment Management w Warszawie, a następnie tłumaczenie zostało poddane weryfikacji merytorycznej przez pracowników naukowych, w zdecydowanej większości członków Rządowej Rady Ludnościowej.

Za trud weryfikacji tekstów i nakład pracy z tym związany składamy serdeczne podziękowania dla prof. dr hab. Ireny Elżbiety Kotowskiej (weryfikacja tekstów autorstwa R. C. Schoenmaeckers'a, I. E. Kotowskiej); dr Anecie Ptak-Chmielewskiej (weryfikacja tekstu autorstwa F. C. Billariego); mgr Kamilowi Sienkiewiczowi (weryfikacja tekstu autorstwa D. Philipowa). Teksty autorstwa L. Hantris były weryfikowane przez piszącą te słowa.

Mamy ogromną nadzieję, że przedkładana publikacja, która jest tłumaczeniem materiałów Europejskiej Konferencji Demograficznej 2006 przyczyni się do lepszego zrozumienia zakresu i istoty zmian w podstawowych procesach demograficznych Europy, których jesteśmy świadkami i w których uczestniczymy. Tocząca się w czasie obrad konferencji debata merytoryczna – naukowa i polityczna – jednoznacznie wykazała, że rządy państw mają ważną rolę do odegrania w rozwiązywaniu aktualnych i przewidywanych zmian w procesach demograficznych Europy.

Oryginalne teksty dokumentów (referaty) znajdują się na stronie www.coe.int/population.

**Sekretarz Generalny
Rządowej Rady Ludnościowej**

I. BYCIE RODZINĄ W EUROPIE – wykład Linda Hantrais **Keynote speech Linda Hantrais**

EPC(2005)K1.0,
Rev. 01.03.05

Europejska Konferencja Demograficzna 2005 **Wyzwania demograficzne dotyczące spójności społecznej**

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez
Europejski Komitet Demograficzny we współpracy ze
Zgromadzeniem Parlamentarnym oraz
Kongresem Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy

Hemicycle, Palais de l'Europe, Strasburg,
7–8 kwietnia 2005

Posiedzenie 1
Zmiana form rodziny w Europie

Życie w rodzinie w Europie

Linda Hantrais
Uniwersytet w Loughborough, W. Brytania

Życie w rodzinie w Europie *Linda Hantrais*

Nadrzędnym celem niniejszego wykładu jest zbadanie, jak trendy demograficzne obserwowane w drugiej połowie XX wieku w Europie wpłynęły na życie w rodzinie oraz jak rządy reagują na wyzwania stawiane przez zmieniające się wzorce tworzenia i rozpadu rodziny. Wykład ten rozpoczyna się badaniem zmian rozumienia życia (i pracy) w rodzinie w Europie, w dalszej zaś części omówione zostały konsekwencje tych zmian dla polityki. We wnioskach ponownie analizowane jest znaczenie poruszanych kwestii dla spójności społecznej krajów europejskich.

Zmiana znaczenia „życia w rodzinie” w Europie

Ogólnie demografowie odnotowują szereg kluczowych zmian w zakresie tworzenia i struktury rodziny, które wystąpiły w społeczeństwach europejskich pod koniec XX wieku:

- Rodzicielstwo jest odkładane na okres późniejszy i rodzenie dzieci częściej skoncentrowane jest na mniejszej liczbie lat, w wieku późniejszym, szczególnie w przypadku dobrze wykształconych kobiet; obecnie jest bardziej prawdopodobne, że narodziny pierwszego dziecka będą mieć miejsce u kobiet zbliżających się do trzydziestego roku życia, inaczej niż w roku 1980 (dwudziesty piąty rok życia).
- Wskaźniki płodności maleją, czego rezultatem są mniejsze rodziny. Wskaźniki dzietności w danym roku osiągnęły najniższe poziomy w kilku krajach (1,17 w Republice Czeskiej, 1,19 na Słowacji, w porównaniu z 2,0 w Irlandii w roku 2002). Dane dotyczące całkowitej płodności w przypadku kobiet, które zbliżają się do końca okresu rozrodczego wskazują na łagodniejszy spadek w czasie, gdyż wiele kobiet, które zrezygnowało z wczesnego macierzyństwa, decyduje się na dzieci później (1,49 dzieci w Irlandii oraz 1,53 w Niemczech w przypadku kobiet urodzonych w roku 1965, w porównaniu z 2,19 dla Irlandii oraz 2,56 dla Cypru).
- Długoletnia bezdzietność, w coraz większym stopniu spowodowana dobrowolną decyzją par o nieposiadaniu dzieci, stanowi trzecią tendencję odnotowaną przez demografów, która osiąga 20% w Austrii, Niemczech oraz Anglii i Walii, lecz mniej niż 5% w Portugalii w przypadku kobiet urodzonych w latach 1950 i 1960.
- Średnie krajowe również nie ukazują wyraźnej tendencji do polaryzacji w społeczeństwach między rodzinami, które posiadają dwoje lub więcej dzieci oraz parami bezdzietnymi.
Inny zakres zmian dotyczy deinstytucjonalizacji życia w rodzinie:
- Małżeństwo i rodzicielstwo w coraz większym stopniu przestają być ze sobą związane: w Szwecji oraz Estonii ponad 56% urodzeń ma obecnie miejsce poza małżeństwem, w porównaniu z mniej niż 5% w Grecji oraz na Cyprze.
- Współczynniki rozwodów wzrosły do bezprecedensowych poziomów, 55 na każde 100 małżeństw w Szwecji, lecz mniej niż 20 w Polsce (rozwody są nadal nielegalne na Malcie).
- Inną zmianą wywierającą wpływ na znaczenie życia w rodzinie jest wzrost przypadków samotnego rodzicielstwa związanego z wyższymi wskaźnikami urodzeń pozamałżeńskich oraz rozwodów, od 25% w Estonii i ponad 23% w W. Brytanii w przypadku dzieci w wieku 0–14 lat, zgodnie z danymi pochodzącymi z ostatniego spisu ludności, do 7,9% w Grecji oraz 5,2% na Cyprze. Prawdopodobne jest, że większa liczba dzieci doświadczy zmian różnych form organizacji życia w rodzinie i będzie zamieszkiwać z jednym rodzicem lub z rodzicami przyznanymi. Jednakże, nawet w krajach o wysokich wskaźnikach samotnego rodzicielstwa oraz rozwodów, przynajmniej dwie trzecie dzieci nadal spędza większą część swojego dzieciństwa mieszkając jako rodzina z obojgiem biologicznych rodziców.
- Coraz większa liczba osób z różnych powodów mieszka samotnie i dlatego nie można ich zaliczyć w spisie powszechnym do rodzin, mimo że mogą pozostawać członkami rodzin z przypisanymi obowiązkami i odpowiedzialnością. W tym przypadku odsetki wahają się między 23,1% gospodarstw w Danii do 6,1% w Portugalii oraz 5,2% na Cyprze.

Życie w rodzinie w Europie obecnie

Podsumowując można stwierdzić, że w wyniku tych trendów demograficznych dla coraz większej liczby Europejczyków życie w rodzinie obecnie oznacza życie w mniej licznych rodzinach, w których dzieci długo pozostają z rodzicami, coraz częściej nieformalnych (bez zawarcia małżeństwa i bez wspólnego zamieszkania).

Jednakże, zgodnie z tymi przykładami, czas, stopień, tempo, a nawet kierunek zmian różnią się znacznie w krajach i między krajami. Podobnie dzieje się z reakcjami na te zmiany, co utrudnia prognozy rozwoju życia w rodzinie lub ekstrapolacje z jednego społeczeństwa do innego.

Wzory życia w rodzinie w Europie

Kiedy różne wskaźniki tworzenia rodziny i form życia w rodzinie są powiązane przy użyciu danych zgromadzonych na progu XXI wieku, zaobserwować możemy nowe zjawisko: kraje Europy Południowej odnotowujące niskie wskaźniki rozwodów oraz niskie wskaźniki urodzeń pozamałżeńskich uznaje się również za kraje o wyższym wieku urodzenia pierwszego dziecka oraz te o najniższych wskaźnikach płodności. Przeciwnie, kraje, w których rodziny stały się mniej zinstytucjonalizowane, tak jak w Północnej Europie, nadal charakteryzują się wyższymi wskaźnikami płodności oraz nieco niższym wiekiem urodzenia pierwszego dziecka. Podobnie, jak w 15 państwach członkowskich UE kraje Europy Środkowej i Wschodniej nie stanowią niezróżnicowanego bloku w odniesieniu do zmian demograficznych; odnotowują one niższy wiek urodzenia pierwszego dziecka oraz niskie wskaźniki płodności, lecz stanowią przykłady obu ekstremalnych wzorców obecnych w Europie Zachodniej w odniesieniu do deinstytucjonalizacji rodziny.

Zmiana znaczeń „pracy i życia w rodzinie”

Koncepcja „życia w rodzinie” nie może być właściwie rozumiana również bez zbadania zmieniającej się relacji pomiędzy nieodpłatną pracą w rodzinie a pracą odpłatną.

Mimo że zgodnie z ogólnym trendem więcej kobiet posiadających małe dzieci nadal pracuje podczas okresu wychowawczego, pomiędzy państwami członkowskimi UE zaobserwować można uderzające różnice: w przypadku grupy wiekowej 25–54 lata w roku 2000, wskaźnik zatrudnienia wynosił 82,4% w Szwecji, w porównaniu z 54,2% w Hiszpanii oraz 33,4% na Maltcie. Różnica dotycząca zatrudnienia ze względu na płeć (różnica między wskaźnikami zatrudnienia mężczyzn i kobiet) wynosiła jedynie 2,2% na Litwie oraz 3,5% w Szwecji, w porównaniu z 34,2% w Grecji oraz 55,8% na Maltcie).

Na podstawie tych danych, kraje europejskie dzielą się na następujące grupy:

- Kraje Europy Północnej charakteryzują się stosunkowo wysokimi wskaźnikami zatrudnienia kobiet, małymi różnicami dotyczącymi zatrudnienia ze względu na płeć oraz stosunkowo wysoką płodnością, gdzie stosunkowo duża liczba kobiet z dziećmi wykonuje pracę odpłatną, w porównaniu ze średnią Unii Europejskiej.
- Kraje Europy Południowej, oprócz Portugalii, charakteryzują się połączeniem stale niskich poziomów zatrudnienia kobiet, niezależnie od posiadania przez te kobiety dzieci, dużych różnic zatrudnienia ze względu na płeć oraz niskich wskaźników płodności, co oznacza, że bardzo mała liczba kobiet to pracujące matki.
- Kraje Europy Środkowej i Wschodniej, w których występuje inna sytuacja: mimo że wskaźniki zatrudnienia kobiet rosły w Europie Zachodniej w latach 1990, zarówno wskaźniki dla mężczyzn, jak i dla kobiet spadały gwałtownie w Europie Środkowej i Wschodniej. Jako że wskaźniki zatrudnienia spadały ze względnie wysokiego poziomu, różnica zatrudnienia ze względu na płeć nadal była mniejsza w tych krajach niż w Europie Zachodniej. Mimo niskiej płodności, matki tradycyjnie pozostały czynne zawodowo.

Spostrzeżenia te sugerują, że relacje między pracą odpłatną a wychowywaniem dzieci nie są tak proste ani jednokierunkowe, jak się niekiedy uważa.

Zmieniająca się wartość „życia i pracy w rodzinie”

Ten już złożony i zróżnicowany obraz znaczenia życia i pracy w rodzinie w Europie komplikuje się w dalszym stopniu z powodu różnic w systemach wartości. Analiza porównawcza danych pochodzących z europejskich badań wartości ukazuje stopień, w jakim postawy są zgodne z praktyką, przede wszystkim w odniesieniu do niekonwencjonalnych sposobów organizacji życia.

- Państwa skandynawskie wyróżniają się jako kraje, w których zmiany postaw do niekonwencjonalnych sposobów organizacji życia rozwinęły się w największym stopniu i w których zdezinstytucjonalizowane formy rodziny są najłatwiej akceptowane i praktykowane.
- W niektórych częściach Europy Południowej, Środkowej i Wschodniej przeważają często bardziej tradycyjne poglądy na temat małżeństwa oraz rodzicielstwa.

Mimo że poglądy na pracę matek poza domem również się zmieniają i Europejczycy w większym stopniu akceptują kobiety łączące pracę zawodową z życiem w rodzinie, w niektórych krajach pozostają wyraźne różnice.

- Ogólnie stwierdzić można, że Europa Północna łączy stosunkowo wysoki ogólny poziom integracji na rynku pracy dla kobiet z tym, co jest ogólnie uważane za bardziej sprawiedliwe podejście do równowagi między rodziną i pracą zawodową.
- Grecja, Włochy oraz Holandia (z powodu wysokich wskaźników zatrudnienia w niepełnym wymiarze godzin) znajdują się na drugim krańcu tego spektrum.
- Kraje Europy Środkowo-Wschodniej wyróżniają się spośród większości krajów członkowskich UE15 powiązaniem stosunkowo małych różnic zatrudnienia w pełnym wymiarze godzin ze względu na płeć z silniejszym zaangażowaniem na rzecz pracujących matek, zarówno pod względem postaw jak i praktyki.

Podsumowując: stan cywilny, rodzenie i wychowywanie dzieci nie są już uważane za przeszkody nie do pokonania na drodze do pracy zawodowej kobiet, lecz proces zmian nie odbywa się w tym samym tempie ani z taką samą intensywnością w całej Europie, co oznacza, że może być potrzebne zastosowanie wielu strategii, by uzyskać zadowalającą równowagę między pracą a życiem zarówno w różnych społeczeństwach, jak i między nimi.

Wyzwania dla strategii wywołane zmianą znaczenia „życia i pracy w rodzinie”

Zmiana form rodziny stwarza wyzwania dla decydentów:

- Stawiają one pod znakiem zapytania podstawy tworzenia polityki rodzinnej oraz normatywne założenia dotyczące relacji rodzinnych.
- W niektórych przypadkach zmiany w dziedzinie organizacji życia w rodzinie uważa się za pewnik i nie stanowią one przedmiotu debaty publicznej, tak jak w przypadku wspólnego zamieszkania bez zawarcia związku małżeńskiego oraz urodzeń pozamałżeńskich w Europie Północnej.
- W pozostałych istnieje próżnia polityczna, na przykład dotycząca samotnego rodzicielstwa lub obowiązków na rzecz dzieci w zrekonstruowanych rodzinach, ponieważ kwestia ta nie jest uznawana za istotną (tak jak w Grecji), nie zajmuje wysokiego miejsca w programie politycznym (tak jak w Polsce), lub nie jest uważana za odpowiedni obszar interwencji rządu w życie prywatne jednostek (tak jak przez długi czas miało miejsce w W. Brytanii).

Stopień, w którym rządy są zwywane do uporania się z konsekwencjami tych zmian różni się, między innymi, w zależności od postrzegania przez różne społeczeństwa legalności interwencji państwa w życie rodzinne, w tym zachęt do budowania rodziny, społecznego i gospodarczego zapotrzebowania na pracę kobiet oraz społecznej akceptowalności wykonywania pracy zawodowej przez matki.

Wiele kwestii politycznych wywołanych zmianami demograficznymi omawianych jest na poziomie krajowym:

- Dyskusja jest stonowana w dziedzinach, w których konsensus dotyczący potrzeby podjęcia działań legislacyjnych jest łatwiejszy do osiągnięcia, na przykład odnośnie sposobów ochrony interesów dzieci po rozpadzie małżeństwa, aniżeli w zakresie uznawania praw partnerów tej samej płci.
- Z uwagi na fakt, że więcej matek włączyło się w życie zawodowe i powróciło do pracy po okresach urlopu i kiedy dzieci są starsze, oraz że Unia Europejska zapoczątkowała strategię zatrudnienia, w połączeniu z programem równości, ważnym zagadnieniem dla debaty publicznej w Europie są sposoby

pogodzenia życia w rodzinie i pracy zawodowej oraz osiągnięcia godziwej równowagi między zatrudnieniem oraz innymi działaniami zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn.

- Zwiększenie elastyczności organizacji pracy jest uznawane za środek mający pomóc parom w połączeniu odpłatnej pracy z obowiązkami rodzinnymi, lecz powoduje również pojawienie się dyskusji dotyczącej jakości pracy oraz równości płci, ponieważ skazuje kobiety na niskopłatną, niepewną pracę, prowadząc do polaryzacji oraz segmentacji siły roboczej.
- Głównym przedmiotem zainteresowania większości rządów jest wpływ aktywności kobiet na rynku pracy na niepłatną pracę związaną z opieką, odpowiedniość ulg związanych z opieką oraz nieuchronny deficyt opieki.
- Debata publiczna i polityczna koncentruje się również na wpływie, jaki zmieniające się wzorce pracy mogą wywrzeć na życie w rodzinie oraz podział prac domowych w ramach par, w szczególności zaś pracę związaną z opieką.
- Kwestią poruszaną w krajach Europy Środkowej i Wschodniej nie są sposoby zachęcenia kobiet do powrotu do pracy zawodowej, jako sposób na zwiększenie podaży siły roboczej, lecz sposoby zagwarantowania, że rodziny będą miały zapewnioną pensję pozwalającą na ich utrzymanie podczas procesu restrukturyzacji rynku pracy oraz pozostaną jednocześnie samowystarczalnymi i oddanymi życiu w rodzinie.

Reakcje polityki publicznej na „życie i pracę w rodzinie”

Przedstawione przykłady zmieniającego się znaczenia życia i pracy w rodzinie wskazują, że rodziny nie tworzą się i nie rozwijają w odosobnieniu od swoich szerszych kontekstów społecznych. Oznacza to, że relacje między zmieniającymi się wzorcami życia w rodzinie oraz polityką są od siebie zależne: polityka społeczna nie tylko reaguje na zmieniające się formy rodziny, lecz usiłuje również ukształtować je poprzez nadanie lub odebranie praw jednostkom, które stosują niekonwencjonalne formy organizacji życia:

- W niektórych przypadkach polityka zaczęła odzwierciedlać zmieniającą się praktykę: na przykład liberalne ustawodawstwo uznające kohabitację bez zawarcia małżeństwa, tak jak w Europie Północnej.
- W innych przypadkach polityka może wywodzić się z prób ograniczenia zmian: na przykład ustawodawstwo prohibicyjne, zapobiegające rozwodom lub aborcji, tak jak w Polsce lub w Irlandii.
- W niektórych dziedzinach oraz krajach rządy nie wyrażają chęci interweniowania celem „ukartowania” zmian w organizacji życia w rodzinie w niekiedy kontrowersyjnych dziedzinach, na przykład przez nieuznawanie wspólnego mieszkania bez zawarcia małżeństwa (tej samej płci) lub wycofanie wsparcia dla samotnego rodzicielstwa.

Rządy zareagowały na zapotrzebowanie na strategię, jakie pomogłyby pracującym rodzicom, zarówno na poziomie europejskim jak i krajowym, lecz znów w różnym stopniu i z różnych przyczyn, gdyż napotykać one konkurujące ze sobą presje, powiązane ze sprzecznymi ze sobą celami polityki:

- Cel zmniejszenia bezrobocia za pomocą Europejskiej Strategii Zatrudnienia oraz promowanie udziału kobiet w rynku pracy muszą być tak wyważone, aby nie hamować zmniejszających się wskaźników urodzeń oraz zapobiegać ubóstwu dużych lub nieposiadających stałych dochodów rodzin.
- Główne środki polityki zalecane na poziomie Unii Europejskiej zgodnie ze Strategią Zatrudnienia oraz wdrażane na poziomie krajowym to: urlop rodzicielski, opieka nad dzieckiem oraz elastyczna organizacja pracy – mogą okazać się one raczej „przyjazne pracy”, aniżeli „przyjazne rodzinie”.

Ostatecznie reakcje rządów zależą od ich ideologii opieki społecznej oraz środków, jakimi dysponują podczas dostarczania środków politycznych. Na dzień dzisiejszy rezultat jest taki, że niektóre kraje odeszły od modelu rodziny, w którym mężczyzna jest jedynym żywicielem, na rzecz modelu, w którym oboje rodzice utrzymują rodzinę oraz koncepcji zindywidualizowanych praw obywatelskich; inne zaś wahają się między strategiami, zgodnie z którymi kobiety traktowane są jak obywatelki matki, obywatelki pracownice lub tak i tak.

Publiczna i prywatna odpowiedzialność za życie w rodzinie

Również w rodzinach zmieniają się granice dotyczące praw, obowiązków i zobowiązań rodzin jako jednostek.

- Ponownie można tu wyróżnić grupy krajów. Na jednym krańcu spektrum, tak jak w krajach Europy Południowej zobowiązania rodzinne są przypisane prawnie do rodziny wielopokoleniowej i państwo jedynie w ostateczności przejmuje na siebie, jako substytut, obowiązek opieki nad rodziną.
- W grupie pośredniej, której przykładem są Austria, Belgia, Francja oraz Niemcy, obowiązki prawne członków rodziny ograniczone są raczej do rodziców oraz dzieci, aniżeli dalszych krewnych.
- W Europie Północnej na członków rodzin nie są nałożone zobowiązania prawne, z wyjątkiem sytuacji po rozwodzie lub separacji i państwo przejmuje główną odpowiedzialność za opiekę na zasadzie indywidualnej.
- Kraje Europy Środkowo-Wschodniej przechodzą proces, w którym międzypokoleniowa solidarność została umocniona dzięki wycofaniu wsparcia ze strony państwa i przedsiębiorstwa.

Rezultaty oraz skuteczność strategii

Wnioski uzyskane z przeprowadzanych ostatnio badań europejskich wskazują, że jakość życia w rodzinie *jako taka* rzadko stanowi bezpośredni i konkretny cel polityki. Z tej przyczyny próby oceny rezultatów oraz skuteczności polityki społecznej w zakresie wspierania życia w rodzinie są utrudnione problemami zarówno izolowania efektów polityki, jak interpretowania wyników.

- Wpływ prohibicyjnego lub dającego prawa ustawodawstwa na występowanie takich zjawisk, jak małżeństwo i rozwód, aborcje (prawne) lub sformalizowane sposoby życia związków osób tej samej płci są stosunkowo łatwe do prześledzenia w statystykach.
- Trudniej jest ukazać wpływ konkretnych środków polityki na decyzje podejmowane przez pary odnośnie posiadania lub nieposiadania dzieci i – w tym pierwszym przypadku – czasu ich posiadania. Decyzje dotyczące korzystania przez matki lub ojców małych dzieci z urlopów macierzyńskich mogą nie być zdeterminowane jedynie warunkami, na których taki urlop jest oferowany. Wzrost wskaźników zatrudnienia kobiet może na przykład być raczej spowodowany strategiami rynku pracy, aniżeli zapewnieniem publicznej opieki nad dzieckiem.
- Środki powszechnie przedstawiane jako „przyjazne rodzinie”, takie jak urlop, opieka nad dzieckiem oraz elastyczna organizacja pracy mogą nie stanowić najbardziej efektywnego środka na poprawę jakości życia w rodzinie, gdyż mogą posiadać negatywne efekty uboczne dla równości płci, solidarności międzypokoleniowej i spójności społecznej. Określone strategie mogą nie tylko mieć nieoczekiwany lub niepożądany wpływ; mogą one również zrodzić oczekiwania odnośnie pomocy publicznej na takim poziomie, który nie zawsze będzie można osiągnąć, podważając tym samym zaufanie do rządu.
- Pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej oraz w ich ramach środki polityczne wydają się być chętniej akceptowane i jest bardziej prawdopodobne, że będą one skuteczne, jeżeli będą miały charakter wspierający i zezwalający, będą wrażliwe na zmieniające się potrzeby i zapewniane w sposób uniwersalny.
- Istnieje prawdopodobieństwo, że społeczeństwo odrzuci środki, które wydadzą mu się niepożądane, prohibicyjne, proaktywne, autoratywne i selektywne.

Ku większej spójności społecznej

Podsumowując, dostępne dowody mogą oznaczać, że potrzebne jest bardziej holistyczne, zintegrowane oraz delikatne podejście do polityki, obejmujące różne poziomy: rząd, sektor prywatny, społeczeństwo obywatelskie oraz same rodziny. Takie podejście oznacza połączone lub lateralne myślenie polityczne, w odniesieniu do zatrudnienia, praktyk pracy oraz struktur czasowych, polityki mieszkaniowej, zdrowia i edukacji, mające na celu zwiększenie świadomości wpływu strategii we wszystkich tych dziedzinach na życie w rodzinie oraz utworzenie bardziej spójnych oraz przyjaznych rodzinie społeczeństw.

II. BYCIE RODZINĄ W EUROPIE – raport Linda Hantrais **Living as a Family in Europe – Linda Hantrais**

EPC(2005)S1.3
Strasburg, styczeń 2005

Europejska Konferencja Demograficzna 2005

Wyzwania demograficzne dla spójności społecznej

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez Europejski Komitet Demograficzny we współpracy ze Zgromadzeniem Parlamentarnym i Kongresem Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy

Hemicycle, Palais de l'Europe, Strasburg,
7–8 kwietnia 2005

Sesja 1

Zmiana form rodziny w Europie

„Życie w rodzinie” w Europie

Linda Hantrais
Loughborough University, W. Brytania

Spis treści

Streszczenie	15
1. Wstęp	16
2. Zmiana znaczenia „życia w rodzinie” w Europie	18
2.1. Zmiana definicji statystycznych „życia w rodzinie”	18
2.2. Zmiana realiów „życia w rodzinie”	21
2.3. Zmieniająca się wartość „życia w rodzinie”	23
2.4. Wyzwania dla polityki wynikające ze zmieniającego się znaczenia „życia w rodzinie”	25
2.5. Zmiana znaczenia „życia w rodzinie” w prawie i administracji publicznej	27
2.6. Publiczna i prywatna odpowiedzialność za „życie w rodzinie”	29
3. Zmiana znaczenia „pracy i życia w rodzinie”	30
3.1. Zmiana definicji „pracy i życia w rodzinie”	31
3.2. Zmiana realiów „pracy i życia w rodzinie”	32
3.3. Łączenie postaw z praktyką „pracy i życia w rodzinie”	40
3.4. Implikacje zmieniających się wzorców „pracy i życia w rodzinie” dla polityki	41
3.5. Polityczne odpowiedzi na zmieniające się znaczenie „pracy i życia w rodzinie”	42
3.6. Publiczna i prywatna odpowiedzialność za godzenie „pracy i życia w rodzinie”	43
3.7. Rezultaty oraz skuteczność polityki zmierzającej do pogodzenia „pracy i życia w rodzinie”	46
4. Wnioski	48
Podziękowania	49
Bibliografia	50

Streszczenie

Zmiany we wzorcach tworzenia rodziny i zróżnicowanie form rodziny oznacza, że w Zachodniej Europie pod koniec XX wieku nie było już słuszne stosowanie jednego określonego modelu rodziny jako jednostki statystycznej. Rodzina nie mogła być też traktowana jako jednostka obserwacji socjologicznych oparta na wspólnym zamieszkiwaniu i małżeństwie, dopełnionym i spajającym przez wychowywanie urodzonych w małżeństwie dzieci, mająca pojedynczego żywiciela (przypuszczalnie mężczyznę), tak jak miało to miejsce w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. W ostatnim dwudziestolecu XX wieku miał również miejsce daleko idący rozwój jeśli chodzi o charakter pracy, wzorce podaży i popytu na pracę oraz godziny i warunki pracy, co ściśle wiązało się ze zmianami w rodzinie.

Niniejsze opracowanie bada wiele możliwych znaczeń „życia w rodzinie” w Europie XXI wieku i problemy uchwycenia dynamiki warunków życia rodziny w statystykach, które mogą być wykorzystywane jako podstawa do tworzenia polityki. Dla rosnącej liczby Europejczyków powyższe pojęcie oznacza życie w mniej licznych rodzinach, w których dzieci dłużej zamieszkują z rodzicami, coraz częściej nieformalnych czy niemieszkających wspólnie. W 25 państwach członkowskich Unii Europejskiej oraz krajach będących członkami Rady Europy wielkość rodziny zmniejsza się, podczas gdy wysokość wskaźników rozwodów i liczba dzieci pozamałżeńskich rośnie. Samotne rodzicielstwo, jednoosobowe gospodarstwa domowe, związek osób niebędących małżeństwem i osób tej samej płci oraz istnienie rodzin zrekonstruowanych (w których dzieci mieszkają z jednym z rodziców i jego nowym małżonkiem) stały się częstszymi i bardziej społecznie akceptowanymi zjawiskami, co odnotowują badania wartości społecznych.

Jednak te zmiany następują w różnym tempie i z różnym nasileniem, przy czym różnice występują zarówno w ramach jednego kraju, jak i pomiędzy krajami, i zmiana zachowań niekoniecznie blisko wiąże się ze zmianami w postawach i systemach wartości.

Do końca wieku, w ramach UE25, Dania i Szwecja postąpiły najdalej jeśli chodzi o późne tworzenie rodziny i występowanie nieformalnych form rodziny. We Włoszech, Hiszpanii i Irlandii, przesunięcie wieku zawierania małżeństw i rodzenia dzieci łączyło się z bardziej tradycyjnymi formami rodziny. Wśród krajów Europy Środkowej i Wschodniej, które przystąpiły do UE w roku 2004, Polska i Słowacja łączyły bardziej konwencjonalny czas tworzenia rodziny z tradycyjnymi formami rodziny, podczas gdy pozostałe nowe kraje tego regionu poszły dalej w rozwoju alternatywnych form życia rodzinnego, jednocześnie zachowując bardziej konwencjonalne wzory tworzenia rodziny. Porównanie wyników badań systemów wartości i trendów odnotowanych w statystykach demograficznych sugeruje, że związek między postawami a zachowaniem nie jest spójny. Kraje Europy Północnej, które przeszły największą zmianę jeśli chodzi o życie rodzinne są ogólnie rzecz biorąc tymi, w których postawy wydają się być przesunięte najbardziej w kierunku post-tradycyjnym. Sytuacja w Europie Południowej jest bardziej dwuznaczna. Niektóre dowody wskazują, że postawy mogą się zmieniać szybciej niż zachowanie, co prowadzi do zakwestionowania tradycyjnych postaw i praktyk. Natomiast odnośnie wielu krajów Europy Środkowej i Wschodniej wydaje się, że doświadczenie przemian zachęciło do powrotu do bardziej tradycyjnych postaw, podczas gdy tworzenie rodziny stało się bardziej zdeinstytucjonalizowane.

Rządy nie tylko odpowiadają na zmiany społeczno-demograficzne, poprzez przyjmowanie ustawodawstwa zmierzającego do uwzględnienia alternatywnych form życia rodziny, ale ich strategie kształtują także praktyki poprzez określanie ram normatywnych rządzących życiem rodzinnym. Wyzwanie stojące przed twórcami polityki u progu XXI wieku dotyczyło tego, czy, a jeśli tak to w jaki sposób, wziąć pod uwagę konsekwencje rozszerzania się modelu zdeinstytucjonalizowanych form życia rodziny, w sytuacji gdy dobro rodzin konkuruje z innymi priorytetami politycznymi i gdy interwencja rządu w rodzinę nie jest powszechnie przyjęta przez społeczeństwo. Wynikiem netto jest to, że stosunek między rodziną a państwem i solidarność rodzina przyjmuje w Europie różne znaczenia, odzwierciedlone z kolei w statystykach społeczno-demograficznych.

We wczesnych latach XXI wieku bycie rodziną oznaczało także coraz częściej to, że dzieci miały dwoje lub „półtora” zarabiających rodziców. Choć dla wielu głównych wskaźników relacji między rodziną a zatrudnieniem wiarygodne dane szeregów czasowych nie są dostępne, ponownie można jednak odnaleźć ważne zróżnicowanie w poszczególnych krajach i między nimi, zarówno w praktyce jak i w wartościach.

Trzy kraje skandynawskie łączyły względnie wysoki ogólny poziom integracji kobiet na rynku pracy z równowagą między rodziną a zatrudnieniem, uznaną dość powszechnie za bardziej sprawiedliwą.

Z drugiej strony Grecja, Włochy i Holandia przejawiały niski poziom tych wskaźników. Sytuacja w krajach Europy Środkowej i Wschodniej jest odmienna od sytuacji większości państw członkowskich UE15 z powodu względnie małej różnicy między wzorcami zatrudnienia kobiet i mężczyzn i – z wyjątkiem Łotwy oraz Polski – ich silniejszym przywiązaniem do pracy matek, zarówno jeśli chodzi o postawy jak i praktykę. U progu XXI wieku Malta, Hiszpania i, w mniejszym stopniu, Irlandia były jedynymi krajami, które łączyły niską integrację na rynku pracy z akceptacją kobiet jako pracujących matek.

Ważnym zagadnieniem w debacie na temat polityki większości państw członkowskich UE jest zakres, w jakim wyższe zatrudnienie wśród kobiet ma wpływ na zdolność wypełniania przez nie ról prokreacyjnych i opieki nad dziećmi tradycyjnie im przypisywanych, i podawanie w wątpliwość ustalonego przez długi czas niesprawiedliwego podziału pracy zawodowej i obowiązków domowych. Głównym zagadnieniem dla decydentów w większości państw członkowskich UE15 jest sposób poprawy jakości i ilości pracy i umożliwienie lepszemu łączeniu zatrudnienia z opieką nad dzieckiem w rodzinie, tak aby większa liczba kobiet chciała i była zdolna do znalezienia się wśród siły roboczej i pozostania na rynku pracy bez zaniedbywania życia rodzinnego. Jednocześnie kraje Europy Środkowej i Wschodniej (UE8) zmagają się z sytuacją, w której ich głównym priorytetem musi być poprawa stopnia pewności stałego zatrudnienia i płacy oraz podniesienie standardów życiowych, przy jednoczesnym zabezpieczeniu przyszłości demograficznej narodu.

Spółeczeństwa różnią się w oczekiwaniach wobec państwa i członków rodziny co do ich roli w sprawowaniu opieki. Podczas gdy kraje Europy Zachodniej polegają bardziej na wsparciu rodzin przez państwo poprzez zapewnienie dostępności opieki społecznej, kraje Południowej Europy i Europy Środkowej i Wschodniej polegają mniej na świadczeniach państwowych i traktują je jako środek ostateczny. Niezależnie od rozmiarów pomocy państwa stwierdza się, że rodziny potrzebują zarówno formalnego, jak i nieformalnego wsparcia i połączenia wielu źródeł opieki, jeśli oboje partnerzy pracują i opiekują się zarówno dziećmi, jak i swoimi rodzicami.

Analiza efektów i skuteczności strategii pomocy rodzinie w zrównoważeniu pracy zarobkowej i życia rodzinnego ujawnia napięcia między poszczególnymi celami polityki, zarówno w przypadku decydentów jak i osób korzystających z tych strategii, z których wynika presja na pary do dostosowania się i w niektórych przypadkach prowadzi do niepożądanych rezultatów w innych dziedzinach polityki. Badania opinii publicznej wskazują na zmianę zachodzącą w systemach wartości i postawach Europejczyków pod koniec XX wieku odnośnie zdolności polityków do efektywnej odpowiedzi na zmiany modelu rodziny. Badania ujawniają niski poziom zaufania większości Europejczyków wobec poszczególnych rządów i administracji publicznej, jeśli chodzi o oferowanie wysokiego standardu świadczeń i usług.

Rządy potrzebują wiarygodnych wskaźników trendów społeczno-demograficznych jeśli mają efektywnie odpowiadać na zmieniające się wzorce życia rodzinnego i dostarczać odpowiednich świadczeń i usług. Zadanie to staje się bardziej złożone, w sytuacji gdy formy rodziny zróżnicowały się i gdy zmiany stały się trudniejsze do dokładnego śledzenia i mierzenia w oficjalnych statystykach, stwarzając pytanie o zdolność skupienia polityki społecznej na rodzinach najbardziej potrzebujących pomocy oraz wymagając bliższej współpracy między demografami a analitykami politycznymi w procesie zarządzania zmianą.

1. Wstęp

W coraz większym stopniu demografowie łączą siły z ekonomistami, politologami, socjologami i psychologami w celu zidentyfikowania czynników przyczynowych trendów demograficznych i przedstawienia zaleceń odnośnie działań politycznych umożliwiających bardziej skuteczne zarządzanie zmianą (Macura i Beets, 2002; Van de Kaa, 2002). Postulują zatem dokonywanie analiz wykraczających poza proste łączenie i interpretację tych samych danych tabulowanych w różnych społeczeństwach, ze względu na to, że nie jest możliwe w opracowaniach na dużą skalę uwzględnienie liczby zmiennych wystarczających do zapewnienia głębszego wglądu czy zbadania indywidualnych odpowiedzi i odczuć możliwego wpływu kontekstu instytucjonalnego na dokonywane wybory (Hobcraft, 2002). Zalecają zwracanie większej uwagi na możliwe współzależności między analizą na poziomie makro i mikro, co ma umożliwić uchwycenie i zrozumienie kwestii wynikających z zagregowanych zachowań, takich jak konsekwencje zmniejszenia ludności dla gospodarki, relacji społecznych i środowiska (Coleman, 2002), przy jednoczesnej analizie odpowiedzi rządów. Niniejsze opracowanie może być widziane jako wpisujące się w to podejście.

Pojęcia, definicje, pomiary i odczucia dotyczące życia rodzinnego nie są stałe w poszczególnych okresach i miejscach. Historycy, demografowie, socjologowie, politycy i moralści, prawnicy i politycy ogólnie zgadzają się, że struktura rodziny i gospodarstwa domowego przeszła w społeczeństwach europejskich w ciągu XX wieku daleko idące zmiany. W Zachodniej Europie dość powszechnie uznaje się, że model idealizowany w połowie ostatniego stulecia jako tradycyjna lub konwencjonalna rodzina nie stanowi już jedynej dominującej formy rodziny czy zasadniczego środowiska normatywnego, w którym dzieci rodzą się i są wychowywane. Komórka rodzinna, która została zidentyfikowana przez socjologów strukturalno-funkcjonalnych w latach 50 i 60 XX stulecia i służyła jako podstawowa jednostka statystyczna obserwacji dla polityki w rozwijających się państwach opiekuńczych, była oparta na wspólnym zamieszkiwaniu i małżeństwie, dopełnionym i spajającym przez wychowywanie urodzonych w małżeństwie dzieci, z pojedynczym żywicielem (przypuszczalnie mężczyzną) i podziałem dochodów między dorosłych partnerów. Podczas ostatnich dekad XX stulecia znane granice rodzin stały się płynne i nieszczerne wraz ze zróżnicowaniem dostępnych możliwości organizacji gospodarstwa domowego i życia rodzinnego. Statystycy, socjologowie i decydenci muszą sobie obecnie radzić z różnorodnością możliwych form rodziny i relacji, co doprowadza niektórych do wyrażania wątpliwości co do możliwości prowadzenia badań naukowych dotyczących rodziny jako jednostki czy formułowania strategii odnoszących się do rodziny, ze względu na to, że termin ten jest wartościujący i przestarzały (Fox Harding, 1996).

Rodziny, w których aktualne pary i (nie będące pod formalną opieką) dzieci mieszkają osobno nie są zwykle ujmowane przez statystykę i spisy prowadzone co dziesięć lat nie mogą śledzić licznych zmian, którym podlegają rodziny podczas względnie długiego okresu ich życia.

Podstawową przesłanką tego opracowania jest to, że rodziny ogólnie nie tworzą się i nie rozwijają w izolacji od szerszych kontekstów społecznych. Zakres i wpływ zmian w rodzinie jest różny w zależności od przyjętych perspektyw czasowych i przestrzennych. W porównaniu z innymi częściami świata i sytuacją w przeszłości jest niekiedy określany szczególny model standaryzacji, jeśli chodzi o rodziny we współczesnej Europie: pod wpływem ujednociających ponadnarodowych i wewnętrznych sił regulacyjnych wzorce rodziny w krajach Europy wydają się zmierzać w kierunku najniższego wspólnego mianownika (Coleman i Chandola, 1999, 39–41). Bliższe spojrzenie na poziom krajowy i poziomy poniżej krajowego sugeruje jednak, że moment wystąpienia, intensywność, szybkość i niekiedy kierunek zmian różni się znacznie między krajami i wewnątrz krajów, podobnie jak reakcje na zmiany, co utrudnia przewidywanie jak osoby i instytucje mające wpływ na kształtowanie polityki, łącznie z rodzinami, będą musiały zareagować na wpływy zewnętrzne w dłuższej perspektywie (Lutz, 2004).

Związek między rodziną i państwem również zmieniał się i ewoluował w czasie i przestrzeni. Krytycy teorii funkcjonalnych długo przekonywali, że jeśli pozostawi się rodziny same sobie, to mogą się stać dysfunkcjonalne nie tylko dla jednostek, ale ogólnie dla całego społeczeństwa, co usprawiedliwia interwencję państwa (Morgan, 1975). Niezdolność rodzin do skutecznego funkcjonowania służyła jako legitymizacja zaangażowania państwa w życie rodzinne i kontroli nad związkami między rodzicami a dziećmi, tworząc zapotrzebowanie na wiarygodne wskaźniki zmiany w formach życia rodziny. Rozwój państw opiekuńczych w XX wieku oznaczał, że wiele funkcji poprzednio przypisywanych rodzinie stopniowo przechodziło pod kontrolę rządu, włącznie z tworzeniem rodziny, mieszkaniem, edukacją, pracą i opieką społeczną i że rodzinie pozostawiano większe skoncentrowanie się na zapewnieniu wsparcia emocjonalnego jej członkom. U progu XXI wieku pod połączonym wpływem nacisków społecznych i gospodarczych w większości społeczeństw Europy Zachodniej przymus państwowy ustępował jednak miejsca powrotowi do odpowiedzialności rodziców i jednostek oraz ponownemu potwierdzeniu praw, nie tylko rodzicielskich, ale także praw dzieci. Jednocześnie stawiano pytania dotyczące tego, gdzie powinny przebiegać granice między interwencją państwową a niezależnością osobistą oraz pytania o zdolność rodzin do kompensowania niedoborów w usługach publicznych.

W latach 50. XX wieku, gdy konwencjonalny model rodziny był najbardziej popularny w Zachodniej Europie, w krajach Europy Środkowej i Wschodniej pod rządami post-stalinowskimi więzy rodzinne były zastępowane solidarnością społeczną i nałożonymi alternatywnymi systemami normatywnymi. Państwo zwiększyło swój zakres kontroli, wprowadzając rodzaj paternalizmu i patriarchy, które dominowały w życiu społecznym i rodzinnym oraz zniechęcały jednostki do uczestnictwa w sprawach publicznych, oferując ochronę w zamian za posłuszeństwo i podporządkowanie. Zmiany społeczno-gospodarcze rozpoczęte w roku 1989 stanowiły zapowiedź wycofania się państwa z ochrony socjalnej i postawienie rodzin wobec konieczności powrotu do samodzielności i współzależności (Mezei, 1997; Ferge, 2001). Mimo że kraje Europy Południowej również doświadczyły reżimów totalitarnych, które usiłowały wykorzystać

rodzinę jako instrument sprawowania władzy, działa się to bez podważania czy zastępowania tradycyjnej silnej zależności od solidarności rodzinnej (Flaquer, 2002).

W ciągu dwóch ostatnich dziesięcioleci XX wieku miał także miejsce daleko idący rozwój jeśli chodzi o charakter pracy, wzorce popytu i podaży na pracę oraz godziny i warunki pracy, co wiązało się ściśle ze zmianami w rodzinach i w zatrudnieniu oraz w strategiach dotyczących rynku pracy. Bycie rodziną coraz częściej oznaczało to, że dzieci miały dwoje lub „półtora” zarabiających rodziców. Ponownie można zauważyć istotne różnice w krajach i między nimi dotyczące praktyki i wartości, jak też i w reakcjach politycznych na zapotrzebowanie na strategię umożliwiające połączenie rodziny z zatrudnieniem.

Niniejsze opracowanie dotyczy relacji między zmianami społeczno-demograficznymi a politycznymi odpowiedziami na nie. Głównie uwaga skupia się na sposobie, w jaki zmiany wynikające z działań politycznych wpływają na sposoby radzenia sobie rodzin w Europie z połączonymi obowiązkami życia rodzinnego i pracy. Po pierwsze analizuje różne znaczenia przypisywane wyrażeniu „bycie rodziną”, z uwzględnieniem definicji statystycznych używanych do dostarczania decydom danych o trendach, oraz analizy rozwoju strategii politycznej i odbioru bycia rodziną notowane w badaniach opinii i postaw społecznych. Następnie przechodzi do zbadania związku między praktykami i wartościami oraz implikacji zmian w znaczeniu badanego terminu dla podejmowania decyzji politycznych. Skupia się na związku między zmieniającymi się strukturami rodziny i rozkładami czasu pracy oraz wpływem tych zmian na politykę ze szczególnym uwzględnieniem kwestii formalnej i nieformalnej opieki nad dziećmi i osobami starszymi. Analizuje niektóre reakcje polityczne mające na celu zwiększenie przystawalności zatrudnienia i życia rodzinnego oraz przedstawia przegląd ich potencjalnych rezultatów. Wniosek przypomina o złożonym, przyczynowym i interaktywnym charakterze relacji między zmianą społeczno-demograficzną a polityką, oraz o trudnościach w obserwacji i ocenie skutków polityki.

2. Zmiana znaczenia „życia w rodzinie” w Europie

Badanie niektórych z licznych możliwych znaczeń „życia w rodzinie” w Europie XXI wieku ma dwójki cel: po pierwsze zademonstrowanie, w jaki sposób „rodzina” jest pojęciem dynamicznym oznaczającym co innego dla różnych osób, po drugie pokazanie, jak definicje zastosowane w zbieraniu danych wykorzystywanych jako podstawa do tworzenia polityki są, w coraz większym stopniu, adaptowane do zmiany społecznych wartości i praktyk.

2.1. Zmiana definicji statystycznych „życia w rodzinie”

Gdy Narody Zjednoczone (ONZ) po raz pierwszy zaproponowały definicje rodzin i gospodarstw domowych w roku 1974 do wykorzystania w narodowych spisach powszechnych ludności i mieszkań, definicja komórki rodzinnej była oparta na „pojęciu rodziny opartej o małżeństwo”, odzwierciedlającym centralną rolę małżeństwa, jako głównego kryterium definiującego bycie rodziną. Bezdzietna para małżeńska była zatem uznawana za komórkę rodzinną. Kolejne rewizje mogą być traktowane jako odpowiedź na rosnące znaczenie alternatywnych form rodziny, w szczególności wspólnego zamieszkiwania bez ślubu i urodzeń pozamateriańskich.

Już w spisach w roku 1980 we Wspólnocie Europejskiej (WE), nieposiadające ślubu wspólnie zamieszkujące pary były rejestrowane jako komórki rodzinne w Danii, Francji, Luksemburgu, Portugalii i Hiszpanii. W zaleceniach ONZ w wersji z roku 1987 podawano, że określenie „para małżeńska” powinno być rozumiane jako obejmujące pary podające, że żyją w dobrowolnych związkach, a jeśli możliwe, powinna być podana osobna liczba takich par (UNECE, 1998, § 132). W wersji z 1997 roku odniesienie do małżeństwa, jako decydującej cechy komórki rodzinnej zostało wycofane i zastąpione przez „mieszkających wspólnie partnerów” (UNECE, 1998, § 191). W uznaniu faktu, że samotni rodzice nie ograniczali się do tych, których małżonkowie zmarli, stopniowo starano się rejestrować kobiety z dzieckiem mieszkające w domu rodziców, które nigdy nie były zamężne. Rewizją z roku 1997 do tego samego paragrafu zaleceń ONZ został wprowadzony termin „samotny rodzic”.

Mimo tych modyfikacji parametry życia rodzinnego pozostają trudne do określenia.

Problemy, jeśli chodzi o osiągnięcie porównywalności zbiorów danych w czasie i przestrzeni dla analizy strategii politycznych, powstają nie tylko przy zmianie definicji, ale też przy braku spójnego sto-

sowania międzynarodowo uzgodnionych definicji lub nieujmowania przez nie w sposób dokładny pewnych form życia rodziny. Na przykład w rundzie spisu z roku 1990 według danych Eurostatu (1995, tabela 1) samotne osoby były uznawane za komórki rodzinne w państwach skandynawskich, a wnuki mieszkające z dziadkami były uważane za komórkę rodzinną w Niemczech, Luksemburgu, Portugalii i W. Brytanii. Ponieważ definicje spisu angażują pojęcie więzi rodziny, stwierdzając, że „w przypadku osób mających małżonka/partnera i/lub dzieci zwykłym miejscem zamieszkania powinno być to, w którym spędzają większość czasu z rodziną” (UNECE, 1998, § 36), osoby należące do par mieszkających osobno podczas danego tygodnia mogą być rejestrowane jako mieszkające osobno; natomiast dzieci, które spędzają weekendy z rodzicami niemającymi opieki nad dzieckiem nie będą rejestrowane jako należące do jednostki rodzinnej tych rodziców, choć ten rodzic może być odpowiedzialny za utrzymanie dziecka.

Chociaż definicje małżeństwa stosowane w krajowych spisach nie są całkowicie pozbawione problemów, wspólne zamieszkiwanie bez ślubu jest trudniejsze do dokładnego zarejestrowania. Pary mogą być niechętnie podawaniu zamieszkiwania razem w „związkach w rodzaju małżeństwa” (UNECE, 1998, § 193) z powodów osobistych lub podatkowych. W niektórych przypadkach jest określana maksymalna różnica wieku par, które można zaliczać do dobrowolnych związków, ustalona na 16 w Finlandii (Urząd Statystyczny Finlandii, komunikacja osobista, 2003). Decydenci mogą sięgać po rozwiązania alternatywne wobec spisów, na przykład badania gospodarstw domowych, jeśli mają na celu określenie zmieniających się wzorców związków par, w tym wspólnego zamieszkiwania osób tej samej płci, czasu trwania różnych związków lub ilości czasu, jaki pary spędzają mieszkając razem i osobno.

Przy braku wiarygodnych danych dotyczących wspólnego zamieszkiwania par bez małżeństwa informacja dotycząca urodzeń pozamałżeńskich, która często była interpretowana jako sygnał rozpadu instytucji małżeństwa, jest również trudna do zebrania i porównania, nawet jeśli opublikowane statystyki ogólnie wydają się bardziej spójne i kompletne niż te dotyczące wspólnego zamieszkiwania par bez małżeństwa. Urodzenia są rejestrowane jako „pozamałżeńskie” jeśli brak jest stwierdzenia, że rodzice byli małżeństwem w momencie urodzenia. W Europie informacja o dacie zawarcia obecnego małżeństwa rodziców jest zwykle rutynowo zbierana przy rejestracji urodzin. Jednak nie wszystkie kraje rejestrują indywidualny stan cywilny obojga rodziców. Dane wykorzystywane przy porównaniu uwzględniają jedynie formalny stan cywilny matki w momencie urodzenia i nie biorą pod uwagę tego, czy była ona kiedykolwiek zamężna, co utrudnia rozróżnienie urodzeń pozamałżeńskich u kobiet, które nigdy nie były zamężne od takich samych urodzeń u tych, które rozwiódły się, żyją w separacji lub owdowiały, a które mogą wymagać odmiennych reakcji politycznych. W praktyce przy urodzeniach pozamałżeńskich wchodzi w grę różnorodne sytuacje nieokreślone w spisach, włącznie ze stabilnymi wspólnie zamieszkującymi wolnymi związkami, które mogą zostać sformalizowane w późniejszym terminie i w których oboje rodzice wspólnie i w sposób przewidziany prawem uznają dziecko (Munoz-Pérez i Prioux, 1999; Ermisch i Francesconi, 2000).

Chociaż pary bezdzietne kwalifikują się jako jednostki rodzinne zgodnie z definicjami ONZ, dla wielu osób „prawdziwe” rodziny powinny składać się również z dzieci. Dane dotyczące bezdzietności, zjawiska o rosnącym znaczeniu dla wielu rządów w kontekście zmniejszania się populacji, są często trudne do zebrania (zob. Billari w tym tomie). Takie dane mogą w każdym razie być odnoszone tylko do kobiet, które zakończyły swój okres rozrodczy, który wydłużony jest na późniejszy wiek w miarę przesuwania przez coraz większą liczbę kobiet urodzenia pierwszego dziecka i w miarę jak techniki leczenia niepłodności umożliwiają kobietom urodzenie dziecka znacznie później niż byłoby to możliwe kilkadziesiąt lat temu. Oprócz tego przy zbieraniu danych szeregów czasowych nie są one zwykle zdezagregowane w sposób wskazujący zakres, w jakim bezdzietność jest dobrowolna a nie spowodowana niepłodnością, co również ma implikacje dla polityki.

Z tych przyczyn kluczowe dane wykorzystywane przez media do identyfikacji krajów–maruderów lub usprawiedliwienia nowej polityki mogą być mylące. Brak precyzji w definicjach może prowadzić nie tylko do braku porównywalności danych, ale także do problemów dla administracji publicznej, jak na przykład w sytuacji, gdy nie jest ustalony limit wieku służący określeniu relacji między rodzicami i dziećmi pozostającymi na ich utrzymaniu. Dla potrzeb spisów w roku 2000 w zaleceniach ONZ z roku 1997 nie został ustalony limitu wieku dla dzieci, które mogą być uznane za należące do jednostki rodzinnej. Dziecko zostało określone „jako dowolna osoba niemająca partnera ani dziecka, mieszkająca zwykle w gospodarstwie domowym co najmniej jednego z rodziców” (UNECE, 1998, § 192). Odpowiednio osoba w wieku siedemdziesięciu–osiemdziesięciu lat mieszkająca ze starszym rodzicem w wieku 90–100 lat byłaby zaklasyfikowana jako diada rodzic–dziecko, podczas gdy nastoletnia matka mieszkająca z rodzi-

cami byłyby uważana za osobną jednostkę rodzinną. Jeśli nie są ustalone limity wiekowe określania bycia dzieckiem dla potrzeb spisu, decydecji nie będą mogli wprost wykorzystać tego źródła danych do identyfikowania wielkości populacji wymagającej wsparcia publicznego. Aby ocenić uprawnienie do świadczeń rządu potrzebują dokładnych informacji o liczbie i wieku dzieci w jednostkach rodzinnych.

W celu stworzenia bardziej użytecznych danych, UNECE (1998, § 202–3) zaleca klasyfikowanie dzieci według wieku, ale sugeruje wykorzystanie wieku 25 lat jako granicy służącej odróżnieniu dzieci od synów i córek mieszkających w gospodarstwach domowych składających się z rodziny nuklearnej. Natomiast artykuł 1 Konwencji Narodów Zjednoczonych z roku 1989 w sprawie Praw Dziecka określa dziecko jako osobę poniżej 18 roku życia, chyba że wiek pełnoletności jest niższy w prawie krajowym. W rundzie spisów w roku 1990 Dania, Finlandia i Szwecja liczyły dzieci do 18 roku życia jako część jednostki rodzinnej. Znaczenie spójnego używania ustalonej kategorii wiekowej dla szeregów czasowych może być zilustrowane przez przypadek Danii: zmiana wieku służącego określaniu dzieci z 26 na 18 pomiędzy spisem w roku 1980 a 1990 spowodowała spadek wynoszący 13,6% w liczbie bezdzietnych par małżeńskich (Simões Casimiro i Calado Lopes, 1995, 70).

W celu uchwycenia samotnego rodzicielstwa w bardziej skuteczny sposób Komisja Europejska (2002c, 117) odnosi się do badania siły roboczej w UE, a nie do jego tabel demograficznych czy danych z obecnie zlikwidowanego Badania Panelowego Gospodarstw Domowych we Wspólnocie Europejskiej (ECHP)¹ w celu określenia odsetka wszystkich dzieci w wieku poniżej 15 lat mieszkających razem z rodzinami mającymi jedynie jedno dziecko w wieku przynajmniej 15 lat. Jednak to rozwiązanie zmniejsza liczbę rodzin z samotnym rodzicem w porównaniu ze statystykami przestrzegającymi zalecenia ONZ dotyczącego wieku pełnoletności ustalonego na 18 lat lub zaprojektowanymi tak, by uchwycić relacje w rodzinach z dziećmi poniżej 25 lat. Na przykład Francja stosowała limit wieku wynoszący 25 lat do 1982 roku, ale został on zniesiony przy spisie w roku 1991. Efektem było zawyżenie odsetka rodzin z samotnym rodzicem o prawie 37% między tymi dwoma terminami (Simões Casimiro i Calado Lopes, 1995, 71). OECD (2001) stosuje dla dzieci limit wieku wynoszący 20.

Różnice między krajami oraz w czasie w statystykach pokazujących względne znaczenie samotnego rodzicielstwa mogą być wyjaśnione, przynajmniej w części, przez zróżnicowanie technik rejestrowania i konwencji przedstawiania. Oprócz tego powstanie rodziny z samotnym rodzicem może wynikać z różnych sytuacji, których statystyki mogą nie obejmować i nie rozróżniać w sposób wystarczający do celów tworzenia polityki. Do takich sytuacji należałyby: śmierć małżonka, niemieszkanie nigdy z partnerem czy małżonkiem oraz rozpad związków małżeńskich mających dzieci. Rządy potrzebują dokładnych danych dotyczących samotnego rodzicielstwa i jego trwania, ponieważ pewne typy rodzin z samotnym rodzicem są uznawane za szczególnie narażone na ubóstwo i wyobcowanie społeczne.

Nawet jeśli limity wieku są wprowadzone, wiek w latach nie stanowi dobrego wskaźnika zależności osób w młodym wieku od rodziny, co również jest ważne dla tworzenia polityki. Eurostat ogólnie uważa dzieci za „zależne”, (pozostające na utrzymaniu rodziców) jeśli są w wieku poniżej 15 lat lub w wieku 15–24 lat, są zawodowo bierne i mieszkają z co najmniej jednym rodzicem (Komisja Europejska, 2002c, 116). Te granice prawdopodobnie okażą się zawodne w sytuacji, gdy młodzi ludzie uczą się dłużej i w późniejszym wieku stają się finansowo niezależni i opuszczają dom, co ma znaczenie dla decydentów interesujących się powodami dla opóźniania tworzenia rodziny lub chcącymi uporać się z kwestiami takimi, jak wysoki poziom bezrobocia wśród młodych ludzi czy sposób rozwijania zasobów mieszkaniowych.

Wiarygodne i porównywalne dane są nawet trudniejsze do uzyskania w przypadku rodzin zrekonstruowanych.

Należy jeszcze ustalić i zastosować definicje statystyczne służące oddaniu złożonych struktur rodziny, powstających gdy gospodarstwa domowe składają się z jednego rodzica biologicznego (choć oboje biologiczni rodzice mogą ciągle żyć) i ojczyma lub macochy mieszkającego/mieszkającej z dzieckiem z więcej niż jednego małżeństwa lub związku niebędącego związkiem małżeńskim. Wraz ze wzrostem zainteresowania tym zjawiskiem, po raz pierwszy w roku 1997 zalecenia ONZ objęły definicję rodzin zrekonstruowanych zastosowaną w spisie w roku 2000, opisując taką rodzinę jako „rodzinę składającą się z małżeńskiej lub mieszkającej wspólnie pary z jednym lub większą ilością dzieci, w której co najmniej jedno dziecko nie jest wspólne, tzn. albo naturalne albo adoptowane dziecko tylko jednego członka tej pary”.

¹ Osiem fal badania ECHP od roku 1994 dostarczyły porównywalnych danych z badań kohortowych dotyczących struktury gospodarstw domowych i form życia rodziny w Europie. ECHP zostało zastąpione w roku 2001 przez nowe badanie Statystyki Dochodu i Warunków Życia (EU-SILC).

(UNECE, 1998, § 195). Dalej w tym samym paragrafie precyzuje: „Jeśli dziecko... jednego z partnerów jest adoptowane przez drugiego partnera, taka rodzina jest w dalszym ciągu rodziną zrekonstruowaną”.

Ta ogólna definicja obejmuje szeroki zakres sytuacji związanych z przeszłym i obecnym stanem cywilnym partnerów, odpowiednio do tego, czy jeden lub oboje z rodziców mają dzieci z poprzedniego związku i czy mają wspólne dzieci. Nie wszystkie kraje przestrzegają definicji ONZ. Finlandia na przykład wymaga, aby co najmniej jedno dziecko miało poniżej 18 lat i nie uznaje rodziny za zrekonstruowaną, jeśli dzieci są adoptowane (Urząd Statystyczny Finlandii, komunikacja osobista, 2003). Chociaż definicja ONZ dziecka bierze pod uwagę sytuację, w której po separacji lub rozwodzie dzieci spędzają równą ilość czasu z każdym z rodziców, zaleca jednocześnie by dziecko było liczone tylko w jednym z gospodarstw, na przykład „na podstawie miejsca zwykłego zamieszkania *de jure* lub liczby nocy spędzonych w każdym z gospodarstw domowych” (UNECE, 1998, § 192). Zdolność do określenia rodzin zrekonstruowanych i ich poszczególnych form zależy od dostępności i jakości informacji dotyczącej historii małżeństw i związków, dzieci (rodziców) w związkach, możliwości prawidłowego przypisania dzieci do ich rodzica/rodziców. Na Węgrzech na przykład, z powodu sposobu zbierania danych spisu oraz mikrospisu, termin „rodzina zrekonstruowana” może odnosić się jedynie do partnerów w ponownym związku małżeńskim. Ponieważ zamieszkujące wspólnie pary niemałżeńskie z dziećmi nie mogą się zarejestrować oficjalnie, nie mogą być uważane za rodzinę zrekonstruowaną. Informacja dotycząca jednostek rodzinnych, w których dzieci mieszkają z jednym z rodziców i jego nowym partnerem (niebędącym małżonkiem) może być zatem uzyskana jedynie ze specjalnych badań przekrojowych (Vukovich, 2002).

Z tych powodów sytuacja dzieci w rodzinach zrekonstruowanych, powstałych w wyniku rozwodu lub separacji, pozostaje zwykle w dużym stopniu niedostrzegana w strategiach politycznych. Jednak instytucje opieki społecznej stają często w obliczu złożonych form życia rodzinnego i mogą być zmuszone do stosowania zasad, które zostały stworzone dla standardowych i trwałych jednostek rodzinnych. Zatem dane przedstawione przez innych autorów w tym tomie, w szczególności informacje wzięte ze spisów przeprowadzonych co 10 lat (zob. Philipov), mogą przedstawiać jedynie bardzo wyrywkowy i ograniczony w czasie obraz form życia rodzinnego coraz większej liczby Europejczyków, i przez to być względnie mało przydatne dla tworzenia polityki. Decydenci mogą być zmuszeni do zamówienia dogłębnych, szczegółowych studiów opracowanych w celu wyjaśnienia tych złożonych i dynamicznych sytuacji.

Innym rozwiązaniem jest zastąpienie lub wsparcie danych spisów danymi z rejestrów ludności i innych częstszych badań, nie tylko w celu wsparcia planowania strategicznego, ale również w celu uniknięcia kwestii dotyczących poufności, naruszenia prywatności czy niekonstytucjonalności związanych z ramami prawnymi regulującymi ochronę danych. Państwa nordyckie już teraz polegają w znacznym stopniu na spisach ludności przy opracowywaniu informacji wymaganych do tworzenia przez Eurostat międzynarodowo porównywalnych tablic. W Holandii rejestry administracyjne są połączone z reprezentacyjnymi badaniami gospodarstw domowych, a Belgia poszła w tym samym kierunku. W rundzie spisu w roku 1999 i 2000 Niemcy zastąpiły krajowy spis ludności, uznany za niekonstytucyjny, danymi zebranymi w rocznych mikrospisach prowadzonych na 1% próbie. Francja wprowadziła roczny spis oparty na próbie w roku 2004, a W. Brytania rozważała już możliwość zastosowania alternatyw wobec spisu krajowego przed spisem w roku 2001 (Wroe, 1998). W byłych państwach radzieckich służby statystyczne przeszły rozległą restrukturyzację. Do roku 2000 Estonia, Łotwa, Litwa i Słowenia miały dość wiarygodne rejestry administracyjne do zbierania danych w sposób ciągły. Choć alternatywy wobec spisów krajowych są mniej kosztowne, dane zebrane mają jednak często format dostosowany do potrzeb krajowych.

Nie zawsze są zharmonizowane między krajami i mogą w wyniku tego być nieodpowiednie do porównań w dyskusjach na temat rozwoju polityki na poziomie europejskim. Ogólnoeuropejskie badania gospodarstw domowych na podstawie wspólnie ustalonych definicji, operatorów losowania i projektów kwestionariusza mogą zatem dostarczać cennych uzupełniających źródeł danych. Dane dotyczące świadczeń i usług, chociaż nie są rutynowo zbierane w badaniach krajowych, mogą dostarczać bardziej szczegółowych informacji o związkach między zmianami w modelu rodziny a opieką społeczną.

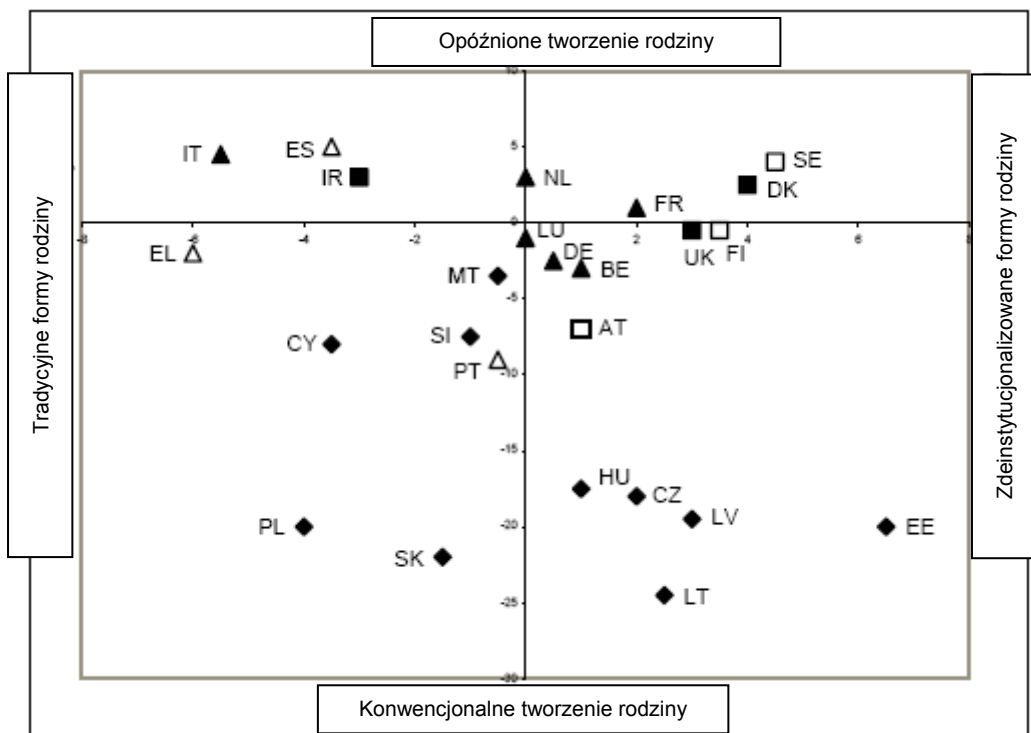
2.2. Zmiana realiów „życia w rodzinie”

Po ostrym spadku płodności charakteryzującym pierwsze przejście demograficzne, cechą charakterystyczną drugiego przejścia demograficznego (zob. Billari w tym tomie), które rozpoczęło się w latach 60.

XX wieku i wciąż nabierało tempa w niektórych częściach Europy pod koniec XX wieku, była deinstytucjonalizacja życia rodzinnego. Podczas gdy obecność dzieci była wciąż dość powszechnie uważana pod koniec wieku za istotne kryterium definiujące życie w rodzinie, przywiązanie do instytucji małżeństwa jako inicjującej tworzenie się rodziny stopniowo traciło na znaczeniu.

Dla rosnącej liczby Europejczyków życie w rodzinie oznacza obecnie życie w rodzinach, w których dzieci dłużej zamieszkują z rodzicami, mniej licznych, coraz częściej nieformalnych (nieopartych o małżeństwo) i niemieszkających wspólnie. Wśród 25 państw członkowskich Unii Europejskiej i krajów będących członkami Rady Europy wielkość rodziny malała, podczas gdy współczynniki rozwodów i liczba dzieci pozamażeńskich rosła, co pokazano w tabelach przedstawionych w dwu pozostałych artykułach w tym tomie; samotne rodzicielstwo, jednoosobowe gospodarstwa domowe, wspólne zamieszkiwanie par tej samej płci i rodzin zrekonstruowanych w zakresie, w jakim mogą być zmierzone, stały się bardziej powszechne i – jak wynika z badań wartości społecznych (zob. rozdział 2.3) – bardziej społecznie akceptowalnymi sposobami życia. Jednak te zmiany następują w różnym tempie i w różnym zakresie, przy czym różnice występują zarówno w ramach jednego kraju, jak i pomiędzy krajami, zaś zmiana praktyk niekoniecznie blisko wiąże się ze zmianami w postawach i systemach wartości, co pokazano na rysunku 2.1.

Rysunek 2.1. Tworzenie rodziny i deinstytucjonalizacja w państwach członkowskich UE25 (2000)

Legenda: ▲ państwa członkowskie od roku 1957, ■ państwa członkowskie od roku 1973, △ państwa członkowskie od roku 1981/86, □ państwa członkowskie od roku 1995, ◇ państwa członkowskie od roku 2004.

Uwagi: dla każdego wskaźnika dla zbioru danych zostało obliczone odchylenie standardowe (SD). Dla każdej komórki kraju zostało obliczone ze średniej dla UE15 ($\bar{x}$ -średniej) odchylenie każdego punktu i porównane z wartością SD dla każdego wskaźnika. Dodatnie lub ujemne wartości zostały przypisane zgodnie z numerami odchyłeń standardowych SD (0,5 punktu dla ¼ SD, 1 punkt dla ½ SD, 2 punkty dla 1 SD, 4 punkty dla 2 odchyłeń standardowych). Wyniki dla każdej grupy wskaźników zostały zsumowane i rozmieszczone na osiach x i y.

Źródła: Rada Europy (2002, tabele T2.3, T2.4, T3.2, T3.4, T3.5); Eurostat (2002, tabele E-5, E-9, F-9, F-15). Przedruk z Hantrais (2004, s. 64).

W Rysunku 2.1. wykorzystano sumaryczne wskaźniki dla wszystkich 25 państw UE w celu przedstawienia opóźnionego tworzenia rodziny (późny średni wiek pierwszego małżeństwa dla kobiet oraz urodzenia pierwszego dziecka i wszystkich pozostałych dzieci) wobec deinstytucjonalizacji (dzieci pozamałżeńskie i surowy współczynnik rozwodów) w odniesieniu do średniej UE15. Rysunek identyfikuje Danię i Szwecję jako kraje, w których do końca wieku najdalej postąpiło opóźnienie tworzenia rodziny i przyjęcie nieformalnych form rodziny. Na drugim końcu spektrum, we Włoszech, Hiszpanii i Irlandii, opóźnienie tworzenia rodziny łączyło się z jej bardziej tradycyjnymi formami. W roku 2000 obraz był też zróżnicowany dla krajów Europy Środkowej i Wschodniej, chociaż żaden z nich nie charakteryzował się opóźnionym tworzeniem rodziny. Deinstytucjonalizacja rodziny postąpiła najdalej w Estonii, podczas gdy Polska i Słowacja były krajami, gdzie najczęściej łączony był konwencjonalny czas tworzenia rodziny z jej tradycyjnymi formami, po nich zaś następowały Słowenia i dwa państwa wyspiarskie, Cypr i Malta, które również przystąpiły do Unii w roku 2004. Wobec średniej UE15, wszystkie inne kraje Europy Środkowej i Wschodniej postąpiły dalej w rozwijaniu alternatywnych form rodziny.

2.3. Zmieniająca się wartość „życia w rodzinie”

Sporządzenie sprawozdań z wniosków wynikających ze spisów ludności i badań wymaga przetwarzania i interpretacji danych zebranych z różnorodnych źródeł o zróżnicowanej wiarygodności.

Pomimo zastosowanych zabezpieczeń, międzynarodowe agencje statystyczne rzadko mogą zapewnić dokładny zapis sytuacji w danych momencie w czasie, a tym bardziej w czasie i przestrzeni.

Międzynarodowe badania postaw są nawet mniej wiarygodne i trudniejsze w interpretacji. Podobnie jak dane demograficzne służą one jednak jako ważne źródło informacji dla osób i instytucji biorących udział w kształtowaniu polityki oraz materiał dla mediów i debaty politycznej.

Badania ogólnoeuropejskie, takie jak prowadzone w regularnych odstępach przez Eurobarometr lub Europejskie Badanie Wartości (EVS), na w miarę możliwości porównywalnych próbach populacji, dostarczają wglądu w odbiór przez opinię publiczną systemów wartości dotyczących życia rodzinnego i zmian w wartościach. Nazwa Eurobarometr nadana badaniom w UE jest znacząca, ponieważ badania te są zaprojektowane w celu zbadania przeważającego klimatu opinii w Europie i są często przytaczane w uzasadnieniach polityki. Grupa Badawcza EVS, formalnie stworzona w roku 1978, miała na celu przygotowanie i prowadzenie badania empirycznego nad wartościami moralnymi i społecznymi w krajach Europy Zachodniej w odniesieniu zarówno do instytucji, jak i zachowań indywidualnych ((Harding *et al.*, 1986). Badanie zawiera pytania dotyczące postaw w zakresie instytucji małżeństwa, zasad rządzących zachowaniem seksualnym i czynników przyczyniających się do powodzenia małżeństwa, relacji między rodzicami a dziećmi oraz zadowolenia z życia domowego i rodzinnego.

Porównywalne wyniki badania przeprowadzonego we wczesnych latach 80. XX wieku wskazują na spadek poparcia sztywnych zasad. Znaczna większość respondentów we wcześniejszym badaniu nie uważała małżeństwa za przestarzałą instytucję. Chociaż nieliczna mniejszość żyła wspólnie bez małżeństwa, w tym czasie było to widziane jako społecznie akceptowalna alternatywa jedynie w Holandii i Skandynawii. W Wielkiej Brytanii było to wciąż uważane za poprzedzające małżeństwo. Badanie wskazało na liczne rozbieżności między ideologią a praktyką. Na przykład większa część respondentów we Francji wyrażała pogląd, że małżeństwo jest przestarzałą instytucją, ale odsetek który rzeczywiście nie zawarł nigdy małżeństwa kształtował się poniżej średniej europejskiej. Zróżnicowanie w ramach kraju pojawiało się w odczuciach moralności osobistej według wieku, poziomu wykształcenia, przekonań religijnych i sympatii politycznych. Respondenci młodzi, lepiej wykształceni, wspierający bardziej lewicowe ugrupowania oraz osoby niereligijne lub ateści wykazywali większą tolerancję jeśli chodzi o poglądy moralne (Harding *et al.*, 1986, 113–147).

W rodzinach bliskość, dzielenie postaw i przekazywanie wartości dzieciom miało wciąż wartość pierwszorzędą. Wzajemne obowiązki między rodzicami a dziećmi były silnie podkreślane, ale towarzyszyła temu większa świadomość potrzeby znalezienia symetrii. Zdecydowana większość ankietowanych uważała, że zarówno matka jak i ojciec są potrzebni do stworzenia środowiska rodzinnego, w którym dziecko może rosnąć szczęśliwie. Jednak aprobata lub co najmniej tolerancja samotnego macierzyństwa, jako akceptowalnej formy rodziny, rosła i była już powszechna w Danii i Francji. Akceptacja rozwodów i aborcji z powodów osobistych i społecznych również rosła. Większy liberalizm jeśli chodzi o zasady

zachowań seksualnych (seks pozamałżeński i dotyczący niepełnoletnich, homoseksualizm i prostytutka) były chętniej uznawane, gdy chodziło o własne życie osób badanych niż o inne osoby. Ogólnie wyniki sugerowały, że wspólne, choć zmieniające się ramy przekonań i praktyk dotyczących małżeństwa i życia rodzinnego istniały w całej Europie Zachodniej, z istotnymi różnicami w zależności od wykształcenia, religii, sympatii politycznych, wieku i kultury narodowej (Harding *et al.*, 1986, 116).

Wyniki badania EVS z roku 1990 i 1999 wskazywały, że wobec innych centralnych zainteresowań życiowych rodzina wciąż miała najwyższy priorytet i jej rola w większości krajów UE15 w latach dziewięćdziesiątych nawet wzrosła (Bréchon i Tchernia, 2002, tabela 1; zob. też Billari w tym tomie). Wsparcie małżeństwa, jako instytucji określającej parametry życia rodzinnego pozostało bardzo silne, szczególnie w krajach w których religia wciąż była wpływową siłą kształującą postawy. Udany związek osób, oparty na wspólnych wartościach i zainteresowaniach, był widziany jako definiująca cecha małżeństwa (Abela, 2003, 19–20). Ogromna większość Europejczyków uważała, że dwoje rodziców jest potrzebnych do szczęśliwego dorastania dzieci, pod warunkiem że będą gotowi do jak najlepszego starania się o zapewnienie dobra swojego potomstwa. Jednak wyniki badania wskazywały, że pod koniec XX wieku pojęcie tradycyjnej rodziny, składającej się z dwojga rodziców pozostających w długim stabilnym związku i mających dzieci, w krajach nordyckich, Irlandii i Wielkiej Brytanii straciło znaczenie jako źródło satysfakcji. Deinstytucjonalizacja życia rodzinnego postąpiła dalej w krajach skandynawskich i Wielkiej Brytanii, chociaż Irlandia szybko temu dorównywała, co pokazywał wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich, z 14,6% urodzeń żywych w roku 1990 do 31,8% w roku 2000 (rada Europy, 2002, tabela T3.2). Utrzymanie tradycyjnej koncepcji życia rodzinnego było bardziej prawdopodobne w krajach Europy Południowej i w Europie kontynentalnej, gdzie wskaźniki rozwodów i urodzeń pozamałżeńskich kształtowały się poniżej średniej w UE15 (zob. rysunek 2.1). Poglądy na życie rodzinne przyjmujące symetrię i równość były również silniej popierane w krajach skandynawskich niż w Europie Południowej (Abela, 2003, 18). Zakres w jakim wspólne zamieszkiwanie bez małżeństwa było w dalszym ciągu widziane jako stan przejściowy przed małżeństwem i założeniem rodziny, a nie długoterminowy alternatywny sposób życia, był odzwierciedlony w odsetku osób zamieszkujących wspólnie bez małżeństwa, które zawierały w momencie gdy spodziwiała się dzieci. Chociaż wskaźnik urodzeń pozamałżeńskich we Francji był dwa razy wyższy niż w Holandii w roku 2000, w Holandii prawie 25% mieszkających wspólnie par pobierało się, gdy spodziwiała się dziecka, podczas gdy we Francji mniej niż 10% (Festy, 2001).

Podobnie zróżnicowany system wartości był zaobserwowany w krajach kandydackich w EVS 1999/2000. W krajach bałtyckich znaczenie rodziny w życiu obywateli było niższe niż w pozostałych państwach członkowskich UE25 i deinstytucjonalizacja życia rodzinnego była bardzo zaawansowana; na Malcie i w Polsce miała miejsce sytuacja odwrotna. Malta była państwem członkowskim UE25, w którym pogląd na małżeństwo, jako na instytucję przestarzałą był najsilniej odrzucany i w którym wciąż obowiązywał zakaz rozwodów. Instytucja małżeństwa również miała wielu zwolenników w Polsce i na Słowacji, podobnie jak potrzeba wychowywania dzieci przez oboje rodziców, co było odzwierciedlone w wynikach konwencjonalnych i tradycyjnych form życia rodziny. Respondenci w Estonii, na Węgrzech i Litwie przypisywali względnie wysoką wartość domowi z dwojgiem rodziców i potrzebie posiadania dzieci przez kobiety w celu samorealizacji. Respondenci na Litwie i Słowenii częściej uznawali małżeństwo za przestarzałą instytucję i przywiązywali mniejszą wagę do rodziny z dwojgiem rodziców i obecności dzieci dla samorealizacji kobiety, pomimo różnic w praktykach odnośnie instytucjonalizacji życia rodzinnego. Czechy były także wśród krajów, w których znaczenie posiadania dzieci było względnie niskie, pomimo wyników powyżej średnich w UE15, jeśli chodzi o konwencjonalny czas zakładania rodziny.

Analiza zmieniających się wartości stwierdzonych w EVS była wykorzystana do scharakteryzowania krajów, jako tradycyjnych w porównaniu z post-tradycyjnymi (Herpin, 2002; Abela, 2003). Twierdzi się, że o ile jest bardziej prawdopodobne, że tradycjonalisci będą dążyli do towarzystwa, stabilności społeczno-finansowej w małżeństwie i bliskich związków rodzinnych, post-tradycjonalisci będą skłonni uważać małżeństwo za przestarzałą instytucję i preferować partnerstwo oparte na wzajemnym szacunku i zrozumieniu, w którym dzieci nie są konieczne dla jego powodzenia. Przy wykorzystaniu tych kryteriów niektóre państwa Europy Południowej i nowe państwa członkowskie, szczególnie Malta i Polska, sytuują się na jednym krańcu kontinuum tradycyjne–post-tradycyjne, a państwa skandynawskie, zwłaszcza Szwecja, na drugim krańcu, co sugeruje bardzo bliską korelację między wskaźnikami postaw a praktyką w tych krajach. Sytuacja w Europie południowej jest bardziej ambiwalentna. Niektóre dowody wskazują na to, że postawy mogą się zmieniać gwałtowniej niż zachowania, co prowadzi do kwestionowania tradycyjnych

zwyczajów i praktyk. Dla większości krajów Europy Środkowej i Wschodniej wydaje się natomiast, że doświadczenie przemian zachęciło do powrotu do bardziej tradycyjnych postaw, podczas gdy wzorce tworzenia rodziny stały się bardziej nieformalne.

2.4. Wyzwania dla polityki wynikające ze zmieniającego się znaczenia „życia w rodzinie”

Kumulacyjny efekt zmieniających się struktur rodzinnych, w połączeniu ze spadkiem liczby ludności i jej starzeniem się, stwarza zapotrzebowanie na zmianę akcentów polityki. Kwestia dotycząca radzenia sobie przez społeczeństwo z konsekwencjami niezinstytucjonalizowanych i zdeinstytucjonalizowanych form rodziny jest szczególnie ważna, gdy realia społeczne, a ściślej realia życia rodzinnego, dla rosnącej liczby Europejczyków odpowiadają w coraz mniejszym stopniu normatywnym założeniom, które stanowiły podstawę polityki w XX wieku. Spadek płodności i zmniejszenie ilości czasu poświęcanego rodzeniu i wychowywaniu dzieci teoretycznie powodują, że kobiety są mniej zależne od formalnego związku małżeńskiego, jeśli chodzi o utrzymanie i model z mężczyzną będącym żywicielem rodziny, na którym opartych była większość systemów opieki społecznej. Niestabilność małżeństwa i wspólnego zamieszkiwania par bez małżeństwa może natomiast przyspieszyć spadek płodności i spowodować zmniejszenie wielkości rodziny i wzrost w występowaniu samotnego rodzicielstwa, co wiąże się często z trudnościami finansowymi, wymagającymi bardziej skoncentrowanych form interwencji politycznej. Wspólne zamieszkiwanie par niebędących małżeństwem, ponowne znajdowanie partnera i rekonstrukcja rodziny może prowadzić do bardziej złożonych form życia rodziny, które nie są uwzględnione w istniejących przepisach.

Osoby i instytucje mające wpływ na tworzenie polityki, łącznie z rodzinami, są podzielone wewnątrz krajów i między nimi co do tego, czy polityka publiczna powinna odpowiadać na konsekwencje rozpowszechniania się zdeinstytucjonalizowanych form rodziny. Dla niektórych rządów jest to temat tabu. Wielu decydentów pyta, czy powinni starać się zapobiegać zmianom, uwzględniać je, zachęcać do nich czy po prostu je ignorować².

Państwami członkowskimi UE25, po których można by oczekiwać wykazywania największego zainteresowania skutkami zmian form rodzinnych na przełomie stuleci były Estonia, Szwecja, Dania, Finlandia, W. Brytania i Łotwa (w takim właśnie porządku), w których deinstytucjonalizacja postąpiła najdalej. Nie były to jednak kraje, w których media, socjologzy czy osoby i instytucje mające wpływ na kształtowanie polityki byli najbardziej zainteresowani zagrożeniami dla stabilności rodziny. Szwecja w szczególności stanowi przykład kraju, w którym alternatywy wobec rodziny z będącą małżeństwem parą i mężczyzną będącym żywicielem rodziny zaowocowały względnie stabilnymi formami życia rodziny wspieranymi przez państwo. Na przełomie wieków uwaga mediów była skupiona na bardziej szczegółowych kwestiach, takich jak sytuacja dzieci mieszkających z parami tej samej płci. We Francji, gdzie deinstytucjonalizacja nie poszła tak daleko, długa tradycja wspierania rodzin jako fundamentalnej instytucji społecznej nie była podawana w wątpliwość przez rozwój alternatywnych form życia rodzinnego. Jednak opinia publiczna i rządy były zainteresowane zmodernizowaniem prawa dotyczącego rodziny i doprowadzenia go do zgodności ze zmieniającymi się zachowaniami.

W Niemczech (wśród konserwatywnych polityków), Grecji, Irlandii, Włoszech (wśród polityków) i w Polsce – krajach w których tradycyjne formy rodziny utrzymały się – wyrażano troskę, uzasadnianą względami religijnymi i moralnymi, co do zakresu w jakim deinstytucjonalizacja rodziny stanowi niebezpieczeństwo dla porządku społecznego ugruntowanego opartego na związku małżeńskim par heteroseksualnych i rodzin z dwojgiem będących małżeństwem rodziców. W Polsce tradycyjna rodzina oparta o parę małżeńską była do tego stopnia silnie wspierana w polityce, że rządy sięgały po restrykcyjne ustawodawstwo dotyczące na przykład rozwodów i aborcji, w celu ograniczenia deinstytucjonalizacji życia rodzinnego. W Hiszpanii, w której alternatywne formy rodziny były względnie rzadkie w latach 90. i były uważane za mające małe znaczenie dla działań polityki społecznej i gospodarczej, rządy krajowe były wciąż oporne wobec formalnego uznania zmiany praktyk, chociaż w tamtym momencie niektóre regiony autonomiczne wprowadzały bardziej innowacyjną politykę.

² Informacja o mediach krajowych, debatach akademickich i politycznych jest wzięta z badania ośmiu państw członkowskich UE15 i trzech krajów Europy Środkowej i Wschodniej jako część 5 Programu Ramowego, wymienionego w Podziękowaniach. Dodatkowa informacja dotycząca siedmiu nowych państw członkowskich pochodzi z serii niepublikowanych raportów na temat ochrony socjalnej przygotowanych dla Komisji Europejskiej w roku 2003.

W krajach, w których uznano że zasięg wspólnego zamieszkiwania par niebędących małżeństwem i rozwodów oraz rosnąca liczba urodzeń pozamałżeńskich nie mogą być ograniczone poprzez politykę rodzinną, uwaga została przeniesiona na pytanie dotyczące wzajemnych praw i obowiązków członków rodziny w ramach rodzin zdeinstytucjonalizowanych. Poszczególne kwestie uwzględnione w polityce w latach dziewięćdziesiątych dotyczyły tego, czy należy ustanawiać prawo mające na celu rozszerzenie praw i obowiązków par małżeńskich na alternatywne związki rodzinne, na przykład jeśli chodzi o podatki, prawo dotyczące zabezpieczeń społecznych (Ditch *et al.*, 1996a, s. 19–35), idąc za przykładem Danii, Szwecji i Holandii w latach siedemdziesiątych.

W wielu krajach debata przeniosła się na kwestię możliwości formalizacji związków między parami tej samej płci. Na przykład długo rozważane propozycje rządu francuskiego, by uznać formalnie zamieszkujące wspólnie pary heteroseksualne i pary tej samej płci, w dalszym ciągu prowokowały żywe i zażarte dyskusje parlamentarne i publiczne w ciągu lat dziewięćdziesiątych (Théry, 1997). Kwestia ta ujawniła głębokie podziały w opinii publicznej co do legitymacji i społecznej akceptowalności interwencji rządowej mającej na celu wprowadzenie liberalnego ustawodawstwa, które przyjęto już w Danii i Szwecji. W Niemczech, gdzie Konstytucja stwierdzała obowiązek państwa do ochrony małżeństwa i rodziny, działania rządu w celu uznania wspólnie zamieszkujących par niebędących małżeństwem były ograniczone. Rodzina małżeńska była chroniona jako symbol stabilności społecznej, ale pod koniec wieku trwała debata nad przyznawanymi przez prawo uprawnieniami i prawnym statusem par mieszkających wspólnie bez ślubu, szczególnie par tej samej płci.

W W. Brytanii kwestia wspólnie zamieszkujących par niebędących małżeństwem pojawiła się, ale rządy wykazywały większe zainteresowanie we wspieraniu instytucji małżeństwa i związku między rodzicami a dziećmi, niezależnie od tego czy rodzice byli małżeństwem czy, nie. Bardziej kontrowersyjna kwestia, rozwiązana już w W. Brytanii, a dotycząca tego, czy pary tej samej płci powinny mieć możliwość adopcji dzieci, podnoszona była w innych krajach, gdzie związki osób tej samej płci były formalnie uznawane.

Chociaż nie była to kwestia nowa, rosnące zainteresowanie mediów przyciągały możliwości zaradzenia innym aspektom rozpadu więzi rodzinnych, a mianowicie przemocy w środowisku domowym. Kwestia ta zaczęła być postrzegana jako teren interwencji rządowej w całej Unii, w części w związku z tym, że media aktywnie podnosiły świadomość dużej częstości występowania zjawiska „przemocy domowej”, szczególnie ze strony mężczyzn przeciw kobietom i dzieciom (Pringle i Hearn, 2003). Problem ten był także podkreślany jako zagrożenie dla życia rodzinnego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (Pascall i Manning, 2000, s. 250). W niektórych przypadkach rosnące pokazywanie zjawiska w mediach spowodowało podnoszenie pytania o zakres, w jakim pary wymagały pomocy w przygotowaniu do wspólnego życia, zarówno jako partnerzy jak i rodzice. Przemoc domowa nie była jedynym powodem zainteresowania politycznego wspieraniem małżeństwa i upewnianiem się co do spełniania przez małżonków ich wzajemnych zobowiązań lub związkiem między osłabieniem więzi rodzinnych a przemocą. Harmonia w rodzinie była przyjęta przez całe spektrum polityczne, jako zasadniczy komponent spójności społecznej i solidarności międzypokoleniowej (Attias-Donfut i Arber, 2000, niektórych. 19).

W niektórych krajach połączenie obniżania się wskaźników małżeństw i przesunięcie wieku zawierania małżeństw i rodzenia dzieci postawiło przed rządami liczne pytania dotyczące wpływu czasu rodzenia dzieci na strukturę rodziny i w końcu na przyszłą demograficzną zdolność społeczeństwa do życia. Kilka rządów wykazywało jednocześnie świadomość niebezpieczeństw zdrowotnych powiązanych z opóźnionym rodzeniem dzieci, podczas gdy inne martwiły się o wysoką liczbę ciąży wśród nieletnich i aborcji. Niepowodzenie próby zmniejszenia poziomu ciąży wśród nieletnich do osiągniętego w większości państw członkowskich UE15 było przedmiotem ciągłego zainteresowania politycznego w W. Brytanii, gdzie kwestia ta jest często mylona z dyskusją o samotnym macierzyństwie. W Hiszpanii, mimo że wskaźniki ciąży wśród nastolatków były porównywalnie znacznie niższe, kwestia ta również przyciągała uwagę w polityce publicznej i administracji. Wysoki współczynnik ciąży wśród nieletnich na Węgrzech był traktowany jako problem, gdyż były one często związane z wyobcowaniem społecznym i gospodarczym. Natomiast w Estonii, gdzie współczynnik ciąży wśród nieletnich był relatywnie wysoki, ale jednocześnie spadek liczby ludności był dużym problemem, kwestią nie było to, jak uniknąć ciąży wśród nieletnich. Polityka skupiała się raczej na środkach zachęcania kobiet do rodzenia dzieci niezależnie od wieku, zaś jako problem widziano dużą liczbę aborcji wśród nieletnich.

W całej Unii duża część debaty nad alternatywnymi formami rodziny skupiała się na konsekwencjach rozwodów, w szczególności na ryzyku ubóstwa, niskich wynikach w nauce, niepełnym zatrudnieniu i

innych formach wyobcowania społecznego. W krajach gdzie, wskaźniki rozwodów i urodzeń pozamałżeńskich są względnie wysokie stwierdza się, że dzieci mieszkające w rodzinach z samotnym rodzicem są narażone na większe ryzyko ubóstwa niż dzieci w rodzinach z obojgiem rodziców (Komisja Europejska, 2002b, tabela 3c). W latach dziewięćdziesiątych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej zwiększenie liczby dzieci potrzebujących opieki z powodu opuszczenia ich przez rodziców było widziane jako bezpośredni skutek rozpadu rodziny. Takie wyniki zintensyfikowały debatę o tym, czy rządy powinny interweniować w celu ograniczenia przypadków rozpadu rodziny i promocji określonych form rodziny uznawanych za bezpieczniejsze społecznie. Było również podnoszone pytanie o zakres, w jakim państwo powinno uczestniczyć w zmniejszaniu obciążenia wynikającego ze zmiany warunków życiowych i pomagać rodzinom w radzeniu sobie ze zmianami sytuacji.

Tak długo jak samotne rodzicielstwo było przede wszystkim wynikiem wdowieństwa, nie zaś rozvodu, „wyboru” lub „przypadku”, interwencja rządu i wsparcie było względnie łatwe do uzasadnienia. Szybki wzrost liczby przypadków rozwodów i niekiedy liczby nigdy niezamężnych samotnych matek wprowadziły kwestię do debaty politycznej. Zakres, w jakim samotne rodzicielstwo jest postrzegane jako problem dla społeczeństwa różni się znacznie między krajami, podobnie jak sposoby jakimi rządy próbowały radzić sobie z powiązaniem z nim kwestiami ubóstwa i wyobcowania społecznego. W państwach skandynawskich i krajach centrum geograficznego UE15 samotne rodzicielstwo, podobnie jak wspólne zamieszkiwanie par niebędących małżeństwem i związki osób tej samej płci, było często z początku traktowane jako dewiacja rodziny aż do momentu, kiedy stało się wystarczająco szeroko rozpowszechnione i społecznie akceptowalne, by usprawiedliwić jego włączenie w ramy instytucjonalne. W W. Brytanii dyskusja skupiała się na przyczynach i konsekwencjach samotnego rodzicielstwa, a w szczególności na kosztach dostarczania świadczeń i usług, jak również wpływie na wydatki rządowe w takich dziedzinach, jak opieka zdrowotna i osobista opieka społeczna. Świadczenia z badań międzynarodowych, wskazujące na względnie duże poziomy samotnego rodzicielstwa w W. Brytanii i dużą zależność samotnych matek od świadczeń, służyły jako uzasadnienie poszukiwania polityki mającej na celu przeniesienie samotnych matek z zasiłków do pracy. Z kolei w Grecji, w której podawana liczba samotnych matek jest mała i urodzenia pozamałżeńskie nie są społecznie akceptowane, temat nie pojawił się w debacie politycznej aż do końca wieku.

Nastawienie opinii publicznej wobec samotnych matek w latach 90. stało się bardziej tolerancyjne w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, np. w Estonii, z powodu większego otwarcia społeczeństw, rosnącej liczby zamieszkujących wspólnie par niebędących małżeństwem i bardziej pluralistycznego spojrzenia na życie rodzinne. Natomiast na Węgrzech, gdzie wciąż jest preferowana „klasyczna rodzina nuklearna” wyznaczona przez małżeństwo i gdzie na przełomie stuleci wdowy/wdowcy wciąż stanowią około 30% samotnych rodziców, nie została rozpoczęta w ogóle debata publiczna dotycząca kwestii związanych z samotnym rodzicielstwem. W Polsce, w której rozwody są względnie rzadkie, alternatywne formy rodziny nie stały się kwestią polityczną. Rząd wykazywał silną preferencję wobec rodzin opartych na małżeństwie.

Pomimo braku spójnych danych dla Europy umożliwiających śledzenie wzrostu liczby rodzin zrekonstruowanych, w wielu krajach już we wczesnych latach dziewięćdziesiątych była podnoszona kwestia praw dzieci z pierwszej rodziny wobec tych z kolejno założonych rodzin i konsekwencji ekonomicznych dla dzieci mieszkających w rodzinach zrekonstruowanych (Meulders-Klein i Théry, 1993). Decydenci dokonywali przeglądu prawnych i materialnych obowiązków ojczyrna i macochy w porównaniu z obowiązkami rodziców biologicznych.

Te przykłady ilustrują znaczenie dla decydentów i administracji publicznej posiadania dostępnych wiarygodnych i spójnych zbiorów danych dotyczących zmieniających się parametrów życia rodzinnego i postaw potrzebnych w celu odpowiedniego sformułowania i wprowadzenia odpowiednich i skutecznych odpowiedzi na zmiany społeczno-demograficzne.

2.5. Zmiana znaczenia „życia w rodzinie” w prawie i administracji publicznej

Wyzwania dla społeczeństw wynikające z rozszerzenia zdeinstytucjonalizowanych form rodziny otworzyły ponownie debaty dotyczące roli, jaką państwo może i powinno odgrywać w życiu rodziny. Kluczowe pytanie, które wiele rządów w Europie Zachodniej stawiało u progu XXI wieku dotyczyło tego,

jak daleko ma iść prawo formalizujące niestandardowe formy życia rodziny. Ta sekcja przedstawia analizę tego, w jaki sposób zmiany w strukturach rodziny i relacjach wewnątrz rodziny zostały wzięte pod uwagę w uregulowaniach prawnych oraz przedstawia sposoby, w jakie rodziny jako jednostki i ich członkowie jako poszczególni obywatele są ujmowani przez administrację publiczną.

Prawo cywilne i ustawy na poziomie krajowym regulują kwestie małżeństwa i tworzenia rodziny oraz prawa i obowiązki, jakie one za sobą pociągają. Prawa krajowe odzwierciedlają różnice w tradycjach filozoficznych i religijnych, w szybkości i czasie zachodzenia procesów społecznych oraz poziomie wsparcia publicznego dla reformy. Analiza rozwoju prawa dotyczącego rodziny i małżeństwa pokazuje, że status prawny członków rodziny jest tematem wprowadzającym podział (Hantrais, 2004). Podejmowane decyzje dotyczące kwestii związanych z życiem rodzinnym są regularnie przedmiotem zażartej debaty publicznej i parlamentarnej. Większość krajów europejskich doświadczyła konfliktów związanych z wprowadzeniem reformy prawnej liberalizującej rozwody, określającej warunki opieki i utrzymania po rozwodzie i prowadzącej do uznania dzieci urodzonych poza małżeństwem oraz praw mieszkających wspólnie par niebędących małżeństwem. Gdy do debaty politycznej została wprowadzona kwestia par tej samej płci, to okazała się ona nawet bardziej kontrowersyjna, niż stwierdzono w poprzedniej sekcji.

W całej Europie rządy przyjmowały prawo mające odzwierciedlać zmieniające się wzorce małżeństwa i jego sekularyzacji. Uznały potrzebę umożliwienia parom rozwiązania małżeństwa, jeśli ich związek się rozpadnie i uwzględnienia dobra dzieci w miarę rozwoju sytuacji w małżeństwie. Prawo dotyczące małżeństwa określało prawa i obowiązki małżonków pod względem własności, władzy i uprawnień w ramach małżeństwa.

Stopniowo w ciągu okresu powojennego prawo i praktyka krajów były zmieniane w celu wzięcia pod uwagę nastrojów dążących do zrównania kobiet i mężczyzn w ramach związku małżeńskiego. W miarę jak średni wiek zawierania małżeństwa podnosił się, a równe prawa pojawiły się w programach politycznych, prawnie dopuszczalny wiek zawierania małżeństwa dla kobiet został zrównany z wiekiem mężczyzn (18 lat), przy jednoczesnym zezwoleniu na wcześniejsze małżeństwo za zgodą rodziców. Małżeństwo nie stanowi już formalnej przeszkody dla zatrudnienia kobiety. Według prawa małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w ramach małżeństwa. Niezależnie od tego, czy małżeństwo zostaje zawarte w kościele, oczekuje się od par życia razem, wzajemnej wierności i zapewnienia wzajemnego wsparcia i pomocy.

Prawo uznające związki partnerskie osób mieszkających wspólnie bez ślubu (włącznie z osobami tej samej płci) może być uznane za próbę wprowadzenia większej stabilności do związków par niemających ślubu i zapewnienia dostępu do niektórych praw, jakimi cieszą się pary małżeńskie. Państwa skandynawskie były pierwszymi krajami UE15, które uznały formalnie niekonwencjonalne małżeństwo i rodzicielstwo poprzez wprowadzenie umów dla par niemających w latach osiemdziesiątych. Wiele państw członkowskich UE15 poszło za przykładem skandynawskim (Festy, 2001). Inne opierały się wprowadzeniu prawa regulującego związki niemające, głównie z tego powodu, że nie chcą znosić pozostałych różnic między małżeństwem a mniej formalnymi związkami.

Nie tylko przystosowywano prawo w celu wzięcia pod uwagę zmian społeczno-demograficznych, ale skutki zmian w prawie można było też obserwować w statystykach. Trend wzrostu liczby rozwodów jest, na przykład, zależny od reformy prawa dotyczącego rozwodów. Podczas gdy wszystkie kraje mają wieloletnie prawa określające dopuszczalny wiek zawarcia małżeństwa i współżycia, rozwody nie były dopuszczone prawnie wśród wszystkich państw UE15 do roku 1996, w którym sądy w Irlandii otrzymały uprawnienie do orzekania rozwodów. W roku 2003 rozwód wciąż nie był prawnie dopuszczalny na Malcie. W większości krajów wraz z uproszczeniem procedur rozwód stał się bardziej rozpowszechniony, co odnotowały statystyki. Większa częstotliwość rozwodów i zwiększenie niezależności ekonomicznej kobiet podniosło kwestię wzajemnych obowiązków partnerów w przypadku rozpadu małżeństwa, szczególnie w przypadku gdy tworzą nowe związki, ponieważ ma to wpływ na utrzymanie i prawo do emerytury.

Rządy interweniowały w celu zapewnienia odzwierciedlenia zmian form rodziny w rozwiązaniach wprowadzanych w celu ochrony dzieci po rozwodzie. W większości przypadków ustawodawcy dawali pierwszeństwo zapewnieniu zminimalizowania szkodliwych wpływów rozwodu lub separacji na dzieci pozostające na utrzymaniu i w miarę możliwości przyjęcia przez rodziców wspólnej odpowiedzialności za opiekę nad dziećmi. Mimo że w większości przypadków przy przydzielaniu opieki po rozwodzie wciąż preferuje się kobiety, w coraz większym stopniu promuje się wspólne prawo do opieki nad dzieckiem, jako metodę zapewniania dzielenia przez mężczyzn codziennej odpowiedzialności za wychowanie dzieci.

W miarę jak więzy małżeńskie słabną, a alternatywne formy życia rodziny stają się bardziej powszechne, poważną kwestią dla ustawodawców jest zapewnienie ochrony interesów dzieci. Wzajemne prawa i obowiązki rodziców i dzieci są zależne od rodzicielstwa określonego procedurami określonymi przez prawo. Teoretycznie rodzice mogą zatem oczekiwać, że będą mieli te same obowiązki wobec potomstwa niezależnie od tego, czy są małżeństwem czy nie. We wszystkich państwach członkowskich UE15 i większości państw Europy Środkowej i Wschodniej rodzice niebędący małżeństwem mają obowiązek utrzymania swoich dzieci. Zwykle odpowiedzialność rodzicielska nie jest automatyczna: ojcostwo musi być prawnie określone.

Prawo i praktyka są w stanie ciągłych zmian, jeśli chodzi o adopcję przez nowych partnerów dziecka (lub dzieci) z poprzedniego związku przy tworzeniu przez nich rodziny zrekonstruowanej.

Ponieważ takie rodziny są często niewłaściwie zdefiniowane i trudne do badania, są zwykle nieodpowiednio ujmowane przez prawo rodzinne i praktyki wobec nich różnią się znacznie między krajami. W wielu przypadkach nawet jeśli dziecko nie jest formalnie adoptowane uważa się, że ojczym i macocha mają moralne zobowiązania wobec dziecka.

Definicje rodziny i gospodarstwa domowego przyjęte w krajowych spisach i badaniach oraz prawie rodzinnym dostarczają ram, które mogą być użyteczne dla celów administracyjnych. Rządy są zainteresowane posiadaniem wiedzy dotyczącej tego, jak dużo domów i jakich rozmiarów trzeba wybudować, liczby wymaganych placówek szkolnictwa różnych poziomów, szkolenia i zatrudniania oraz rosnącego zapotrzebowania na poszczególne typy ochrony zdrowia i opieki społecznej. Oczekuje się od nich planowania zmierzającego do spełnienia wymogów świadczeń publicznych, z których wiele musi być opłacanych przez ściąganie podatków od dochodów, towarów i usług. Dla celów zapewniania świadczeń i usług publicznych oraz ściągania podatków odpowiednią jednostką może być legalnie ukonstytuowana para małżeńska lub niemalżeńska mieszkająca wspólnie, ale mająca lub nie dzieci, lub coraz częściej osoba fizyczna. W określaniu obowiązków członków rodziny wobec siebie, administracja publiczna, jak zauważono w kolejnej sekcji, może również być zainteresowana bardziej odległymi krewnymi niż ci mieszkający z rodziną czy w gospodarstwie domowym i może nie być to ujęte w statystykach.

Uprawnienia do świadczeń często zależą od rozumienia związków rodzinnych, które mogą odpowiadać zmieniającym się międzynarodowym pojęciom statystycznym lub nie. W wyniku tego ten sam status rodziny i forma życia rodziny mogą być traktowane odmiennie w różnych krajach i w różnym czasie (Hantrais, 2004). W każdym razie prawne i administracyjne definicje nie są neutralne wobec życia rodzinnego i odzwierciedlają zakres, w jakim polityka publiczna nie tylko reaguje na zmieniające się formy rodziny, ale również stara się je kształtować przez przyznawanie i odbieranie uprawnień osobom fizycznym, które przyjmują niekonwencjonalne formy rodziny.

2.6. Publiczna i prywatna odpowiedzialność za „życie w rodzinie”

Kwestie dotyczące odpowiedzialności nieobecnych rodziców oraz ojczyma i macochy w rodzinach zrekonstruowanych czy par wspólnie zamieszkujących par niebędących małżeństwem (włącznie z parami tej samej płci), rozszerzyły granice określające prawa i obowiązki rodziny jako komórki. Po jednej stronie spektrum znajdują się kraje Europy Południowej, w których obowiązki rodzinne są przypisane przez prawo rodzinie wielopokoleniowej. Między członkami rodziny istnieją obowiązki prawne, zarówno jeśli chodzi o prawa jak i obowiązki. Na przykład we Włoszech, Portugalii i Hiszpanii to członkowie rodziny są głównie odpowiedzialni za swoich krewnych, zgodnie z prawem i praktyką. Wymaga się od nich zapewnienia wsparcia szerokiej sieci krewnych. Państwo zapewnia pomoc tylko wówczas, gdy inne źródła wsparcia ze strony rodziny zostaną wyczerpane i jedynie na minimalnym poziomie. We Włoszech nawet bezpośrednia rodzina małżonka i rodzeństwo przyrodnie są zobowiązani do wsparcia członków rodziny proporcjonalnie do dochodu.

Państwo zastępuje opiekę ze strony rodziny jedynie w ostateczności (Millar i Warman 1996, s. 26). To te kraje, wraz z Grecją, zanotowały jeden z najwyższych współczynników zależności osób w wieku starszym i młodszym od rodziny w latach dziewięćdziesiątych, w tym sensie, że młodzi ludzie pozostawali dłużej w domu rodzinnym, a starsze pokolenia częściej mieszkaly z dziećmi w wielopokoleniowych gospodarstwach domowych, jak opisują inne artykuły w tym tomie.

W Austrii, Belgii, Francji, Niemczech i Luksemburgu, wspólnie określanych (za Esping-Andersen, 1990, 1999) jako kontynentalne konserwatywne państwa opiekuńcze, oraz w Grecji, prawne obowiązki

członków rodziny są ograniczone do rodziców i dzieci, a nie do szerszej sieci rodzinnej. Dorośli mają prawny obowiązek utrzymywania zarówno swoich rodziców, jak i dzieci. Natomiast nie są nakładane obowiązki prawne na członków rodziny w państwach skandynawskich, poza obowiązkiem rodziców do utrzymania dzieci po rozwodzie lub separacji. Państwo przyjmuje główną odpowiedzialność za potrzeby związane z opieką na zasadzie indywidualnej. Zarówno Finlandia, jak i Szwecja wyraźnie określają obowiązek władz miejscowości do zaspokojenia potrzeb osób młodszych, starszych i niepełnosprawnych, zmniejszając w ten sposób zależność od sieci pomocy ze strony rodziny.

Inny układ występuje w Irlandii i W. Brytanii, które są ogólnie scharakteryzowane przez bardziej liberalne systemy opieki społecznej. Państwo nie narzuca prawnego obowiązku opieki, a powiązania rodzinne nie są ściśle uregulowane (Ginsburg, 2001, 174). Rodziny mogą oczekiwać wsparcia ze strony państwa. Jednak w sytuacji, w której obowiązki państwa nie są ściśle określone, w dostarczaniu usług rodzinom występuje większa zależność od sektorów prywatnego i świadczeń dobrowolnych, szczególnie w Zjednoczonym Królestwie.

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej rodziny i ich szersze sieci krewnych są prawnie odpowiedzialne za swoich członków. Chociaż prawo z reguły określa obowiązki międzypokoleniowe, rzadko stają się one kwestią rozstrzyganą przez sądy, ponieważ obowiązek moralny troski o członków rodziny jest bardzo silny. Solidarność międzypokoleniowa stała się bardziej znaczącym pojęciem w sytuacji, w której rodziny nie mogą już polegać na państwie i pracodawcach jeśli chodzi o wsparcie i w której, przez zaniebanie lub wręcz celowo, rządy w dużym stopniu zostawiły rodzinom troskę o siebie.

W Europie więzi między pokoleniami wydają się silniejsze w tych krajach, w których prawo nakłada obowiązki wobec rodziny i je egzekwuje, choć kierunek przyczynowy tego związku może różnić się między Europą Południową a krajami Europy Środkowej i Wschodniej. Nawet gdy obowiązki są mniej sformalizowane, jak to ma miejsce w W. Brytanii, badania transferu międzypokoleniowego sugerują, że nieformalne sposoby zapewniania finansowego, fizycznego i moralnego wsparcia są znacznie silniejsze niż można by przypuszczać i że opieka jest ciągle bardzo oczekiwana społecznie, w szczególności od kobiet (McGlone *et al.*, 1999; Arber i Attias-Donfut, 2000). W sytuacji, w której mniej kobiet (tradycyjnych opiekunek) może zajmować się osobami wymagającymi opieki, co stanowi kwestię centralną dla dyskusji w następnym rozdziale, w której państwo wycofuje się z dotychczasowych świadczeń, solidarność rodzinna jest wymagana w coraz większym stopniu, co przekłada się na wkład, zarówno w gotówce jak i w naturze.

3. Zmiana znaczenia „pracy i życia w rodzinie”

Pod koniec XX wieku miało miejsce w Europie Zachodniej duże przesunięcie z zatrudnienia w sektorze przemysłu do usług. Zapotrzebowanie na pracowników wykwalifikowanych stworzone przez rewolucję technologiczną rosło, podczas gdy długość okresu pracy aktywnej, roku i tygodnia pracy były redukowane, a udział pracujących kobiet rósł szybciej niż mężczyzn. Podczas równoczesnego rozszerzania się pracy czasowej i dorywczej elastyczność czasu i warunków pracy była ważną kwestią w negocjacjach między związkami zawodowymi a pracodawcami. Dla rządów krajowych zdolność do podjęcia zatrudnienia (employability) stała się słowem kluczowym i na poziomie UE były podejmowane wspólne wysiłki w celu promocji wzrostu zatrudnienia poprzez Europejską Strategię na rzecz Zatrudnienia, zmierzającą do podniesienia wskaźnika zatrudnienia wśród kobiet do 60% do roku 2010. Strategia ta promowała opiekę nad dziećmi jako główny instrument polityki zmierzającej do zapewnienia, że kobiety nie mają zamkniętych możliwości podjęcia zatrudnienia i pozostania w nim (COM(2003) 6 końcowa, 14.01.2003).

Nowoczesne państwa opiekuńcze, które rozwinęły się w Europie Zachodniej podczas okresu powojennego, niezależnie od tego, czy przyjęły system Beveridge'a (oparty na podatku powszechnym) czy Bismarcka (korporacjonalistyczny, oparty na ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia), w dużym stopniu zakładały model z pojedynczym żywicielem – mężczyzną. Założeniem było, że mężczyzna zarobi dla rodziny płacę rodzinną umożliwiającą utrzymanie partnerki, która będzie dostarczała nieodpłatnych usług utrzymania domu, wypełniając także funkcje reprodukcyjne na rzecz pracowników i biorąc odpowiedzialność za opiekę nad dziećmi i starszymi osobami wymagającymi opieki. Daleko idące zmiany w charakterze pracy, wzorcach popytu i podaży na pracę, czasie i warunkach pracy w ostatnich dekadach XX wieku zakwestionowały te założenia, choć model z żywicielem – mężczyzną nie zniknął całkowicie. Indywidu-

alizacja i równość względem opieki społecznej postąpiła najdalej w skandynawskich państwach socjaldemokratycznych (Kosonen, 2001). W państwach opiekuńczych modelu Bismarcka, a w szczególności w Austrii i Niemczech, w których uprawnienie do świadczeń jest zdobywane zasadniczo przez zatrudnienie, dostęp do ochrony socjalnej dla kobiet i dzieci może wciąż zależeć od więzi małżeńskich i rodzinnych. Systemy opieki społecznej w Europie Południowej były również w dużym stopniu oparte o konserwatywny model opieki społecznej, aż do tego stopnia, że były określane jako silniej związane z modelem żywiciela – mężczyzny/kobiety – opiekunki niż w krajach konserwatywnych w Europie kontynentalnej (Guillén i Álvarez, 2001, 104). Chociaż zatrudnienie podczas okresu radzieckiego służyło jako medium zapewnienia opieki społecznej przez państwo, w sytuacji braku pracy wyraźnym trendem w krajach Europy Środkowej i Wschodniej było przejście w kierunku konserwatywnych strategii opieki społecznej opartych o ubezpieczenie, w których uprawnioną rolę kobiety jest bycie gospodynią domową i matką podporządkowaną żywicielowi – mężczyźnie (Pascall i Manning, 2000; Ferge, 2001, 139).

Znaczenie „życia w rodzinie” nie może być odpowiednio zrozumiane bez zbadania zmiany relacji między nieodpłatną pracą na rzecz rodziny i pracą odpłatną. Do wczesnych lat XXI wieku życie w rodzinie oznaczało w coraz większym stopniu to, że dzieci miały dwoje lub „półtora” zarabiającego rodzica. Zmieniające się formy rodziny powodują postawienie przed osobami i instytucjami mającymi wpływ na kształtowanie polityki kwestii zdolności rodziców, zwłaszcza samotnych, do zapewnienia dochodu rodzinie, przy jednoczesnym wychowywaniu dzieci (choćby mniej licznych) i zapewnianiu opieki innym krewnym. Te pytania są analizowane w obecnym rozdziale, rozpoczynającym się od podkreślenia niektórych problemów zbierania danych, jakie powstają podczas śledzenia zmian w rozkładzie czasu przeznaczanego na pracę w odniesieniu do czasu przeznaczanego na życie rodzinne. Następnie analizuje się zmieniającą się rzeczywistość pracy i życia rodziny w Europie, związek między postawami i praktykami i polityczne implikacje zmiany. Kończy się analizą odpowiedzi rządów na zmieniające się stosunki między pracą najemną a życiem rodzinnym i ich możliwy wpływ na znaczenie życia i pracy rodziny.

3.1. Zmiana definicji „pracy i życia w rodzinie”

W sekcjach 2.1 i 2.2 przedstawiona była analiza problemów demografów i statystyków dotyczących osiągnięcia porozumienia co do odpowiednich definicji komórek rodzinnych, zarówno w ramach krajów jak i pomiędzy nimi oraz stosowania ich spójnie w celu zapewnienia decydentom wiarygodnych danych.

Podobne problemy powstają przy definicji populacji w wieku produkcyjnym, ludności pracującej, zatrudnienia, aktywności zawodowej i czasu pracy. Ustalenia dotyczące pracy, szczególnie jeśli chodzi o długość czasu pracy, są powszechnie widziane jako istotny czynnik przyczyniający się do osiągnięcia poszukiwanej równowagi między płatną pracą a życiem rodzinnym. Niniejsza sekcja stanowi przegląd definicji i pojęć wykorzystywanych przez krajowe i międzynarodowe agencje statystyczne odpowiedzialne za zbieranie i zestawianie danych dotyczących aspektów okresu pracy aktywnej, wiążących się z relacją zatrudnienie–rodzina i służących jako podstawa dla rozwoju polityki.

Definicje statystyczne zatrudnienia i bezrobocia, aktywności i bierności zawodowej były początkowo stworzone głównie w celu rejestrowania typowych rozkładów czasu pracy mężczyzn. Dla badań skupiających się na związkach między pracą najemną, życiem rodzinnym a polityką, pojęcia aktywności i bierności zawodowej dają więcej informacji i są bardziej znaczące niż wskaźniki zatrudnienia, ponieważ te ostatnie mają tendencję do nieprawdziwego przedstawiania rzeczywistej sytuacji kobiet na rynku pracy w większym stopniu niż mężczyzn. Populacja osób biernych zawodowo obejmuje osoby niezaklasyfikowane jako zatrudnione ani bezrobotne. Bardziej szczegółowo, bierność zawodowa obejmuje osoby, które deklarują, że nie podjęły żadnej pracy najemnej czy w inny sposób przynoszącej zysk i nie szukają pracy i/lub nie są zdolne do podjęcia zatrudnienia w ciągu dwóch tygodni od znalezienia pracy. Zalecenia ONZ dla spisów krajowych jasno stwierdzają:

Usługi domowe lub osobiste świadczone przez nieopłacanych członków gospodarstwa domowego przeznaczone do zużycia ostatecznego w ramach tego samego gospodarstwa domowego są **wyłączone** z obrębu produkcji i co za tym idzie **nie** są uznawane za aktywność zawodową (UNECE, 1998, § 92, wyłączenia oryginalne).

Przykłady nieopłacanych usług osobistych obejmują naprawy w domu, pracę domową, taką jak: gotowanie i opieka nad dziećmi, osobami chorymi lub niepełnosprawnymi oraz transport członków gospodarstwa domowego. Kobiety, które podają, że są „osobami prowadzącymi dom” są zatem zaklasyfikowane

jako biernie zawodowo. Gdy są dostępne dane zdezagregowane, można dzięki nim wskazać jaka część zawodowo biernych kobiet dostarcza bezpłatnych usług lub, innymi słowy, ustalić liczbę „nieopłacanych pracujących członków rodziny”, którzy mają pośredni nie zaś bezpośredni wkład do gospodarki.

Termin „osoba prowadząca dom” (*homemaker*) nie jest wykorzystywany jako kategoria statusu siły roboczej w badaniach Eurostatu, ale występuje w badaniach nad podziałem pracy w gospodarstwach domowych zamiast terminów „gospodyni domowa” czy „mąż zajmujący się domem”, które nabrały negatywnych konotacji. Sprawozdania z badań ECHP w latach dziewięćdziesiątych wykorzystywały je w celu opisanego osoby w związku (ogólnie partnerki), która jako swoje główne zajęcie podaje odpowiedzialność za dom. Nie oznacza to, że również nie pracuje poza domem, ale taka praca jest uważana za drugorzędną działalność, zwykle wykonywaną w krótkim, niepełnym wymiarze godzin. Różnice w definicjach i technikach rejestrowania oznaczają, że w pewnych przypadkach kobiety mogą być kategoryzowane, różnie w zależności od tego, jak zostaną sformułowane i zrozumiane pytania w momencie zbierania danych.

Edycja Europejskiego Badania Siły Roboczej z roku 2003 określiła wskaźnik zatrudnienia jako odsetek osób będących w stosunku pracy do populacji w wieku produkcyjnym (15–64), mieszkającej w prywatnych gospodarstwach domowych (Eurostat, 2003, 9). Przed rokiem 1999 to pojęcie było określane jako stosunek zatrudnionych do populacji i było obliczane jako odsetek populacji w wieku 15 i ponad 15 lat (Eurostat, 1996, 13). Dla mężczyzn w wieku 25–49 lat różnica między wskaźnikami aktywności a wskaźnikami zatrudnienia powinna być względnie mała, ponieważ jedynie mała część mężczyzn nie jest zawodowo czynna w tej grupie wiekowej. Dla kobiet w tym samym wieku duża różnica między tymi dwoma wskaźnikami może być znacznie większa, jeśli względnie większa część kobiet w tych grupach wiekowych jest zaklasyfikowana jako bierna.

Definicja ONZ osoby zatrudnionej rodzi pytanie, czy kobiety na płatnym urlopie macierzyńskim i rodzice biorący urlop rodzicielski powinni być skategoryzowani jako „czasowo nieobecni” w miejscu pracy czy jako zawodowo bierni. W następstwie Międzynarodowej Konferencji Statystyków Pracy w roku 1982 ONZ wyraźnie zaleciło, aby kobiety na urlopie macierzyńskim były uważane za czasowo nieobecne w pracy, pod warunkiem że zachowują formalny związek z zakładem pracy (UNECE, 1998, § 101). Kobiety na urlopie macierzyńskim i rodzicielskim są jednak wciąż konceptualizowane odmiennie w zależności od kraju. To, że urlop rodzicielski jest w niektórych przypadkach płatny jeszcze bardziej komplikuje sytuację. Na przykład zgodnie z zaleceniami ONZ kobiety we Francji zatrudnione w pełnym wymiarze czasu są klasyfikowane jako zatrudnione i czasowo nieobecne, jeśli korzystają z urlopu macierzyńskiego i rodzicielskiego, ponieważ jest im zagwarantowane przywrócenie na stanowisko w momencie zakończenia okresu urlopu. Zapłata za urlop rodzicielski ma stałą wysokość dla kobiet z dwojgiem lub większą ilością dzieci. Kobiety, które zamiast urlopu korzystają ze skróconego czasu pracy są liczone jako zatrudnione na część etatu. W Wielkiej Brytanii gdzie warunki powrotu na stanowisko są bardziej restrykcyjne, a urlop rodzicielski jest bezpłatny, kobiety, które biorą urlopy macierzyńskie mogą nie być w wyniku tego uwzględniane w obliczeniach dotyczących zatrudnienia. Definicja ma różne formy także w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Na przykład kobiety na urlopie macierzyńskim w Polsce i na Słowenii są uwzględniane przy obliczaniu zatrudnienia, a rodzice na urlopie bezpłatnym są uważani za zawodowo czynnych. Jednak w Estonii i na Węgrzech kobiety na urlopie macierzyńskim i rodzice na płatnym urlopie są traktowani jako zawodowo bierni i nieuwzględniani przy obliczaniu zatrudnienia. OECD (2001, 155) oszacowało, że w roku 2000 wskaźniki zatrudnienia w Szwecji dla matek mających dziecko w wieku poniżej 7 lat wynosiłyby ponad 12 punktów procentowych mniej, gdyby kobiety na urlopie nie były uwzględnione w statystykach zatrudnienia. Różnice między krajowymi procedurami obrachunkowymi powodują, że gdy krajowe urzędy statystyczne przygotowują, wymagane zgodnie z Europejską Strategią na rzecz Zatrudnienia, raporty dotyczące trendów zatrudnienia wśród kobiet, ich dane mogą nie być ściśle porównywalne i mogą niewłaściwie przedstawiać postęp w osiąganiu wyznaczonych celów zachodzący na poziomie krajowym.

3.2. Zmiana realiów „pracy i życia w rodzinie”

W późnych latach dziewięćdziesiątych w państwach członkowskich UE15 nastąpił wzrost zatrudnienia kobiet, w miarę jak kobiety stopniowo obejmowały więcej tworzonych miejsc pracy, szczególnie w niepełnym wymiarze godzin w sektorze usług. Do roku 2000 otrzymywały ponad połowę wszystkich nowych miejsc pracy (Komisja Europejska, 2001, 8). W wyniku tego ogólna różnica zatrudnienia ze względu na płeć

dla populacji w wieku pracującym, określonej jako obejmująca osoby w wieku 15–64 lat, mimo istnienia względnie małej liczby osób zatrudnionych w przedziale wiekowym młodszym i starszym niż wyznaczony, ograniczyła się do 17,2 punktu procentowego w roku 2002, w porównaniu z 21,8 punktu 10 lat wcześniej w UE15 (Komisja Europejska, 2003, 209). W krajach Europy Środkowej i Wschodniej (UE8) wskaźniki zatrudnienia kobiet (i mężczyzn) ostro spadły we wczesnych latach dziewięćdziesiątych, ponieważ kobiety były wyparte z rynku pracy do ról osób prowadzących dom. W roku 2002 różnice w zatrudnieniu w zależności od płci zmniejszyły się w dalszym stopniu dla krajów UE25, do 16,3 punktu, z powodu tradycyjnie dużo mniejszej rozpiętości (11,6 punktu w roku 2002) między wskaźnikami zatrudnienia dla mężczyzn i kobiet występującymi w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (Komisja Europejska, 2003, 209–11).

Wśród państw UE młode kobiety i mężczyźni stali się mniej przygotowani, zarówno do podjęcia zatrudnienia jak i rodzicielstwa, z powodu dłuższego okresu wymaganego na osiągnięcie niezależności (Elias, 2003, 22–3). W wyniku podniesienia wieku obowiązku szkolnego i w miarę jak szkolenie początkowe i kształcenie dalsze stały się normalną praktyką, młodzi ludzie pozostają dłużej poddani obowiązkowi szkolnemu i szkoleniu zawodowemu. Późniejsze wejście na rynek pracy, połączone z wcześniejszym wyjściem z rynku pracy i zmianami w charakterze i organizacji pracy najemnej pod koniec wieku XX oznaczały, że aktywność zawodowa stała się bardziej skupiona na grupie wiekowej 25–49 lat, co dla kobiet zbiegało się z fazą życia, w której najprawdopodobniej będą zaangażowane w rodzenie i wychowywanie dzieci, szczególnie jeśli opóźnią ich urodzenie. Przy braku pełnych zbiorów danych dla mężczyzn i kobiet z nowych państw członkowskich dla tej grupy wiekowej, tabela 3.1 przedstawia dane dotyczące aktywności zawodowej i wskaźników zatrudnienia za okres 1997–2002 dla mężczyzn i kobiet w wieku 25–54 lat. Biorąc pod uwagę opóźnienie rodzenia dzieci i późniejszy wiek uniezależnienia, rozpiętość tej grupy wiekowej ogólnie rzecz biorąc przypada na okres, w którym rodzice mogą wciąż mieć mieszkające z nimi i pozostające na ich utrzymaniu dzieci. Dane w tabeli 3.1 pokazują, że w ciągu okresu cztero–pięcioletniego, różnica w zatrudnieniu kobiet i mężczyzn dla tej grupy wiekowej zmalała we wszystkich państwach UE15 poza Szwecją, gdzie była już wcześniej względnie mała.

Wśród krajów Europy Środkowej i Wschodniej pogłębiła się ona w Czechach, Estonii i na Litwie. Do roku 2002 największa różnica ze względu na płeć występowała na Malcie, następnie w Grecji, Włoszech i Hiszpanii. Litwa zanotowała najmniejszą różnicę dla obu okresów, których dotyczą dane, po niej zaś Szwecja, Łotwa i Finlandia dla roku 2002. Różnica ze względu na płeć, jeśli chodzi o aktywność zawodową, dość blisko odzwierciedla różnicę we wskaźnikach zatrudnienia. W dziewięciu państwach członkowskich UE15, ale jednocześnie tylko w trzech nowych państwach członkowskich, różnica była mniejsza dla współczynników aktywności zawodowej niż dla wskaźników zatrudnienia, co można wyjaśnić w dużej mierze przez różnice w poziomie zatrudnienia ze względu na płeć.

Znaczenie aktywności i zatrudnienia waha się jednak w zależności od sytuacji krajowej, co można wykazać przez porównawczą analizę wzorców życia rodzinnego mężczyzn i kobiet. O ile wskaźniki zatrudnienia dla mężczyzn w wieku 25–54 lat wahają się względnie mało między krajami, mieszcząc się w przedziale 90–93% dla obu okresów, których dotyczą dane i spadając poniżej 85% jedynie na Węgrzech, przedział jest szerszy dla wskaźników zatrudnienia wśród mężczyzn i jeszcze szerszy dla współczynników aktywności zawodowej i wskaźników zatrudnienia wśród kobiet. W roku 2002 najwyższe wskaźniki zatrudnienia, mężczyźni wynoszące ponad 90%, występowały w Austrii, Luksemburgu, Holandii, na Cyprze i w Czechach, a najniższe, wynoszące 73% – w Polsce. Dla kobiet najwyższe wskaźniki zatrudnienia były podawane w Szwecji, Danii, Finlandii i na Słowenii, wynosząc ponad 79%, a najniższe w Grecji, Włoszech i Hiszpanii poniżej 55%.

Różnice we wskaźnikach płodności i liczebności rodziny (zob. pozostałe artykuły w tym tomie) i równocześnie w odpowiedzialności za wychowanie dzieci nie wydają się dostarczać wystarczającego wyjaśnienia tych nierówności. Można szukać przyczyny w bardziej szczegółowym badaniu sposobów, w jakie rodzina i życie zawodowe są skonfigurowane w różnych kontekstach społeczno-kulturalnych.

Zbiory danych UE dla wskaźników zatrudnienia według statusu małżeńskiego i rodzinnego są niekompletne.

Chociaż współczynniki małżeństw obecnie w znacznie mniejszym stopniu niż w latach sześćdziesiątych wskazują na formowanie się par, Eurostat w dalszym ciągu zbiera dane dotyczące stanu cywilnego, ale już nie dokonuje rutynowej tabulacji stanu cywilnego z aktywnością zawodową czy zatrudnieniem w statystykach siły roboczej. Dla celów analizy zmiennej określającej stan cywilny gospodarstwa domowe obejmujące pary z zarejestrowanym związkiem są traktowane w ten sam sposób co pary małżeńskie.

Tabela 3.1. Aktywność zawodowa mężczyzn i kobiet a wskaźniki zatrudnienia jako odsetek populacji w wieku 25–54 lat i różnice ze względu na płeć w państwach członkowskich UE (1997–2002)

	1997						2002					
	aktywność		zatrudnienie		różnica ze względu na płeć		aktywność		zatrudnienie		różnica ze względu na płeć	
	M	K	M	K	aktyw- ność	zatrud- nienie	M	K	M	K	aktyw- ność	zatrud- nienie
UE15	92,5	69,6	85,3	62,4	22,9	22,9	92,4	73,2	86,8	67,4	19,2	19,4
UE25	92,1	70,8	85,0	63,5	21,3	21,5	91,8	73,9	85,4	67,3	17,9	18,1
Austria	93,9	74,3	90,4	71,0	19,6	19,4	94,4	80,9	90,2	77,7	13,5	12,5
Belgia	92,1	69,2	86,0	61,8	22,9	24,2	91,3	72,4	86,1	66,8	18,9	19,3
Dania	92,4	82,5	88,3	76,7	9,9	11,6	91,9	83,7	88,4	79,8	8,2	8,6
Finlandia	89,7	83,9	80,6	74,7	5,8	5,9	90,5	85,5	83,8	79,2	5,0	4,6
Francja	94,9	77,8	86,0	67,7	17,1	18,3	93,8	78,5	87,3	71,7	15,3	15,6
Niemcy	93,3	74,6	85,7	67,3	18,7	18,4	93,1	78,0	85,5	71,8	15,1	13,7
Grecja	94,5	57,9	89,7	50,8	36,6	38,9	93,9	62,9	88,6	54,4	31,0	34,2
Irlandia	91,1	59,1	82,6	53,8	32,0	28,8	91,1	66,8	87,3	64,6	24,3	22,7
Włochy	90,0	54,6	83,9	47,6	35,4	36,3	91,0	60,3	86,0	54,0	30,7	32,0
Luksemburg	93,6	58,0	92,1	56,1	35,6	36,0	95,2	65,6	93,5	63,5	29,6	30,0
Holandia	93,5	70,1	90,7	66,3	23,4	24,4	93,6	75,7	91,8	73,6	17,9	18,2
Portugalia	93,2	74,6	89,2	69,3	18,6	19,9	92,6	78,3	89,4	74,0	14,3	15,4
Hiszpania	91,5	55,6	80,0	43,7	35,9	36,3	92,1	63,9	85,8	54,2	28,2	31,6
Szwecja	89,7	85,6	82,5	79,1	4,1	3,4	89,8	85,5	85,9	82,4	4,3	3,5
W. Brytania	91,7	75,0	85,8	71,3	16,7	14,5	91,4	76,4	87,4	73,7	15,0	13,7
AC10	90,4	76,6	83,7	69,2	13,8	14,5	88,8	77,4	77,9	66,7	11,4	11,2
Cypr	95,3	69,0	92,6	64,6	26,3	28,0	95,2	74,9	93,0	72,0	20,3	21,0
Czechy	95,1	81,9	91,3	76,0	13,2	15,3	94,8	81,5	90,2	74,7	13,3	15,5
Estonia	92,0	84,2	82,0	75,9	7,8	6,1	90,1	81,0	80,3	73,6	9,1	6,7
Węgry	84,5	67,2	77,4	62,5	17,3	14,9	84,3	69,9	79,7	66,5	14,4	13,2
Łotwa	91,4	83,2	79,5	72,7	8,2	6,8	89,2	82,3	78,1	74,3	6,9	3,8
Litwa	92,4	87,3	79,2	77,4	5,1	1,8	90,5	86,7	78,0	75,8	3,8	2,2
Malta	93,5	34,6	88,1	32,7	58,9	55,4	93,9	35,2	89,2	33,4	58,7	55,8
Polska	89,8	75,4	82,8	66,6	14,4	16,2	87,2	75,8	73,0	61,9	11,4	11,1
Słowacja	93,7	81,1	84,9	72,1	12,6	12,8	93,4	83,9	79,5	70,6	9,5	8,9
Słowenia	89,1	82,1	84,3	77,5	7,0	6,8	91,2	84,9	86,7	80,0	6,3	6,7

Uwaga: dane dla pierwszej pozycji pochodzą z roku 1998 dla Czech, Estonii, Łotwy, Litwy i Słowacji, z roku 2000 – dla Cypru i Malty i z 1997 roku dla pozostałych krajów.

Źródła: Komisja Europejska (2003, 210; 2004, 237–63).

Niezarejestrowane mieszkające wspólnie pary niebędące małżeństwem nie są identyfikowane (Eurostat, 2001, 10). Opublikowane statystyki dotyczące lat 1986–1996 pokazują, że współczynniki aktywności zawodowej wzrosły podczas tej dekady dla kobiet zamężnych w grupie wiekowej 25–49 lat w UE12, z wyjątkiem Danii i Francji, w których były względnie wysokie już w latach osiemdziesiątych. Do połowy lat dziewięćdziesiątych co najmniej 50% zamężnych kobiet w wieku 25–49 lat w całej UE15 było zarejestrowanych jako aktywne zawodowo, podczas gdy dekadę wcześniej w Irlandii i Hiszpanii wskaźniki wynosiły zaledwie 30%. W większości państw członkowskich UE odsetek przekraczał 70%.

Z biegiem czasu współczynniki aktywności zawodowej rozwiedzionych kobiet zwiększają się w większości krajów. Do połowy lat dziewięćdziesiątych rozwiedzione kobiety oraz wdowy (choć wdowieństwo

było względnie rzadkie wśród kobiet w grupie wiekowej 25–49 lat) miały wyższe współczynniki aktywności niż kobiety zamężne, poza Danią i Wielką Brytanią (Eurostat, 1988, tabela 04; 1997, tabela 004).

W miarę jak kobiety, bez względu na stan cywilny, coraz rzadziej opuszczały rynek pracy w momencie utworzenia związku, wzrosł wskaźnik zatrudnienia kobiet towarzyszył w latach dziewięćdziesiątych wzrost odsetka par z obojgiem pracujących partnerów, choć tu znów zbiory danych są niekompletne. Do końca lat dziewięćdziesiątych w Austrii, Belgii, Francji, Niemczech, Holandii, Portugalii i Wielkiej Brytanii, dwie trzecie lub ponad dwie trzecie wszystkich par z co najmniej jednym partnerem pracującym najemnie było parami, w których oboje partnerzy pracowali, przy mniej niż połowie w innych krajach Europy Południowej, Irlandii i Luksemburgu. Odsetek par z obojgiem pracujących partnerów mieścił się w przedziale od nieco powyżej 40% w Hiszpanii do prawie 80% w Wielkiej Brytanii. Nie było dostępnych porównywalnych danych dla państw skandynawskich. Ze względu na ich wysokie wskaźniki zatrudnienia kobiet można by oczekiwać, że powinny tam wystąpić jedne z najwyższych wskaźników zatrudnienia obu partnerów. Stwierdzono, że edukacja jest ważną zmienną wyróżniającą – ogólnie wskaźnik w 12 analizowanych krajach wynosił o 20% więcej dla kobiet w wykształceniu wyższym niż dla kobiet z jedynie wykształceniem obowiązkowym. We Włoszech i Hiszpanii było to ponad 40% więcej dla kobiet dobrze wykształconych (Franco i Winqvist, 2002, rysunek 1, tabela 3).

Ponieważ małżeństwo nie jest już formalną przeszkodą w zatrudnieniu, dane o stanie cywilnym są mniej ważne dla zrozumienia zmian we współczynnikach aktywności zawodowej niż posiadanie lub brak dzieci.

Informacje dotyczące zatrudnienia wśród par z obojgiem pracujących partnerów w latach dziewięćdziesiątych, ponownie ograniczone do wybranych krajów z powodu niekompletności zbiorów danych, sugerują, że obecność dzieci wiąże się ze spadkiem występowania zjawiska pracy obojga partnerów we Francji, Niemczech, Irlandii, Luksemburgu, Holandii i Wielkiej Brytanii, ale ze wzrostem w Belgii, Grecji i Hiszpanii. W Austrii i Portugalii poziom pozostaje niezmienny (Franco i Winqvist, 2002, rysunek 3).

Opóźnienie wieku pierwszego małżeństwa i urodzenia dzieci oraz zmniejszenie liczebności rodziny oznaczają, że coraz więcej kobiet ma możliwość spędzania dłuższego czasu życia – trzech czwartych jego trwania – na czynnościach niezwiązanych z rodzeniem i wychowywaniem dzieci, co teoretycznie zbliża ich zdolność podjęcia pracy do występującej u mężczyzn. Jednak wzorce zatrudnienia kobiet w większym stopniu niż wzorce mężczyzn wciąż pozostają dotknięte zmianami w formach życia rodzinnego i zdarzeniami związanymi z rodziną. W połowie lat osiemdziesiątych wciąż nie było niczym nadzwyczajnym, by kobieta opuściła rynek pracy, często na stałe, wychodząc za mąż i rodząc dzieci. Ten wzór istniał we wszystkich krajach poza krajami skandynawskimi jeszcze długo w latach dziewięćdziesiątych (Hantrais, 2000, rysunek 1.1). Na przełomie wieków więcej kobiet pozostawało na rynku pracy i/lub wracało do pracy podczas okresu wychowywania dziecka. Jednak wpływ kobiet opuszczających w przeszłości rynek pracy w celu podjęcia się wychowywania, które nie powróciły do pracy, jest wciąż odczuwalny we wskaźnikach zatrudnienia wśród starszych pokoleń.

Nie tylko obecność dzieci, ale także ich liczba i wiek mają wpływ na wskaźniki zatrudnienia wśród kobiet. Dostępne dane potwierdzają, że w latach dziewięćdziesiątych rosła liczba zatrudnionych kobiet z małymi dziećmi. Wzrost był szczególnie widoczny w Irlandii i Holandii, ale wskaźniki spadły w Szwecji i w Polsce. Zanotowano, że obecność małych dzieci najbardziej obniżała wskaźniki zatrudnienia matek w wieku 20–49 lat w Niemczech, Irlandii i Wielkiej Brytanii. Wpływ był większy wraz ze wzrostem liczby dzieci. We Francji i krajach Europy Południowej, zwłaszcza w Portugalii, wskaźniki zatrudnienia wydawały się znacznie mniej dotknięte przez urodzenie dzieci. Analiza według wieku najmłodszego dziecka sugeruje, że obniżający wskaźniki wpływ dzieci jest zmniejszony, gdy osiągają one wiek szkolny we Francji, Niemczech i Wielkiej Brytanii, ale wiek ma mały wpływ na wskaźniki zatrudnienia wśród kobiet w Belgii, Europie Południowej, Holandii, a zwłaszcza w Irlandii (OECD, 2001, tabela 4.1; Rubery *et al.*, 2001, tabele A.1, A.2; Eurostat, 2002, tabela 11).

Dane Eurostatu (2003, tabela 63) pokazują, że w roku 2002 9% kobiet między 25 a 49 rokiem życia w państwach członkowskich UE15 było zaklasyfikowanych jako bierne (co oznacza, że ani nie były zatrudnione, ani bezrobotne), w porównaniu z 2,6% mężczyzn. Około 18% kobiet w wieku 25–54, które nie szukały zatrudnienia podawało jako powód obowiązki rodzinne. Dużo większy odsetek kobiet był bierny z przyczyn rodzinnych w Grecji, Irlandii, Włoszech i Luksemburgu (ponad 29%) niż w krajach skandynawskich (poniżej 7%) (van Bastelaer i Blöndal, 2003, 3–4).

Obecność dzieci nie tylko ma wpływ na to, czy kobiety będą zatrudnione czy nie, ale też ma wpływ na ilość czasu, jaki spędzają w pracy. Nawet jeśli pozostają zatrudnione, kobiety znacznie częściej niż mężczyźni ograniczają swój czas pracy i pracują na część etatu gdy mają dzieci. W niektórych krajach, zwłaszcza w Holandii i Wielkiej Brytanii, większa jak się wydaje ciągłość zatrudnienia kobiet i względnie wysokie wskaźniki zatrudnienia zostały osiągnięte głównie dzięki pracy na część etatu, co stanowi element różnicujący wzorce zatrudnienia wśród mężczyzn i kobiet, jak pokazuje tabela 3.2. Jednak w prawie połowie państw członkowskich UE15 wskaźniki pracy na część etatu wśród kobiet spadały w latach 1997–2002, w tym także w państwach ze względnie niskimi wskaźnikami. Wskaźniki spadały również w większości nowych państw członkowskich, w których wskaźniki zatrudnienia na część etatu wynosiły już poniżej średniej UE15. Słowacja podawała najniższy wskaźnik wśród państw UE25.

Gdy porówna się wskaźniki pracy na część etatu dla grup wiekowych 15–24, 25–49 i 50–64 w państwach UE15, pracę wykonywaną na część etatu przez kobiety można spotkać najczęściej w grupie wiekowej 25–49 lat jedynie dla rodzenia i wychowania dzieci w Austrii, Włoszech i Luksemburgu, co pokazuje tabela 3.2.

W roku 2002 w grupie wiekowej 15–24 lata najwyższe wskaźniki pracy na część etatu w populacji w wieku produkcyjnym występowały w Dani, Finlandii, Francji, Irlandii, Hiszpanii i Szwecji, a dla grupy wiekowej 50–64 – w pozostałych krajach UE15.

Tabela 3.2. Zatrudnienie na część etatu jako odsetek zatrudnienia mężczyzn i kobiet w państwach członkowskich UE25

	1997		2002				
	M	K	M	K			
				ogółem	15–24	25–49	50–64
UE15	5,7	32,1	6,5	33,5	31,1	32,3	37,2
UE25	5,9	29,1	6,5	30,1	–	–	–
Austria	4,1	28,5	5,3	36,7	15,6	39,1	35,2
Belgia	3,5	32,4	5,6	37,4	26,4	38,5	40,3
Dania	12,2	34,9	11,1	30,3	62,1	24,4	29,8
Finlandia	7,0	15,3	8,3	17,5	43,0	11,8	16,7
Francja	5,5	31,2	5,2	29,8	31,3	29,2	30,1
Niemcy	4,3	35,3	5,3	39,2	17,5	41,2	45,2
Grecja	2,6	8,5	2,3	8,1	9,6	6,9	9,7
Irlandia	6,0	25,4	6,5	30,4	27,7	27,6	44,8
Włochy	3,1	13,4	3,5	16,9	14,8	17,9	12,8
Luksemburg	1,0	21,0	1,7	24,7	(7,8)	28,4	27,5
Holandia	17,2	67,3	21,2	73,1	71,7	71,2	79,4
Portugalia	6,0	16,8	7,0	16,3	8,8	10,0	26,3
Hiszpania	3,1	17,1	2,5	16,7	21,6	15,9	17,9
Szwecja	7,5	34,7	11,1	33,1	54,2	26,9	34,6
Wielka Brytania	8,5	44,6	9,4	43,9	41,4	41,1	50,6
AC10	6,3	11,1	5,9	10,4	–	–	–
Cypr	4,4	11,7	4,9	12,6	–	–	–
Czechy	2,6	9,9	2,2	8,3	–	–	–
Estonia	5,9	11,4	4,8	10,7	–	–	–
Węgry	2,0	5,6	2,3	5,1	–	–	–
Łotwa	12,5	13,1	7,9	12,1	–	–	–
Litwa	7,6	9,6	9,4	12,3	–	–	–
Malta	3,0	15,5	3,9	18,2	–	–	–
Polska	8,3	13,6	8,5	13,4	–	–	–
Słowacja	1,1	3,8	1,1	2,7	–	–	–
Słowenia	5,3	7,8	4,9	7,5	–	–	–

Uwaga: Dane dla pierwszego okresu pochodzą z roku 1998 dla Czech, Estonii, Łotwy, Litwy i Słowacji, z roku 2000 dla Cypru i Malty i z 1997 roku dla pozostałych krajów. Dane dla drugiego okresu pochodzą z roku 2001 dla Cypru, Niemiec i Łotwy.

Źródła: Komisja Europejska (2002a, 176, 190, 194; 2003, 210, 232; 2004, 237–63); Eurostat (2003, tabela 34).

W Holandii wskaźnik dla kobiet w wieku 25–49 lat mimo to osiągnął ponad 70% i wyniósł około lub ponad 40% w Belgii, Niemczech i Wielkiej Brytanii. Chociaż wskaźniki są zbliżone do ogólnych wartości w grupach wiekowych, wskazują one, że praca na część etatu jest w tych krajach wykorzystywana przez względnie dużą liczbę kobiet jako strategia umożliwiająca łączenie zatrudnienia z życiem rodzinnym. Z kolei w Grecji, gdzie niskie wskaźniki zatrudnienia na część etatu występują dla kobiet w każdym wieku, wskaźnik był nawet niższy dla grupy 25–49 lat. Wskaźniki pracy na część etatu były względnie niskie dla kobiet w tej grupie wiekowej w Finlandii i Portugalii, co sugeruje, że w tych przypadkach kobiety nie korzystają z możliwości zatrudnienia na część etatu jako z rozwiązania związanego z opieką nad dziećmi. Ponadto w Finlandii, Włoszech i Grecji stwierdzono, że względnie duży odsetek kobiet w tej grupie wiekowej pracuje „niedobrowolnie” na część etatu w roku 2000: wartość ta waha się od 19% do 32%, w porównaniu z zaledwie 1,2% w Holandii i 3,3% w Wielkiej Brytanii (Eurostat, 2003, tabela 39).

Od roku 1992 badania siły roboczej zawierały pytanie skierowane do mężczyzn i kobiet o powody pracy na część etatu. W odpowiedziach wyjaśniających przyczyny pracy na część etatu kobiety rzadko wymieniały kształcenie i szkolenie, chorobę czy niepełnosprawność. W roku 2002 Portugalia była jedynym krajem, w którym choroba czy niepełnosprawność była podawana przez znaczący odsetek (17%) respondentów płci żeńskiej. W Finlandii (34%) i Grecji (43%) najczęściej podawanym powodem był brak pracy na pełen etat. W Danii i Szwecji prawie 50% osób pracujących na część etatu stwierdziło, że nie chce pracy na pełen etat. We Francji, Irlandii, Luksemburgu i Holandii odsetek ten wyniósł ponad 60%. Najczęściej stwierdzanym powodem w Austrii, Niemczech i Zjednoczonym Królestwie była opieka nad dziećmi lub dorosłym (Eurostat, 2003, tabela 38). Te wnioski wspierają teorię o tym, że praca na część etatu może być przyjęta jako wybór a nie być „podyktowana warunkami”, jak w przypadkach gdy kobiety ponoszą dużą stratę finansową w związku z redukcją czasu pracy i mają niewielką kontrolę nad godzinami pracy.

Mimo że średnia łączna wspólna długość czasu pracy dla kobiet i mężczyzn spadała w UE od połowy lat osiemdziesiątych, kobiety w dalszym ciągu pracowały krócej niż mężczyźni.

Jak pokazano w tabeli 3.3, w roku 2000/01 średnia długość tygodnia pracy w pełnym wymiarze dla kobiet w Wielkiej Brytanii najwyższa w UE15, gdzie średnio wynosiła ona 38,8 godziny. Kobiety pracujące na cały etat we Włoszech podawały najkrótszy czas pracy w pełnym wymiarze. Najdłużej w niepełnym wymiarze pracowano średnio we Francji i Szwecji, a najkrócej w Hiszpanii i Niemczech. W większości nowych państw członkowskich praca na część etatu i na pełny etat trwa względnie długo w porównaniu z UE15. W roku 2000/01 na Łotwie zanotowano najdłuższe pełne wymiary godzin ze wszystkich wymiarów notowanych dla kobiet. Praca na część etatu trwała najdłużej w Czechach.

Podczas gdy ogólne wskaźniki zatrudnienia dla kobiet wydają się zbliżać do odpowiednich wskaźników dla mężczyzn, większa skłonność kobiet do angażowania się w pracę na część etatu i pracy przez krótszą liczbę godzin oznacza, że rzeczywista ilość pracy najmniej wykonywanej przez kobiety jest istotnie mniejsza niż przez mężczyzn, jak przedstawiono w tabeli 3.3. Eurostat (2003, 268) określa ekwiwalent zatrudnienia pełnoetatowego jako łączną liczbę godzin przepracowanych w głównej i dodatkowej pracy podzieloną przez średnią roczną liczbę godzin przepracowanych w pracy na pełny etat na danym terytorium gospodarczym. Różnica ze względu na płeć, jeśli chodzi o wskaźniki zatrudnienia w przeliczeniu na pełne etaty, zmalała między rokiem 1997 a 2002, poza Litwą i Słowenią. W roku 2002 rozbieżność była najwyraźniejsza na Malcie. Była też duża w Holandii, gdzie odsetek pracy kobiet na część etatu jest bardzo wysoki, oraz w Hiszpanii, gdzie wskaźniki zatrudnienia na część etatu były znacznie niższe. W UE15 rozbieżność ta była najmniejsza niż w Finlandii, która podawała niskie wskaźniki zatrudnienia na część etatu i wysokie ogólne wskaźniki zatrudnienia kobiet. W krajach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie wskaźniki zatrudnienia na część etatu były względnie niskie, różnica we wskaźnikach zatrudnienia w przeliczeniu na pełny etat była ogólnie mniej wyraźna niż w krajach UE15. W przypadku Cypru, Węgier, Litwy i Malty wskaźnik zatrudnienia w przeliczeniu na pełne etaty dla mężczyzn był wyższy niż ogólny wskaźnik zatrudnienia, co można wyjaśnić liczbą mężczyzn posiadających więcej niż jedną pracę. Dla kobiet wynikiem netto tych trendów jest to, że różnica między liczbą zatrudnionych kobiet a wolumenem zatrudnienia kobiet jest dużo większa w Holandii, Wielkiej Brytanii, Luksemburgu, Niemczech i Austrii niż w krajach Europy Południowej i Europy Środkowej i Wschodniej.

Gdy porówna się wolumen godzin roboczych tygodniowo dla mężczyzn i kobiet mających i niemających dzieci w badaniach prowadzonych w państwach UE15, poza krajami skandynawskimi i Włochami,

kobiety z dziećmi generalnie pracują w tygodniu krócej niż kobiety niemające dzieci (Bielenski *et al.*, 2002). We Włoszech pracują tę samą liczbę godzin niezależnie od tego, czy mają dzieci czy nie.

Różnica w liczbie przepracowanych godzin przez kobiety z dziećmi i bez dzieci jest największa w Austrii, Niemczech, Holandii i w Wielkiej Brytanii, gdzie wskaźniki pracy na część etatu są względnie wysokie, ale liczba godzin na część etatu jest niższa niż średnia w UE15. Jedynie w Hiszpanii mężczyźni nieposiadający dzieci pracują dłużej niż mężczyźni z dziećmi. Gdy preferencje odnośnie czasu pracy są porównywane z rzeczywistym czasem pracy, kobiety z dziećmi mówią, że chcą pracować krócej niż pracują. Wyjątkiem jest Holandia, w której ta różnica jest niewielka.

Tabela 3.3. Czas zazwyczaj przepracowywany przez kobiety i ekwiwalent zatrudnienia na pełen etat jako odsetek ogólnego zatrudnienia mężczyzn i kobiet w państwach członkowskich UE25

	Godziny przepracowane przez kobiety w latach		Ekwiwalent pełnych etatów (FTE)				Różnica w FTE między płciami	
	2000/01		1997		2002		1997	2002
	pełen etat	część etatu	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety		
UE15	38,8	19,9	68,8	42,7	71,2	46,8	26,1	24,4
UE25	–	–	–	–	69,7	47,1	–	22,6
Austria	39,9	21,9	75,9	51,3	74,8	51,2	24,6	23,6
Belgia	37,9	22,1	67,1	40,5	67,6	43,2	26,6	24,4
Dania	37,9	21,8	76,9	59,7	76,7	63,1	17,2	13,6
Finlandia	38,3	20,9	63,5	55,5	69,3	62,4	8,0	6,9
Francja	37,4	23,4	67,3	46,2	70,4	50,9	21,1	19,5
Niemcy	39,2	18,3	70,6	45,2	69,9	46,4	25,4	23,5
Grecja	39,8	20,9	72,3	37,8	72,0	41,3	34,5	30,7
Irlandia	37,9	18,9	67,0	39,3	74,4	47,0	27,7	27,4
Włochy	36,4	22,5	64,7	34,3	68,4	39,2	30,4	29,2
Luksemburg	37,4	20,3	75,0	41,3	76,0	45,7	33,7	30,3
Holandia	38,1	19,0	71,7	36,6	74,7	42,0	35,1	32,7
Portugalia	39,3	19,5	72,8	53,1	76,7	58,0	19,7	18,7
Hiszpania	39,5	18,0	63,3	31,1	72,2	40,1	32,2	32,1
Szwecja	39,7	23,6	67,3	56,7	72,9	63,4	10,6	9,5
W. Brytania	40,7	19,0	73,2	48,1	74,0	50,7	25,1	23,3
AC10	–	–	–	–	61,8	48,9	–	12,9
Cypr	39,6	21,6	78,5	48,0	79,5	56,3	30,5	23,2
Czechy	40,4	25,6	77,3	58,5	73,9	55,6	18,8	18,3
Estonia	40,7	22,1	70,2	59,5	66,5	55,9	10,7	10,6
Węgry	40,4	24,2	60,4	43,9	63,6	49,1	16,5	14,5
Łotwa	42,9	21,5	63,0	53,8	63,5	56,7	9,2	6,8
Litwa	38,5	21,0	61,6	57,3	64,4	56,5	4,3	7,9
Malta	–	–	–	–	75,7	31,7	–	44,0
Polska	39,8	22,6	–	–	56,7	44,9	–	11,8
Słowacja	41,6	24,6	69,0	52,4	61,7	50,0	16,6	11,7
Słowenia	41,1	19,3	65,8	55,9	67,7	57,6	9,9	10,1

Uwaga: wartości dla ekwiwalentu pełnych etatów (FTE) dla pierwszego okresu pochodzą z roku 1998 dla Litwy i Słowacji, z 1999 roku dla Cypru i z 2000 roku dla Litwy.

Źródła: Komisja Europejska (2003, 210; 2004, 237–63); Franco i Blöndal (2002, tabela 2); Franco i Jouhette (2002, tabela 2).

W Hiszpanii szuka się względnie małej, zaś w Danii znacznej redukcji godzin.

Jednak kobiety bez dzieci wolałyby także pracować krócej, zwłaszcza w Austrii i Wielkiej Brytanii (Bielenski *et al.*, 2002, tabela 25).

Analiza wzorców czasu pracy par w których oboje partnerzy pracują potwierdza istnienie wzorców krajowych. Dominującym i preferowanym wzorcem na przykład we Francji jest praca obojga partnerów na średniej długości pełny etat, niezależnie od tego, czy mają oni dzieci czy nie. W krajach skandynaw-

skich wzór jest podobny. W Danii i Szwecji, gdzie praca na część etatu nie jest czymś niezwykłym, najczęściej pracuje się na część etatu w dużym wymiarze godzin, a obecność dzieci nie ma znaczącego wpływu na indywidualne godziny pracy. W Austrii, Niemczech i Zjednoczonym Królestwie model przechodzi od dwóch długich (Wielkiej Brytanii) lub średniej długości i długiej pracy na pełny etat (Austria i Niemcy) w przypadku par nieposiadających dzieci w kierunku długich (Wielkiej Brytanii) i średnich (Austria i Niemcy) godzin pracy mężczyzn i krótszych godzin pracy kobiet z dziećmi jako rozwiązania tymczasowego. Rozkład czasu pracy w Holandii charakteryzuje się powszechną akceptacją krótkich godzin pracy zarówno kobiet, jak i mężczyzn jako wyboru związanego ze stylem życia. W Grecji, Włoszech i Hiszpanii, gdzie występuje model z jednym lub dwoma żywicielami pracującymi na pełny etat lub model z jednym żywicielem, fakt posiadania dzieci w małym stopniu wiąże się z ilością godzin pracy na pełen etat i dzieje się tak u względnie małej liczby zatrudnionych kobiet. W Portugalii, gdzie znacznie więcej kobiet pracuje najemnie, odsetek par, w których oboje partnerzy pracują na pełny etat jest większy u tych z dziećmi niż u niemających dzieci (Rubery *et al.*, 2001; Bielenski *et al.*, 2002, 85–8; Franco i Winqvist, 2002, tabela 2). W krajach Europy Środkowej i Wschodniej praca na część etatu jest rzadka, długie godziny pracy to najczęstszy sposób jej wykonywania w przypadku par, w których jest dwoje zarabiających partnerów, niezależnie od tego, czy mają oni dzieci czy nie.

Dane zharmonizowane przez Eurostat na podstawie krajowych studiów wykorzystania czasu dla 12 państw członkowskich UE (łącznie z Estonią, Węgrami i Słowenią, ale bez Europy Południowej) potwierdzają, że kobiety z małymi dziećmi, szczególnie mającymi poniżej siedmiu lat, zmniejszają godziny pracy najemnej w celu poświęcenia większej ilości czasu na gospodarstwo domowe i opiekę nad dziećmi. Jest to możliwe albo dzięki przechodzeniu na krótszy pełny etat albo na pracę na część etatu, albo dzięki czasowemu lub stałemu (jak to miało miejsce w przeszłości) opuszczeniu rynku pracy. Poza przypadkami całkowitego opuszczenia rynku pracy, redukcja pracy zarobkowej nie wydaje się jednak równoważyć zwiększenia czasu pracy bezpłatnej. Łączna ilość czasu poświęconego na pracę najemną i bezpłatną podnosi się, zwłaszcza gdy dzieci są w wieku poniżej siedmiu lat. We wszystkich badanych krajach fakt posiadania starszych dzieci ma mniejszy wpływ na czas poświęcany zajęciom w gospodarstwie domowym i bardzo mały wpływ na czas poświęcany pracy zarobkowej w trzech krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz w Finlandii i Szwecji. Mężczyźni również poświęcają więcej czasu na prace domowe i związane z dziećmi, gdy mają bardzo małe dzieci, szczególnie w Danii i Szwecji, ale czas poświęcony pracy zarobkowej pozostaje stały lub zwiększa się (Aliaga i Winqvist, 2003, rysunek 5).

Niezależnie od statusu rodziny i rozkładów czasu pracy, kobiety w Europie w dalszym ciągu wykonują większość prac domowych. Wiarygodne i porównywalne dane dotyczące rozkładu pracy w gospodarstwie domowym są trudne do uzyskania; pytania są zazwyczaj sformułowane i rozumiane różnie, szczególnie gdy dotyczą pojęcia opieki (począwszy od „doglądania” dzieci do zadań związanych z „edukacją”). Badania, takie jak przeprowadzone w roku 2000 przez Europejską Fundację na rzecz Poprawy Warunków Życia i Pracy, wykazały, że ponad 80% zatrudnionych kobiet podaje, że jest głównie odpowiedzialna za prace domowe i zakupy (Fagan i Burchell, 2002, tabela 13). Zgodnie z oczekiwaniami kobiety zwykle przeznaczają więcej czasu na opiekę nad dziećmi niż mężczyźni (Paoli i Merilli, 2001, tabela 37).

Świadczenia własne (nieopłacana praca na rzecz rodziny) mają istotny wkład w opiekę społeczną (dobrobyt). Na przykład w Zjednoczonym Królestwie obliczono, że byłoby konieczne dwukrotne zwiększenie budżetu na osobistą opiekę społeczną gdyby kobiety były opłacane za opiekę i inne prace domowe, które wykonują (Glennerster, 2003, s. 258). Ponieważ wśród kobiet występuje tendencja do krótszego okresu obecności na rynku pracy w ciągu całego życia i ponieważ ich przeciętna długość życia jest ogólnie wyższa niż mężczyzn, częściej również spędzają więcej lat w późniejszym okresie życia niż odpowiednio mężczyźni w stanie bierności zawodowej, gromadząc mniej lat pracy zaliczanych do emerytury. Nierówności pod względem płci, jeśli chodzi o rozkład pracy najemnej i nieodpłatnej utrzymują się zatem i są podkreślone w starszym wieku.

Analiza zmieniających się wzorców pracy najemnej i nieodpłatnej pokazuje, że pomimo modyfikacji modelu z żywicielem rodziny – mężczyzną, „praca i życie w rodzinie” w dalszym ciągu ma bardzo różne znaczenie w życiu kobiet i mężczyzn.

3.3. Łączenie postaw z praktyką „pracy i życia w rodzinie”

Postawy wobec pracy matek poza domem ewoluowały spójnie ze zmianami zachowania, ale w różnym stopniu w różnych krajach, co pokazuje badanie EVS. W badaniu z roku 1980 jedynie mniejszość respondentów w Europie Zachodniej popierała tradycyjną rolę kobiet, polegającą na byciu jedynie gospodyniami domowymi i matkami, ale rodzina symetryczna nie zdobyła jeszcze poparcia większości (Harding *et al.*, 1986, 146). Z biegiem czasu Europejczycy bardziej zaakceptowali łączenie przez kobiety zatrudnienia z życiem rodzinnym. Do badania EVS z roku 1999 opinia publiczna była podzielona wśród państw UE15 co do kwestii, takich jak ta, czy dzieci w wieku przedszkolnym ponoszą szkodę, jeśli ich matki idą do pracy i czy bycie gospodynią domową umożliwi samorealizację na równi z pracą najemną. Postawy mogą stanowić próbę zrationalizowania zachowania lub mogą być wyrazem frustracji z niemożliwości zrealizowania pożądanej równowagi między pracą a życiem osobistym. Ponadto pogląd na pozostawianie matek w domu niekoniecznie odpowiada postawom wobec zarabiania przez obu partnerów i rzeczywistym wzorcom zatrudnienia. Wśród krajów Europy Południowej, gdzie różnica w zatrudnieniu ze względu na płeć była największa, zdecydowana większość respondentów w Grecji i Włoszech w dalszym ciągu uważała, że dzieci ponoszą szkodę, jeśli ich matki idą do pracy, jednocześnie silnie popierając pracę obojga rodziców (zob. także Billari, w tym tomie). Podczas gdy dwie trzecie Włochów uważało, że bycie gospodynią domową może umożliwiać samorealizację na równi z pracą najemną, większość Greków miała przeciwnie zdanie. Większość Hiszpanów podawała w wątpliwość stwierdzenie, że dzieci ponoszą szkodę, jeśli ich matki pracują i silnie popierała pracę obojga partnerów.

W Portugalii, gdzie różnica w zatrudnieniu ze względu na płeć jest mała, zarówno mężczyźni jak i kobiety mieli odczucie, że dzieci ponoszą szkodę mając pracujące matki, ale bliżej im było do Hiszpanów, jeśli chodzi o pozostałe dwie kwestie. Respondenci z Malty wyrażali najbardziej konserwatywne poglądy na wszystkie trzy kwestie.

W Holandii i Wielkiej Brytanii, gdzie różnica we wskaźnikach zatrudnienia w przeliczeniu na pełny etat pod względem płci jest w znacznej mierze spowodowana przez dominację pracy na część etatu, jedynie ponad połowa odpowiadających kobiet i blisko dwie trzecie mężczyzn zgodziło się, że dzieci pracujących matek ponoszą szkodę.

Respondenci w obu krajach odrzucili pogląd, że bycie gospodynią domową może być źródłem samorealizacji na równi z pracą najemną, ale postawy wobec pracy obojga partnerów były bardzo różne, przy czym respondenci w Wielkiej Brytanii głównie zgadzali się z taką koncepcją, a w Danii byli jej przeciwni. Chociaż większość mężczyzn i kobiet we Francji i w Niemczech zgadzała się, że dzieci, których matki pracują ponoszą szkodę, odsetek ten był znacznie wyższy w Niemczech, w których wsparcie dla pracy obojga partnerów było niższe i gdzie tylko jedna trzecia respondentów uważała, że bycie gospodynią domową może być źródłem samorealizacji na równi z pracą najemną. Respondenci w trzech krajach skandynawskich nie zgadzali się ze stwierdzeniem, że dzieci pracujących matek ponoszą szkodę, ale w tym przypadku negatywne odpowiedzi były podtrzymywane znacznie silniej w Danii niż w Finlandii czy Szwecji. Wsparcie dla pracy obojga partnerów było znacznie silniejsze w Szwecji niż w pozostałych dwóch krajach, ale jedynie w Finlandii respondenci zgadzali się z poglądem, że bycie gospodynią domową może stanowić źródło samorealizacji na równi z pracą najemną.

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej, w których pod dominacją radziecką od kobiet oczekiwano przestrzegania stałych rozkładów pełnoetatowych, występuje inna konfiguracja. Jedynie Czechy i Słowenia miały większość odpowiedzi przeciwnych stwierdzeniu, że dzieci ponoszą szkodę, jeśli ich matki pracują. Praca obojga rodziców była bardzo silnie popierana we wszystkich ośmiu krajach, ale jedynie na Łotwie większość respondentów nie uważała, że bycie gospodynią domową stanowi takie samo źródło samorealizacji co praca najemna.

Ogólnie rzecz biorąc kraje skandynawskie łączą względnie wysoki ogólny poziom integracji kobiet na rynku pracy z nastawieniem wobec równowagi między rodziną a zatrudnieniem, które można uznać za bardziej sprawiedliwe. Z drugiej strony Grecja i Holandia wykazują niskie pozycje w rankingu zarówno udziału w rynku pracy, jak i akceptacji zatrudnienia kobiet. Sytuacja w krajach Europy Środkowej i Wschodniej odróżnia je od większości krajów UE15, z powodu względnie małej różnicy między wzorcami zatrudnienia wśród mężczyzn i kobiet oraz – z wyjątkiem Łotwy i Polski – silniejszego przywiązania do pracy matek, zarówno w postawach jak i w praktyce. Malta i Hiszpania oraz w mniejszym stopniu Irlandia są jedynymi krajami, które łączą niską integrację rynku pracy ze względnie wysokim poziomem akceptacji kobiet jako pracujących matek.

Te dane pokazują, iż mimo tego, że stan cywilny, urodzenie dzieci i ich wychowanie nie stanowią już nieprzezwyciężalnej przeszkody dla zatrudniania kobiet, tak jak to miało często miejsce w przeszłości, proces zmian nie zachodził w tym samym tempie czy z tą samą intensywnością w całej Europie. Ograniczenia danych utrudniają wyciągnięcie jakichkolwiek wniosków dotyczących przyszłego rozwoju, ale ogólne wzorce określone na podstawie oficjalnych statystyk pod koniec XX wieku sugerują, że może być potrzebny szereg różnorodnych strategii w celu osiągnięcia zadowalającej równowagi między pracą a życiem osobistym, zarówno w ramach poszczególnych społeczeństw jak i między nimi.

3.4. Implikacje zmieniających się wzorców „pracy i życia w rodzinie” dla polityki

W miarę jak coraz więcej matek wchodziło i wracało na rynek pracy po okresie urlopu, a ich dzieci dorastały, znaczącą kwestią dla debaty publicznej w Europie stało się pogodzenie życia rodzinnego i zatrudnienia oraz równowaga między zatrudnieniem i innymi zajęciami mężczyzn i kobiet. Chociaż pytanie przeniosło się do programu prac Komisji Europejskiej w latach siedemdziesiątych, aż do lat dziewięćdziesiątych nie zostało osiągnięte na poziomie UE porozumienie odnośnie szczegółowych działań mających na celu pomoc parom w łączeniu pracy najmniej i bezpłatnej (Hantrais, 2000). Zakres, w jakim rządy krajowe próbowały sprostać wyzwaniu bardziej sprawiedliwej równowagi między pracą a życiem osobistym dla mężczyzn i kobiet różni się w krajach w zależności od tego, czy strategie godzenia tych dwóch dziedzin aktywności są widziane przede wszystkim jako dotyczące samych rodzin czy państwa lub innych osób i instytucji mających wpływ na kształtowanie polityki. Zależy to również od uprawnienia do interwencji państwowej w życie rodziny przyznawanego przez różne społeczeństwa oraz społeczno-ekonomicznej akceptacji kobiet na rynku pracy.

W krajach skandynawskich i Francji sposób pogodzenia płatnej i bezpłatnej pracy stał się kwestią istotną dla rządów już w latach sześćdziesiątych, a strategie polityczne przyjazne kobietom przez długi czas były tam priorytetem. W Szwecji w latach siedemdziesiątych debata nad zabezpieczeniami społecznymi rodziców skupiała się na kwestiach równości. Zachęty do brania przez mężczyzn urlopów rodzicielskich były popierane jako zmierzające do porzucenia koncepcji żywiciela – mężczyzny. We Francji ważną kwestią w debacie toczącej się w latach osiemdziesiątych był możliwy sposób wspierania przez państwo udziału kobiet w rynku pracy przy jednoczesnym umożliwianiu im zachowania, w interesie narodowym, ich aktywności reprodukcyjnej. Rozszerzenie płatnych urlopów rodzicielskich na drugie dziecko w roku 1994 podniosło kwestię tego, czy świadczenia zniechęcają kobiety do podjęcia aktywności zawodowej.

W ostatnich latach w krajach skandynawskich i Francji zainteresowanie skupiło się na sposobie osiągnięcia sprawiedliwej równowagi między pracą a życiem osobistym, z jednej strony poprzez umożliwianie kobietom uczestnictwa w pełni w rynku pracy, a z drugiej, choć mniej wyraźnie, jako na kwestii związanej ze zgodą w rodzinach. We Francji polityka w sprawie redukcji czasu pracy zmodyfikowała model stałych długich godzin pracy ogólnie przyjęty przez mężczyzn, w wyniku czego rozkłady czasu pracy zarówno mężczyzn jak i kobiet są, w zasadzie, bardziej możliwe do pogodzenia z życiem rodzinnym i uczestnictwem mężczyzn w czynnościach domowych (Fagnani i Letablier, 2004).

W Wielkiej Brytanii punktem początkowym dyskusji było przez długi czas niekwestionowane założenie podziału ról płciowych w oparciu o model żywiciela – mężczyzny. Nowi laburzyści zakwestionowali ten model i ponownie rozpoczęli debatę, proponując strategie polityczne, które miały przywrócić do pracy (samotne) matki i partnerów osób pobierających zasiłek dla bezrobotnych, głównie w celu redukcji zależności od opieki społecznej. Jednocześnie rosła rola propozycji poprawy równowagi między pracą a życiem osobistym w planach na rzecz zatrzymywania wysoce wykwalifikowanych kobiet (i mężczyzn), mających obowiązki rodzinne, na rynku pracy (Ministerstwo Handlu i Przemysłu, 2001).

W Irlandii, w której były również aktywnie promowane programy przejścia z pomocy społecznej do zatrudnienia, w uzgodnieniach w sprawie dostarczania pracy w gospodarstwach domowych zwracano mało uwagi na obowiązki rodzinne czy na pytanie o to, jak będą wypełniane, ze względu na to, że więcej kobiet – tradycyjnie pracujących w gospodarstwie domowym – wchodzi i pozostaje na rynku pracy. Podobnie kwestia godzenia pracy najmniej i życia rodzinnego nie znajdowała się wysoko w programach politycznych w Europie Południowej, gdzie rodziny są w dużej mierze pozostawione własnym rozwiązaniom, przy minimalnym wsparciu ze strony państwa.

W miarę jak ograniczała się zdolność kobiet do wykonywania pracy nieodpłatnej z powodu ich uczestnictwa w rynku pracy, wzrosła obawa o to, że placówki opiekuńcze są niewystarczające i że nie-

uchronnie zbliża się deficyt w dziedzinie opieki. W większości krajów stawia się pytania dotyczące sposobu płacenia za opiekę (publiczną i/lub prywatną) i zapewnienia, że nowo utworzone miejsca pracy w usługach domowych nie przyczynią się do zwiększenia różnicowania społecznego, w sytuacji gdy wykonują je głównie kobiety o niskim statusie, a prace te mogą nie być uznawane formalnie w gospodarce i systemach opieki społecznej. Reakcje na zwiększenie elastyczności czasu pracy są ambiwalentne. Elastyczność jest uznawana za środek służący łączeniu pracy najmniejszej z obowiązkami rodzinnymi, ale też jako sposób ograniczania kobiet do niskopłatnych prac niedających pewności zatrudnienia, szczególnie jeśli są one widziane przez pracowników jako jedyna dostępna możliwość zatrudnienia a niewybrana swobodnie lub wynegocjowana. Zyski pracodawcy na efektywności mogą oznaczać niskie dochody i problemy organizacyjne dla pracowników. Możliwy wpływ elastycznego czasu pracy na przebieg kariery i prawa wynikające z zatrudnienia skupiły na sobie rosnącą uwagę na poziomie UE i krajowym.

Wpływ zmieniających się rozkładów czasu pracy na życie rodzinne i na dzielenie obowiązków domowych, szczególnie opieki, jest kolejną kwestią wywołującą debatę polityczną w wielu krajach, po wprowadzeniu w UE uprawnienia do urlopu rodzicielskiego dla mężczyzn w Dyrektywie Rady 96/34/WE (*Dziennik Urzędowy* L 145/4, 19.06.1996). W wyniku tego rządy są wzywane do podjęcia kroków w kierunku zachęcenia większej ilości mężczyzn do zaangażowania w opiekę.

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej wysoki poziom aktywności zawodowej podczas okresu dominacji radzieckiej nie spowodował bardziej równego udziału w pracach domowych. Przemiany gospodarcze w latach dziewięćdziesiątych spowodowały wycofanie się kobiet z rynku pracy, w ten sposób spychając opiekę z powrotem na rodziny i pogłębiając podział według płci. Główną kwestią dla rządów na przełomie wieków nie było to, jak zachęcić kobiety do powrotu na rynek pracy w celu zwiększania podaży siły roboczej, ale jak dać rodzinom możliwość zapewnienia zarobków wystarczających na utrzymanie, co wiązało się zarówno z samowystarczalnością, jak i przywiązaniem do życia rodzinnego.

3.5. Polityczne odpowiedzi na zmieniające się znaczenia „pracy i życia w rodzinie”

Przy decydowaniu o tym, czy i w jaki sposób pomagać zarówno mężczyznom, jak i kobietom w równoważeniu zatrudnienia i innych aktywności, w tym prac domowych i opieki, rządy stają wobec konkurencyjnych priorytetów i co za tym idzie rozmaitych dylematów politycznych. Jak pokazały debaty na ten temat, jako uzasadnienie interwencji rządowej zmierzającej do pogodzenia zatrudnienia z życiem rodzinnym rzadko podaje się głównie poprawę jakości życia par posiadających dzieci. Środki, takie jak płatne urlopy rodzicielskie, publiczne świadczenie dobrej jakości opieki nad dziećmi lub zachęty dla pracodawców do redukcji czasu pracy lub wprowadzenia przyjaznych dla rodziny form elastyczności są kosztowne i nakładają duży ciężar na kasę publiczną. Generalnie wynikają z przekonania, że taka polityka umożliwi rządowi osiągnięcie innych celów, które nie dotyczą bezpośrednio życia rodzinnego. Zapisy Europejskiej Strategii na rzecz Zatrudnienia, mające na celu zwiększenie liczby miejsc opieki nad dziećmi, miały na celu głównie umożliwienie krajom osiągnięcia celów wyznaczonych dla integracji kobiet na rynku pracy, w sytuacji gdy trwałość podaży siły roboczej była uznawana za zagrożoną w wyniku starzenia się populacji i gdy konkurencyjność gospodarcza na rynkach światowych była widziana jako kwestia kluczowa dla przyszłości Europy. Zalecane środki można najlepiej opisać jako „przyjazne zatrudnieniu” a nie jako „prorodzinne”.

W większości krajów, zwłaszcza we Francji, Południowej, Środkowej i Wschodniej Europie, zachęty mające na celu zwiększenie uczestnictwa kobiet na rynku pracy, zgodnie z Europejską Strategią na rzecz Zatrudnienia, „konkurują” wprost z działaniami politycznymi mającymi na celu zmniejszenia bezrobocia, ograniczenie spadku urodzeń i zachęcenie do rodzenia dzieci, co podsyca debatę w sprawie legitymacji i efektywności interwencji rządowej w kwestiach dotyczących prywatnego życia rodzin. Pod presją polityki UE państwa opiekuńcze stają przed krytycznymi kwestiami dotyczącymi dostarczania dobrej, dostępnej cenowo opieki nad małymi dziećmi, osobami niepełnosprawnymi i osobami starszymi, w sytuacji, w której tradycyjni opiekunowie są mniej dostępni i gdy spójności społecznej zagraża demograficzna bomba.

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej podczas dominacji radzieckiej państwowe placówki opieki nad dziećmi przy zakładach pracy stanowiły również odpowiedź na potrzebę uczestniczenia kobiet na rynku pracy. W następstwie przemian, zastój na rynkach pracy w połączeniu z obawą o spadek populacji były główną siłą napędową działań politycznych, takich jak dłuższe okresy płatnych urlopów rodzicielskich, mające zachęcać kobiety do pozostawania w domu i wychowywania dzieci, w efekcie poprzez

placenie im za opiekę nad ich własnymi dziećmi. Względnie hojne działania prorodzinne wprowadzone we Francji i Szwecji w okresie powojennym można też widzieć jako wczesną odpowiedź na zagrożenie spadkiem liczby ludności. Następnie nacisk w polityce przesuwał się w zależności od zakresu, w jakim kobiety były „potrzebne” na rynku pracy i/lub „potrzebne” do rodzenia dzieci. W Szwecji ważnym czynnikiem w określaniu polityki jest od dawna program wspierania równości (Bergqvist i Jungar, 2000).

Odpowiedzi osób i instytucji mających wpływ na kształtowanie polityki również zależały od ich ideologii, nacisków społeczno-gospodarczych, przed którymi stawały i środków, które miały do dyspozycji przy wykonywaniu działań politycznych. W wyniku tego zakres wspierania mężczyzn i kobiet w ich rolach pracowników i rodziców różnił się znacznie w poszczególnych krajach członkowskich UE. Kraje skandynawskie odeszły najdalej od modelu żywiciela – mężczyzny do modelu z dwojgiem zarabiających partnerów i koncepcji zindywidualizowanych praw obywatelskich jako podstawy zapewnienia świadczeń społecznych finansowanych z podatków. Inne kraje, w których zatrudnienie kobiet na pełny etat jest mniej powszechne i gdzie finansowanie pochodzi głównie ze składek na ubezpieczenie społeczne związane z zatrudnieniem, miały więcej trudności w zdecydowaniu, czy kobiety powinny być traktowane jako obywatelki matki, obywatelki pracownicy czy na oba sposoby (Lanquetin *et al.*, 2000). Był to dylemat centralny dla rozwoju polityki na poziomie UE.

3.6. Publiczna i prywatna odpowiedzialność za godzenie „pracy i życia w rodzinie”

Nie można stwierdzić, że istnieje jeden zestaw czynników wyjaśniających kwestie, przed którymi stoją rządy, ale także nie wydaje się, aby istniało jedno rozwiązanie służące zrównoważeniu pracy najmniejszej i życia rodzinnego. Szukając najbardziej skutecznych odpowiedzi na zmieniający się związek rodziny i zatrudnienia, decydenci muszą wziąć pod uwagę dużą liczbę wykrytych endogennych i egzogennych czynników, mających wpływ na organizację życia rodzinnego. Czynniki endogenne, z których wiele jest trudnych do dokładnego zmierzenia, obejmują: dostęp do mieszkania, geograficzną bliskość i dostępność krewnych, status zatrudnienia partnerów, materialne, społeczne i psychologiczne korzyści z pracy, bezpośrednie koszty ekonomiczne, koszty społeczne i koszty utraconych korzyści rodziców, a zwłaszcza kobiet, wynikające z posiadania dzieci, indywidualny styl życia, postawy i systemy wartości, umiejętność zarządzania zasobami gospodarstwa domowego i podział prac domowych w zależności od płci. Zakres, w jakim strategie polityczne mogą mieć wpływ na czynniki endogenne jest trudny do oceny.

Wśród zewnętrznych społecznych, gospodarczych i politycznych czynników, co do których wykazano, że uderzają w decyzje rodziny dotyczące tego, czy i jak godzić zatrudnienie z rodzeniem dzieci, opieka społeczna w postaci publicznego świadczenia pomocy finansowej i usług jest często traktowana jako wymierna pośrednicząca zmienna ułatwiająca lub utrudniająca pogodzenie zatrudnienia z życiem rodzinnym, mogąca zachęcać lub zniechęcać do rodzenia i wychowania dzieci (Hantrais, 2003b). Przyjmuje się zwykle, że publiczne świadczenie opieki nad dziećmi (mniej uwagi poświęca się grupie osób starszych) stanowi zwykle warunek wstępny dla łączenia zatrudnienia kobiet z rodzeniem dzieci, ponieważ wysoka jakość, niezawodność i cenowa dostępność publicznych placówek umożliwia pogodzenie pracy najmniejszej, opieki i życia rodzinnego. Taki właśnie jest sposób myślenia przyjęty w Europejskiej Strategii na rzecz Zatrudnienia. Pozostałe egzogenne czynniki, uważane za mające mniej bezpośredni wpływ, obejmują: działanie państwa opiekuńczego, szersze środowisko gospodarcze, dostęp do rynków pracy, zarobki i perspektywy rozwoju zawodowego, organizację czasu społecznego i czasu osobistego, w tym elastyczną organizację czasu pracy i dominujące normy społeczne i kulturalne dotyczące zatrudnienia matek z małymi dziećmi. Względne znaczenie tych różnych czynników może różnić się w zależności od miejsca i czasu, zarówno na poziomie zbiorowym jak i indywidualnym, co znowu utrudnia wyodrębnienie i śledzenie skutków polityki.

Wydaje się, że na sposób, w jaki ludzie postrzegają swoją odpowiedzialność za krewnych mają bezpośredni i pośredni wpływ ramy ustalane przez politykę.³ Jak zauważono w sekcji 2.6, w krajach skandynawskich polega się na administracji publicznej jako na głównym dostawcy usług opieki, zarówno

³ O ile nie zaznaczono inaczej, przedstawiona informacja, dotycząca odbioru przez członków rodziny zakresu, w jakim mogą polegać na wsparciu ze strony krewnych jest wzięta z serii dogłębnych wywiadów przeprowadzonych z mężczyznami i kobietami reprezentującymi różne typy rodziny, grupy wiekowe i kategorie społeczno-gospodarcze w 11 państwach członkowskich UE15 i krajach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 2001–2002, jako część projektu finansowanego przez Komisję Europejską. Zostało przeprowadzonych łącznie 465 wywiadów (dalsze szczegóły zawiera Nota metodologiczna w Hantrais, 2003a, załącznik 3 oraz Hantrais, 2004).

nad dziećmi jak i osobami starszymi. Od dziadków nie oczekuje się zapewniania opieki nad wnukami i nie jest czymś niezwykłym, by zarabiające młodsze osoby, mieszkające w dalszym ciągu w domu, płaciły czysty rodzicom. Od członków rodziny oczekuje się uzupełniania wsparcia publicznego praktyczną pomocą i opieką, w celu umożliwienia starszym krewnym dalszego mieszkania w domu, ale nie uważają oni, aby byli głównie odpowiedzialni za opiekę. Duża uwaga poświęcana polityce rodzinnej we Francji jest związana z szerokim rozpowszechnieniem publicznej opieki nad dziećmi i oczekiwaniem, że państwo będzie dostarczało dobrej jakości, dostępnych pod względem ceny usług. Interwencja państwa w sprawy rodziny jest przyjęta jako rzecz oczywista. Chociaż rodziny oczekują, że administracja publiczna i władze lokalne będą odgrywały silną rolę wspomagającą, uważają, że to na nich spoczywa główna odpowiedzialność za wymagającą opieki osoby starsze. Poczucie odpowiedzialności moralnej wobec członków rodziny wydaje się jednak słabnąć, szczególnie wśród młodszych pokoleń i w środowiskach miejskich, gdzie większość uważa, że pokolenie osób, których zarówno rodzice, jak i dzieci są w wieku, w którym wymagają opieki (pivot generation) nie powinno się czuć zobligowane do sprowadzania do siebie słabszych, starszych rodziców, gdy ci nie są już dłużej w stanie mieszkać samodzielnie.

Wielka Brytania oferuje inny układ, w którym od rodziców oczekuje się wzięcia głównej odpowiedzialności za dzieci, gdy są małe, ale nie za starszych krewnych. Jeśli matka mająca małe dziecko nie przestaje pracować lub przechodzi do pracy na część etatu, opieka nad dzieckiem jest wykonywana przez sięgnięcie do świadczeń prywatnych albo członków rodziny albo – jeśli można sobie na to pozwolić – rynkowych. Podobnie jak w większości innych krajów UE15, wzajemna zależność międzypokoleniowa jest istotna: młodszy członkowie rodziny polegają na starszych krewnych, jeśli chodzi o zapewnienie opieki nad wnukami, na przykład po szkole do momentu, gdy matka skończy pracę, w zamian za co młodsze pokolenie zapewnia pomoc starszym rodzicom. Wiele osób określa zależność międzypokoleniową szeroko, jako zawierającą odpowiedzialność za pomoc w codziennych czynnościach, ale również emocjonalną opiekę i wsparcie dla krewnych, którzy często nalegają na zachowanie swojej niezależności. Wzajemna zależność rodziny nie jest postrzegana jako obowiązek czy jako konieczność spowodowana brakiem świadczeń publicznych. Raczej postrzega się ją jako obowiązek moralny, jednak przy oczekiwaniu, że państwo zapewni wsparcie finansowe potrzebne do zakupu dodatkowej opieki, gdy jest ona najbardziej potrzebna.

Osoby należące do „pokolenia przegubowego” (pivot generation) w krajach Europy Środkowej i Wschodniej również wyrażają silne poczucie moralnej odpowiedzialności wobec rodziców, którzy nie są już w stanie radzić sobie samodzielnie. Oczekują albo że wezmą rodziców do własnego domu, albo że będą ich wspierać finansowo. Na przykład w Estonii rodziny mające małe dzieci otrzymują pomoc od starszych krewnych w opiece nad dziećmi i wiele rodzin opiekuje się starszymi krewnymi (matką, ojcem, teściami) w powszechnym przekonaniu, że dzieci są odpowiedzialne za opiekę nad rodzicami.

Wsparcie ze strony bliskich krewnych może zapobiec poniżeniu w kontakcie z państwową biurokracją i poczuciu niższości.

Relacje rodzinne są często ważnym czynnikiem w decyzji dotyczącej miejsca zamieszkania.

Polityka społeczna może mieć wpływ na takie decyzje, przez określanie obowiązków rodzinnych i ma wpływ na standardy i dostępność mieszkania i innych udogodnień. W Europie Południowej i w krajach Europy Środkowej i Wschodniej wybór miejsca zamieszkania jest podejmowany głównie w oparciu o bliskość członków rodziny, ale również decyduje o nim dostępność odpowiedniego i dostępnego cenowo miejsca zamieszkania. Młodsze osoby w dalszym ciągu mieszkają z rodzicami do momentu, gdy zaczną zarabiać na siebie, a niekiedy dłużej (zob. Billari w tym tomie), po części dlatego, że nie mogą sobie pozwolić na zapłacenie za własne mieszkanie. Pokolenie „przegubowe” może przenieść się do tej samej okolicy, a w niektórych przypadkach wprowadzić się do osób ze starszego pokolenia. Rodzice również oczekują że będą w stanie zadbać o pracę dla swoich dzieci i pomóc im w załatwieniu mieszkania bez liczenia na państwo.

W Grecji, Włoszech i Hiszpanii na podejmowane przez dorosłe dzieci decyzje dotyczące dalszego mieszkania z rodzicami w ich domu lub podejmowane przez starsze pokolenie decyzje odnośnie mieszkania z dziećmi, mają wpływ również obowiązki prawne utrzymania członków rodziny, jednak zależą one w dużym stopniu od dostępności moralnie akceptowalnych i finansowo realnych alternatyw. Również w Irlandii hojność polityki publicznej wspierania osób starszych jest widziana jako mająca znaczenie przy podejmowaniu decyzji dotyczących form zamieszkania, mających decydujący wpływ na to, czy te osoby mogą pozostać samodzielne czy nie. W Wielkiej Brytanii, a tym bardziej w innych państwach członkow-

skich UE15, zwłaszcza w grupach o średnim i wyższym dochodzie, na wybór miejsca zamieszkania wydaje się mieć wpływ jakość lokalnych usług, szczególnie opieki nad dziećmi i kształcenia.

Wpływ świadczeń ze strony państwa na rzecz dzieci i osób starszych mieszkających w rodzinach wielopokoleniowych może być interpretowany w niektórych krajach jako sposób utrzymywania rodzin razem, co może być widziane pozytywnie albo negatywnie w zależności od nastawienia wobec samodzielnego mieszkania i dostępności usług wsparcia. Życie w rodzinach wielopokoleniowych może być dla osób starszych zabezpieczeniem i antidotum wobec silnej zależności od państwa. Prawny obowiązek opieki może jednak wchodzić w konflikt ze środkami zachęty do większego indywidualizmu, na przykład systemem świadczeń. Dla rodzin może być korzystne mieszkanie razem, z powodów korzyści finansowych płynących z emerytury i zasiłków pielęgnacyjnych. W Polsce z tego powodu rodziny mogą być niechętnie umieszczaniu osób starszych w placówkach, nawet jeśli staje się to konieczne z powodu ich stanu zdrowia. Dzieci mogą się obawiać utraty regularnego dochodu z emerytur krewnych lub zasiłków pielęgnacyjnych, które stanowią bardzo potrzebne uzupełnienie budżetów domowych.

Podobny argument jest podnoszony w Europie Południowej, gdzie własność należąca do starszych pokoleń i ich emerytury mogą powodować, że z zamieszkiwania wielopokoleniowego korzysta cała rodzina, dzięki podniesieniu standardów życia gospodarstwa domowego. Konflikt między obowiązkiem opieki a aspiracjami kobiet do bycia aktywnymi zawodowo i posiadania własnego życia zaczyna być jednak wyrażany w niektórych kręgach, na przykład w bardziej postępowych regionach Hiszpanii lub większych miastach w środkowych i północnych Włoszech. W Hiszpanii dziadkowie w dalszym ciągu są ważnym źródłem wsparcia w wychowaniu dzieci, ale ich rola jest kwestionowana. Najpowszechniejszym rozwiązaniem dla słabszych, starzejących się rodziców w Hiszpanii jest w dalszym ciągu mieszkanie z ich dorosłymi dziećmi, dzięki solidarności rodzinnej, ale tutaj również tradycyjne oczekiwania są kwestionowane. W Grecji rodzice i dzieci również uważają, że są odpowiedzialni za zapewnienie wzajemnego wsparcia. Oczekują, że wezmą starszych krewnych do swoich domów, ale są coraz bardziej niechętni wspólnemu mieszkaniu wielu pokoleń pod jednym dachem, co wiąże się z większą potrzebą wsparcia zewnętrznego.

Te przykłady pokazują różnice między społeczeństwami co do zakresu, w jakim oczekują interwencji państwa w zapewnienie opieki nad małymi dziećmi i starszymi, wymagającymi opieki członkami rodziny.

Cięcia w wydatkach publicznych na usługi, takie jak opieka nad dziećmi i domy opieki dla osób starszych, w połączeniu z rosnącym zapotrzebowaniem na wsparcie finansowe, społeczne i medyczne w starszym wieku, nałożyły większą presję na rodziny, w sytuacji gdy kobiety, będące tradycyjnymi opiekunami, są mniej dostępne i chętne do zapewnienia bezpłatnej opieki. Pokolenie „przegubowe” (pivot generation, sandwich generation) zaczyna kwestionować moralne, prawne i finansowe zobowiązanie do przyjmowania odpowiedzialność za krewnych, co wprowadza napięcie w relacje i powoduje powstanie zapotrzebowania na większe wsparcie ze strony państwa. Jednak podejmowane przez rząd próby przeniesienia opieki z powrotem na rodziny spotykają się ze sprzeciwem ze strony opinii publicznej, w sytuacji gdy świadczenia własne rodzin mają już duży udział w usługach osobistych.

Opieka, ogólnie rzecz biorąc, rozwinęła się jako gospodarka mieszana, ale rola państwa, rynku, rodziny czy społeczeństwa obywatelskiego różni się zależnie od typu państwa opiekuńczego. Rodzice, którzy są zarówno pracownikami, jak i opiekunami zwykle łączą wiele źródeł formalnej i nieformalnej opieki, szczególnie w sytuacji, w której mają obowiązki wobec dzieci i własnych rodziców w trzypokoleniowych (niemieszkających wspólnie) rodzinach. Pary w których obydwójce partnerzy pracują oraz osoby opiekujące się zarówno swoimi dziećmi, jak i rodzicami najczęściej skorzystają z więcej niż jednego źródła opieki (Kröger, 2004). Środki wykorzystane przez każdą z rodzin zależą od dochodu, solidarności rodzinnej i bliskości geograficznej krewnych, typu pracy rodziców, dostępności usług publicznych i prywatnych, godzin pracy i godzin otwarcia placówek opieki. W niektórych krajach, na przykład we Włoszech i w Portugalii, prywatna pomoc jest wykorzystywana jako substytut usług publicznych. W innych, na przykład Francji, jest wykorzystywana jedynie jako uzupełnienie usług publicznych. W przypadkach, w których alternatywy wobec usług publicznych są bardziej popularne, jak w Finlandii czy Wielkiej Brytanii, pomoc ze strony osób niezajmujących się opieką zawodowo i nienależących do rodziny, jest głównie zapewniana przez ochotników, często za darmo, jako uzupełnienie opieki w ramach rodziny (Kröger, 2004).

Te wyniki są szeroko poparte danymi z badania Eurobarometr 2002, dotyczącego jakości życia w krajach Europy (Alber i Köhler, 2004). Badanie pokazało, że pomimo obaw o możliwość naruszenia zdolności do wzajemnej pomocy w rodzinie przez rosnący udział kobiet w rynku pracy, jeden na czterech

respondentów w krajach przystępujących i kandydackich oraz jeden na pięciu w krajach UE15 był aktywnym opiekunem. W Hiszpanii udział ten był najniższy i wynosił 16%, a na Łotwie najwyższy – 44%. W Europie Południowej i wielu krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz Irlandii nieformalna opieka jest najczęściej zapewniana w ramach gospodarstwa domowego respondenta, podczas gdy w państwach skandynawskich i bałtyckich jest częściej zapewniana krewnemu niemieszkającemu w tym samym gospodarstwie domowym. Opieka nieformalna poza domem była stwierdzana najczęściej w krajach, w których formalne usługi opieki społecznej są najbardziej rozwinięte i najrzadziej tam, gdzie są rozwinięte słabo, co sugeruje, że wsparcie publiczne ułatwia samodzielne życie, ale nie zastępuje opieki ze strony rodziny. Wszędzie występowała silna preferencja dla opieki domowej wobec instytucjonalnej. Jednocześnie respondenci w krajach UE15, zwłaszcza w Europie Północnej, oczekiwali, że państwo przyjmie główne obowiązki za finansowanie opieki, przy najmniejszym udziale dzieci. W krajach przystępujących i kandydackich, opinie były bardziej podzielone, przy najsilniejszym wsparciu dla stwierdzenia, że dzieci powinny pomagać w pokryciu kosztów, a nie pozostawiać je odbiorcom opieki.

Niezależnie od udziału elementów publicznego i prywatnego, dzieci, osoby niepełnosprawne i starsze nie potrzebują jedynie opieki nieformalnej bądź formalnej. Obie formy są konieczne i muszą być konieczne częścią codziennego życia rodzin, wymagającą zintegrowanych i holistycznych reakcji politycznych (Kröger, 2004). Wydaje się zatem, że trend w kierunku urynkowania i dywersyfikacji zapewniania opieki będzie w dalszym ciągu kontynuowany, w sytuacji gdy rządy starają się znaleźć efektywne kosztowo rozwiązania zmierzające do rozszerzenia podaży (Fraisie, 2004).

3.7. Rezultaty oraz skuteczność polityki zmierzającej do pogodzenia „pracy i życia w rodzinie”

Niezależnie od strategii względem opieki nad dziećmi, panuje szeroka zgoda co do tego, że matki powinny opiekować się bardzo małymi dziećmi co najmniej podczas pierwszych sześciu miesięcy ich życia, stanowiących okres zwykle objęty urlopem macierzyńskim, o ile nie przez pierwszy rok (Deven i Carrette, 2004). Płatny urlop rodzicielski wydaje się dawać rodzicom wybór, czy będą się sami opiekować małymi dziećmi.

Urlop można postrzegać jako formę społecznego uznania wartości rodzicielstwa. Jednak nawet ten okres nieobecności na rynku pracy jest przedstawiany w literaturze jako potencjalnie szkodliwy dla kariery zawodowej kobiet i wiążący się z utratą korzyści zarówno jeśli chodzi o dochód czy awans, jak i z powodu zmniejszania atrakcyjności kobiet w wieku rozrodczym dla pracodawców. Ze względu na bardzo ograniczone korzystanie z urlopu rodzicielskiego przez mężczyzn, urlopy macierzyńskie i rodzicielskie dla kobiet mogą być również interpretowane jako potwierdzenie roli kobiety jako osoby prowadzącej dom i jako służące ograniczeniu szans zatrudnienia. W Niemczech stwarzanie możliwości urlopu jest niekiedy interpretowane jako sposób uniknięcia potrzeby zapewnienia publicznej opieki nad dziećmi, zatem potwierdzenie roli kobiety jako głównego opiekuna. W Niemczech panuje odczucie, że system podatkowy faworyzuje model z mężczyzną – żywicielem i zniechęca kobiety do pozostania na rynku pracy. We wszystkich przypadkach urlop nie jest neutralny ze względu na płeć a możliwość wyboru może być iluzoryczna.

Zmniejszenie liczby godzin pracy rodziców i krótkie godziny pracy na pełny etat, omówione w sekcji 3.2. mogą być pomocne w rozwiązaniu problemu godzenia czasu pracy członków rodziny, ale takie rozwiązania również potwierdzają tradycyjny podział obowiązków związanych z opieką i zadaniami domowymi. Wydają się skuteczne jedynie jeśli obejmują synchronizację czasu otwarcia szkół, sklepów i innych usług, jak również zapewnienie w odpowiednim stopniu transportu publicznego, co zakłada potrzebę strategii połączonego działania władz (lateralnej). Wysiłki zmierzające do zaangażowania mężczyzn w opiekę nad dziećmi poprzez legislację dotyczącą urlopów rodzicielskich i ojcowskich byłyby zależne od bardziej zasadniczej zmiany postaw i układu sił, zarówno w pracy jak i w domu, niż mogą być skuteczne poprzez jedynie politykę rodzinną.

Różnice w akceptacji pracy na część etatu, jako strategii pojednawczej, mogą być wyjaśnione w pewnym stopniu przez normy kulturowe i wartości dotyczące macierzyństwa, ale przede wszystkim przez stopień w jakim praca na część etatu jest uregulowana w taki sposób, by odpowiadała potrzebom pracowników a nie pracodawców i nie powodował „kary” finansowej dla pracowników. Pojęcie „elastyczności i pewności zatrudnienia” („flexisecurity”) stosowane w Holandii jest często przytaczane jako sposób za-

pewniania korzystnych dla pracowników warunków pracy na część etatu, zarówno w przypadku kobiet jak i mężczyzn. Elastyczność może mieć zarówno pluse, jak i minusy: otwiera możliwość pracy, ale może być antyrodzinną, gdy powoduje niską płacę, nietypowe godziny pracy, utrudnia godzenie przez matki opieki nad dziećmi z zatrudnieniem, szczególnie w przypadku samotnych matek (Kröger, 2004).

Analiza porównawcza związku między elastycznością, gospodarstwami domowymi i pracą w wybranych krajach Europy Zachodniej oraz Środkowej i Wschodniej obrazuje niektóre z bardzo różnych znaczeń, jakich nabiera elastyczna organizacja czasu pracy (Wallace, 2004). W liberalnych państwach opiekuńczych, w których zostały wprowadzone strategie deregulacyjne, zmierzające do zwiększenia elastyczności, zwykle zachęcają one do „prywatnych” rozwiązań, jeśli chodzi o łączenie rodziny z pracą. Na przykład w Zjednoczonym Królestwie „zmodyfikowani” żywicieli występują obok modelu z dwójkiem pracujących partnerów i żywicieli – kobiet. W konserwatywnym, zorientowanym na rodzinę państwie opiekuńczym – w Holandii – polityka elastyczności jest zbudowana na koncepcji prywatnych, patriarchalnych rodzin nuklearnych, z kobietami biorącymi główną odpowiedzialność za opiekę, ale przy dobrych strukturach wsparcia społecznego (Alber i Köhler, 2004). Postępowe środki, zmierzające do uelastycznienia, wspierają ten model rodziny. Szwecja łączy powszechny system opieki społecznej, regulowaną elastyczność i politykę prorodzinną które umożliwiają kobietom uczestnictwo w najbardziej pełny sposób w rynku pracy z szeroką pomocą państwa. Stwierdzono, że praca na część etatu w Holandii, Szwecji i Zjednoczonym Królestwie otwiera możliwości pracy, ale mogą być one antyrodzinne, jeśli są słabo opłacane i wymagają nietypowych godzin pracy (Wallace, 2004).

Wysokie wskaźniki udziału kobiet w rynku pracy na Słowacji nie łączą się z polityką, którą można by uznać za prorodzinną i sprzyjającą elastyczności, podczas gdy niższe wskaźniki w Czechach i na Węgrzech łączą się z częściowo regulowaną elastycznością i powracającymi do modelu tradycyjnego (re-institutionalising) państwami opiekuńczymi opartymi na zindywidualizowanym modelu ubezpieczeń. W Bułgarii i Rumunii, w których wskaźniki zatrudnienia kobiet są również niższe, choć wyższe niż założone w Lizbonie, deinstytucjonalizujące systemy z nieuregulowaną elastycznością łączą się z podziałem na pracowników nieelastycznych i elastycznych oraz „prywatne” rozwiązania opieki nad dziećmi, oparte na wielopokoleniowej rodzinie, a nie na państwie. Występująca w Bułgarii preferencja spędzania większej ilości czasu w pracy niż z rodziną może być interpretowana jako wynikająca z konieczności zarabiania pieniędzy. Z tego samego powodu nie skarżono się na bardzo długie godziny pracy (Wallace, 2004).

Jednostki różnią się w odbiorze tego, jak wiele mogą oczekiwać od społeczeństwa i w szczególności od państwa, przedsiębiorstwa i rodziny. Powtarzającym się wśród krajów żądaniem było zapewnienie przez państwo połączenia krótszych godzin pracy, mniej sztywnych form organizacji czasu pracy i dłuższych godzin otwarcia usług publicznych jako elementów pakietu, który ułatwiłby radzenie sobie z pracą najemną i wychowaniem dzieci, przy jednoczesnej poprawie jakości życia codziennego.

Kraje w Europie Północnej, które poszły najdalej we wprowadzaniu i zapewnieniu realizacji działań mających zachęcić kobiety do wchodzenia na rynek pracy i pozostawania na nim, to ogólnie rzecz biorąc te kraje, w których wsparcie publiczne dla pracy obojga partnerów jest rzeczą oczywistą. Efektem ubocznym działań z dziedziny polityki publicznej we Francji było na przykład podniesienie poziomu oczekiwań rodziców wobec usług publicznych i w wielu przypadkach zwiększenie niezadowolonia z dostępnych udogodnień (Hantrais, 2004).

Wyniki porównania gospodarstw domowych, pracy i elastyczności w Europie wskazują na rozbieżność między obiektywną sytuacją a jej subiektywnym odbiorem. W Szwecji, która ma długą tradycję polityki wspierania równowagi między pracą a życiem rodzinnym i w której podawany jest względnie wysoki udział dzielenia prac domowych, konflikt między rodziną a pracą jest odczuwany jako trudniejszy do rozwiązania niż w krajach, które wyszły spod radzieckiej dominacji – Czechach i Węgrzech, w których tradycyjnie taka polityka również istniała. Z kolei, ponieważ respondenci w krajach Europy Środkowej i Wschodniej nie mają oczekiwań odnośnie jakości, nie stwierdzają ogólnie rzecz biorąc konfliktu między rodziną a pracą, chociaż pracują najdłużej (Wallace, 2003, s. 38–39).

Z wielu badań wynika, że wpływ polityki na praktykę społeczną zależy od zakresu, w jakim jest ona zintegrowana z całym pakietem środków politycznych (na przykład OECD, 2001, s. 153). Może jednak służyć różnym celom (Hantrais, 2004). Także rezultaty kombinacji polityki mogą być zróżnicowane: kraje, które gwarantują hojnie urlopy rodzicielskie i szereg opeji opieki zwykle są tymi, które najbardziej wspierają zatrudnienie matek, jak na przykład kraje skandynawskie, podczas gdy słabe lub średnie wsparcie publiczne opieki nad dziećmi i szersze uprawnienia do urlopu rodzicielskiego łączą się z modelem

żywiciele – mężczyzny lub jego bardziej współczesną zmodyfikowaną formą, gospodarstwem domowym z partnerami pracującymi zarobkowo na półtora etatu, jak w niektórych kontynentalnych państwach opiekuńczych.

Analiza wpływu polityki mającej umożliwić zarówno mężczyznom, jak i kobietom osiągnięcie bardziej sprawiedliwej równowagi między zatrudnieniem a innymi zajęciami ujawnia odbiór napięć między różnymi celami politycznymi przez rodziny. Kobiety znajdują się pod rosnącą presją na zwiększenie ich uczestnictwa w rynku pracy, podczas gdy jednocześnie oczekuje się od nich rodzenia dzieci, zostawania w domu i wychowania ich we wczesnych miesiącach lub nawet latach życia, a następnie zlecenia opieki nad dziećmi, gdy będą starsze. Mężczyźni są pod presją bycia aktywnymi ojcami, dzielenia obowiązków domowych i finansowego utrzymywania dzieci, jeśli związek pary rozpadnie się. Polityka która stara się promować zawodową aktywność rodziców może odwracać uwagę od najlepiej rozumianych interesów dzieci. Nie wszystkie kobiety czują się dobrze z tym, że ich dziećmi opiekują się płatni opiekunowie. W niektórych krajach zawody związane z opieką uzyskały już uznanie i status. W innych polityka mająca na celu wprowadzenie prac związanych z opieką do formalnej gospodarki może wprowadzić pewność zatrudnienia i ochrony socjalnej. Tworzone miejsca pracy są jednak głównie zajmowane przez kobiety, kiepsko opłacane, o niskim statusie i związane z niskimi kwalifikacjami, zatem wzmacniające tradycyjne podziały płci i pogłębiające różnicę w wynagrodzeniach. Są one często wykonywane albo przez kobiety z niskim poziomem wykształcenia należące do społeczności miejscowej, albo przez (nielegalnych) imigrantów, gotowych pracować dłużej, o nietypowych godzinach, by umożliwić innym kobietom karierę zawodową, w ten sposób polaryzując i dzieląc kobiety obecne na rynku pracy. Prace domowe, które nie są objęte składkami na ubezpieczenie społeczne i znajdują się poniżej progu podatkowego mogą nie dawać korzyści ani państwu, ani danej osobie. Zobowiązanie rządów do rozszerzenia świadczeń opieki może oznaczać, że szukają one taniego rozwiązania i starają się utrzymać niskie koszty poprzez większe skupienie usług.

Jeśli polityka ma skutecznie pomagać parom w łączeniu zatrudnienia z życiem rodzinnym, wyniki europejskiego badania sugerują, że musi być częścią całościowego i uzgodnionego podejścia do gospodarki, rynku pracy i polityki zatrudnienia, praktyk dotyczących pracy i struktury czasu oraz dotyczyć jednostek przez cały ich cykl życia, łącznie z urlopami lub możliwością opuszczania rynku pracy, gdy mają dzieci. Oczekuje się, że państwo zapewni różne opcje nieograniczone przez koszt. Jakie są to opcje i jak są wybierane zależy od wielu specyficznych dla kraju czynników, w tym w nie najmniejszym stopniu od konstrukcji, sposobu finansowania i systemu opieki społecznej oraz zarządzania nim.

4. Wnioski

Niniejszy tekst pokazuje, że wnioski ze statystyk nie są neutralne politycznie. Decydenci polegają na informacji dotyczącej trendów demograficznych przy uzasadnianiu interwencji politycznej. Statystyki dostarczają wskaźników, które są wykorzystywane do porównywania i oceny wyników w czasie i między krajami. W tym artykule wykazano również, że związek między zmianami społeczno-demograficznymi rejestrowanymi w statystykach a decyzjami politycznymi jest złożony, przyczynowy i wzajemny. Wchodzi tu w grę proces dwukierunkowy: rządy nie tylko odpowiadają na zmiany społeczno-demograficzne, ale ich polityka może również mieć kształtujący wpływ na parametry życia rodzinnego. Skuteczność i efektywność polityka jest jednak trudna do oceny zarówno dlatego, że skutki polityki są trudne do uchwycenia w statystykach, jak i ponieważ rezultaty polityczne mogą być zamierzone lub niezamierzone, pożądane lub niepożądane, bezpośrednie lub pośrednie. Działanie w ramach polityki może katalizować lub inicjować, ale może nie być możliwe wyodrębnienie wpływu konkretnego działania lub określenie, czy polityka w innej dziedzinie daje którykolwiek z obserwowanych efektów. Próby zmierzenia skutków politycznych pokazują, że nie wystarczy zauważyć obecność lub nieobecność poszczególnego działania politycznego; ważne jest też ocenienie poziomu, standardu i jakości świadczenia, dostępu i wykorzystania. Poszczególne polityka może być koniecznym, ale niewystarczającym warunkiem zmian w życiu codziennym (Ragin, 1999).

Rządy również zwracają baczną uwagę na wyniki badań opinii publicznej. Wyniki przedstawione w tym tomie wskazują na zmiany, które następowały w systemach wartości i postaw Europejczyków pod koniec XX wieku, jeśli chodzi o wartość przypisywaną życiu rodzinnemu, jego związkowi z pracą najem-

na i percepcji obowiązków związanych z opieką. Jednocześnie badania dostarczają informacji na temat zaufania ludzi wobec zdolności polityków do odpowiadania na zmiany w rodzinie. Wyniki badania EVS wskazują na wysoki poziom niezadowolenia z życia politycznego w całej Europie. Jedynie w Austrii, Holandii, Szwecji i na Maltcie wskaźniki znaczenia przywiązywanego do polityki osiągnęły w roku 1999 wartość dwucyfrową, co potwierdziło niski poziom zaufania większości Europejczyków, szczególnie w Estonii, Słowenii i Finlandii, do polityków i administracji publicznej, jeśli chodzi o dostarczanie zadowalającego standardu świadczeń i usług. Stwierdzono również znaczne różnice w postawach zarówno wewnątrz społeczeństw, jak i pomiędzy nimi, jeśli chodzi o zakres, w jakim państwo powinno dyktować sposób wydawania przez ludzi ich pieniędzy. Cechą dystynktywną postaw w Europie w latach dziewięćdziesiątych było przejście z odpowiedzialności i obowiązków zbiorowych na zjawisko opisywane (na przykład Herpin, 2002) jako postmaterialna koncepcja praw indywidualnych i autonomii osobistej, przy jednoczesnym naruszeniu działania procesu politycznego i zwiększeniu poziomu zapotrzebowania na politykę publiczną w celu poprawy jakości życia codziennego. Przy zwiększonych podniesieniach bardzo, trudne z punktu widzenia politycznego, było zredukowanie świadczeń i usług w celu ograniczenia wydatków publicznych.

Wydawałoby się, że decydenci powinni być świadomi tych dylematów, jednak należy do natury ich mandatu, że szukają generalnie krótkoterminowych rozwiązań aktualnych kwestii. Pytania dotyczące życia rodzinnego mogą być istotne w programach politycznych podczas kampanii wyborczych. Podejmowane działania mogą jednak nie odpowiadać retoryce, gdy na pierwszy plan wysuną się inne konieczności. Rządy muszą dokonywać wyborów i określać priorytety w swoich planach wydatków społecznych. Jeśli mają odpowiadać efektywnie na zmieniające się wzorce życia rodzinnego, poprzez wprowadzanie odpowiedniego ustawodawstwa i dostarczanie świadczeń socjalnych i usług oczekiwanych przez ich elektoraty bez nadmiernego obciążania budżetu, potrzebują wiarygodnych wskaźników trendów społeczno-demograficznych. Jak wykazano w tym i pozostałych artykułach w tym tomie, zadanie stało się bardziej złożone, w miarę jak formy rodziny różnicowały się i zmiany w niej stały się trudniejsze do dokładnego śledzenia i mierzenia w oficjalnych statystykach. W tej sytuacji, odnośnie spójności społecznej, powstaje kwestia zapewnienia, że polityka społeczna dociera do rodzin najbardziej potrzebujących wsparcia. Bliższa współpraca między demografami a analitykami polityki pozostanie zatem ważnym składnikiem efektywnego zarządzania zmianą w XXI wieku.

Podziękowania

Niniejszy tekst korzysta w dużym stopniu z licznych europejskich, międzynarodowych wspólnych projektów badawczych, koordynowanych przez autorkę i prowadzonych między rokiem 1994 a 2003 dla Dyrektoriatu Generalnego Komisji Europejskiej ds. Zatrudnienia i Spraw Społecznych oraz Dyrektoriatu Generalnego ds. Badań. Obejmują projekt należący do 5 Programu Ramowego, mający na celu zbadanie polityki i praktyk w sposób porównywalny oraz przeanalizowanie metod poprawy reakcji na wyzwania społeczno-gospodarcze związane ze zmianą struktur rodziny i rezultatami polityki. Badaniu towarzyszyła krytyczna wtórna analiza zbiorów danych społeczno-demograficznych, krajowych baz danych i sytuacji politycznej w połączeniu z nowymi pracami empirycznymi, w tym wywiadami z politykami, badaniami i dogłębnyimi wywiadami z mężczyznami i kobietami, którzy przyjęli różne formy życia rodzinnego w 11 państwach członkowskich UE. Te kraje były wybrane do reprezentowania kolejnych fal włączania się krajów do UE i różnych systemów politycznych. Pokrycie społeczno-demograficzne i polityczne było następnie rozszerzone na pozostałe państwa członkowskie UE25 w publikacji książkowej pod tytułem *Kwestie polityki rodzinnej: odpowiedź na zmiany dotyczące rodziny w Europie* (Hantrais, 2004). Oprócz szerokiego zakresu międzynarodowych zbiorów danych i opublikowanej literatury, niniejsza publikacja odnosi się również do innych projektów i sieci programu ramowego, dotyczących rodziny i opieki społecznej, w których autorka pełniła rolę recenzenta polityki dla Dyrektoriatu Generalnego ds. Badań.

Autorka wyraża wdzięczność uczestnikom tych różnych projektów za dostarczone przez nich materiały. Bierze pełną odpowiedzialność za wszelkie błędy interpretacji i analizy. Treść tego artykułu może nie odpowiadać opiniom i stanowiskom osób, których prace zostały wykorzystane w tym zbiorze czy organizacji, które finansowały badania.

Bibliografia

- Abela, A. M. (2003) "Family values and social policy in Europe", *Cross-National Research Papers*, 6(5):16–28.
- Alber, J. and Köhler, U. (2004) *Health and Care in an Enlarged Europe*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Aliaga, C. and Winqvist, K. (2003) "How women and men spend their time: results from 13 European countries", *Statistics in Focus: Population and Social Condition*, no 12.
- Arber, S. and Attias-Donfut, C. (eds) (2000) *The Myth of Generational Conflict: the Family and State in Ageing Societies*, London/New York: Routledge.
- Attias-Donfut, C. and Arber, S. (2000) "Equity and solidarity across the generations". Pp. 1–21 in S. Arber and C. Attias-Donfut (eds), *The Myth of Generational Conflict: The Family and State in Ageing Societies*, London/New York: Routledge.
- Bergqvist, C. and Jungar, A-C. (2000) "Adaptation or diffusion of the Swedish gender model?". Pp. 160–79 in L. Hantrais (ed.), *Gendered Policies in Europe: Reconciling Employment and Family Life*, London: Macmillan/ New York: St. Martin's Press.
- Bielenski, H., Bosch, G. and Wagner, A. (2002) *Working Time Preferences in Sixteen European Countries*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Bréchon, P. and Tchernia, J-F. (2002) "Les enquêtes sur les valeurs des Européens", *Futuribles*, 277:5–14.
- Coleman, D. (2002) „Partnership and fertility – an incomplete revolution?". Pp. 145-52 in M. Macura and G. Beets (eds), *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*, vol 1, New York and Geneva: United Nations.
- Coleman, D. and Chandola, T. (1999) "Britain's place in Europe's population". Pp. 37–67 in S. McRae (ed.), *Changing Britain: Families and Households in the 1990s*, Oxford: Oxford University Press.
- Council of Europe (2002) *Recent Demographic Developments in Europe, 2002*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Department of Trade and Industry (2001) *Work-life Balance: The Business Case*, London: Department of Trade and Industry.
- Deven, F. and Carrette, V. (2004) "A review of the impact on children of leave arrangements for parents in Europe", *Cross-National Research Papers*, 7(4):11–21.
- Ditch, J., Barnes, H. and Bradshaw, J. (1996a) *A Synthesis of National Family Policies 1995*, Brussels: European Commission.
- Elias, P. (2003) "Female employment and family formation in national institutional contexts (FENICs)". Pp. 21–6 in L. Hantrais (ed.), *Policy Relevance of "Family and Welfare" Research*, Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- Ermisch, J. and Francesconi, M. (2000) "Patterns of household and family formation". Pp. 21–44 in R. Berthoud and J. Gershuny (eds), *Seven Years in the Lives of British Families: Evidence on the Dynamics of Social Change from the British Household Panel Survey*, Bristol: The Policy Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- European Commission (2001) *The Social Situation in the European Union 2001*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2002a) *Employment in Europe 2002: Recent Trends and Prospects*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- European Commission (2002b) *Joint Report on Social Inclusion*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2002c) *The Social Situation in the European Union 2002*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2003) *Employment in Europe 2003: Recent Trends and Prospects*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2004) *Employment in Europe 2004: Recent Trends and Prospects*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (1988) *Labour Force Survey Results 1986*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (1995) "Households and families in the European Economic Area", *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, no 5.
- Eurostat (1996) *The European Union Labour Force Survey: Methods and Definitions*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (1997) *Labour Force Survey Results 1996*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2001) *European Social Statistics: Labour Force Survey Results 2000*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2002) *European Social Statistics: Demography*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Fagan, C. and Burchell, B. (2002) *Gender, Jobs and Working Conditions in the European Union*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Fagnani, J. and Letablier, M-T. (2004) "Work and family life balance: the impact of the 35-hour laws in France", *Work, Employment and Society*, 18(3):551–572.
- Ferge, Z. (2001) "Welfare and 'ill-fare' systems in Central-Eastern Europe". Pp. 127–152 in R. Sykes, B. Palier and P. M. Prior (eds), *Globalization and European Welfare States*, Basingstoke/New York: Palgrave.
- Festy, P. (2001) "Pacs: l'impossible bilan", *Population et sociétés*, no 369.
- Flaquer, L. (2002) "Family policy and the maintenance of the traditional family in Spain". Pp. 84–92 in A. Carling, S. Duncan and R. Edwards (eds), *Analysing Families: Morality and Rationality in Policy and Practice*, London/New York: Routledge.
- Fox Harding, L. (1996) *Family, State and Social Policy*, London: Macmillan.
- Fraisse, L. (2004) "Changing Family Structure and Social Policy: Childcare Services in Europe and Social Cohesion (TSFEPS)". Framework Programme 5 Final Project Report, <http://www.emes.net/en/recherche/tsfeps/index.php>.
- Franco, A. and Blöndal, L. (2002) "Labour force survey: principal results 2001. Candidate countries", *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, no 20.
- Franco, A. and Jouhette, S. (2002) "Labour force survey: principal results 2001. EU and EFTA countries", *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, no 19.
- Franco, A. and Winqvist, K. (2002) "Women and men reconciling work and family life", *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, no 9.
- Ginsburg, N. (2001) "Globalization and the liberal welfare states". Pp. 173–191 in R. Sykes, B. Palier and P.M. Prior (eds), *Globalization and European welfare states*, Basingstoke/New York: Palgrave.

- Glennerster, H. (2003) "Paying for welfare". Pp. 253–259 in P. Alcock, A. Erskine and M. May (eds), *The Student's Companion to Social Policy*, 2nd edn, Oxford: Blackwell.
- Guillén, A. and Álvarez, S. (2001) "Globalization and the southern welfare states". Pp. 103–126 in R. Sykes, B. Palier and P. M. Prior (eds), *Globalization and European Welfare States*, Basingstoke/New York: Palgrave.
- Hantrais, L. (ed.) (2000) *Gendered Policies in Europe: Reconciling Employment and Family Life*, London/New York: Macmillan/St Martin's Press.
- Hantrais, L. (ed.) (2003a) *Cross-National Research Papers*, 6(7): *Comparing Family Change and Policy Responses in Europe*.
- Hantrais, L. (ed.) (2003b) *Policy Relevance of "Family and Welfare" Research*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Hantrais, L. (2004) *Family Policy Matters: Responding to Family Change in Europe*, Bristol: The Policy Press.
- Harding, S., Phillips, D. and Fogarty, M. (1986) *Contrasting Values in Western Europe: Unity, Diversity and Change*, London: Macmillan.
- Herpin, N. (2002) "Postmatérialisme et structure des opinions sur la famille", *Futuribles*, 277:41–61.
- Hobcraft, J. (2002) "Moving beyond elaborate description: towards understanding choices about parenthood". Pp. 131–143 in M. Macura and G. Beets (eds), *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*, vol 1, New York and Geneva: United Nations.
- Kosonen, P. (2001) "Globalization and the Nordic welfare states". Pp. 153–172 in R. Sykes, B. Palier and P. M. Prior (eds), *Globalization and European Welfare States*, Basingstoke/New York: Palgrave.
- Kröger, T. (2004) "New Kinds Of Families, New Kinds of Social Care: Shaping Multi-Dimensional European Policies for Informal and Formal Care (SocCare)". Framework Programme 5 Final Project Report, <http://www.uta.fi/laitokset/sospol/soccare>.
- Lanquetin, M-T., Laufer, J. and Letablier, M-T. (2000) "From equality to reconciliation in France?". Pp. 68–88 in L. Hantrais (ed.), *Gendered Policies in Europe: Reconciling Employment and Family Life*, London/New York: Macmillan/St Martin's Press.
- Lutz, W. (2004) "Alternative paths for future European fertility: will the birth rate recover or continue to decline?". Paper presented at the Conference of the European Observatory on the Social Situation, Demography and the Family, "Europe's Coming Generations: Demographic Trends and Social Change", Brussels, 27–28 September.
- Macura, M. and Beets, G. (eds) (2002) *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*, vol 1, New York and Geneva: United Nations.
- McGlone, F., Park, A. and Roberts, C. (1999) "Kinship and friendship: attitudes and behaviour in Britain, 1986–1995". Pp. 141–155 in S. McRae (ed.), *Changing Britain: Families and Households in the 1990s*, Oxford: Oxford University Press.
- Meulders-Klein, M-T. and Théry, I. (eds) (1993) *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris: Nathan.
- Mezei, S. (1997) "Family policy in Communist Europe as an incitement to passive citizenship". Pp. 217–127 in J. Commaille and F. de Singly (eds), *The European Family: The Family Question in the European Community*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Millar, J. and Warman, A. (1996) *Family Obligations in Europe*, London: Family Policy Studies Centre.
- Morgan, D. H. J. (1975) *Social Theory and the Family*, London/Boston MA: Routledge and Kegan Paul.
- Munoz-Pérez, F. and Prioux, F. (1999) "Les enfants nés hors mariage et leurs parents: reconnaissances et légitimations depuis 1965", *Population*, 54(3):481–508.

- OECD (2001) *Employment Outlook: reconciling social and employment goals*, Paris: OECD.
- Paoli, P. and Merllié, D. (2001) *Third European Survey on Working Conditions 2000*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Pascall, G. and Manning, N. (2000) "Gender and social policy: comparing welfare states in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union", *Journal of European Social Policy*, 10(3):240–266.
- Pringle, K. and Hearn, J. (2003) "Thematic Network on the Social Problem and Societal Problematisation of Men and Masculinities (MEN)". Pp. 43–46 in L. Hantrais (ed.), *Policy Relevance of "Family and Welfare" Research*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Ragin, C. (1999) "Causality in case study and comparative research". Pp. 48–64 in Thematic Network: Working and Mothering: social practices and social policies, Periodic Progress Report, no 3, "Research Frameworks and Methodologies".
- <http://www.ercomer.org/research/48.html>.
- Rubery, J., Figueiredo, H., Grimshaw, D. and Smith, M. (2001) "Adaptability: Households, Gender and Working Time". Report for Applica, as part of a project for Directorate General Employment and Social Affairs, European Commission.
- Simões Casimiro, F. and Calado Lopes, M. G. (1995) "Concepts and Typologies of Household and Family in the 1981 and 1991 Population Censuses in the Twelve Community Countries". Report for Eurostat, Lisbon: Instituto Superior de Estatística e Gestão de Informação.
- Théry, I. (1997) "Le contrat d'union sociale en question", *Esprit*, 236:159–211.
- UNECE (United Nations Economic Commission for Europe) (1987) *Recommendations for the 1990 Censuses of Population and Housing in the ECE Region: Regional Variant of the World Recommendations for the 1990 Round of Population and Housing Censuses*, Statistical Standards and Studies, no 40, New York: United Nations.
- UNECE (1998) *Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region*, Statistical Standards and Studies, no 49, New York: United Nations.
- Van Bastelaer, A. and Blöndal, L. (2003) "Labour reserve: people outside the labour force", *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, no 14.
- Van de Kaa, D. (2002) "Is low fertility post-modern and beyond the action of governments?". Pp. 13–16 in M. Macura and G. Beets (eds), *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*, vol 1, New York and Geneva: United Nations.
- Vukovich, G. (2002) "Főbb népesedési folyamatok" ("Main Demographic Processes"). Pp. 138–151 in T. Kolosi, I. Gy. Tóth and G. Vukovich (eds), *Társadalmi Riport (Social report)*, Budapest: Társki.
- Wallace, C. (2003) "Households, Work and Flexibility (HWF)". Pp. 36–39 in L. Hantrais (ed.), *Policy Relevance of "Family and Welfare" Research*, Luxembourg: Official Publications of the European Communities.
- Wallace, C. (2004) "Households, Work and Flexibility (HWF)". Framework Programme 5 Final Project Report, <http://www.hwf.at>.
- Wroe, D. (1998) *Beyond 2001: Alternatives to the Census*. Study for Office for National Statistics, London: Office for National Statistics.
- <http://www.statistics.gov.uk/census2001/revealtimetable.asp>.

**III. ZMIENIAJĄCA SIĘ STRUKTURA RODZINY W EUROPIE.
PORTRET RODZINY W EUROPIE – *Dimiter Philipov*.
Changing family formations in Europe. Portrait of the family in Europe**

EPC (2005) S1.1

Strasburg, styczeń 2005 r.

Europejska Konferencja ds. Ludności 2005 r.

Wyzwania Demograficzne dla Spójności Społecznej

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez Europejski Komitet ds. Ludności we współpracy ze Zgromadzeniem Parlamentarnym i Kongresem Organów Lokalnych i Regionalnych Rady Europy,

**Hemicycle, Palais de l'Europe, Strasburg,
7–8 kwietnia 2005 r.**

Sesja 1

Zmieniająca się struktura rodziny w Europie

Portret rodziny w Europie

Dimiter Philipov

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	56
2. Pojęcia, definicje i dane	56
2.1. Definicja rodziny	56
2.2. Dane i pomiar	58
3. Problemy demografii i zmian w rodzinie – krótka analiza	59
4. Portret rodziny w Europie – porównanie rund spisu ludności z 1990 r. i 2000 r.	61
4.1. Rodzina	62
4.1.1. Podstawowe informacje i typy rodziny	62
4.1.2. Rodziny z dziećmi	66
4.1.3. Obecność innych osób w gospodarstwie domowym	69
4.2. Rola poszczególnych osób w rodzinie	71
4.2.1. Ludność według stanu cywilnego	71
4.2.2. Dorośli w rodzinie	72
4.2.3. Zakładanie rodziny – dorośli do 35 roku życia	76
4.3. Dzieci w rodzinie	79
4.4. Jednoosobowe gospodarstwa domowe	83
5. Wnioski	85

1. Wstęp

Rodzinę, podstawowy podmiot badań z dziedziny nauk społecznych, badano z różnych perspektyw, głównie w kategoriach analiz cyklu życia. Zakładanie i rozpad rodziny to obszary podrzędne dzisiejszej demografii. Nowoczesne badania kompleksowo analizowały wpływ najnowszych zmian demograficznych na rodzinę, a w szczególności spadek dzietności, odkładanie decyzji o urodzeniu dziecka, szerzenie się starzenia się ludności, migracji. Szczególną uwagę przywiązuje się do nowych form rodziny wynikających z życia w konkubinacie¹⁰ bez zawierania związku małżeńskiego.

Niestety, badanie rodziny jako jednostki statystycznej poziomu makro, zwłaszcza przy uwzględnieniu porównań międzynarodowych, ma ograniczony zakres. Ten brak równowagi wiąże się ze specyfiką danych poziomu mikro i makro. O ile pierwsze z wymienionych uzyskuje się na ogół z ankiet, a zatem obejmują one najbogatsze informacje w sprawie jednostki czy rodziny, drugie opisują strukturę ludności i charakteryzują jej ruchy. Dane poziomu makro dostarczają informacje na temat struktury rodzin, ale nie dostarczają bezpośrednich informacji w sprawie zmian zachodzących w ramach rodziny, jakie następują w czasie; dane na temat zmian w rodzinie można uzyskać jedynie w oparciu o informacje na temat tendencji w zakresie urodzeń, zgonów, zakładania i rozpadu związków oraz migracji.

Dokument ten proponuje krótkie zilustrowanie danych statystycznych, pozyskanych z powszechnych spisów ludności, odnoszących się do dzisiejszych form rodziny odnotowywanych w krajach europejskich. Portret rodziny kreśli się w oparciu o informacje pochodzące z rund spisu ludności przeprowadzanych około 1990 i 2000 r. Runda spisu ludności z 2000 r. dostarcza bardziej szczegółowych danych wykorzystanych dla potrzeb dokonania bardziej kompleksowego omówienia. Ten rodzaj portretu statystycznego uznaje dwuwymiarowość rodziny. Z jednej strony, rodzinę postrzega się jako podmiot wykazujący różnice pod względem składu. Z drugiej strony, rodzinę można postrzegać z perspektywy roli członków rodziny, to znaczy dorosłych i dzieci. W drugim z wymienionych przypadków, w omówieniu można uwzględnić cechy indywidualne takie, jak wiek i płeć.

Struktura rodziny, z pominięciem podziału według wieku, może być efektem dowolnego rodzaju tendencji demograficznej. Aby wyeliminować jednostkowe skutki tendencji demograficznych, konieczne jest dysponowanie większym zakresem danych i badaniami wykraczającymi poza cel tego omówienia. Dokument ten przedstawia porównawczą analizę opisową, nie obejmuje jednak sztywnego wyjaśnienia struktur rodziny, jakie zawiązały się na początku wieku.

Poniżej omówiono strukturę tego sprawozdania. Po pierwsze, sprawozdanie obejmuje podstawowe definicje i opis danych. Następnie, w sprawozdaniu tym przedstawiono krótkie omówienie tendencji demograficznych dotyczących zmian w rodzinie. W rozdziale 4 przedstawiono podstawową analizę wzorców rodziny odnotowywanych w Europie na podstawie danych pochodzących z rund spisów ludności z 1999 i 2000 r. Ostatni rozdział podsumowuje spostrzeżenia statystyczne.

2. Pojęcia, definicje i dane

2.1. Definicja rodziny

Badania porównawcze komplikuje stosowanie różnych definicji rodziny, a czasem utożsamienie jej w publikowanych badaniach demograficznych z gospodarstwem domowym. Dlatego należy zacząć od definicji przedmiotu badania. Najnowsza publikacja Rady Europy *Population studies series* (Keilman, 2003 r.) ilustruje szczegółowe omówienie kwestii definicji rodziny. Dla potrzeb tego omówienia, w badaniu tym rozważa się definicję rodziny zalecaną i opracowaną dla Europy przez Komisję Ekonomiczną Narodów Zjednoczonych:

„Na poziomie szczegółowym, rodzinę uznaje się za podstawową komórkę społeczną, co oznacza, że rodziną są dwie lub większa liczba osób wspólnie zamieszkujących w prywatnym gospodarstwie domowym, pozostające ze sobą w stosunkach mąż i żona, konkubinacie lub w relacji rodzic-dziecko”.

Keilman nazwał tę definicję definicją spisową, ponieważ zalecono ją dla drugiej rundy spisów ludności prowadzonych w regionie UNICEF. Definicja ta opiera się na danych pochodzących z wymienionych spisów ludności, a zatem ma podstawowe znaczenie dla tego opracowania.

¹⁰ Wymienne do określenia konkubinatu w tekście stosuje się pojęcia kohabitacja oraz związek kohabitacyjny.

Według definicji, możemy mówić o wielu typach rodziny, różniących się między sobą relacjami między partnerami i liczbą dzieci. Rozważamy trzy, przedstawione poniżej rodzaje rodziny:

- pełna rodzina – dwoje partnerów i przynajmniej jedno dziecko. Dwoje partnerów to albo osoby pozostające w związku małżeńskim, albo żyjące jak małżeństwo, tzn. osoby te to małżonkowie lub osoby żyjące w konkubinacie;
- para (dwoje partnerów) bezdzietna – także w tym przypadku dwie osoby dorosłe mogą być małżonkami lub osobami żyjącymi w kohabitacji;
- samotny rodzic, matka lub ojciec. Z definicji, samotny rodzic ma przynajmniej jedno dziecko.

Pierwsza i druga forma rodziny opiera się na obecności w rodzinie dwojga partnerów. Dwoje partnerów można uznać również za parę. Warto wspomnieć, że definicja nie precyzuje, czy relacje między dwojgiem partnerów mają charakter zinstytucjonalizowany, tzn., czy pozostają oni w związku małżeńskim, czy mieszkają ze sobą jak małżeństwo. Stan cywilny osób mieszkających ze sobą jak małżeństwo określa się mianem „konkubinatu”. Pojęcie „związku” stosuje się zarówno do określania małżeństwa, jak i konkubinatu. Dlatego, każdą z dwóch pierwszych wymienionych, podstawowych form rodziny można uznać za obejmujące dwie formy pośrednie: jedną dotyczącą małżonków i jedną dotyczącą konkubentów. Pierwsze dwie formy obejmują również przypadek szczególny, w którym oboje partnerzy są tej samej płci.

Inne wyjaśnienie wynika z pojęcia prywatnego gospodarstwa domowego, uwzględnionego w definicji. Definicję tę przytaczamy za Narodami Zjednoczonymi i Eurostatem (1998 r.):

„Prywatne gospodarstwo domowe to:

- a) *jednoosobowe gospodarstwo domowe, tzn. osoba mieszkająca samotnie, w odrębnym lokalu lub zajmująca, w charakterze lokatora, odrębne pomieszczenie (lub pomieszczenia) lokalu, ale niezwiązana z jakąkolwiek inną osobą zamieszkującą ten sam lokal w sposób mogący sugerować wspólne prowadzenie wieloosobowego gospodarstwa domowego zdefiniowanego poniżej, lub*
- b) *wieloosobowe gospodarstwo domowe, tzn. grupa dwóch lub więcej osób, które łączą się dla potrzeb zajęcia całości lub części lokalu i zapewniania sobie pożywienia, a także innych, podstawowych dóbr niezbędnych do życia. Członkowie grupy mogą w mniejszym lub większym zakresie łączyć osiągnięte dochody”.*

Z definicji, rodzina składa się z dwóch lub większej liczby osób zamieszkujących w prywatnym gospodarstwie domowym.

Zatem, jednoosobowe gospodarstwo domowe nie jest rodziną. W naszym badaniu uwzględniamy jednoosobowe gospodarstwa domowe, ponieważ odzwierciedlają one istotny typ aktualnego wzorca życia. Szczególnie osoby młode mogą je uznać za formę przejściową między zamieszkiwaniem w domu rodzinnym, a we własnym domu. Jeżeli rodzinę rozpatrujemy w kontekście gospodarstwa domowego, odwołujemy się, zatem do wieloosobowego gospodarstwa domowego. Rodzina może zamieszkiwać w wieloosobowych gospodarstwach domowych z innymi rodzinami. Innym przykładem jest trójpokoleniowe gospodarstwo domowe. W tym omówieniu, tych form rodziny nie poddano szczegółowej analizie, oznaczono je jedynie, jako rodziny zamieszkujące przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem rodziny.

Inna definicja rodziny opiera się na relacjach rodzic–dziecko. Zgodnie z tą definicją, rodzina składa się przynajmniej z jednego rodzica i przynajmniej jednego dziecka. Keilman (2003) nazywa tę definicję „socjologiczną” definicją rodziny. Zatem, klasyczna forma rodziny ma odmienny charakter, jest to rodzina nuklearna. Składa się z dwojga rodziców pozostających w związku małżeńskim i przynajmniej jednego dziecka (Keilman, 2003, przedstawia informacje dotyczące pochodzenia tego pojęcia).

Klasyczna rodzina nuklearna to również rodzina socjologiczna; rodzina socjologiczna jest również rodziną spisową. Oznacza to, że rodzina może się składać z form, z których wszystkie należą do socjologicznego typu rodziny, a rodziny socjologiczne stanowią podkategorię wszystkich typów rodziny spisowej. Ponieważ badanie to koncentruje się na rodzinie spisowej, obejmuje również rodzinę socjologiczną i nuklearną. To oznacza, że rodzina pełna i rodzina składająca się z samotnego rodzica to również rodzina socjologiczna, natomiast pełna rodzina oparta na związku małżeńskim jest tożsama z rodziną nuklearną.

Należy zauważyć, że w świetle powyższej definicji, za podstawową formę rodziny uznaje się każdy typ rodziny zdefiniowany w spisie. Pojęcie to należy odróżnić od klasycznej „rodziny nuklearnej”. Aby uniknąć nieporozumień, analizy nie będą się opierać na definicji klasycznej.

Dziecko w rodzinie uznaje się za dziecko zamieszkujące przynajmniej z jednym z rodziców, niemającym partnera. Dziecko może być dzieckiem biologicznym, pasierbem lub dzieckiem adoptowanym, ale nie przysposobionym.

Definicja dziecka nie uwzględnia wieku, choć w aktach prawnych obowiązujących w niektórych krajach dziecka powyżej 18 roku życia nie uznaje się za członka rodziny założonej przez jego rodziców. Dane uzyskane ze spisu ludności z 2000 r. wykazują, że w niektórych krajach europejskich mówi się o dzieciach w wieku ponad 80 lat.

2.2. Dane i pomiar

O rodzinach i zmianach w niej zachodzących pośrednio lub bezpośrednio informują cztery, główne metody gromadzenia danych: spisy ludności, rejestry ludności, statystyki ludnościowe/demograficzne i ankiety. Każde źródło charakteryzuje się odrębnymi zaletami i wadami.

1. *Spisy ludności* dostarczają najwięcej, najbardziej szczegółowych informacji na temat zmian w rodzinach zachodzących w czasie (w czasie spisu). Informacje te umożliwiają badanie wszystkich form rodziny, a także różnego rodzaju statusów członków rodziny w momencie przeprowadzania ankiety. Oznacza to, że dane można wykorzystać do opisanego dwóch, podstawowych jednostek poziomu mikro – rodziny, jako jednostki i członków rodziny.

Dane uzyskane ze spisu ludności opisują całą populację; zatem, problemy związane z ankietami opartymi na próbie takie, jak reprezentatywność i wielkość próby, nie mają znaczenia. Dane uzyskane ze spisu ludności są dogodnym źródłem informacji w sprawie form rodziny i różnorodnego statusu członków rodziny na dany czas. Dane pozyskane ze spisu ludności nie dają informacji w sprawie zmiennych dotyczących rodziny, tzn. nie opisują tendencji i zmian. W tym zakresie, dane pozyskane ze spisu ludności mogą mieć charakter podrzędny względem ich źródła.

2. *Rejestry ludności* są nadrzędnym źródłem wielu, różnorodnych informacji, zwłaszcza dotyczących jednostek. Na ogół, rejestry ludności nie przynoszą informacji na temat rodziny, jako badanej mikro-jednostki, nie odnoszą się do wolnych związków. Informacje na temat rodziny gromadzi się w odniesieniu do członków rodziny. Informacje na temat rodziny, jako jednostki można uzyskać korzystając z prostej i miarodajnej procedury łączenia zmiennych odnoszących się do osób z jednej i tej samej rodziny.
3. *Statystyki ludnościowe* opierają się na gromadzeniu zdarzeń dotyczących jednostek. Statystyki *ludnościowe* nie informują bezpośrednio o rodzinie i zmianach w niej zachodzących. Przynoszą natomiast informacje w sprawie tendencji demograficznych odnoszących się do zmian w rodzinie: związków małżeńskich, rozwodów, urodzeń i zgonów. Badanie tych tendencji jest użyteczne dla potrzeb wyjaśniania zmian zachodzących w rodzinie. Dla przykładu, coraz bardziej rozpowszechniona bezdzietność prowadzi do wzrostu odsetka rodzin bezdzietnych; spadek liczby pierwszych urodzeń prowadzi do spadku odsetka rodzin z dziećmi. Średni wiek w momencie urodzenia dziecka odnosi się do wieku matek w momencie urodzenia dziecka dowolnej kolejności; jeżeli chodzi o pierwsze urodzenia, uzyskujemy pośrednie informacje w sprawie konstrukcji rodziny zgodnej z definicją socjologiczną.
4. *Ankiety oparte na próbie* można skonstruować w sposób umożliwiający gromadzenie informacji dotyczących jednostek, a także rodzin. Ankiety te mogą być źródłem szczegółowych informacji demograficznych, których nie można pozyskać z pozostałych dwóch źródeł.

Dzięki temu są one szczególnie użyteczne w kontekście badania specyficznych zdarzeń dotyczących rodziny, które trudno zarejestrować w systemie bieżących sprawozdawczości lub pozyskać w ramach spisów ludności, np. dane o założeniu lub rozpadzie wolnego związku. Właściwości zależne od próby mogą utrudniać wykorzystywanie ankiet dla potrzeb badania struktur rodziny. Próby można zawęzić do wyszczególnionych grup wiekowych; np. ankiety skonstruowane dla potrzeb badania zachowania reprodukcyjnego mogą się opierać na próbie obejmującej jednostki w wieku reprodukcyjnym. Niewielka liczebność próby może zakłócać szacunki dotyczące określonych rodzajów rodziny.

Każdy zestaw danych pokazuje rodzinę z innej perspektywy. Dlatego zestawy danych uzupełniają się, a ich równoległe zastosowanie jest skuteczną metodą wykorzystywania dostępnych informacji. Ponadto, istnieje możliwość łączenia dostępnych metod (bardziej szczegółowe informacje przedstawiono w pracy Kotzmann *et al.*, 2003). Pewne dane ujęte w spisach ludności pozyskano dzięki zastosowaniu łączenia metod. Mówiąc dokładniej, w rundzie spisu ludności z 2000 r. wykorzystano cztery, wymienione poniżej rodzaje metod spisowych:

- tradycyjny spis ludności – spis oparty na kwestionariuszach ankietowych,
- spis ludności oparty na rejestrach – gromadzenie danych opiera się na użyciu rejestrów,
- połączenie tradycyjnych spisów ludności i rejestrów – spis prowadzi się dla potrzeb uzupełnienia informacji pozyskanych z rejestru, według określonych kategorii tematycznych lub na próbie ludności,
- mikrosпис ludności – spis na próbie ludności.

Pomiar demograficzny zmiennych dotyczących rodziny jest problemem o charakterze złożonym (Ruggles i Brower, 2003). Polega on na tym, że rodzina jest związkiem osób indywidualnych, a właściwości demograficzne dotyczą jednostek. Przyjmujemy dwuwymiarowość podejścia do opisu rodziny. Pierwszy aspekt opiera się na pomiarze na poziomie rodziny, a drugi na pomiarze na poziomie jednostki:

1. *Pomiar oparty na rodzinie*. Główne miary to: liczba rodzin ustalona w badaniu ludności; klasyfikacja rodzin według rodzajów rodzin lub według liczby członków rodziny; w przypadku grup rodzin można oszacować średnią liczbę członków rodziny. Uzyskujemy zatem analizę ludności danego kraju zależną od rodziny. Pomiar na poziomie rodziny charakteryzuje się istotnymi brakami, ponieważ nie uwzględnia podstawowych charakterystyk indywidualnych, takich jak wiek i płeć. Informacje w sprawie tych środków są niezwykle ograniczone. Dla przykładu, zmiana średniej wielkości rodziny może być wywołana zmianami dzietności, ale i umieralności osób w wieku podeszłym.
2. *Pomiar na poziomie jednostki*. Pomiaru te dotyczą członków rodzin. Są to jednostki, a zatem można je opisać według właściwości demograficznych takich, jak wiek i płeć. Przy użyciu tych środków można badać postawy, natomiast rodziny można opisywać z wykorzystaniem pomiarów na poziomie rodziny. Dla przykładu, można zbadać rozkład wieku kobiet żyjących w parach z dziećmi w kontekście całego cyklu życia; można ustalić zmienne dla wieku młodego i podeszłego.

W ramach uzupełnienia, stosujemy oba rodzaje pomiarów.

3. Problemy i zmiany w demografii rodziny – krótka analiza

Od kilku dziesięcioleci, demografia rodziny jest ustalonym obszarem demografii. Często nazywa się ją demografią gospodarstwa domowego, mimo że obie dziedziny nie są tożsame (Kuijsten 1986; Burch et al., 1997; van Imhoff et al., 1995). W Encyklopedii Ludności (Demeny i McNicoll, 2003), demografię rodziny definiuje się, jako „...*badanie składu rodziny i ruchów jednostek w i poza poszczególnymi typami*” (Cherlin, 2003). Poniżej przedstawione zostało krótkie omówienie tych dwóch podejść do badania rodziny i zmian zachodzących w rodzinie.

Skład rodziny dotyczy wielkości rodziny, relacji między członkami rodziny ze szczególnym uwzględnieniem związków małżeńskich i kohabitacyjnych, a także liczby dzieci. Z perspektywy jednostki, skład rodziny można badać w kontekście wieku i płci jej członków. W niniejszym dokumencie, zagadnienia te omawia się przy użyciu danych poziomu makro. Zmiany w składzie rodziny omawia się w kontekście cyklu życia rodziny. W myśl ustaleń Pulluma (2003), można rozróżnić trzy główne etapy. Pierwszy to zakładanie rodziny, które zaczyna się od wejścia w związek i trwa do momentu urodzenia pierwszego dziecka. Drugi dotyczy rozwoju rodziny; trwa do momentu odejścia dzieci z domu rodzinnego. Trzeci to rozpad rodziny związany z rozpadem związku (rozwód lub separacja) lub śmiercią partnera.

Zmiany są wynikiem wystąpienia najbardziej istotnych zdarzeń życiowych takich, jak narodziny lub śmierć, wstąpienie w związek małżeński lub kohabitacyjny, rozpad związku i opuszczenie domu rodzinnego. Z uwagi na swoje natężenie lub zmiany w czasie, zdarzenia te wywierają wpływ na zmiany w rodzinie. Analizy cyklu życia badają zmiany i czas trwania danego stanu w czasie. Stosuje się metody i modele poziomu mikro. Badania prowadzone w tej dziedzinie w ostatnich dziesięcioleciach przyniosły kilka wartościowych osiągnięć.

Skład i zmiany w rodzinie, a także moment wystąpienia zdarzeń i czas trwania w danym stanie podlegają wpływowi tendencji demograficznych. Zatem, zasadne i pomocne wydaje się przedstawienie krótkiego opisu ostatnich zmian demograficznych w Europie, wywierających wpływ na rodzinę. Opis zdarzeń przedstawia się w kolejności ich występowania w cyklu życia. Wyczerpujący i zwięzły opis powyższych zagadnień przedstawiono w pracy Billari i Kohler (2004):

1. *Opuszczenie domu rodzinnego*. Główną przyczyną opuszczenia domu rodzinnego jest wejście w związek; do innych przyczyn należy pragnienie zamieszkania w odrębnym gospodarstwie domowym lub kontynuowania kształcenia poza miejscem zamieszkania. W ostatnich z wymienionych przypadków

skutkiem opuszczenia domu rodzinnego jest niejednokrotnie założenie nowego, jednoosobowego gospodarstwa domowego. Wiek opuszczenia domu rodzinnego jest odmienny w poszczególnych krajach Europy. Tradycyjnie, w Europie Południowej i Środkowo-Wschodniej odnotowuje się późny wiek opuszczania domu rodzinnego, w krajach Europy Północnej natomiast – wczesny. Najnowsze dane wykazują odkładanie wieku występowania tego zdarzenia, tzn. w niektórych krajach, na pewno w Europie Południowej, opuszczenie domu rodzinnego następuje w późnym wieku (Billari et al. 2001 r.). Moment opuszczania domu rodzinnego zależy od dużej liczby czynników: momentu wejścia w związek, kontynuowania studiów, uwarunkowanej kulturowo chęci samodzielnego życia, z dala od rodziców.

2. *Partnerstwo – małżeństwo i konkubinaty*. Hajnal (1965) ustalił najbardziej celebrowany wzorzec małżeństwa obserwowany w Europie. Hajnal zauważył, że w Europie przeważają zachodnie i wschodnie wzorce małżeństwa, rozdzielone abstrakcyjną granicą łączącą St. Petersburg i Triest. Na zachód od tej granicy, małżeństwa nie są powszechne i zawiera się je w wieku późniejszym, niż na wschód od tej granicy; na wschodzie małżeństwa są zjawiskiem powszechnym, tzn. niemal każda osoba zawiera związek małżeński.

W ostatnich dziesięcioleciach, przeważał wschodni wzorzec związku małżeńskiego, chociaż obserwuje się wzrost wieku zawierania pierwszego związku małżeńskiego i pewne dowody wzrostu liczby ludności żyjącej w celibacie (Philipov i Dorbritz, 2003). Wzrost średniego wieku, w którym zawiera się związek małżeński odnotowano także w krajach Europy Zachodniej. Zatem, jeżeli chodzi o rodziny oparte na związku małżeńskim, w Europie obserwuje się tendencję do zawierania związku małżeńskiego w późniejszym wieku, a ich odsetek w ogólnej liczbie rodzin może spadać, przy braku zmian wśród pozostałych zmiennych.

Mniej więcej od końca lat 60., wzrastała liczba związków wolnych lub kohabitacyjnych, obecnie niezwykle rozpowszechnionych w większości krajów europejskich. W niektórych krajach, tego typu związki stanowią ponad połowę związków zawieranych na etapie zakładania rodziny. Przyczyny częstszego wybierania związków wolnych zamiast małżeńskich są różne. Część osób traktuje te związki, jako wstęp do małżeństwa; inne w większym stopniu preferują związki wolne niż małżeńskie, a jeszcze inni nie widzą różnicy między związkiem wolnym a małżeńskim. Mniej wiadomo na temat zmian w czasie wchodzenia w wolny związek.

Cechy demografii europejskich:

1. *Dzietność*. W dzisiejszej literaturze demograficznej, szeroko omawia się bardzo niski poziom dzietności w Europie, a także jej gwałtowny spadek w krajach podlegających przekształceniom. W pracy Kohler et al. (2002) proponuje się ramy teoretyczne, a w opracowaniu Billari i Kohler (2004) przedstawia się ich lapidarne omówienie. Philipov i Dorbritz (2002) szczegółowo opisują tendencje występujące w krajach podlegających przekształceniom i omawiają możliwe podejścia wyjaśniające. Ogólnie, tendencja ta rozpoczęła się w latach 60. najpierw w krajach skandynawskich, a następnie w latach 70. w Europie Zachodniej. W Europie Południowej, spadek zaczęto odnotowywać w latach 80., a w Europie Środkowej i Wschodniej (EŚiW) z początkiem okresu przekształceń, czyli od 1989 r. Wszędzie dzietność kształtuje się poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń. Na początku XXI wieku, najniższą dzietność odnotowano w Europie Południowej, a także Środkowej i Wschodniej. Tendencją równie powszechną na kontynencie jest odkładanie momentu urodzenia pierwszego dziecka. Wzrost bezdzietności jest kolejną właściwością obecnych zachowań reprodukcyjnych. Tak więc, dzietność w wolnych związkach, zjawisko szerzące się i zakrojone na szeroką skalę, dotyczy dzieci urodzonych w wolnych związkach. Na zatrzymanie liczby urodzeń wpływają również obserwowane w Europie wzorce małżeństwa. We wschodniej części Europy, urodzenie dziecka następuje o wiele wcześniej, ponadto rodzenie dzieci jest zjawiskiem powszechnym, co nie dotyczy Europy Zachodniej.
2. *Rozpad związku: rozwód i separacja*. Kolejną cechą charakterystyczną dla społeczeństw europejskich ostatnich dziesięcioleci jest wzrost liczby rozwodów. Na poziomie ogólnym, wzrasta niestabilność małżeństwa. Separacja w związku dotyczy związków wolnych. Badania pokazują, że są one mniej stabilne niż małżeństwa; nie jest to nic zadziwiającego, ponieważ niektóre osoby traktują kohabitację, jako wstęp do małżeństwa, tzn. okres próby lub alternatywę dla małżeństwa, w której zerwanie związku jest łatwiejsze niż rozwiązanie małżeństwa.
3. *Odkładanie zmian*. Odkładanie momentu urodzenia dziecka i wejścia w związek, a także związane z nimi spadek dzietności i liczby związków małżeńskich, to główne czynniki warunkujące dzisiejszą ten-

dencję do zakładania rodziny i zmian. W pracy Kohler *et al.* (2002) wykazano odkładanie momentu wystąpienia tych zmian w takim sensie, że tendencje do późniejszego zaistnienia zdarzeń demograficznych występujących w cyklu życia człowieka postrzega się, jako istotne i nieodwracalne.

4. *Umieralność.* W Europie, średnia umieralność ciągle spada, z wyjątkiem Europy Środkowej i Wschodniej. Analizę porównawczą przedstawiono w pracy Tallin *et al.* (2001). W latach 90., w kilku postkomunistycznych krajach Europy Wschodniej odnotowano potężny wzrost umieralności, zwłaszcza wśród mężczyzn. Tendencja ta wygasła pod koniec dziesięciolecia, ale jej poziom jest nadal bardzo wysoki. W kilku innych krajach (Bułgaria, Rumunia), wartości wskaźnika umieralności uległy jedynie nieznacznej zmianie, natomiast istotnie spadły w Czechach, na Węgrzech i w pozostałych krajach Europy Środkowej.
5. *Migracja.* Jej wpływ na rodziny jest szczególnie silny tam, gdzie pod uwagę bierze się populację migrantów. Migranci mogą należeć do ludności o kulturze istotnie odmiennej od kultury ludności goszczącej. Dlatego skład rodziny w populacji imigrantów może być zupełnie inny. Todisco (1997) przedstawia studium przypadku dla Włoch.
6. *Zagadnienia teoretyczne.* Zrozumienie tendencji demograficznych jest tematem gorących debat demograficznych. Wskazujemy jedynie główne podejścia teoretyczne: do zmian gospodarczych i ideowych. Temat ten omówiono w dwóch kolejnych opracowaniach. W pracy Kohler *et al.* (2002) przedstawia się ramy teoretyczne; dla potrzeb uzyskania informacji w sprawie dyskusji dotyczącej Europy Środkowej i Wschodniej, patrz również praca Pinnelli *et al.* (2001) oraz Philipov i Dorbritz (2002).

W latach 50. i 60., w społeczeństwach Europy Zachodniej, zjawiskiem powszechnym stało się wysokie wykształcenie kobiet i brak potrzeby pozostania w domu i wykonywania pracy w gospodarstwie domowym. Wyższej jakości kapitał ludzki, który stanowią wykształcone kobiety, ma swoją cenę. Oznacza to, że kobieta decydująca się na niepodjęcie pracy traci tyle, ile mogłaby zarobić pracując. Jest to skutek pozostania w domu i opieki nad dzieckiem. Spadek dzietności można zatem wyjaśnić w kontekście teorii ekonomicznych. Wyższe dochody uzyskiwane przez kobiety uniezależniają je od mężczyzn. Dlatego, kobiety te nie mają motywacji do wchodzenia w związki małżeńskie.

Zmiany ideowe podkreślają rosnącą autonomię i chęć do samospełnienia się w społeczeństwie zwłaszcza tam, gdzie zachodzi sekularyzacja długoterminowa, normy społeczne rozluźniają się i rośnie tolerancja wobec odmienności postaw. Dla potrzeb osiągnięcia autonomii i samospełnienia się, kobiety potrzebują wyższego wykształcenia i pracy. Z tego punktu widzenia, odłożenie lub niewchodzenie w kluczowe zdarzenia, takie jak zawieranie związku małżeńskiego czy posiadania dziecka, wydaje się uzasadnione. Wspólne zamieszkiwanie daje większą swobodę w takim sensie, że rozpad związku nie wiąże się z zagrożeniami odnoszonymi do rozvodu.

4. Portret rodziny w Europie – porównanie rund spisów ludności z 1990 i 2000 r.

W tej części został zaprezentowany statystyczny obraz rodziny w Europie. Wykorzystane dane pozyskane są z rund spisów ludności z 1999 i 2000 r., a dostarczone przez Eurostat i urzędy statystyczne kilku krajów (Rosji dla obu rund; Cypru, Węgier, Łotwy i Słowacji z rundy z 1990 r.). Dane za rundę spisu ludności z 1999 r. można pozyskać z bazy danych Eurostat NEW CRONOS, domena – spis ludności. Dane te obejmują informacje w sprawie członków UE (Unii Europejskiej) w czasie (15 państw) i kilku krajów EFTA (Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu). Dane z 2000 r. obejmują 25 państw członkowskich UE, państwa ubiegające się o członkostwo i pozostałe kraje europejskie. Jeżeli chodzi o niniejsze sprawozdanie, dostępne dane w sprawie rodziny pochodzące z rundy z 2000 r. dotyczyły 23 krajów. Dokładny wykaz krajów z obu rund spisów ludności może być odmienny dla poszczególnych tabel, w zależności od dostępności danych. Spisy ludności około 2000 r. prowadzono w sposób następujący: w 1999 r. – w jednym kraju, w 2000 r. – w 6 krajach, a w 2002 r. – w 4 krajach. Trzy kraje zastosowały metodę rejestrową; 6 krajów zastosowało metodę mieszaną i rejestrową. Spis ludności obejmował całą populację wszystkich krajów z wyjątkiem Niemiec, gdzie dane pozyskano z mikrospisu ludności za 1995 r. Dane są porównywalne na szczeblu krajowym, z wyjątkiem danych analizowanych w dokumencie Kotzamanis'a *et al.* (2003).

Pierwsza sekcja tego rozdziału zawiera omówienie rodziny, jako podstawowej jednostki analizy; drugi etap analizy to analiza jednostek, dorosłych i dzieci z punktu widzenia ich pozycji w rodzinie; trzeci dotyczy jednoosobowych gospodarstw domowych.

4.1. Jednostka rodzinna

4.1.1. Podstawowe informacje i formy rodziny

Tabela 4.1a. i 4.1b. ilustruje podstawowe dane dotyczące rodziny i jej form. Dane pozyskane ze spisu ludności z 1990 r. nie wprowadzają rozróżnienia między związkami małżeńskimi i wolnymi, co zostało dokonane w przypadku spisów ludności z 2000 r. W górnej części każdej tabeli wymieniono kraje dysponujące danymi z obu rund spisu ludności. Ostatni rząd tabeli ilustruje wartości średnie, oszacowane dla 17 krajów, które dysponowały danymi za obie rundy spisu ludności, bez względu na liczebność ludności tych krajów, z wyjątkiem Lichtensteinu i Luksemburga. Wartości średnie dotyczą krajów, a nie ludności. Wartości średnie pozyskane w ten sposób opisują umowną rodzinę „europejską”. Szacunki średnich ograniczają się wyłącznie do wartości procentowych rozkładu. Tabele zawierają kompleksowe informacje i należy zachować ostrożność przy ich interpretacji. Dla przykładu, skoro w danych nie wprowadzono klasyfikacji według wieku, informacje odzwierciedlają wartości łączne dotyczące rodziny, których członkami są osoby w wieku młodym i w wieku podeszłym. Jednoosobowe gospodarstwa domowe omówiono w trzeciej sekcji tego rozdziału. Należy pamiętać, że w spisach ludności, za członków rodziny uważa się jedynie dzieci rezydentów.

Wielkość rodziny

Wielkość rodziny może się zmieniać w wyniku występowania wszystkich tendencji demograficznych mimo, że zmiany te mogą postępować w odmiennych kierunkach. Wzrost oczekiwanej długości życia przyczynia się do wydłużenia cyklu życia jednostki rodzinnej z uwagi na późny zgon członka rodziny. Odkładanie momentu założenia związku może wywierać różnego rodzaju wpływ, w zależności od momentu opuszczenia domu rodzinnego i zamieszkania w jednoosobowym gospodarstwie domowym.

Średnia wielkość rodziny spadła z 3,2 członków w 1990 r. do 3,0 w 2000 r., co odzwierciedlało spadek o około 8%. Spadek ten jest szczególnie widoczny w krajach Europy Południowej, Grecji i Portugalii, gdzie jego wartość spadła z 3,4 do 3,0. Jak wspomniano w omówieniu z poprzedniego rozdziału, kraje Europy Południowej doświadczyły istotnego spadku dzietności w latach 90. Dogodnym rozwiązaniem jest przyjęcie, że jest to główna przyczyna spadku średniej wielkości rodziny. Ten sam wniosek dotyczy również krajów europejskich z uwagi na fakt, że w tym dziesięcioleciu spadek liczby posiadanych dzieci był zmianą demograficzną najsilniej odczuwaną w Europie. Mimo to, niektóre kraje Europy Środkowej, takie jak Węgry i Słowacja, nie doświadczyły istotnego spadku wielkości rodziny mimo dramatycznego spadku dzietności w ostatnim dziesięcioleciu. Bez wątpienia, pozostałe procesy demograficzne zmierzały w przeciwnym kierunku: temat ten wymaga szczegółowej analizy.

Odsetek ludności żyjącej w rodzinach

Odsetek ten spadł o 4,3%. Istotną przyczyną tego spadku jest wzrost liczby jednoosobowych gospodarstw domowych – ich odsetek wzrósł z 10,5% do 12,8%.

Podstawowe formy rodziny

Średni odsetek par bezdzietnych – jednej z trzech podstawowych form rodziny, odznaczającej się wzrostem na przestrzeni dziesięciolecia – z 35,1% do 35,9% (ostatnią z wymienionych wartości otrzymano przez dodanie średnich z kolumn 4 i 6 w tabeli 4.1b). Wzrost ten wynika z wzrostu bezdzietności w okresie 10-letnim. Istotny spadek można zauważyć wśród par z dziećmi – z 52,9% w 1990 r. do 48,3% w 2000 r. Wiąże się to głównie ze względnym wzrostem odsetka samotnych matek z 9,9% do 12,3%. Odsetek ten jest zadziwiająco wysoki w porównaniu do odsetka samotnych ojców, który nie zmienił się w okresie 10-letnim.

Tabela 4.1a. Podstawowe informacje i formy rodziny, runda spisu ludności z 1990 r.

Państwo	Informacje podstawowe			Podstawowe formy rodziny					Ludność żyjąca w jednoosobowych gospodarstwach domowych, w % całkowitej liczby ludności
	liczba rodzin	średnia wielkość rodziny	ludność żyjąca w rodzinach, w % całkowitej liczby ludności	pary bezdzietne	pary z dziećmi	samotne matki	samotni ojcowie	ogółem	
Austria	2 144 536	3,1	86,8	33	54	11,1	1,9	100	11,7
Dania	1 389 394	2,8	76,9	53	39	7,3	1,2	100	15,4
Finlandia	1 363 964	3,1	85,8	36	52	10,6	1,8	100	13,1
Francja	15 391 088	3,2	88,9	36	54	8,9	1,5	100	4,7
Niemcy	22 032 000	2,9	79,7	38	50	9,7	1,8	100	14,8
Grecja	2 526 756	3,4	90,1	30	62	6,1	1,5	100	5,5
Węgry	2 896 203	2,9	81,4	34	50	12,5	3,1	100	9,1
Irlandia	757 920	4,0	88,3	19	66	12,4	2,5	100	6,0
Łotwa	731 855	3,1	85,6	39	49	11,3	0,9	100	14,4
Lichtenstein	7 277	3,4	87,3	28	61	8,8	1,7	100	10,4
Luksemburg	102 169	3,2	86,4	32	56	9,7	2,5	100	9,7
Holandia	3 837 000	3,1	80,4	36	54	7,7	2,4	100	12,5
Norwegia	1 067 391	3,2	81,2	29	52	16,5	2,5	100	14,3
Portugalia	2 733 695	3,4	94,8	29	62	8,0	1,3	100	4,4
Słowacja	1 425 404	3,4	91,5	33	53	7,6	5,8	100	7,6
Szwajcaria	1 830 195	3,0	82,7	42	50	6,8	1,3	100	13,9
Wielka Brytania	15 981 101	3,0	86,2	39	47	11,7	1,9	100	10,8
Belgia	2 675 397	3,1	84,2	34	53	10,8	2,7	100	11,4
Włochy	15 538 335	3,3	91,0	27	62	9,0	2,8	100	–
Hiszpania	10 308 765	3,6	96,1	24	65	9,2	1,9	100	–
Szwecja	2 116 088	2,9	75,0	58	36	4,9	0,8	100	18,5
Średnia	–	3,2	85,5	35,1	52,9	9,9	2,1	100,0	10,5

Uwaga: Państwa od Austrii do Wielkiej Brytanii ujęto również w tabeli 4.1b.

Tabela 4.1b. Podstawowe informacje i formy rodziny, runda spisu ludności z 2000 r.

Państwo	Informacje podstawowe			Podstawowe formy rodziny							Ludność żyjąca w jednoosobowych gospodarstwach domowych, w % całkowitej liczby ludności
	liczba rodzin	średnia wielkość rodziny	ludność żyjąca w rodzinach, w % całkowitej liczby ludności	małżonkowie bezdzietni	małżonkowie z dziećmi	konkubenci bezdzietnie	konkubenci z dziećmi	samotne matki	samotni ojcowie	ogółem	
Austria	2 206 151	2,9	80,7	29	45	5,6	4,5	13,6	2,3	100	13,9
Dania	1 440 433	2,8	75,7	38	33	11,8	8,4	7,3	1,1	100	23,1
Finlandia	1 401 963	2,9	78,2	31	37	11,4	7,3	11,4	2,1	100	16,7
Francja	16 096 782	3,0	82,1	39*	49*	–	–	10,5	1,8	100	12,6
Niemcy**	23 916	2,8	–	41	40	6,3	2,7	8,3	1,6	100	16,6
Grecja	2 904 866	3,0	82,5	30	55	1,8	0,8	10,1	2,0	100	6,8
Węgry	2 868 694	2,9	82,0	29	45	4,8	4,7	14,4	2,0	100	9,9
Irlandia	924 464	3,4	82,2	2,0	55	5,2	3,2	14,1	2,5	100	7,2
Łotwa	624 305	2,8	74,7	22	40	2,4	2,9	29,1	3,3	100	8,4
Lichtenstein	8 560	3,2	81,1	30	52	4,9	2,1	9,0	1,8	100	13,0
Luksemburg	105 882	3,0	73,0	30	51	4,5	2,5	9,2	2,3	100	11,5
Holandia	4 512 133	3,0	83,4	34	42	11,0	4,0	7,4	1,4	100	14,4
Norwegia	1 211 112	3,0	81,2	29	40	6,4	10,4	11,7	2,6	100	16,4
Portugalia	3 069 745	3,0	88,5	29	53	2,3	3,7	10,3	1,6	100	6,1
Słowacja	1 414 381	3,3	86,9	22	58	0,8	1,4	15,1	2,3	100	11,6
Szwajcaria	1 909 651	3,0	78,0	37	45	8,0	1,9	7,2	1,3	100	15,4
Wielka Brytania	16 546 749	2,9	81,1	43	28	8,3	4,9	14,2	2,2	100	12,6
Cypr	189 913	3,3	90,8	30	61	1,1	0,2	6,5	0,9	100	5,2
Czech	2 910 013	3,0	85,1	27	49	2,1	2,2	16,8	3,0	100	12,5
Estonia	379 592	2,8	78,5	24	35	6,7	9,5	22,5	2,4	100	14,2
Litwa	986 678	2,9	82,1	25	48	4,1	1,5	19,0	1,9	100	11,2
Polska	10 457 617	3,2	86,7	23	56	0,8	1,1	17,2	2,2	100	8,6
Rumunia	6 369 494	3,0	87,2	30	50	2,8	3,7	11,4	2,1	100	6,4
Rosja	41 659 520	2,8	80,0	28 ^a	46 ^a	–	–	22,9	3,0	100	8,1
Średnia	–	3,0	81,2	29,7	44,0	6,2	4,3	12,3	2,0	100,0	12,8

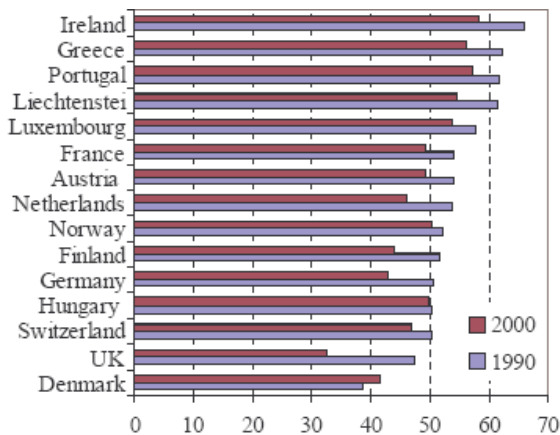
* Dane dotyczą wszystkich związków. ** Dane z mikrospisu ludności nie dają całkowitej liczby rodzin.

Tabela 4.1b. ilustruje informacje w sprawie par składających się z małżonków i partnerów w związkach wolnych. W całej Europie, odsetek drugiego z wymienionych typów rodziny jest znacznie niższy. W ostatnich latach, demografowie wiele uwagi poświęcili tendencji do życia w kohabitacji, bez zawierania związku małżeńskiego. Wykazano, że jeżeli chodzi o analizy cyklu życia na poziomie mikro, jest to zjawisko dość powszechne wśród istotnej części ludności. Mimo to, całkowita liczba ludności wskazuje, że konkubinaty nie jest powszechne na poziomie makro. W związkach konkubenckich żyje przeciętnie około 10% ludności. W krajach skandynawskich odsetek ten jest zbliżony do 20%, ale nadal jest istotnie niższy, niż w przypadku par pozostających w związku małżeńskim, który wynosi niemal 70%. W tym przypadku rozważana jest liczba ludności ze wszystkich grup wiekowych, natomiast niejednokrotnie badania w sprawie kohabitacji odnoszą się do ludności w wieku reprodukcyjnym.

Rodziny pełne i niepełne

Wykres 4.1 ilustruje odsetek rodzin pełnych odnotowany w spisach ludności z 1990 i 2000 r. Odsetek ten spadł we wszystkich krajach, z wyjątkiem Danii. O ile w 1990 r. we wszystkich krajach, z wyjątkiem dwóch, odnotowano odsetek wyższy niż 50%, w 2000 r. ten wysoki odsetek dotyczył ośmiu z 13 krajów. W obu latach, w górnej części wykazu podano kraje Europy Południowej. Najniższy spadek odnotowano na Węgrzech. Niewielki spadek odnotowano również w Norwegii i Danii, w kolejnych latach będzie się prowadzić obserwację mającą na celu stwierdzenie, czy w krajach tych występuje tendencja do stabilizacji form rodziny, przejawiająca się w odkładaniu momentu zakładania rodziny, spadku dzietności i wzrostu liczby par kohabitujących.

Wykres 4.1. Odsetek rodzin pełnych w stosunku do wszystkich rodzin, spis ludności za 1990 i 2000 r. (państwa w kolejności odsetka odnotowanego w rundzie z 1990 r.)

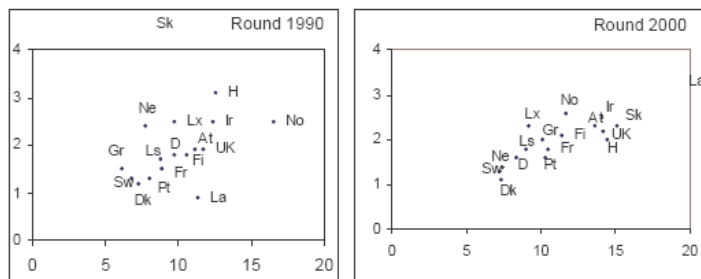
Opis Wykresu 4.1.

Ireland – Irlandia	Norway – Norwegia
Greece – Grecja	Finland – Finlandia
Portugal – Portugalia	Germany – Niemcy
Liechtenstein – Lichtenstein	Hungary – Węgry
Luxemburg – Luksemburg	Switzerland – Szwajcaria
France – Francja	UK – Wielka Brytania
Austria – Austria	Denmark – Dania
Netherlands – Holandia	

Rodzice samotni

Dane z tabeli 4.1a. i 4.2b. wykazują istotny wzrost odsetka samotnych matek, nie nastąpił natomiast wzrost odsetka liczby samotnych ojców. Zaleca się porównanie obu wartości. Wykres 4.2. ilustruje wartości odnotowane w 1990 i 2000 r., przy czym obie wartości procentowe odnoszą się do liczby wszystkich rodzin w danym kraju. Wskazane kraje to te, w których dostępne były dane z obu rund spisu ludności. Wykresy pokazują, że w rundzie z 2000 r., uplasowanie poszczególnych krajów po prawej stronie odzwierciedla wzrost odsetka samotnych matek, natomiast ich pionowe skategoryzowanie odzwierciedla samotne ojcostwo, którego wartości utrzymują się na niezmiennym poziomie. W przypadku rundy spisu ludności z 2000 r., Słowacja znajduje się poza wykresem, co stanowi wyraz niezwykle wysokiego odsetka samotnego rodzicielstwa; podobna sytuacja dotyczy Łotwy, w której w 2000 r. odnotowano wysoki wzrost odsetka samotnego macierzyństwa.

Wykres 4.2. Odsetek samotnych matek (oś pozioma) w powiązaniu z odsetkiem samotnych ojców (oś pionowa), obie wartości jako odsetek wszystkich rodzin

Opis Wykresu 4.2.

Round 1999 – runda z 1999 r.

Round 2000 – runda z 2000 r.

W ramach ogólnoeuropejskich, względny wzrost odsetka samotnych ojców wiąże się ze wzrostem odsetka samotnych matek. Kwestie płci dotyczą ojcostwa w odniesieniu do jego znaczenia na kontynencie.

4.1.2. Rodziny z dziećmi

Omówienie zawarte w poprzednich sekcjach koncentrowało się na podstawowych formach rodziny, a także na formach dotyczących ojcostwa i par. Ta sekcja prezentuje portret rodzin z dziećmi.

Tabela 4.2 ilustruje dane dotyczące liczby dzieci w rodzinie. Nie uwzględniono rodzin bezdzietnych; wskazano je w tabeli 4.1a. i 4.1b.

16 krajów, plasujących się w górnej części tabeli, dysponowało danymi z obu rund spisów ludności. Liczby uśrednione wykazują tendencję względnego spadku odsetka rodzin z 2 i większą liczbą dzieci na utrzymaniu i wzrost odsetka rodzin z jednym dzieckiem. Dane wykazują, że odsetek rodzin z jednym dzieckiem wykazał dramatyczny wzrost w dwóch krajach Europy Południowej, Grecji i Portugalii, wyraźnie w wyniku gwałtownego spadku dzietności w latach 90. Wyjątek pod względem odsetka rodzin z jednym dzieckiem stanowi Dania. W latach 90, odnotowano przeciętny wzrost dzietności.

Tabela 4.2. Rodziny z dziećmi w rozkładzie według liczby dzieci rezydentów rodziny w %

Państwo	1990				2000			
	jedno	dwoje	troje lub więcej	ogółem	jedno	dwoje	troje lub więcej	ogółem
Austria	48	36	16	100	49	37	14	100
Cypr*	33	43	24	100	34	40	25	100
Dania	49	40	11	100	41	43	16	100
Finlandia	46	38	16	100	47	36	18	100
Francja	44	36	20	100	45	36	19	100
Węgry	50	40	10	100	52	37	11	100
Niemcy	51	37	12	100	50	37	13	100
Grecja	40	46	14	100	47	42	11	100
Irlandia	28	30	42	100	35	34	31	100
Łotwa	53	37	10	100	59	31	10	100
Lichtenstein	36	41	23	100	42	40	18	100
Holandia	39	43	18	100	40	42	18	100
Portugalia	46	37	17	100	54	36	10	100
Słowacja	37	44	19	100	41	42	17	100
Szwajcaria	44	41	15	100	41	42	17	100
Wielka Brytania	43	39	17	100	43	40	18	100
Włochy	46	39	15	100				
Luksemburg	48	38	14	100				
Hiszpania	38	38	24	100				
Czechy					49	42	9	100
Estonia					58	32	10	100
Litwa					55	36	9	100
Norwegia					42	38	19	100
Polska					48	35	17	100
Rumunia					55	33	12	100
Rosja**					68	27	5	100
Średnia	43	39	18	100	48	37	15	100

Uwaga: Średnie wyliczone dla krajów, w których dostępne były dane z obu rund, bez Lichtensteinu, Luksemburga i Cypru.

* Dane z 1990 r. odnoszą się do gospodarstw domowych z przynajmniej jednym członkiem w wieku poniżej 18 roku życia.

** W rosyjskim spisie ludności z 2002 r., do dzieci zaliczono osoby poniżej 18 roku życia, niezamężne i nieposiadające własnych dzieci.

W dalszej części dokumentu zostały omówione rodziny z małymi dziećmi. Zarówno w rundzie spisu ludności z 1990 r., jak i 2000 r., pozyskane dane pogrupowano według wieku najmłodszego dziecka w rodzinie. W przypadku rundy spisu ludności z 1990 r., dane pogrupowano według wieku 6 i 15 lat, natomiast w przypadku rundy spisu ludności z 2000 r., według wieku 6, 18 i 25 lat. W tym dokumencie korzysta się z danych odnoszących się do wieku 6 lat, zarówno dlatego, że obie rundy spisów ludności przyniosły dane porównywalne, a także z uwagi na fakt, iż omówienie koncentruje się na bardziej klarownym rozróżnieniu rodzin z bardzo małymi dziećmi. Wyniki podano w tabeli 4.3.

Tabela 4.3. Rodziny z najmłodszymi dziećmi poniżej 6 roku życia, odsetek wszystkich rodzin z dziećmi

Państwo	1990				2000					
	związki	samotne matki	samotni ojcowie	ogółem	wszystkie związki	w tym		samotne matki	samotni ojcowie	ogółem
						partnerskie	małżeńskie			
Austria	25	3,6	0,3	29	23	19	4	4,3	0,3	27
Dania	36	5,4	0,3	42	37	27	10,7	5,3	0,3	43
Finlandia	32	3,4	0,3	36	31	23	7,8	4,8	0,3	36
Francja	32	2,8	0,2	35	30	–	–	3,7	0,3	34
Grecja	24	0,6	0,2	24	22	21	0,4	1,2	0,3	23
Irlandia	29	2,6	0,2	31	27	24	3	4,5	0,3	31
Lichtenstein	29	1,2	0,1	30	29	27	1,6	0,3	2,7	32
Holandia	29	2,4	1,2	33	32	27	4,5	3,1	0,1	35
Portugalia	26	1,6	0,2	28	24	21	2,6	2,0	0,2	26
Szwajcaria	30	1,4	0,2	32	30	28	1	0,3	2,3	32
Wielka Brytania	27	6,2	0,3	34						
Belgia	26	3,2	1,3	30						
Włochy	22	1,0	0,6	24						
Luksemburg	27	2,3	0,8	31						
Hiszpania	13	1,0	0,2	14						
Cypr					30	30	0,1	1,1	0,1	31
Czechy					17	16	1,1	4,9	0,4	22
Estonia					17	11	6,4	5,3	0,4	23
Niemcy					25	23	2,4	3,2	0,2	28
Węgry					21	18	3,5	3,2	0,2	25
Łotwa					10	–	–	3,9	0,5	14
Litwa					20	19	1,3	4,6	0,3	25
Norwegia					30	20	10,1	4,6	0,3	35
Polska					19	18	0,6	4,3	0,2	23
Rumunia					22	19	2,8	2,2	0,3	24
Słowacja					19	18	0,7	3,8	0,3	23
Wielka Brytania*					41	33	8,0	12,2	0,7	54
Średnia	29,2	2,6	0,3	32,2	28,4	23,8	4,3	3,2	0,5	28,8

Uwaga: Średnia wyliczona dla pierwszych 10 krajów, bez Lichtensteinu.

* W Wielkiej Brytanii wiek najmłodszego dziecka wynosi 8 lat.

Średnie wartości wykazują, że odsetek rodzin z najmłodszymi dziećmi poniżej 6 roku życia względem wszystkich rodzin z dziećmi spadł z 32,2% w 1990 r. do 28,8% w 2000 r. Biorąc pod uwagę kraje, w których odsetek ten za 1990 r. kształtował się poniżej 30%, widać, że są to kraje leżące na południu Europy, z wyjątkiem Austrii. W 2000 r., w Europie Południowej, a także w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, ponownie odnotowano odsetek poniżej 30%. Także w tym przypadku, zmiana wartości średniej jest związana głównie ze spadkiem dzietności w tych dwóch regionach Europy. Duży wpływ na taki stan rzeczy wywiera wiele innych tendencji.

Jak ilustruje Rys. 4.2 i Tabela 4.1b. odsetek samotnych rodziców jest wysoki w krajach wskazanych na tym wykresie i w tabeli. W rundzie z 2000 r. są to głównie kraje Europy Środkowej.

4.1.3. Obecność innych osób w gospodarstwie domowym

Zazwyczaj jedno prywatne gospodarstwo domowe składa się z jednej rodziny. Niektóre rodziny mogą mieszkać razem z przynajmniej jedną osobą niebędącą członkiem rodziny. Współzamieszkiwanie rodziny z jednym lub większą liczbą rodziców z jednej z rodzin dorosłych określa się również, jako przedłużone zamieszkiwanie z rodziną. Do tej kategorii zaliczyć można trzypokoleniowe gospodarstwa domowe. Prezentowane dane ich nie uwzględniają. Dane rozróżniają wielorodzinne gospodarstwa domowe i gospodarstwa domowe z członkami rodzin, a także osobami niebędącymi członkami rodziny. Informacje te zostały zebrane dla potrzeb wyodrębnienia rodzin z każdej z wymienionych kategorii i ujęcia ich w dwie grupy: zamieszkujące oddzielnie i zamieszkujące przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem gospodarstwa domowego. Dane zilustrowano w tabeli 4.4. Dla przykładu, w rundzie spisu ludności z 1990 r., w Niemczech 1% wszystkich rodzin bezdzietnych zamieszkiwał w tym samym gospodarstwie domowym przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem rodziny.

Wartość średnia wskazuje, że w 1990 r., 9,6% wszystkich rodzin zamieszkiwało z przynajmniej jedną osobą niebędącą członkiem rodziny. W 2000 r., odsetek ten spadł do 7,1%. Spadek odnotowano w każdej z form rodziny ujętej w tabeli, jednak szczególnie wysoki w przypadku samotnych rodziców.

Kraje europejskie znacznie się od siebie różnią pod względem tej konfiguracji zamieszkiwania. Dla przykładu, w 1990 r., w Niemczech i Holandii odsetek par mieszkających z przynajmniej jedną osobą niebędącą członkiem rodziny wynosi zaledwie 1–2%; we Francji, Belgii, Norwegii, Szwajcarii i Wielkiej Brytanii odsetek ten jest również bardzo niski. W krajach tych, w 2000 r. odsetek nie uległ zmianie. Odsetek ten był wysoki w krajach Europy Południowej i Środkowej, utrzymywał się na wysokim poziomie również w 2000 r. Dramatyczny i trudny do wyjaśnienia spadek odnotowano w Finlandii.

Samotni rodzice częściej zamieszkują z osobami niebędącymi członkami rodziny niż pary. Różnica ta jest wyraźna w Niemczech i Holandii, gdzie w 1990 r. liczba samotnych matek zamieszkujących z osobą niebędącą członkiem rodziny wynosiła odpowiednio 23% i 43%. W 2000 r., liczb tych nie odnotowano – odsetki te spadły zwłaszcza w grupie kobiet. W 2000 r. palmę pierwszeństwa przejęły niektóre nowe państwa członkowskie UE, to jest Słowacja i Estonia.

Rodzinę można zarejestrować, jako z różnych przyczyn mieszkającą przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem rodziny. Powyżej została omówiona rozszerzona rodzina oraz trójpokoleniowe gospodarstwo domowe. Te formy rodziny mają charakter tradycyjny i mogą często występować w krajach Europy Wschodniej i Południowej. Inną ważną przyczyną mieszkania w jednym gospodarstwie z osobami obcymi domowym jest sytuacja rodzinna. W latach przekształceń w Europie Środkowej i Wschodniej, budownictwo mieszkaniowe było niezwykle kosztowne, dlatego rodziny mogły być zmuszone do mieszkania z innymi osobami ze względów ekonomicznych.

Dramatycznego spadku współzamieszkiwania samotnych matek i samotnych ojców z innymi osobami nie można przypisać jedynie łatwiejszemu dostępowi do rynku nieruchomości. Można przypuszczać, że zaszły pewne zmiany kulturowe. Zatem, w ubiegłym pokoleniu mógł występować niższy poziom akceptacji dla samotnego rodzicielstwa, natomiast w ostatnich latach, akceptacja społeczna wzrosła do poziomu odnotowywanego w odniesieniu do innych, bardziej konwencjonalnych form rodziny.

Tabela 4.4. Rodziny zamieszkujące przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem rodziny, odsetek wszystkich rodzin z tej samej kategorii

Państwo	1990					2000						
	wszystkie rodzaje rodziny	pary bezdzietne	pary z dziećmi	samotne matki	samotni ojcowie	wszystkie rodzaje rodziny	małżonkowie bezdzietni	małżonkowie z dziećmi	konkubenci bezdzietni	konkubenci z dziećmi	samotne matki	samotni ojcowie
Austria	8	6	9	20	13	7	6	7	6	7	8	13
Cypr	15	6	5	10	7	13	17	11	3	7	17	19
Niemcy	2	1	1	23	11	3	3	3	2	2	8	6
Finlandia	23	28	19	26	16	6	5	5	8	7	9	7
Francja	5	5	4	8	7	6	6*	4*	–	–	19	10
Grecja	15	15	15	22	15	16	18	13	18	12	26	18
Węgry	19	22	16	23		–	17	15	19	19	24	
Irlandia	13	11	13	16	17	9	6	8	13	8	12	16
Luksemburg	11	8	10	39	22	-	6	10	8	14	14	26
Holandia	3	1	1	43	13	2	2	3	1	2	4	3
Norwegia	8	3	3	18	31	4	4	3	6	3	5	6
Portugalia	13	12	12	19	18	9	7	9	9	11	15	15
Szwajcaria	5	4	5	18	8	4	3	4	2	3	9	6
Wielka Brytania	5	4	4	12	9	6	5	5	9	5	14	12
Lichtenstein	7	7	6	25	9	5	5	5	5	8	9	11
Belgia	6	4	4	33	15							
Hiszpania	11	10	11	15	15							
Szwecja	20	21	22	–	–							
Chorwacja						–	4	4	4	3	7	5
Czechy						4	4	4	4	3	5	7
Dania						5	4	6	0	5	11	17
Estonia						12	9	10	10	9	34	17
Litwa						14	9	13	12	16	24	24
Polska						9	7	9	7	8	10	11
Rumunia						12	10	12	17	17	16	14
Słowacja						30	36	25	25	31	37	38
Średnia	9,6	9,1	8,2	19,8	13,8	7,1	7,8	7,2	8,0	7,2	13,1	10,9

Uwaga: Średnia wyliczona dla pierwszych 10 krajów, bez Lichtensteinu.

* We Francji, w rundzie z 2000 r. nie dokonano rozróżnienia między związkami małżeńskimi i wolnymi.

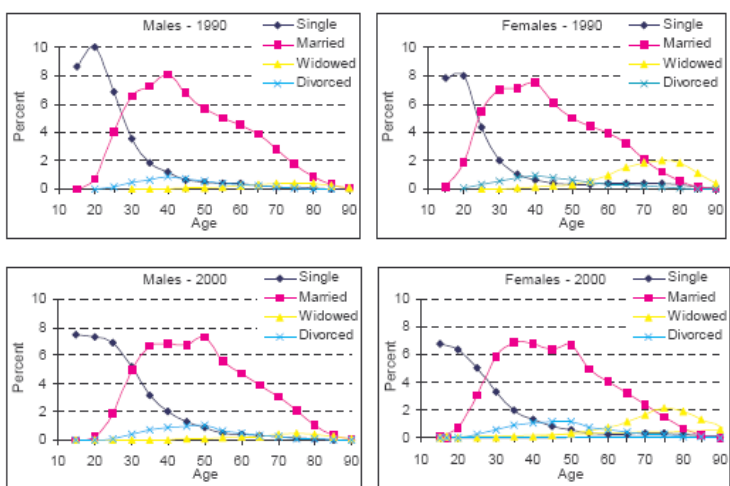
4.2. Pozycja jednostek w rodzinie

Sekcja 4.1 dotyczyła rodziny, jako podstawowej jednostki analizy. W niniejszej części opis dotyczy członków rodziny, tzn. pozycji jednostek w rodzinie. Najpierw omawiamy ludność w rozkładzie według stanu cywilnego, a następnie pozycję dorosłych w rodzinie, a wreszcie dzieci w rodzinie. Istotną zaletą tej perspektywy jest fakt, że jednostki można badać według wieku, a zatem łatwiej jest śledzić zmiany demograficzne zależne od wieku.

4.2.1. Ludność według stanu cywilnego

Rundy spisu ludności z 1999 i 2000 r. przynoszą szczegółowe informacje w sprawie ludności w rozkładzie według stanu cywilnego. Stan cywilny jest wyznacznikiem statusu rodziny, a zatem zamiast skupiać się na nim, zaproponowane zostało krótkie omówienie przykładu Holandii; a następnie szczegółowych danych w sprawie pozostawania w związku małżeńskim i kohabitacyjnym. Właściwe dane ilustruje wykres 4.3 i tabela 4.5.

Wykres 4.3. Mężczyźni i kobiety w Holandii w rozkładzie według czterech typów stanu cywilnego odsetek całkowitej liczby ludności według płci i w wieku 15–95 lat

Opis Wykresu 4.3.

Percent – procent
Males – mężczyźni
Single – samotni
Married – żonaci

Widowed – owdowiali
Divorced – rozwiedzeni
Age – wiek
Females – kobiety

Tabela ilustruje liczbę osób w wieku 15 do 95 lat w rozkładzie według czterech rodzajów stanu cywilnego. Nie uwzględniono kohabitacji. Rosnąca oczekiwana długość życia kobiet wyjaśnia względnie wyższy odsetek kobiet owdowiałych i rozwiedzionych, zaliczonych do „samotnych”. Wykres 4.3 łączy rozkład wieku tożsamyh grup ludności. Jeżeli chodzi o osoby będące w związku małżeńskim, wykresy są bardzo zbliżone. Wykres dotyczący mężczyzn kształtuje się nieco bardziej ku prawej stronie, ponieważ mężczyźni wchodzi w związki małżeńskie w starszym wieku niż kobiety. W przypadku mężczyzn i kobiet wykresy odzwierciedlające grupę osób rozwiedzionych są do siebie zbliżone. Wykres dotyczący osób owdowiałych jasno wykazuje liczbową przewagę kobiet w wieku podeszłym.

Tabela 4.5. Ludność Holandii w wieku od 15 do 95 lat w rozkładzie według płci i stanu cywilnego, runda spisu ludności z 1999 i 2000 r.

Płeć	Lata	Osoby samotne	Zamężne	Owdowiałe	Rozwiedzione	Ludność w wieku 15–95 lat w tys.
		w %				
Mężczyźni	1990	34,7	58,1	2,5	4,7	6 042
	2000	35,9	55,5	2,5	6,0	6 348
Kobiety	1990	27,1	55,8	11,2	5,8	6 042
	2000	28,2	53,5	10,7	7,6	6 612

4.2.2. Dorośli w rodzinie

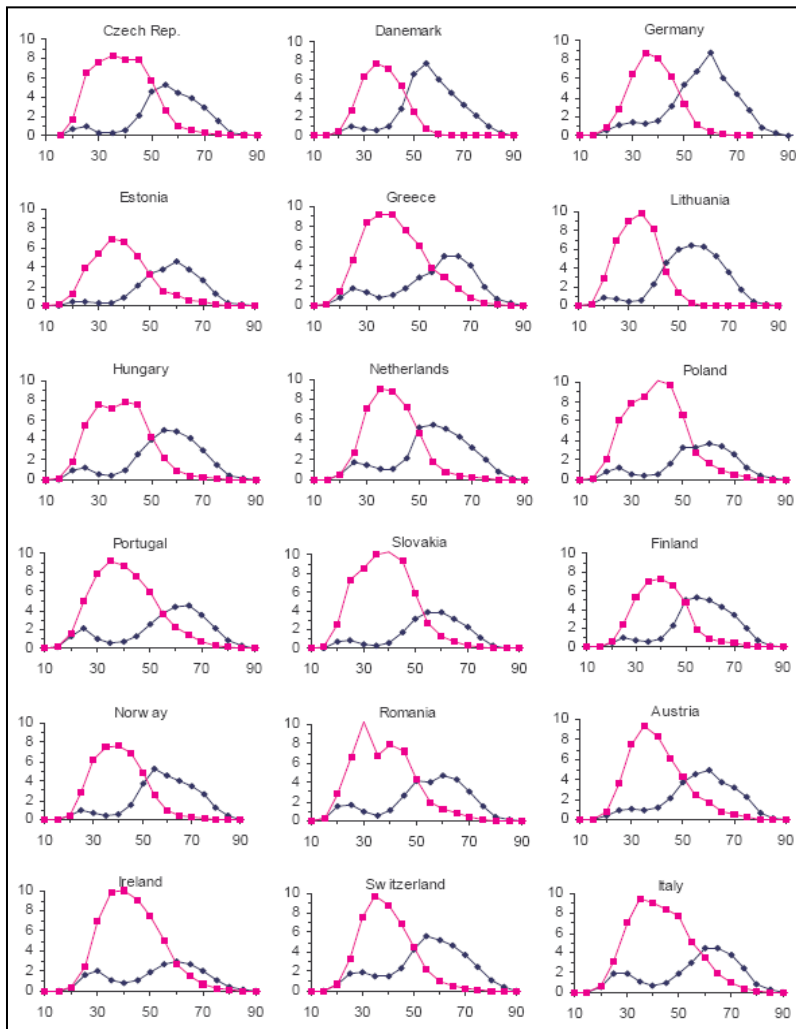
Ta sekcja przedstawia sytuację dorosłych żyjących w rodzinie według stanu cywilnego i wieku. Omówione zostały trzy wykresy, na których zilustrowano 18 krajów. Wykres 4.4 wskazuje rozkład wieku zamężnych kobiet bezdzietnych i posiadających dzieci, jako odsetek wszystkich kobiet żyjących w rodzinie. Wykres 4.5 daje te same informacje w odniesieniu do kobiet żyjących w wolnym związku. Natomiast wykres 4.6 łączy rozkład wieku samotnych ojców i samotnych matek, odsetek wszystkich mężczyzn i kobiet żyjących w rodzinach. Pierwsze dwa wykresy dotyczą jedynie kobiet; te same rysunki sporządzone dla mężczyzn skutkowałyby niemal takimi samymi rozkładami wieku, przesuniętymi o 2–3 lata, ponieważ mężczyźni wchodzi w związki na ogół 2–3 lata później niż kobiety.

Rysunki ilustrują szeroki zakres zmiennych zależnych od wieku. Ich występowanie potwierdza podstawowy rozkład wieku i płci w badaniu rodziny.

Kobiety zamężne (wykres 4.4). Rozkłady wieku ujęte na rysunku wykazują kilka istotnych właściwości, odnotowanych we *wszystkich* 18 krajach:

1. Rozkład wieku w przypadku kobiet zamężnych mieszkających z jednym lub większą liczbą dzieci plasuje się na wykresie po lewej w stosunku do kobiet bezdzietnych. Najwyraźniej średni wiek kobiet posiadających dzieci jest znacznie niższy niż w przypadku kobiet mieszkających bezdzietnie. Ponadto, znakomita większość kobiet mieszkających bezdzietnie to kobiety w zaawansowanym wieku, dominanta wynosi około 55 lat. Różnica ta ma proste wyjaśnienie – kiedy dzieci opuszczają dom rodzinny, para pozostaje sama.
2. Rozkład dotyczący kobiet zamężnych mieszkających bezdzietnie charakteryzuje się dwoma wartościami dominującymi. Pierwsza ma bardzo niską wartość, około 25 lat, w przypadku drugiej, dominanta jest zbliżona do opisanej powyżej i wynosi około 55 lat. Wzorzec ogólnego rozkładu wieku obu zmiennych sugeruje, że obejmuje on dwa rozkłady – jeden o niskiej wartości i młodego wieku, drugi z wyższymi wartościami, w wieku starszym. Pierwszy rozkład dotyczy młodych kobiet zamężnych, w większości bezdzietnych, chociaż mniejszość tych kobiet może mieć dziecko mieszkające poza rodziną. Drugi rozkład odnosi się do starszych rodzin, których dzieci opuściły dom rodzinny. Składowa młodego wieku rozkładu dotyczącego kobiet mieszkających bezdzietnie osiąga wartość maksymalną w wieku 25 lat, a następnie spada do najniższej wartości w wieku 35 lat. Spadek można zinterpretować, jako (względny) spadek liczby kobiet bezdzietnych, które przeszły do grupy kobiet mieszkających z dzieckiem po urodzeniu pierwszego dziecka. Zatem, odsetek kobiet w wieku 35–39 lat może służyć jako miara bezdzietności oczekiwanej wśród kobiet żyjących w związku, tzn. także w konkubinacie. Zatem, oszacowany współczynnik bezdzietności wynosił 14% w Niemczech i Holandii, 11% w Finlandii i mniej niż 10% w pozostałych krajach, przy czym najniższe wartości odnotowano w Czechach i Słowacji. Te poziomy bezdzietności dotyczą jedynie kobiet żyjących w rodzinie.
3. Rozkład zamężnych, młodych kobiet mieszkających bezdzietnie jest znacznie niższy, niż kobiet mieszkających przynajmniej z jednym dzieckiem. We wszystkich 18 krajach, młode, zamężne kobiety bezdzietne stanowią niewielki odsetek kobiet mieszkających z dzieckiem. Odsetek ten waha się od 11 do 38%, średnia wynosi 22%. Wszystkie kraje postkomunistyczne plasują się poniżej średniej.

Wykres 4.4. Kobiety zameżne według wieku z dziećmi (linia z kwadratami) i bezdzietne (linia z rombami), jako odsetek wszystkich kobiet żyjących w rodzinach, runda z 2000 r.

Opis Wykresie 4.4.

Czech Rep. – Czechy

Denmark – Dania

Germany – Niemcy

Estonia – Estonia

Greece – Grecja

Lithuania – Litwa

Hungary – Węgry

Netherlands – Holandia

Poland – Polska

Portugal – Portugalia

Slovakia – Słowacja

Finland – Finlandia

Norway – Norwegia

Romania – Rumunia

Austria – Austria

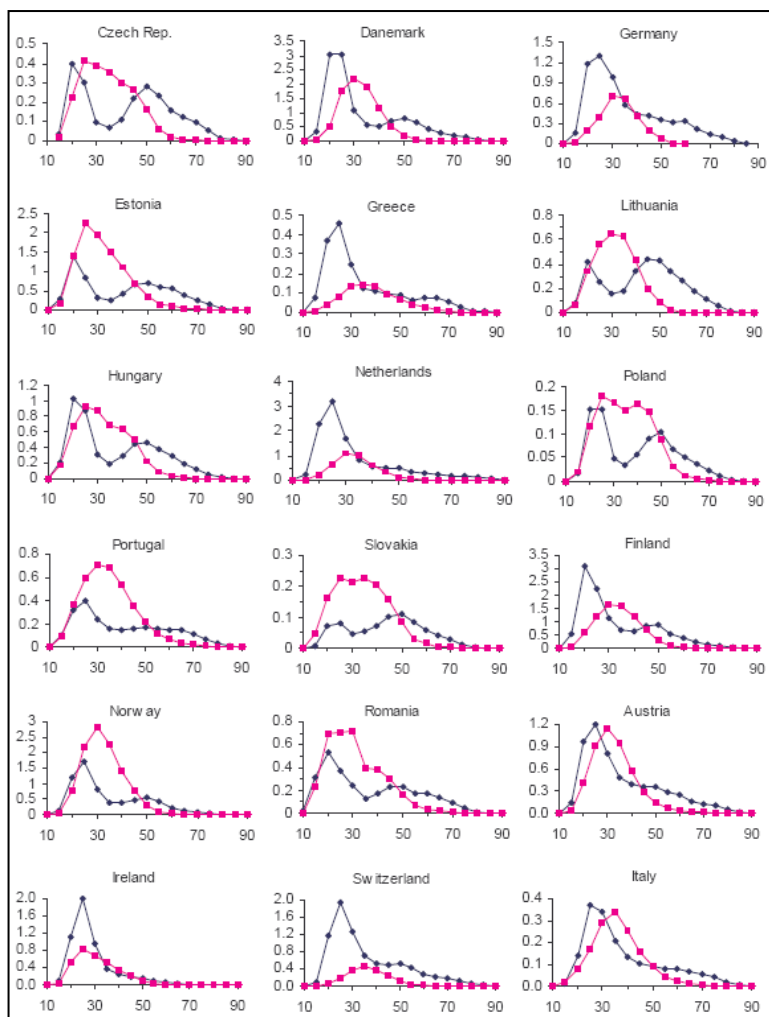
Ireland – Irlandia

Switzerland – Szwajcaria

Italy – Włochy

(Oś pozioma – wiek, oś pionowa – odsetek)

Wykres 4.5. Kobiety żyjące w konkubinacie według wieku, z dziećmi (linia w kwadratach) i bezdzietne (linia z rombami), odsetek wszystkich kobiet żyjących w rodzinach, runda z 2000 r.

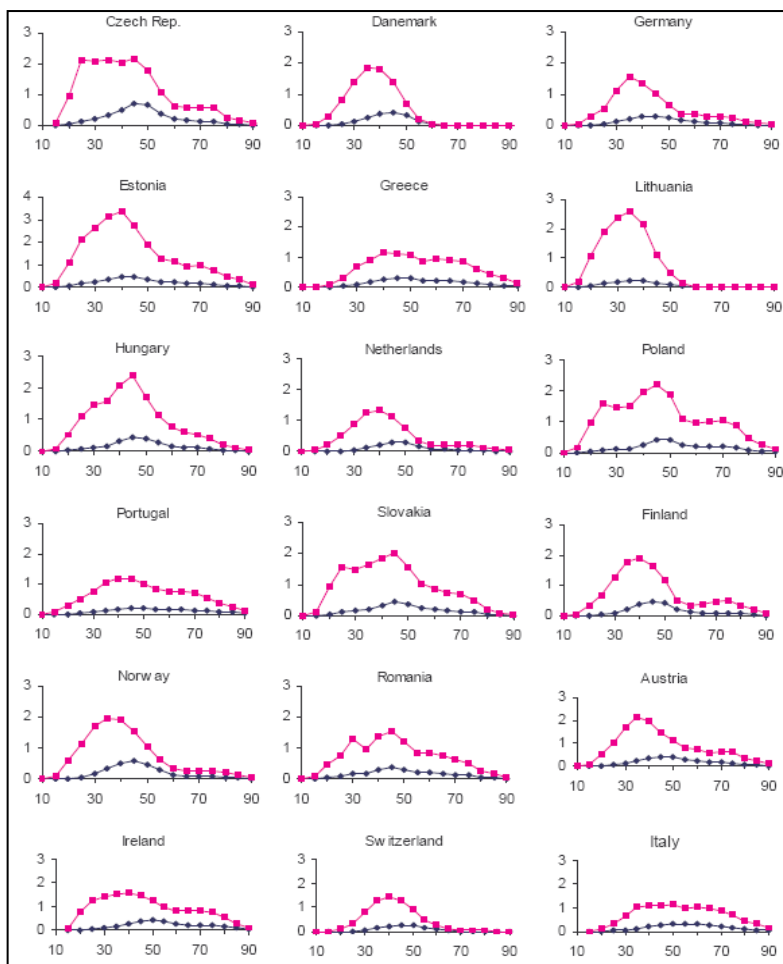
Opis Wykresu 4.5.

Czech Rep. – Czechy
 Denmark – Dania
 Germany – Niemcy
 Estonia – Estonia
 Greece – Grecja
 Lithuania – Litwa
 Hungary – Węgry
 Netherlands – Holandia
 Poland – Polska
 Portugal – Portugalia

Slovakia – Słowacja
 Finland – Finlandia
 Norway – Norwegia
 Romania – Rumunia
 Austria – Austria
 Ireland – Irlandia
 Switzerland – Szwajcaria
 Italy – Włochy
 (Oś pozioma – wiek, oś pionowa – odsetek)

Wykres 4.6. Samotne matki (linia z kwadratami) i samotni ojcowie (linia z rombami) według wieku, odsetek wszystkich kobiet i mężczyzn żyjących w rodzinie, runda spisu ludności z 2002 r.

Opis Wykresu 4.6.

Czech Rep. – Czechy
 Denmark – Dania
 Germany – Niemcy
 Estonia – Estonia
 Greece – Grecja
 Lithuania – Litwa
 Hungary – Węgry
 Netherlands – Holandia
 Poland – Polska
 Portugal – Portugalia

Slovakia – Słowacja
 Finland – Finlandia
 Norway – Norwegia
 Romania – Rumunia
 Austria – Austria
 Ireland – Irlandia
 Switzerland – Szwajcaria
 Italy – Włochy
 (Oś pozioma – wiek, oś pionowa – odsetek)

Ograniczenie się wyłącznie do przedstawionych danych może spowodować mylącą interpretację powyższych faktów.

Kobiety żyjące w kohabitacji (wykres 4.5). Wartości wskazane na osi poziomej tego rysunku różnią się od siebie w przypadku poszczególnych krajów z uwagi na istotne różnice odsetka kobiet żyjących w konkubinacie. Zmienna wieku charakteryzuje się dużymi różnicami, podobnie jak w przypadku kobiet zamężnych. Można wysnuć następujące wnioski:

1. W przeciwieństwie do kobiet zamężnych, mieszkających przynajmniej z jednym dzieckiem, rozkład dotyczący kobiet żyjących w konkubinacie dotyczy kobiet młodych – dominanta występuje około 30 roku życia, po którym następuje znaczący spadek. Najbardziej zasadnym wyjaśnieniem jest wstąpienie kobiet żyjących w konkubinacie w związki małżeńskie.
2. Analogicznie do kobiet zamężnych nie zamieszkujących z dzieckiem, rozkład wieku w przypadku kobiet żyjących w związku kohabitacyjnym wygląda w sposób przywodzący na myśl rozkłady odnoszące się do kobiet młodych i związków konkubenczkich zakładanych w wieku podeszłym mimo, iż dowody na powyższe nie są tak wyraźne w Grecji i Holandii, a także trudno ustalić ich wartość dla Niemiec. Dominanta jest wyższa w przypadku kobiet młodych, niż w przypadku kobiet starszych, z wyjątkiem Słowacji.
3. Nawiązywanie związków konkubenczkich w wieku podeszłym jest bardziej powszechne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, co odzwierciedla krzywa znajdująca się poza oznaczonym obszarem; wnioski te potwierdzają dane dotyczące grupy wiekowej 35–64 lata. Z drugiej strony, poziom liczby związków konkubenczkich młodych kobiet jest istotnie niższy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, z wyjątkiem Estonii, za którą plasują się Włochy, Grecja i Portugalia (Europa Południowa). Przeciętny odsetek związków kohabitacyjnych nawiązywanych w wieku 35 lat wynosi 5,3% wszystkich kobiet żyjących w rodzinie, ale, jak pokazują dane zawarte w Tabeli A1, jest wyższy w przypadku Danii (12%), Holandii (9,3%), Finlandii (10,6%) i Norwegii (9,7%).

Samotni rodzice (wykres 4.6). Zakres danych podanych na osi pionowej jest równoważny, z wyjątkiem Estonii, gdzie odnotowuje się bardzo wysoki odsetek samotnego macierzyństwa. Zatem, wysokość rozkładów przynosi informacje w sprawie poziomu samotnego ojcostwa.

We wszystkich 14 krajach, odsetek przypadków samotnego macierzyństwa jest wyraźnie wyższy, niż samotnego ojcostwa. W krajach Europy Środkowej i Wschodniej, samotne macierzyństwo jest częstsze, z wyjątkiem Rumunii, gdzie wartość ta jest identyczna, jak w przypadku innych krajów. W krajach Europy Południowej, wartość ta jest niezwykle niska.

Samotne macierzyństwo nie mieści się wyłącznie w wąskim przedziale wiekowym. Nawet najwięzszy przedział wiekowy, odnotowany na Litwie, sięga wieku od 15 do 50 lat. Zatem, samotne macierzyństwo (i samotne ojcostwo) można postrzegać, jako stan długotrwały dla istotnej części samotnego rodzicielstwa. Liczebność tej części populacji zależy również od napływu i wypływu ludności, tzn. od częstości rozpadu związków (małżeńskich lub konkubenczkich) z dziećmi, oraz częstości ponownego wejścia w nowy związek. W pracy Fuernkranz et al. (2003), wykorzystane dane poziomu mikro, odnoszące się do rodzin rekonstruowanych, wykazują, że czas pozostawania w samotnym rodzicielstwie jest dłuższy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, a wniosek ten jest tożsamy z wnioskami uzyskanymi na poziomie makro.

W niektórych krajach (Polska, Słowacja, Rumunia), rozkład wieku samotnych matek obejmuje trzy elementy składowe. Można przewidywać, że lewa strona rozkładu dotyczy głównie młodych samotnych matek, które mogą mieć dziecko ze związku lub, których związek rozpadł się krótko po urodzeniu dziecka; część środkowa ilustruje przeważającą liczbę kobiet, które rozwiązały związek, a prawa odnosi się do wdowieństwa. Wzorec ten odnotowano w pozostałych krajach jedynie w ograniczonym zakresie, zazwyczaj pierwsze dwa elementy składowe są trudne do wyznaczenia (np. w Austrii, Finlandii i Grecji).

4.2.3. Zakładanie rodziny – dorośli do 35 roku życia

Powyższa analiza wykazała, że rozkład wieku w przypadku par bezdzietnych charakteryzuje się dwoma elementami składowymi – jeden dotyczy młodych dorosłych, drugi zaś dorosłych w wieku podeszłym. Młodzi dorośli to osoby w wieku poniżej 35 roku życia, co pokazuje minimum lokalne. Wniosek ten wykazuje, że rozpatrując kwestię zakładania rodziny, zasadne jest uwzględnienie następujących elementów: pierwszy etap w cyklu życia rodziny, jako czynnik dominujący do momentu osiągnięcia tego wieku. Ta sekcja omawia

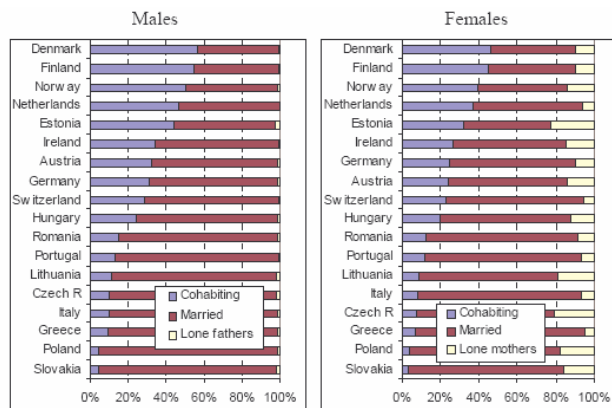
kwestię zakładania rodziny scharakteryzowaną za pomocą danych poziomu makro dotyczących młodych dorosłych, ze szczególnym uwzględnieniem konkubinatu, jako stosunkowo nowej formy rodziny.

Wartości średnie dla 18 krajów pokazują, że w przykładowym kraju europejskim, gdzie przeważa wartość średnia, odsetek samotnych matek, 12,8%, stanowi dziesięciokrotność liczby samotnych ojców, których odsetek wynosi 1,2%. Odsetek kobiet pozostających w związkach konkubenckich wynosi 20,4%, to znaczy około trzy razy mniej, niż kobiet zamężnych (65,9%). Najwyraźniej w grupie młodych dorosłych, w ostatnim dziesięcioleciu małżeństwa przeważały nad związkami konkubenckimi.

Wykres 4.7 ilustruje mężczyźni i kobiety według trzech statusów rodziny. Kraje pogrupowano w kolejności wielkości odsetka osób pozostających w związkach konkubenckich. W przypadku obu płci, na pierwszych miejscach wykazu plasują się kraje skandynawskie, za którymi plasują się Holandia i Estonia, kraje Europy Środkowej i Wschodniej, natomiast kraje Europy Południowej plasują się w dolnej części wykazu. Wahania odsetka dotyczącego liczby związków konkubenckich w Europie są bardzo duże. O ile w krajach skandynawskich, odsetek ten wynosi niemal lub powyżej 40% wszystkich rodzin w uwzględnionym przedziale wiekowym, w Europie Środkowej, Wschodniej i Południowej, wartość ta kształtuje się poniżej 20%, a niejednokrotnie poniżej 10%. Europa jest heterogeniczna w odniesieniu do związków kohabitacyjnych.

Samotne ojcostwo jest tak rzadkie, że trudno je zilustrować na rysunku. Prawa jego część obrazuje wyższy odsetek samotnych matek w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Wykres 4.7. Mężczyźni i kobiety w wieku do 35 roku życia według statusu rodziny, runda spisu ludności z 2000 r. (państwa w kolejności odsetka kohabitacji)

Opis Wykresu 4.7.

Males – mężczyźni

Females – kobiety

Denmark – Dania

Finland – Finlandia

Norway – Norwegia

Netherlands –Holandia

Estonia – Estonia

Ireland – Irlandia

Austria – Austria

Germany – Niemcy

Switzerland – Szwajcaria

Hungary – Węgry

Romania – Rumunia

Portugal – Portugalia

Lithuania – Litwa

Czech R. –Czechy

Italy – Włochy

Greece – Grecja

Poland – Polska

Slovakia – Słowacja

Cohabiting – kahabitacja

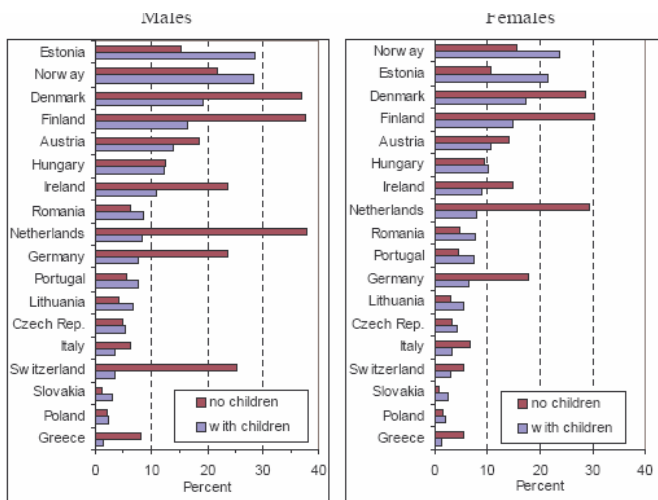
Married – w związku małżeńskim

Lone fathers – samotni ojcowie

Lone mothers – samotne matki

Wykres 4.8 ilustruje porównanie dotyczące par w związkach kohabitujących z dziećmi oraz bezdzietnych w odniesieniu do każdego z krajów.

Wykres 4.8. Mężczyźni i kobiety pozostające w związku kohabitacyjnym do 35 roku życia, z dziećmi i bezdzietni, runda spisu ludności z 2000 r. w % wszystkich mężczyzn i kobiet do 35 roku życia żyjących w rodzinach (kraje w kolejności odsetka osób z dziećmi)

Opis Wykresu 4.8.

Males – mężczyźni

Females – kobiety

Estonia – Estonia

Norway – Norwegia

Denmark – Dania

Finland – Finlandia

Austria – Austria

Hungary – Węgry

Ireland – Irlandia

Romania – Rumunia

Netherlands – Holandia

Germany – Niemcy

Portugal – Portugalia

Lithuania – Litwa

Czech Rep. – Czechy

Italy – Włochy

Switzerland – Szwajcaria

Slovakia – Słowacja

Poland – Polska

Greece – Grecja

No children – bezdzietni

With children – z dziećmi

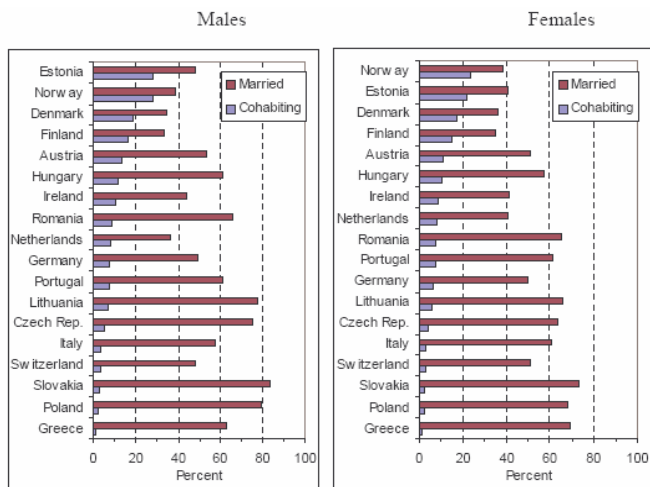
Percent – odsetek

Jeżeli chodzi o przeważanie konkubinatu w fazie zakładania rodziny, tę formę rodziny preferują osoby bezdzietne. Kraje ułożono według wielkości odsetka osób żyjących w konkubinacie z dziećmi. Jeżeli chodzi o mężczyzn, odsetek ten jest najwyższy w Estonii, za którą plasują się trzy kraje skandynawskie. Występuje istotna różnica między Estonią i Norwegią z jednej strony, z drugiej zaś Danią i Finlandią. Druga para krajów charakteryzuje się odsetkiem liczby bezdzietnych mężczyzn żyjących w konkubinacie, o wiele wyższym niż dotyczący odsetka mężczyzn żyjących w konkubinacie z dziećmi. Tę samą tendencję odnotowuje się w Holandii i Niemczech, innych dwóch krajach charakteryzujących się wysokim odsetkiem osób żyjących w konkubinacie.

Tam, gdzie odsetek osób żyjących w konkubinacie jest niski, Europa Środkowa, Wschodnia i Południowa, konkubenci z dziećmi nieznacznie przekraczają konkubentów bezdzietnych, z wyjątkiem Grecji. Ten sam wniosek dotyczy kobiet.

Trzeci wykres, 4.9. ilustruje porównanie odsetka mężczyzn i kobiet żyjących w związku małżeńskim i kohabitacyjnym z dziećmi, w kontekście liczby wszystkich mężczyzn i kobiet do 35 roku życia, żyjących w rodzinie. Kraje ułożono w kolejności według wartości odsetka związków konkubencjonalnych z dziećmi. Kraje, w których odnotowano najwyższy odsetek związków konkubencjonalnych z dziećmi, Estonia i kraje skandynawskie, to te same kraje, które charakteryzują się najniższym odsetkiem żonatyh mężczyzn z dziećmi. Z drugiej strony, odsetek związków konkubencjonalnych z dziećmi maleje wraz ze wzrostem odsetka małżeństw z dziećmi. Wszędzie odsetek małżeństw jest wyższy niż związków konkubencjonalnych. Związki małżeńskie są preferowaną formą posiadania dzieci; preferencja ta ma ograniczony zakres w północnej i środkowej części Europy, najsilniejsza preferencja do związków małżeńskich występuje w krajach Europy Środkowej i Wschodniej i na południu Europy.

Wykres 4.9. Mężczyźni i kobiety żyjący w związkach konkubencjonalnych do 35 roku życia, z dziećmi (kraje w kolejności odsetka związków konkubencjonalnych)

Opis Wykresu 4.9

- Males – mężczyźni
- Females – kobiety
- Estonia – Estonia
- Norway – Norwegia
- Denmark – Dania
- Finland – Finlandia
- Austria – Austria
- Hungary – Węgry
- Ireland – Irlandia
- Romania – Rumunia
- Netherlands – Holandia
- Germany – Niemcy

- Portugal – Portugalia
- Lithuania – Litwa
- Czech Rep. – Czechy
- Italy – Włochy
- Switzerland – Szwajcaria
- Slovakia – Słowacja
- Poland – Polska
- Greece – Grecja
- Married – w związku małżeńskim
- Cohabiting – w konkubinacie
- Percent – procent

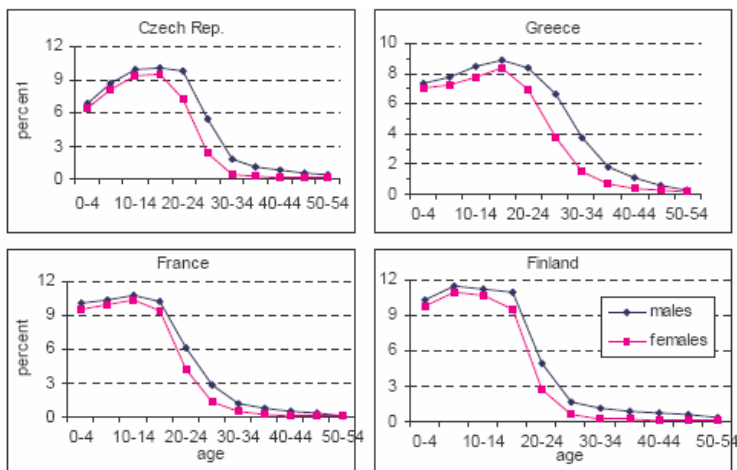
4.3. Dzieci w rodzinie

Ta sekcja omawia sytuację dzieci w rodzinie, natomiast dotąd rozpatrywaliśmy rodziny z dziećmi.

Wykres 4.10. ilustruje rozkład dzieci według wieku i płci względem wszystkich dzieci, w czterech krajach. Kraje dobrano tak, by stanowiły reprezentację czterech regionów geograficznych: jeden z Europy Zachodniej, jeden z Europy Południowej, jeden z Europy Środkowej i jeden z Krajów Skandynawskich.

Rozkłady wieku dzieci nie różnią się istotnie pomiędzy krajami europejskimi, a zatem zilustrowanie czterech wybranych krajów jest wystarczające.

Wykres 4.10. Rozkład wieku kobiet i mężczyzn w rodzinie, wszystkich dzieci

Opis Wykresu 4.10

Czech Rep. – Czechy
 Greece – Grecja
 France – Francja
 Finland – Finlandia

Percent – odsetek
 Age – wiek
 Males – mężczyźni
 Females – kobiety

W całym przedziale wiekowym liczba mężczyzn jest nieco wyższa niż kobiet. Różnica ta, występująca w wieku dziecka, wynika ze stosunku płci do urodzeń, który wynosi około 51:49 chłopców do dziewcząt. Różnica między wiekiem nastoletnim a dorosłym dotyczy wcześniejszego opuszczania domu rodzinnego przez dziewczęta. Liczba dzieci posiadanych w wieku dziecięcym rośnie – jest to wynik spadającej dzietności. Spadek ten dotyczy głównie krajów Europy Środkowej i Wschodniej. W Grecji (odzwierciedlającej sytuację w Europie Południowej), spadek ten miał średnią wartość w porównaniu do Czech, chociaż dzietność gwałtownie spada również na południu Europy.

Odsetek dzieci zaczyna szybko spadać w odniesieniu do kategorii wiekowej 10–14 lub 15–19 (w kilku krajach nieujętych na wykresie, po ukończeniu 5–9 lat), bez wątpliwości w wyniku opuszczenia domu rodzinnego. Wartość spadku zależy od wzorców opuszczania domu rodzinnego. W Grecji nie jest tak silny, jak w pozostałych krajach. Wiadomo, że w Europie Południowej, opuszczenie domu rodzinnego następuje w wieku późniejszym, niż gdziekolwiek indziej na kontynencie (Billari et al., 2001).

Kolejna tabela, 4.6, ilustruje rozkład liczby dzieci w trzech formach rodziny – mieszkających z obojgiem rodziców pozostających w związku małżeńskim, z obojgiem rodziców żyjących w konkubinacie oraz z jednym, samotnym rodzicem. Tabela pokazuje rozkład odsetka, gdzie przynajmniej jedno dziecko w rodzinie jest w wieku 0–4 lat, tzn. poniżej 5 roku życia (trzy lewe kolumny) lub w wieku 10–15 lat (trzy prawe kolumny). Zatem, w obu częściach tabeli sklasyfikowano rodziny, w których jedno dziecko ma mniej niż 5 lat, a drugie jest w wieku 10–14 lat.

Rozkłady liczby dzieci w poszczególnych formach rodziny istotnie się od siebie różnią w poszczególnych krajach kontynentu. Podobieństwa można śledzić wtedy, gdy uwzględnimy przeważanie form rodziny omówionych powyżej. W krajach, w których przeważają związki małżeńskie, odsetek dzieci mieszkających z obojgiem rodziców pozostających w związku małżeńskim jest wyższy; jeżeli chodzi o przeważanie rodzin z samotnym rodzicem, odsetek dzieci jest również stosunkowo wysoki. Bez wątpliwości ta sama sytuacja dotyczy rodzin z rodzicami żyjącymi w konkubinacie – tam, gdzie odnotowano niski odsetek

związków konkubencyjnych, odsetek dzieci mieszkających z partnerami w konkubinacie jest niski (np. Cypr).

Tabela 4.6. Rozkład liczby dzieci według formy rodziny, gdzie przynajmniej jedno dziecko w rodzinie jest w wieku 0–4 lat lub 10–14 lat, w procentach

Państwo	Wiek 0–4 lat				Wiek 10–14 lat			
	rodzice w związku małżeńskim	rodzice w konkubinacie	samotni rodzice	ogółem	rodzice w związku małżeńskim	rodzice w konkubinacie	samotni rodzice	ogółem
Czechy	71	5	23	100	77	3	20	100
Dania	64	25	11	100	70	12	18	100
Niemcy	81	8	11	100	80	5	16	100
Estonia	47	30	23	100	61	13	26	100
Grecja	93	2	6	100	89	1	10	100
Francja*		90	10	100		84	16	100
Włochy	87	5	8	100	87	2	10	100
Cypr	97	0,4	3	100	93	0,3	7	100
Litwa	74	8	18	100	76	5	19	100
Węgry	73	15	12	100	76	7	17	100
Holandia	79	13	8	100	82	5	14	100
Polska	78	3	19	100	84	1	14	100
Portugalia	81	11	8	100	81	7	12	100
Słowacja	78	4	18	100	85	2	13	100
Finlandia	66	22	11	100	71	10	19	100
Wielka Brytania	63	16	21	100	67	9	25	100
Lichtenstein	87	5	8	100	83	3	14	100
Norwegia	59	29	12	100	69	13	18	100
Rumunia	78	13	9	100	80	6	13	100
Austria	71	14	16	100	77	6	17	100
Irlandia	77	9	14	100	81	3	16	100
Szwajcaria	90	4	7	100	84	3	13	100
Luksemburg	86	7	8	100	84	3	13	100
Średnia	77	11	12	100	79	5	16	100

* Połączono dane dotyczące związków.

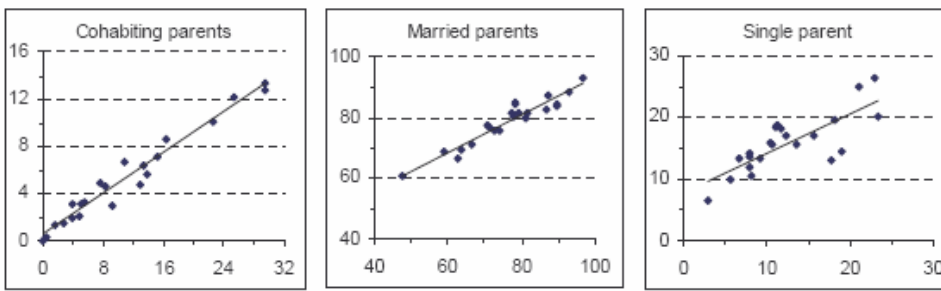
Wymiar wieku ujęty w tabeli udziela dodatkowych informacji. Wraz ze wzrostem wieku, zmienia się rozkład liczby dzieci według formy rodziny, co wiąże się z istotnymi zależnościami. W Czechach, odsetek liczby dzieci w wieku 10–14 lat, mieszkających z rodzicami żyjącymi w związku małżeńskim jest wyższy o 8 punktów procentowych w porównaniu do odsetka dzieci w wieku 0–4 lat, przy czym wartości obu, pozostałych kategorii są niskie. Różnica ta ma swoje wyjaśnienie w kontekście perspektywy czasowej – 10-letnią różnicę wiekową można postrzegać, jako okres 10-letni. W tym okresie, znaczna część konkubentów weszło w związek małżeński, a samotni rodzice weszli w związki. Najwyraźniej tendencje te przekraczają odwrotną tendencję, to znaczy rozwiązanie związków i wejście w konkubinaty lub samotne rodzicielstwo.

W Danii 25% dzieci w wieku 0–4 lat mieszka z rodzicami żyjącymi w konkubinacie, natomiast odsetek ten wynosi zaledwie 12% w przypadku dzieci w wieku 10–14 lat. Analogiczny spadek odnotowuje się we wszystkich krajach, w których występuje wysoki odsetek związków konkubencyjnych: Estonii, Węgrzech, Holandii, Finlandii, Wielkiej Brytanii, Norwegii, Rumunii. Spadek odnotowano również tam, gdzie odsetek związków konkubencyjnych jest niski. Żaden kraj nie stanowi wyjątku. Odsetek dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w związku małżeńskim spadł wyłącznie w Grecji Południowej i na Cyprze, w niewielkim stopniu także w Lichtensteinie. W pozostałych krajach odsetek ten wzrósł. Odsetek dzieci mieszkających z samotnym rodzicem wzrosła w przypadku dzieci w wieku 10–14 lat, w porównaniu do dzieci w wieku 0–4 lat. Wzrost ten jest szczególnie wysoki tam, gdzie odnotowano duży spadek odsetka związków konkubencyjnych.

Tabela ilustruje wynik netto przechodzenia z jednej formy rodziny na inną. Dane spisowe nie obejmują informacji odnoszących się do przepływów brutto, a zatem możemy dokonać jedynie częściowego wniosku odnoszącego się do przeważania form rodziny z dziećmi. Spadek odsetka rodziców żyjących w konkubinacie wraz ze wzrostem wieku dzieci pokazuje, że ta forma rodziny jest formą niestabilną: przechodzenie ze związku konkubenckiego ku małżeństwu można postrzegać, jako chęć ustabilizowania związku.

Kolejny wykres ilustruje zmianę odsetka dzieci według wieku dla każdej formy rodziny odrębnie. Nazwy krajów nie mają znaczenia. Spadek odsetka dzieci, których rodzice żyją w konkubinacie pokazano przy użyciu niemal prostej linii ($r^2 = 0,97$). Jej początek jest niemal równy 0, a spadek zbliżony do 0,45. Oznacza to, że odsetek związków konkubenckich z przynajmniej jednym dzieckiem w wieku 10–14 lat niższy o ponad połowę od odsetka związków konkubenckich, w których przynajmniej jedno dziecko jest w wieku 0–4 lat; w perspektywie czasowej możemy oczekiwać, że odsetek związków konkubenckich z jednym dzieckiem spadnie o więcej, niż połowę względem innych form rodziny w okresie 10 lat.

Wykres 4.11. Odsetek dzieci w wieku 0–4 lat wobec odsetka dzieci w wieku 10–14 lat, według formy rodziny, odnotowany w krajach z tabeli 4.6

Opis Wykresu 4.11

Cohabiting parents – rodzice żyjący w konkubinacie

Married parents – rodzice żyjący w związku małżeńskim

Single parent – samotny rodzic

(Oś pozioma ilustruje odsetek dzieci w wieku 0–4 lat; oś pionowa – dzieci w wieku 10–14 lat).

Lina prosta dotyczy także rodziców żyjących w związku małżeńskim ($r^2 = 0,92$). Linia oddzielająca rozpoczyna się w punkcie 30%, a współczynnik regresji wynosi 0,64. Oznacza to, między innymi, że odsetek 60% par małżeńskich z dzieckiem w wieku 0–4 wzrósł do $60 \cdot 0,64 + 30 = 68\%$, w przypadku dziecka w wieku 10–14 lat.

Jeżeli chodzi o samotnych rodziców, ilustracją ich liczby jest również linia prosta, mimo iż nie tak wyraźna, jak w dwóch poprzednich przypadkach ($r^2 = 0,63$). 6 krajów plasujących się po prawej stronie to kraje Europy Środkowej i Wschodniej plus Wielka Brytania. Prawdopodobnie, w większym stopniu należy uwzględnić regionalizację tego powiązania: powyższa uwaga ma charakter wyłącznie informacyjny i zostanie omówiona w kolejnych analizach.

Powiązania opisane powyżej można rozpatrywać z różnych perspektyw, zależnie od liczby dzieci w rodzinie. Ogólnie, rodziny z jednym dzieckiem są mniej stabilne, niż rodziny z 2 lub większą liczbą dzieci. Po rozwiązaniu związku, rodzic może wejść w kolejny związek, w którym może chcieć mieć dzieci z nowym partnerem. W rezultacie liczba dzieci w nowo założonej rodzinie może być wysoka. Rozważania te można odnieść do opisu form rodziny w rozkładzie według liczby dzieci.

Tabela 4.7. Rozkład rodzin z jednym, dwojgiem i trojgiem lub większą liczbą dzieci według form rodziny w %

Państwo	Wiek	Jedno dziecko			Dwoje dzieci			Troje i więcej dzieci		
		rodzice małżeństwo	rodzice konkubenci	samotny rodzic	samotny rodzic	rodzice konkubenci	samotny rodzic	samotny rodzic	rodzice konkubenci	samotny rodzic
Czechy	0–4	62	5	33	79	4,2	16	72	9	18
	10–14	57	4,6	38	81	2,3	17	79	5	16
Grecja	0–4	90	1,8	8	95	1,2	4,1	93	2,3	4,4
	10–14	75	2,2	23	90	1,0	9	92	1,4	7
Holandia	0–4	68	21	11	83	11	6	87	6	7
	10–14	57	10	34	82	4,9	13	87	3,4	10
Finlandia	0–4	49	33	18	68	22	9	79	13	8
	10–14	49	15	36	70	10	19	80	8	12
Średnia dla 18 krajów	0–4	68	14	18	81	10	9	81	10	9
	10–14	62	7	31	81	4,7	14	83	6	11

Tabela 4.7 ilustruje wyniki dotyczące czterech, wybranych krajów, a także średnią dla wszystkich 18 krajów, dla których dane były dostępne. W przypadku każdego kraju, dane obrazują rozkład według form rodziny z jednym dzieckiem, z 2 dzieci i z 3 lub więcej dzieci. Dane podano w odniesieniu do wieku przynajmniej jednego dziecka – 0–4 i 10–14 lat.

Rozważmy pierwszą kategorię wiekową 0–4 lata. Średnie wśród 18 krajów wykazują, że 68% wszystkich jednaków w tym wieku mieszka z obojgiem rodziców żyjących w związku małżeńskim, 14% mieszka z rodzicami żyjącymi w konkubinacie, a 18% mieszka z samotnym rodzicem. Tam gdzie liczba dzieci wynosi więcej niż jedno, odsetek dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w konkubinacie i z samotnymi rodzicami jest istotnie niższy. Średnie dla rodzin z 2 i 3 lub większą liczbą dzieci nie różnią się od siebie, chociaż widoczne są różnice krajowe. W Czechach na przykład, odsetek 3 i większej liczby dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w związku małżeńskim wynosi 72%, natomiast w przypadku 2 dzieci, wynosi 79%. Różnicę wyrównuje się głównie zmianą odsetka rodziców żyjących w konkubinacie. Wzorzec ten jest najprawdopodobniej wynikiem ponownego wejścia w związki najprawdopodobniej po rozwodzie i utrzymuje się w przypadku posiadania 2 dzieci i wejścia w wolny związek, oraz posiadania trzeciego dziecka z partnerem z konkubinatu. W Holandii i Finlandii odnotowuje się odwrotny wniosek – wzrost liczby dzieci w tych krajach prowadzi do wzrostu odsetka związków małżeńskich, w których obecne są dzieci.

Rozkład liczby dzieci według form rodziny i liczby dzieci w rodzinie zmienia się istotnie wraz ze wzrostem wieku dzieci. Jedno dziecko w wieku 10–14 lat mieszka z obojgiem rodziców żyjących w związku małżeńskim w 62% wszystkich form rodziny. Powyższa wartość obrazuje spadek o 6 punktów procentowych w porównaniu do dziecka w wieku 0–4 lat. Spada również odsetek dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w konkubinacie, ciekawy jest dramatyczny wzrost odsetka rodzin samotnych rodziców z jednym dzieckiem. Niemal jedna trzecia wszystkich dzieci w wieku 10–14 lat i mieszkających bez rodzeństwa, mieszka tylko z jednym rodzicem.

Jeżeli chodzi o dwoje lub większą liczbę dzieci, odnotowuje się te same wzorce, chociaż nie tak dramatyczne. Tam, gdzie jedno dziecko jest w wieku 10–14 lat, odsetek rodzin rodziców żyjących w konkubinacie spada, a samotnych rodziców – wzrasta.

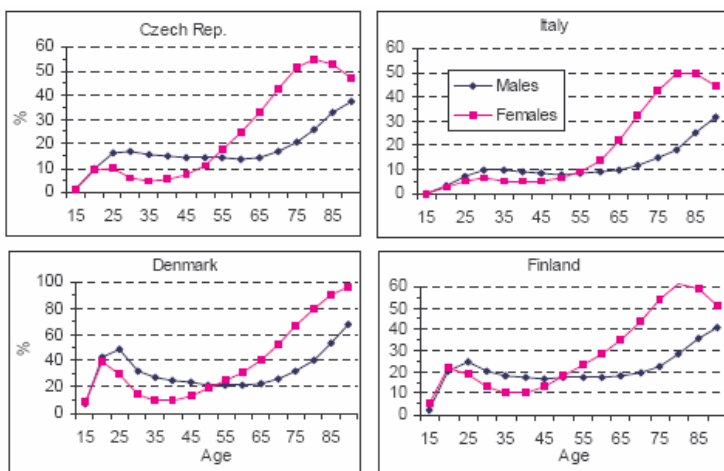
4.4. Jednoosobowe gospodarstwa domowe

Jednoosobowe gospodarstwa domowe nie są rodziną. Oprócz rodzin, są one najczęstszą formą wzorców zamieszkiwania. Z tego względu, ta analiza statystyczna obejmuje krótki opis, a ponadto postrzega się ją jako warunek konieczny zakładania rodziny, jeżeli chodzi o młodych dorosłych.

Ostatnia kolumna tabeli 4.1a i tabeli 4.1b., ilustruje odsetek osób mieszkających w jednoosobowym gospodarstwie domowym względem całkowitej liczby ludności kraju. Średni odsetek w Europie wzrósł w latach 1990–2000 o więcej, niż dwa punkty procentowe. W niektórych krajach zrost ten jest nawet wyższy. Dla przykładu, w Danii wynosi od 15,4 do 23,1%, w Finlandii od 13,1 do 16,7%, a we Francji od 4,7 do 12,6%. Zgodnie z poniższym omówieniem, jednoosobowe gospodarstwa domowe są w większym stopniu rozpowszechnione wśród młodych dorosłych i dorosłych w wieku podeszłym, najprawdopodobniej osób owdowiałych. Wzrost zarejestrowany w latach 90. jest najprawdopodobniej podyktowany wzrostem popularności – i łatwości – utrzymania odrębnego gospodarstwa domowego przez młodych dorosłych.

Wykres 4.12. ilustruje odsetek mężczyzn i kobiet mieszkających w jednoosobowym gospodarstwie domowym względem odsetka wszystkich osób tej samej płci z właściwej grupy wiekowej. Dla przykładu, 40% wszystkich mężczyzn w wieku 20-24 lat w Danii mieszka samotnie.

Wykres 4.12. Ludność mieszkająca w jednoosobowym gospodarstwie domowym w % ludności w każdej z 5-letnich grup wiekowych, mężczyźni i kobiety

Opis Wykresu 4.12.

Czech Rep. – Czechy

Italy – Włochy

Denmark – Dania

Finland – Finlandia

Age – wiek

Wykres ilustruje cztery wybrane kraje, ponieważ rozkład wieku nie różni się znacznie wśród wszystkich krajów. W każdym przypadku charakteryzuje się on dwoma elementami składowymi, jeden dotyczy młodych dorosłych, drugi osób w wieku podeszłym.

Skoncentrujemy się najpierw na osobach młodych. Wartość maksymalna (lub dominanta) w przypadku młodych ludzi z Danii wynosi około 50% w przypadku mężczyzn, tzn. w tym kraju, co drugi mężczyzna w wieku 25–29 lat mieszka samotnie. Jest to najwyższy odsetek odnotowywany w Europie, przynajmniej w odniesieniu do 20 krajów, które dysponowały danymi w tym zakresie. Na drugim końcu wykresu mieszczą się najniższe poziomy liczby ludzi młodych mieszkających samotnie, a pochodzących z krajów Europy Południowej, np. Włoch (w Grecji i Portugalii odsetek ten jest jeszcze niższy). W krajach skandynawskich istnieje tradycja polegająca na tym, że ludzie młodzi powinni opuścić dom rodzinny i rozpocząć życie na własny rachunek. To właśnie wykazują dane dotyczące Danii i Finlandii. W Czechach, sytuacja wydaje się mieć charakter „pośredni” między Północą i Południem. To samo dotyczy Słowacji i trzech krajów bałtyckich, natomiast w przypadku Węgier i Polski, odnotowane poziomy są podobnie niskie, jak we Włoszech. Najniższy poziom odnotowano w Rumunii.

Porównanie młodych mężczyzn i kobiet ujawnia, że odsetek mężczyzn mieszkających samotnie jest wyższy. Spostrzeżenie to dotyczy całej Europy. W niektórych krajach różnice są niewielkie, szczególnie tam, gdzie odnotowany poziom jest bardzo niski. Jedynym wyjątkiem jest Francja: wysokie poziomy liczby osób mieszkających samotnie nie różnią się od siebie znacząco między obiema płciami.

Przeważającą liczbę młodych mężczyzn mieszkających samotnie nad młodymi kobietami można postrzegać, jako wyznacznik odmienności płci. Jest to kwestia dodatkowych badań, w jakim stopniu różnica ta ujawnia rodzaj braku równości między płciami.

Samotne zamieszkiwanie w wieku podeszłym jest również właściwością wszystkich krajów europejskich. Przewaga tego rodzaju mieszkania wśród kobiet jest wyraźna. Jest to wynik dłuższego życia kobiet, tzn. wiele kobiet w wieku podeszłym, wdów, mieszka samotnie. Ich odsetek jest znaczny, a w grupie w wieku podeszłym niejednokrotnie przekracza 50%. Odsetek ten spada w wieku bardzo podeszłym, kiedy kobiety wymagają opieki osób trzecich, czy to członków rodziny czy pracowników opieki socjalnej.

Podsumowując, jednoosobowe gospodarstwa domowe są zjawiskiem powszechnym wśród osób młodych i w wieku podeszłym, a także wśród osób młodych z krajów Europy Północnej, gdzie istnieje silna tradycja do wczesnego opuszczania domu rodzinnego. Nie jest to zjawisko tak powszechne wśród ludzi młodych w Europie Południowej i w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

5. Wnioski

Demografowie szeroko badali rodzinę posługując się danymi poziomu mikro. Małżeństwo, konkubinaty, rozpad związku i rekonstrukcja, zakładanie rodziny i rozpad, wzorce zamieszkiwania to tylko niektóre z głównych tematów badań. Tego rodzaju badania to, co do zasady, analiza zdarzeń i czasu trwania między zdarzeniami sekwencyjnymi. Na poziomie makro, zdarzenia i czas ich trwania można badać przy użyciu danych zbiorczych pozyskanych ze spisów ludności, statystyk demograficznych i zakrojonych na szeroką skalę badań ankietowych. Jest to słaby punkt danych poziomu makro. Są one o wiele bardziej użyteczne w przypadku konieczności zobrazowania rodziny i jej składu, które mają stanowić główne właściwości całej ludności danego kraju. Portret rodziny na poziomie makro, stworzony w ten sposób, przynosi informacje w sprawie następstw *wszystkich* tendencji demograficznych. Zatem, badania rodziny na poziomie makro mogą uzupełniać ustalenia analityczne na poziomie mikro, oferując syntetyczną wiedzę na temat rodziny, składu rodziny i członków rodziny. Wadą danych poziomu makro jest fakt, że opisują one skutek *netto* wszystkich istotnych tendencji demograficznych, a zatem ustalenia poczynione na ich podstawie należy interpretować z dużą ostrożnością.

Niniejsze sprawozdanie przedstawia podejście do takiej syntezy. Daje opisowy portret syntetyczny rodziny europejskiej odnotowany na początku XXI wieku. Wykorzystuje informacje pozyskane w oparciu o dane ze spisu ludności oraz dane poziomu makro, zebrane przez Eurostat. Badanie było możliwe dzięki unikalnym informacjom przedłożonym przez instytuty statystyczne krajów europejskich, informacji porównywalnych niemal w całości.

Warunkiem koniecznym porównywalności informacji jest wykorzystanie ujednoliconych, statystycznych definicji rodziny. Powyższe osiągnięto przed spisem ludności z 2000 r. Definicja przyjęta na szczeblu międzynarodowym oferuje możliwość szerszego postrzegania rodziny w porównaniu do starszych i bardziej tradycyjnych definicji. Zgodnie ze wskazaną definicją, istnieją trzy, podstawowe formy składu rodziny: rodzina pełna, składająca się z dwóch osób dorosłych plus jednego lub większej liczby dzieci; związek dwojga dorosłych mieszkających bezdzietnie oraz samotny rodzic z jednym lub większą liczbą dzieci. Ten aktualny przegląd rodziny poszerza jej bardziej tradycyjny obraz, w którym dla potrzeb zdefiniowania stosunków w rodzinie opartej na tradycyjnym małżeństwie, konieczne było posiadanie przynajmniej jednego dziecka.

Obecna definicja rodziny jest bliższa rzeczywistości. Uwzględni ona parę w wieku podeszłym mieszkającą z dzieckiem mającym partnera. Osoby w wieku podeszłym całe życie mieszkały w rodzinie. Czy możemy je przekonać, że nie mieszkają już w rodzinie, ponieważ ich dziecko ma partnera? Inny przykład – czy można uznać, że bezdzietna para nie jest rodziną? Przykłady te obrazują parę, która według obecnej definicji, stanowi rodzinę bezdzietną. Bez wątpienia, definicja charakteryzuje się pewnymi brakami, w szczególności odnoszącymi się do bezdzietnych par konkubenckich, ponieważ sam „konkubinaty” jest trudny do zdefiniowania. Czy studenci żyjący w konkubinacie przez jeden semestr stanowią rodzinę?

Rozszerzona definicja rodziny jest korzystna również dlatego, że uwzględnia formy związków, które odnoszą się bezpośrednio do określonego etapu zakładania rodziny. Demografowie raczej nie pominą w

badaniach poziomu mikro studentów żyjących w konkubinacie, a to dlatego, że oczekuje się, iż taki związek może się przekształcić w małżeństwo lub powiększyć się o dziecko. Szersze rozumienie rodziny powoduje większą dynamikę jej cyklu życia oraz w większym stopniu komplikują cykl jej życia, ale jednocześnie bardziej przewidywalnym.

Niniejsze badanie krótko ilustruje główne formy rodziny, które można tworzyć w oparciu o przyjętą, rozszerzoną definicję rodziny. Ponadto, uwzględnia szczególne formy pozarodzinne, to znaczy jednoosobowe gospodarstwa domowe, będące uzupełnieniem rodziny. Mimo zwięzłości, wyniki sugerują, że aktualna definicja rodziny pasuje do badania ogólnego skutku, jaki różnorodność tendencji demograficznych wywiera na zmiany w rodzinie.

Warte podkreślenia jest to, że w tym przypadku omawiana jest statystyczna definicja rodziny. Jeżeli chodzi o zagadnienia polityczne, społeczne, kulturowe czy ekonomiczne, ustanawia się różnorodne definicje prawne. Konwergencja definicji statystycznych i prawnych jest kwestią wymagającą omówienia.

Dalsza zmiana definicji rodziny nie jest prawdopodobna, przynajmniej w najbliższej przyszłości. Dane pozyskane ze spisów ludności mają jeszcze bardziej szczegółowy charakter, a rejestry ludności poszerzają je w taki czy inny sposób. Wykonalne staje się wykorzystanie danych poziomu mikro w odniesieniu do całej populacji, nawet krajów europejskich. W tym trendzie rozwoju, za istotne uważa się utrzymanie danych dotyczących osób w połączeniu z relacjami w rodzinie, tzn. połączenia osób należących do jednej i tej samej rodziny. W takim przypadku, użytkownik może wyrazić wolę wybrania definicji rodziny według własnego uznania, zgodnie z wymogami danego badania.

Zmiany w rodzinie na poziomie makro można zmierzyć na dwa sposoby: z perspektywy rodziny i z perspektywy jej członków. Pierwsza niesie informacje dotyczące liczby, wielkości i składu rodzin. Ponieważ jej zróżnicowanie pod względem wieku, płci i innych właściwości demograficznych jest trudne, trudno również wyznaczyć skutek odrębnych tendencji demograficznych, specyficznych dla tych wskaźników demograficznych. Jeżeli chodzi o gospodarstwa domowe, naukowcy badający ludność niejednokrotnie korzystają z właściwości demograficznych głowy gospodarstwa domowego, jako odnoszące się do całej jednostki gospodarstwa domowego. Takie samo podejście mogłoby być właściwe dla rodziny – temat ten wymaga dalszych badań.

Wyniki oparte na rodzinie wykazują istotne zmiany. Porównanie danych ze spisów ludności z 1990 i 2000 r. ujawniło wymienione poniżej, główne tendencje odnotowywane w Europie, o ile dotyczą one krajów dysponujących danymi w tej sprawie:

1. Średnia wielkość rodziny w Europie zmalała. Ten spadek był szczególnie silny w Europie Południowej. Wraz z nim, pojawił się spadek odsetka ludności żyjącej w rodzinach, głównie z uwagi na wzrost odsetka jednoosobowych gospodarstw domowych. Ostatni ze wzorców zamieszkiwania zyskuje na ważności i nie należy go pomijać w badaniu rodziny, bez względu na wiek, płeć i inne właściwości dowolnych członków rodziny.
2. Odsetek pełnych rodzin spadł, z wyjątkiem dwóch krajów skandynawskich. Około 2000 r. kohabitacja nie jest tak powszechną formą rodziny, jak można byłoby przypuszczać w oparciu o badania jej poświęcone. Nawet w krajach skandynawskich, w których przeważa, stanowi 20% wszystkich form rodziny, to jest koło trzykrotnie mniej, niż związki małżeńskie. Odsetek samotnych matek wzrósł, ale nie dotyczy to odsetka samotnych ojców. Ogólnie, samotne ojcostwo jest statystycznie niemal równoważne samotnemu macierzyństwu.
3. Jeżeli chodzi o rodziny z dziećmi, odnotowuje się spadek odsetka rodzin z 3 i większą liczbą dzieci, głównie na korzyść rodzin z 1 dzieckiem. Liczba tych ostatnich dramatycznie wzrosła w Europie Południowej; około 2000 r. przeważa na południu i środkowym wschodzie Europy. Odsetek rodzin bezdzietnych wzrósł wszędzie, z wyjątkiem Danii. Pozostaje wysoki w Danii, Finlandii, Niemczech i Wielkiej Brytanii, a bardzo niski w Europie Południowej i Środkowo-Wschodniej. Zmienność tego odsetka w Europie wiąże się z liczbą bezdzietnych młodych par, a także liczbą dorosłych w wieku podeszłym, których dzieci mają własne rodziny lub opuściły dom rodziny.
4. W poszczególnych krajach obserwuje się istotną różnicę w liczbie osób mieszkających przynajmniej z jedną osobą niebędącą członkiem rodziny. Samotni rodzice o wiele chętniej mieszkają z osobą niebędącą członkiem rodziny, niż pary. Ogólnie, obserwuje się tendencję do spadku odsetka rodzin mieszkających z osobami niebędącymi członkami rodziny, w szczególności rodzin samotnych rodziców.

Pomiary oparte na jednostkach w rodzinie uzupełniają portret rodziny u progu nowego milenium:

1. Zależny od wieku rozkład osób żyjących w związku małżeńskim i konkubinacie z dziećmi jest jednolity w całej Europie; szczególne właściwości wykazuje w odniesieniu do osób mieszkających bezdzietnie. W szczególności, odnotowujemy przewagę dwutorowego rozkładu wieku, który najprawdopodob-

niej jest wynikiem składu dwóch wzorców: jeden dotyczy młodych dorosłych, drugi zaś osób w wieku podeszłym. Rozkład wieku samotnych rodziców mieści się w szerokim przedziale wiekowym. Samotne macierzyństwo, dominująca forma samotnego rodzicielstwa, jest zatem długotrwałym statusem rodziny.

2. Dane wskazują, że w okolicach 35 roku życia, niemal w całej Europie, dobiega końca etap zakładania rodziny. Wiek ten właściwie definiuje „młode rodziny”. Do 35 roku życia, częstszą formą jest kohabitacja. Zatem, w Europie Północnej odsetek mężczyzn żyjących w konkubinacie wynosi między 40 i 50% wszystkich mężczyzn żyjących w rodzinie, przy czym odsetek ten jest niemal równy lub nawet wyższy niż par pozostających w związku małżeńskim. Odsetek konkubentów w młodym wieku z dziećmi względem bezdzietnych związków konkubenckich istotnie różni się w Europie. W związku z tym, dla potrzeb podsumowania liczby związków konkubenckich osób w wieku młodych, studium przypadku może być mylące z uwagi na fakt, iż wniosków z nich wypływających nie można uznać za wiążące dla innego kraju.
3. Dzieci w rodzinie. Prezentowane w niniejszym opracowaniu dane pokazują, że w rodzinie jest mniej dzieci płci żeńskiej niż męskiej. Z jednej strony wiąże się to z wyższym odsetkiem urodzonych niemowląt płci męskiej, z drugiej zaś, wcześniejszego wejścia w związek dzieci płci żeńskiej, które wcześniej opuściły dom rodzinny. Porównanie dzieci w wieku 0–4 i 10–15 lat wykazuje, że odsetek dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w konkubinacie spada na korzyść dzieci mieszkających z rodzicami żyjącymi w związku małżeńskim, a także z samotnymi rodzicami. Kohabitacja jawi się, jako niestabilna forma związku i posiadania dzieci, przy czym część tej niestabilności można przypisać jego przekształcaniu się w małżeństwo. Jeżeli chodzi o liczbę dzieci w rodzinie, związek małżeński staje się bardziej stabilną formą rodziny w przypadku posiadania dwojga dzieci w porównaniu do związku małżeńskiego posiadającego jedno dziecko, przy czym związki rekonstruowane znoszą ten wniosek w przypadku 3 dzieci.
4. Wreszcie, dane dotyczące jednoosobowych gospodarstw domowych ilustrują większy odsetek mężczyzn wśród młodych dorosłych, natomiast w grupie dorosłych w wieku podeszłym przeważają kobiety. Ten rodzaj gospodarstw domowych w Europie wzrasta.

Portret statystyczny rodziny ujawnia wiele problemów istotnych dla decydentów. Wystarczy wspomnieć zaledwie o kilku: spadek liczby i wielkości rodziny może mieć bezpośredni wpływ na zróżnicowane rynki i dotyczącą ich politykę, na przykład na rynki i politykę mieszkaniową. W związku ze zwykłą liczbą jednoosobowych gospodarstw domowych można zaobserwować odwrotny skutek.

Niezwykle ciekawy jest płciowy wymiar samotnego ojcostwa i jednoosobowego gospodarstwa domowego. Można je postrzegać, jako problem polityki dotyczącej płci. Samotne macierzyństwo niemal 10-krotnie przewyższa samotne ojcostwo. Ta różnica może być niekorzystna zarówno dla mężczyzn, którzy nie mieszkają ze swoim dzieckiem, jak i kobiet, które niejednokrotnie nie są w stanie zapewnić bytu sobie i dziecku. Analogicznie, młode osoby dorosłe mieszkające samotnie to w większości mężczyźni, natomiast wśród osób dorosłych w wieku podeszłym przeważają kobiety.

Ten krótki rys statystyczny różnych form rodziny wykazuje, że nie należy ich rozpatrywać łącznie. Weźmy na przykład jednoosobowe gospodarstwa domowe, mimo, iż nie są one rodziną. Jest to grupa określana, jako ryzykowna z punktu widzenia spójności społecznej i ubóstwa (Avramov, 2002). Młode osoby dorosłe są w stanie utrzymać odrębne gospodarstwo domowe pod warunkiem, że osiągają one wsparcie finansowe; trudno je uznać za grupę ryzykowną pod względem ubóstwa. Na przeciwnym biegunie znajdują się samotne osoby w podeszłym wieku, ponieważ wymagają one wsparcia zewnętrznego i opieki (Avramov, 2002; patrz również Schoenmaeckerowie, 2004). W obu przypadkach występuje brak równości płci na korzyść mężczyzn.

Zagadnienia polityczne zmieniają się zazwyczaj w odniesieniu do perspektywy średnio- i długoterminowej. Poszczególne formy rodziny odznaczają się różnorodną dynamiką. O ile związki małżeńskie są na ogół długotrwałe, bardziej niestabilne są związki konkubenckie. Związki konkubenckie z dziećmi są podstawowym źródłem samotnego rodzicielstwa.

Ostatnim spostrzeżeniem dotyczącym zagadnień związanych z konstruowaniem polityki jest fakt, iż Europa nie jest w całości spójna w kategoriach form i zmian zachodzących w rodzinie. Pokazane zostało, że istnieje kilka różnic między regionami Europy. Z jednej strony, kraje skandynawskie, z drugiej Europa Południowa i Środkowo-Wschodnia. Różnice zachodzące w rodzinie są wynikiem głęboko zakorzenionych właściwości tradycyjnych i kulturowych, które należy uwzględnić w konstruowaniu polityki. To, co odgrywa istotną rolę w przypadku jednego kraju może być niewłaściwe dla innego.

Bibliografia:

- Avramov, D. 2002. *People, demography, and social exclusion*. Population Series No. 37, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Billari F., D. Philipov, P. Baizán. 2001. Leaving home in Europe: the experience of cohorts born around 1960. *International Journal of Population Geography* 7(5):339-356.
- Billari F., H.-P. Kohler. 2004. Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, Vol. 58, No. 2, pp.161–176.
- Burch T., K. Wachter, J. Bongaarts (editors). 1997. *Family Demography (International Studies in Demography)*. Oxford University Press.
- Cherlin A. 2003. Family Demography. In: *Encyclopedia of population*, Demeny P., J. McNicoll (eds.)
- Demeny P., J. McNicoll. 2003. *Encyclopedia of Population*. McMillan Reference USA; Thomson and Gale.
- Fuernkranz-Prskawietz A., A. Vikat, D. Philipov, H. Englehardt. 2003. Pathways to step-family formation in Europe: results from the Fertility and Family Surveys. *Demographic Research* Vol. 5–8, Internet site: <http://www.demographic-research.org/>.
- Hajnal J. 1965. European marriage pattern in perspective. In G.D.V. Eversley and D.E.Eversley (editors), *Population in History: Essays in Historical Demography*. Chicago, IL. Aldine, pp.101–143.
- Keilman N. 2003. Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe. Population Series No. 43, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Kohler H.-P, F. Billari and J. A. Ortega. 2002. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4): 641–681.
- Kotzamanis B., G. Cantisani, A. Dekker, D. Logiadu-Didika, M.-N. Duquenne, A. Castori. 2003. *Documentation of the 2000 Round of Population and Housing Censuses in the EU, EFTA and Candidate Countries*. Prepared on behalf of Eurostat, Laboratory of Demographic and Social Analysis, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly, Pedion Areos, 38334 Volos, Greece.
- Kuijsten A. 1986. *Advances in Family Demography*. Publications of the NIDI/CBGS, Vol. 14, The Hague, Brussels.
- Philipov D. and J. Dorbritz. 2003. *Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe*. Population Studies, No. 39. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Pinnelli A., H.-J. Nowotny, and B. Fux. 2001. Fertility and new types of households and family formation in Europe. Population Studies, No. 35, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Pullum T. 2003. Family life cycle. In: *Encyclopedia of Population*, Demeny P., J. McNicoll (eds.)
- Ruggles S. and S. Brower. 2003. Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. *Population and Development Review*, Vol. 29, No. 1, pp.73–102.
- Schoenmaeckers R. 2004. Demographic characteristics of the oldest old. Volume 2. Population Studies, No. 47. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Todisco, E. 1997. La famiglia immigrata come fattore di integrazione. Il caso di Guidonia (Roma). *Studi Emigrazione*, XXXIV, No. 126:285–309.
- United Nations and Eurostat. 1998. *Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region*. United Nations Economic Commission for Europe and the Statistical Office of the European Communities. Economic Commission for Europe, Statistical Standards and Studies, No. 49.
- Vallin J. and F. Mesle; T. Valkonen. 2001. *Trends in mortality and differential mortality*. Population Studies, No. 36. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- van Imhoff E., A. Kuijsten, P. Hooimeijer, L. van Wissen, editors. 1995. *Household Demography and Household Modeling*. Plenum Press, New York and London.

**IV. ZMIENIAJĄCE SIĘ WZORCE FORMOWANIA
RODZINY W EUROPIE
PRZEJŚCIE DO RODZICIELSTWA W SPOŁECZEŃSTWACH
EUROPEJSKICH – Francesco C. Billari
Changing family formations in Europe. The transition to parenthood
in European Societies**

EPC (2005) S1.2

Strasburg, styczeń 2005 r.

Europejska Konferencja Ludnościowa 2005 r.

Wyzwania Demograficzne dla Spójności Społecznej (Social Cohesion)

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez Europejski Komitet ds. Ludności we współpracy ze Zgromadzeniem Parlamentarnym i Kongresem Organów Lokalnych i Regionalnych Władz Rady Europy

**Hemicycle, Palais de l'Europe,
7-8 kwietnia 2005 r.**

Sesja 1

Zmieniające się wzorce formowania rodziny w Europie

Przejście do rodzicielstwa w społeczeństwach europejskich

Francesco C. Billari

SPIS TREŚCI

Streszczenie	91
1. Wstęp	92
2. Aktualne zmiany w przejściu do rodzicielstwa	94
2.1. Zostać rodzicem w Europie – odkładany w czasie i bardziej indywidualny wybór	94
2.2. Być rodzicem, czy pozostać bezdzietnym?	99
2.3. Liczba dzieci	104
3. Trajektorie współzależne – zmieniające się współzależności rodzicielstwa	107
3.1. Rodzicielstwo w kontekście zmieniających się „związków europejskich”	108
3.2. Macierzyństwo, studia i praca: zagadnienie (nie)kompatybilności	111
4. Instytucjonalny kontekst rodzicielstwa	113
4.1. Rola długoterminowych różnic kulturowych i zmiany ideologicznej	113
4.2. Systemy opieki społecznej, czynniki polityczne, trendy gospodarcze	116
5. Następstwa rodzicielstwa dla jednostek i rodzin – współzależności mikro–makro	122
6. Podsumowanie i uwagi kończące	124
Podziękowania	126
Bibliografia	126

Streszczenie

Bycie rodzicem, a co za tym idzie wybory dotyczące dzietności, mają dalekosiężne znaczenie zarówno dla zmian w rodzinie na poziomie społeczeństwa, jak i dla społeczeństwa jako ogółu. Pojawienie się w ostatnich dwóch dziesięcioleciach w Europie bardzo niskich poziomów dzietności (poniżej 1,5 dziecka na parę) i najniższych poziomów dzietności (poniżej 1,3 dziecka na parę), jest wynikiem decyzji podejmowanych przez jednostki i pary w okresie, który możemy określić mianem *przechodzenia do rodzicielstwa*.

Wśród czynników wyznaczających *tendencje przechodzenia do rodzicielstwa*, wymienić należy trzy zagadnienia. Po pierwsze, *odkładanie w czasie momentu zostania rodzicem* (lub wieku w momencie urodzenia pierwszego dziecka). Dzisiaj, Europejczycy zostają rodzicami o wiele później niż w przeszłości. W świetle zmian demograficznych, znanych jako „Drugie przejście demograficzne”, upowszechniło się odkładanie w czasie wyborów trudno odwracalnych (takich, jak rodzicielstwo). Niektórzy autorzy, do oznaczenia opóźnienia w czasie rodzicielstwa, które wydaje się nieodwracalne, posługują się pojęciem „odłożone przejście”. W 1980 r., jedynie w kilku krajach średni wiek kobiet w momencie urodzenia pierwszego dziecka był wyższy niż 25 lat. Do roku 2000, w przynajmniej jednym przypadku, przełamano barierę przeciętnego wieku 30 lat w momencie urodzenia pierwszego dziecka, a kilka krajów zbliża się do tego wieku. Ponadto, obecnie są dowody na wzrastające zróżnicowanie ludności pod względem momentu zostania rodzicem – wzrastają różnice pomiędzy jednostkami. Drugi aspekt dotyczy *wzrostu bezdzietności, jako idealnego stylu życia*. Mimo iż w tym przypadku dyskusyjna jest dostępność danych i technik pomiarowych, możemy powiedzieć, że:

- 1) występują oczywiste różnice między krajami pod względem rodzicielstwa i bezdzietności – zostawanie rodzicem jest doświadczeniem niemal uniwersalnym w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, jednocześnie w innych krajach odnotowuje się wysoki odsetek osób bezdzietnych;
- 2) skłonności do zostania rodzicem są stosunkowo stabilne, z pewnymi istotnymi wyjątkami wykazującymi gwałtowny wzrost bezdzietności (niekiedy osiągającymi poziomy wyższe niż 20%, charakterystyczne dla kobiet urodzonych we wczesnych latach 1900). Uderzającą i zapewne nową cechą, jest pojawianie się w niektórych krajach Europy Zachodniej bezdzietności, jako idealnego stylu życia (w szczególności Austrii i Niemczech).

Trzecim zagadnieniem jest bardzo niska *dzietność*. Współczynnik dzietności jest najbardziej powszechnym, wskaźnikiem wykorzystywanym do badania dzietności, ale demografowie wykazali, że w momencie odkładania urodzenia (zwłaszcza urodzenia pierwszego dziecka), całkowita wartość współczynnika dzietności niedoszacowuje „rzeczywistych” postaw w dziedzinie dzietności. Jednakże kilka krajów już w tej chwili charakteryzuje poziom wskaźników kohortowych zbliżony do poziomu bardzo niskiej dzietności (1,5 dziecka na kobietę) – a wskaźników kohortowych nie dotyczą problemy pomiaru, a więc dzietność jest bardzo niska niezależnie od problemów z pomiarem poziomu płodności. Ponieważ ten sam poziom dzietności osiągany jest dla różnej kombinacji liczby posiadanych dzieci, w niektórych krajach rozkład liczby posiadanych dzieci wykazuje tendencję do „polaryzacji” między rodzicami posiadającymi dwoje lub więcej dzieci, a osobami bezdzietnymi; w pozostałych krajach, gdzie bezdzietność jest mniej powszechna, większość osób posiada jedno lub dwoje dzieci.

Rodzicielstwo jest ściśle *powiązane* z innymi wyborami podejmowanymi w cyklu życia jednostek i par. W szczególności, możemy mieć na myśli wybory dotyczące tworzenia i rozpadu związków z jednej strony oraz wyborów dotyczących edukacji i pracy z drugiej. Jeżeli chodzi o *związek między rodzicielstwem i postawami partnerskimi*, zmiany w ostatnich dziesięcioleciach zachodzące w krajach europejskich są ogromne. Odsetek urodzeń pozamałżeńskich wzrósł w ciągu ostatnich dwudziestu lat we wszystkich krajach.

Na początku nowego tysiąclecia, niemal we wszystkich krajach europejskich, odsetek urodzeń w wolnych związkach jest wyższy niż 10%, w niektórych z nich wyższy niż 50%. Ogólna zależność pomiędzy dynamiką zawieranych związków a dzietnością całkowitą również się zmienia, a korelacja wydaje się podążać wbrew ogólnym poglądom. W przeciwieństwie do tego, co było dwadzieścia lat temu, dzietność na początku nowego tysiąclecia jest wyższa w krajach charakteryzujących się

- a) wyższymi wartościami współczynnika rozwodów;
- b) wyższym odsetkiem urodzeń pozamałżeńskich;
- c) wyższym średnim wiekiem w momencie zawierania pierwszego związku małżeńskiego.

Równie ścisły jest *związek między rodzicielstwem, edukacją i pracą*. Obecnie we wszystkich społeczeństwach europejskich kobiety kształcą się dłużej, a często uzyskują wyższy poziom wykształcenia niż mężczyźni. Zazwyczaj przedłużenie kształcenia opóźnia przejście do macierzyństwa. W krajach umożliwiających godzenie edukacji z macierzyństwem, jednak związek ten jest luźniejszy. Ponadto, lepiej wykształcone kobiety muszą stawić czoła wyższym kosztom alternatywnym posiadania dziecka. Związek między pracą a dziećmi jest jednak bardziej złożony niż się wydaje *na pierwszy rzut*. Dla przykładu, ponownie w przeciwieństwie do tego, co miało miejsce dwadzieścia lat temu, dziećmi jest obecnie wyższa w krajach o wyższym udziale kobiet na rynku pracy. Umożliwienie łatwiejszego łączenia pracy (lub ewentualnie edukacji) z macierzyństwem jest zdecydowanie kluczowe dla uniknięcia bardzo niskich, a zwłaszcza najniższych poziomów dzietności.

Argumenty teoretyczne wykorzystywane do wyjaśnienia tendencji i różnic w przechodzeniu do rodzicielstwa można pogrupować w prosty sposób, według tego, czy kładą one nacisk na czynniki kulturowe czy na czynniki gospodarcze. Wyjaśnienia *kulturowe* koncentrują się z jednej strony na trwałych, długoterminowych i utrzymujących się różnicach kulturowych pomiędzy narodami (zwłaszcza dotyczącymi różnic między narodami); z drugiej zaś na „zmianie ideowej”, która miała miejsce w Europie w ostatnich dziesięcioleciach związanych z *drugim przejściem demograficznym*. Wyjaśnienia gospodarcze koncentrują się z jednej strony na instytucjach (np. system dobrobytu), jako ograniczających podejmowane wybory i umożliwiające godzenie rodzicielstwa z innymi postawami (ponownie, dotyczącymi głównie różnic); z drugiej zaś, tendencjach gospodarczych i zmianach w polityce, które mogą prowokować zmiany w przechodzeniu do rodzicielstwa. Dla wszystkich tych argumentów przedstawiane są dowody naukowe, chociaż aktualne informacje nie umożliwiają dokonania oceny względnej wagi czynników długoterminowych wobec krótkoterminowych, kulturowych wobec gospodarczych. Czynniki wywierające wpływ na wybory jednostek dotyczące dzietności współdziałają z okolicznościami na poziomie makro – mówiąc dokładniej, zostanie rodzicem ma różne *następstwa* w zależności od kontekstu krajowego. Dla przykładu, w krajach o słabszej sytuacji socjalnej, rodziny borykają się z wyższym ryzykiem popadnięcia w biedę z powodu urodzenia dziecka. Studentki zostające matkami borykają się z wyższym ryzykiem porzucenia kształcenia, jeżeli wsparcie ze strony państwa lub rodziny jest niewystarczające.

Można wnioskować o sytuacji *na przyszłość*, zakładając, że nie nastąpi żadna istotna zmiana. Po pierwsze, odkładanie rodzicielstwa w czasie jest nieodwracalne – rośnie liczba kobiet i mężczyzn zostających rodzicami w późniejszym okresie życia, niż w przeszłości. Po drugie, rośnie liczba kobiet i mężczyzn, którzy u schyłku wieku reprodukcyjnego nie zostaną rodzicami. Zatem, bardzo niska dzietność, poniżej 1,5 dziecka na kobietę, wydaje się utrzymać i prawdopodobnie nasili się w krajach o wysokiej bezdzietności. Po trzecie, brak *związku pomiędzy zawieraniem związków a rodzicielstwem* będzie się utrzymywać, wraz z dalszą ekspansją dzietności w wolnych związkach i dzietności w drugich związkach małżeńskich lub kohabitacjach. Po czwarte, sytuacja na rynku pracy i edukacja – również podlegające wpływowi szczególnych reform zachodzących w całej Europie – będzie nadal ograniczać dzietność, w zależności od (nie)kompatybilności z rodzicielstwem (a zwłaszcza macierzyństwem).

Dla badania tendencji, różnic, przyczyn, następstw i możliwych działań najważniejsza jest dostępność informacji. Przyszłe, użyteczne i istotne dla polityki badania w sprawie przechodzenia do rodzicielstwa w Europie wymagają *wzdlużnych i porównywalnych danych*.

1. Wstęp

W niektórych częściach Europy, istotne zmiany w przechodzeniu do rodzicielstwa rozpoczęły się już przed końcem lat 80-tych. W związku ze zmianami społecznymi i demograficznymi znanymi, jako wyznaczające „Drugie przejście demograficzne” (pojęcie stosowane przez Dirka van de Kaa i Rona Lesthaeghe¹, w niektórych krajach rośnie liczba osób i par zostających rodzicami w późniejszym wieku. Co więcej, coraz częściej odwróceniu ulega tradycyjna kolejność między małżeństwem a rodzicielstwem. Krótko mówiąc, niemal we wszystkich krajach europejskich, wzrost średniej wieku w momencie urodzenia pierw-

---

¹ Patrz np. referaty po seminarium Lesthaeghe i van de Kaa, 1986 lub van de Kaa, 1987. Aktualne prace, patrz np. Lesthaeghe i Surkyn, 2004 lub van de Kaa, 2004. Poglądy sceptyczne, patrz np. Cliquet (1992), Coleman (2004).

szego dziecka i wzrost dzietności w wolnych związkach kontynuowany był niemal bez zakłóceń. Bezdzietność stała się coraz bardziej akceptowana i rozpowszechniona, pomimo utrzymywania się istotnych różnic między krajami. Co dzieje się w Europie w *procesie przejścia do rodzicielstwa*² i tym, co otacza to kluczowe zdarzenie w cyklu życia? Dokument ten prezentuje wybrane odpowiedzi na te pytania i został po części zainspirowany wezwaniem ogłoszonym podczas Europejskiej Konferencji Ludnościowej z 1995 r., zorganizowanej przez EAPS (Europejskie Stowarzyszenie ds. Badań Ludnościowych). Podczas konferencji, w swoim dokumencie plenarnym „Zostać rodzicem w Europie” (Hobcraft i Kiernan, 1995), John Hobcraft i Kathleen Kiernan zwrócili uwagę badaczy na konieczność odniesienia badań na perspektywę wyjaśnienia ogromnych zmian, jakie pojawiły się w tym obszarze. Dziesięciolecie badań i informacji statystycznych umożliwia nam ponowne odniesienie się do tego zagadnienia, (choć niektóre problemy należy odłożyć na przyszłość).

Nawet, jeżeli drugie przejście demograficzne wiąże się z ogólnym dążeniem do wspólnego celu, upadek żelaznej kurtyny i początek lat 90., wyznaczyły przerwanie ciągłości ogólnych tendencji zmierzających ku odłożonej w czasie i niskiej dzietności. W 1993 r., Włochy i Hiszpania były pierwszymi krajami, które doświadczyły ogólnych wartości wskaźnika dzietności poniżej 1,3 (z wyjątkiem miast-państw, takich jak San Marino). Dla uproszczenia, możemy mówić o *niskich* poziomach dzietności wtedy, gdy dzietność kształtuje się poniżej 2,1 dziecka na kobietę (patrz np. Narody Zjednoczone, 2002). Możemy mówić o *bardzo niskiej* dzietności, jeżeli kształtuje się poniżej 1,5 dziecka na kobietę (patrz, np. Caldwell i Schindlmayr, 2003). Możemy mówić o *najniższej* dzietności, jeżeli dzietność kształtuje się poniżej 1,3 dziecka na kobietę (Kohler i inni, 2002). W niektórych krajach, odkładaniu przechodzenia do rodzicielstwa, które można postrzegać, jako część ogólnego odkładania w czasie przejścia, towarzyszyło ogólne odkładanie wszystkich zdarzeń demograficznych charakteryzujących przechodzenie do dorosłości (tzn. opuszczanie domu, zakładanie związku). Również w tym przypadku, powstało pojęcie *najpóźniejszego* przechodzenia do dorosłości (Billari i inni 2002). Najniższa dzietność stała się, zatem powszechna w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, przy czym najniższe wartości na początku 2000 r. osiągnęły np. Ukraina i Republika Czeska, poniżej 1,2 dziecka na kobietę.

Ponadto, pojawienie się najniższych poziomów dzietności wiąże się z istotnymi przesunięciami w powiązaniach między dzietnością i innymi, powiązаныmi zachowaniami na poziomie kraju (Billari i Kohler, 2004).

Niniejsze badanie analizuje – w kontekście europejskim – zmiany zachowań w przechodzeniu do rodzicielstwa i współzależności między rodzicielstwem i innymi, ściśle powiązаныmi zachowaniami, jak również głównymi czynnikami wyznaczającymi takie zmiany. Mówiąc dokładniej, rozdział 2 koncentruje się na badaniu zmian w czasie przechodzenia do rodzicielstwa w dążeniu do pozostania bezdzietnym oraz na ogólnej liczbie dzieci. Rozdział 3 koncentruje się na (zmieniających się) współzależnościach między przechodzeniem do rodzicielstwa, formowaniem i rozpadem związków, pracą i edukacją. Instytucjonalny kontekst rodzicielstwa omówiono w rozdziale 4, w tym także politykę i szeroko rozumiane czynniki kulturowe (takie jak wartości i postawy) kształtujące różnice między krajami europejskimi. Rozdział 5 dotyczy następstw rodzicielstwa dla dobrostanu jednostek i rodzin, oraz ich współzależności z otoczeniem. Podsumowanie przedstawiono w rozdziale 6³.

---

² Słowo „przejście” prowadzi prawdopodobnie do błędnych wykładni z uwagi na jego podwójne znaczenie demograficzne. Wyrażenie „przejście” jest wykorzystywane do denominowania podstawowych zmian demograficznych w społeczeństwie („przejście demograficzne”). Tego samego słowa „przejście” używa się również na poziomie mikro do wskazania głównych zmian w cyklu życia jednostek (tzn. przejście do dorosłości, przejście do rodzicielstwa, przejście na emeryturę). Jeżeli zachowamy tę terminologię dla potrzeb uniknięcia nieporozumień, odnosząc się do zmian na poziomie społecznym w każdym przypadku stosujemy pojęcie „przejście demograficzne” lub „odkładanie w czasie przejścia” oraz „przejście do...” w momencie odnoszenia się do zmian na poziomie jednostki czy rodziny.

³ Punktem odniesienia danych, a zatem i części dyskusji, jest kobieta. W większości przypadków, jest to konsekwencją tradycji w dziedzinie mierzenia dzietności i związanych z tym zachowań, a zatem koncentrowania się na kobietach w odniesieniu do poziomów ogólnych. Jednak na tyle, na ile to możliwe, powinniśmy podkreślić aspekty zależne od płci.

2. Aktualne zmiany w przejściu do rodzicielstwa

Przejście do rodzicielstwa i co za tym idzie wybory dotyczące dzietności mają dalekosiężne znaczenie zarówno dla zmian w rodzinie na poziomie społeczeństwa (patrz np. Keilman, 2003 i Philipov w tym tomie), jak i dla społeczeństwa jako ogółu (patrz np. Demeny, 2004). W przypadku każdej jednostki i pary, bycie rodzicem to kluczowa zmiana w życiu – od Międzynarodowej Konferencji w sprawie Praw Człowieka z 1968 r., która odbyła się w Teheranie – to, czy w ogóle oraz kiedy zostać rodzicem uznaje się za podstawowe prawo człowieka. Dla decyzji o zostaniu rodzicem, w kontekście społeczeństw europejskich, istotnych jest wiele aspektów, ale będziemy w stanie skoncentrować się jedynie na kilku wybranych. Po pierwsze, jest to zazwyczaj wspólna decyzja pary; w większości krajów europejskich, niemal wszystkie dzieci rodzą się w małżeństwach lub w związkach kohabitujących (Kiernan, 1999). Po drugie, jest to decyzja ściśle związana z innymi karierami realizowanymi w cyklu życia jednostki; studiowanie i posiadanie dzieci postrzega się zazwyczaj, jako trudne do pogodzenia decyzje, a praca ma niekorzystne i uwarunkowane silnie płcią powiązanie z przejściem do rodzicielstwa. Po trzecie, wiąże się z poważnymi następstwami, które mogą być popierane lub negowane przez system opieki społecznej. Po czwarte, jest to przejście nieodwracalne – kiedy zostaje się rodzicem, powstaje powiązanie z kolejnym pokoleniem oraz, biorąc pod uwagę bieżące poziomy umieralności, najprawdopodobniej towarzyszącym rodzicom przez całe życie. W kolejnych rozdziałach omówione zostaną różne aspekty dotyczące przejścia do rodzicielstwa. W tej części analizujemy dostępne informacje dotyczące przejścia do rodzicielstwa w Europie. Mówiąc dokładniej, koncentrujemy się na rozkładzie w czasie rodzicielstwa (rozdział 2.1); następnie opisujemy sytuację i zmiany dotyczące dążenia do pozostania bezdzietnym (rozdział 2.2) i ogólną liczbę dzieci (rozdział 2.3). Jak zwykle, w analizie danych dotyczących dzietności, koncentrujemy się wyłącznie na kobietach (pomimo to tendencje i różnice przez nas ustalone wydają się być podobne dla mężczyzn).

2.1. Bycie rodzicem w Europie – odkładany w czasie i bardziej indywidualny wybór

Obecnie Europejczycy zostają rodzicami później w cyklu swojego życia, niż to miało miejsce w przeszłości. Tendencję tą można umieścić w ogólnym kierunku *drugiego przejścia demograficznego*, wiążąc z odkładaniem w czasie wszystkich nieodwracalnych wyborów, które może być spowodowane różnymi przyczynami, ale trwa bez względu na czynniki początkowe (Kohler i inni, 2002). Tablica 1 ilustruje, że w ciągu dwóch dekad, średni wiek w momencie przejścia do macierzyństwa wzrósł we wszystkich krajach europejskich, bez wyjątku. W 1980 r., tylko sześć krajów (Finlandia, Francja, Niemcy, Holandia, Szwecja i Szwajcaria) wykazywały średni wiek kobiety w momencie urodzenia pierwszego dziecka wyższy niż 25 lat. Szwajcaria uplasowała się na ostatnim miejscu z wiekiem 26,3 lat. Dwadzieścia lat później nie było w Europie Zachodniej kraju, w którym wiek w momencie przejścia do macierzyństwa był niższy niż 25 lat. Bariery psychologiczną 30 lat przełamano w San Marino, a zarówno w Hiszpanii, jak i w Wielkiej Brytanii, występowały poziomy wieku, przekraczające 29 lat.

Odkładanie rodzicielstwa wpłynęło również na zmiany w klasyfikacji krajów europejskich, mimo iż kraje Europy Środkowej i Wschodniej utrzymały wcześniejszy wiek macierzyństwa, zgodnie z tradycyjnym podziałem między Zachodnim i Wschodnim wzorcem demograficznym w Europie, wyznaczonym przez Hajnała (1965). Analizę według terminu (rok referencyjny), odzwierciedlającą teoretyczną postawę syntetycznej kohorty kobiet, można uzupełnić analizą kohortową odzwierciedlającą faktyczne postawy „rzeczywistych” kobiet. Wykres 1 przedstawia analizę kohortową wykazując ogólną tendencję do odkładania w czasie, przy czym kohortą odniesienia, startową jest odkładanie macierzyństwa obserwowane w Europie Zachodniej.

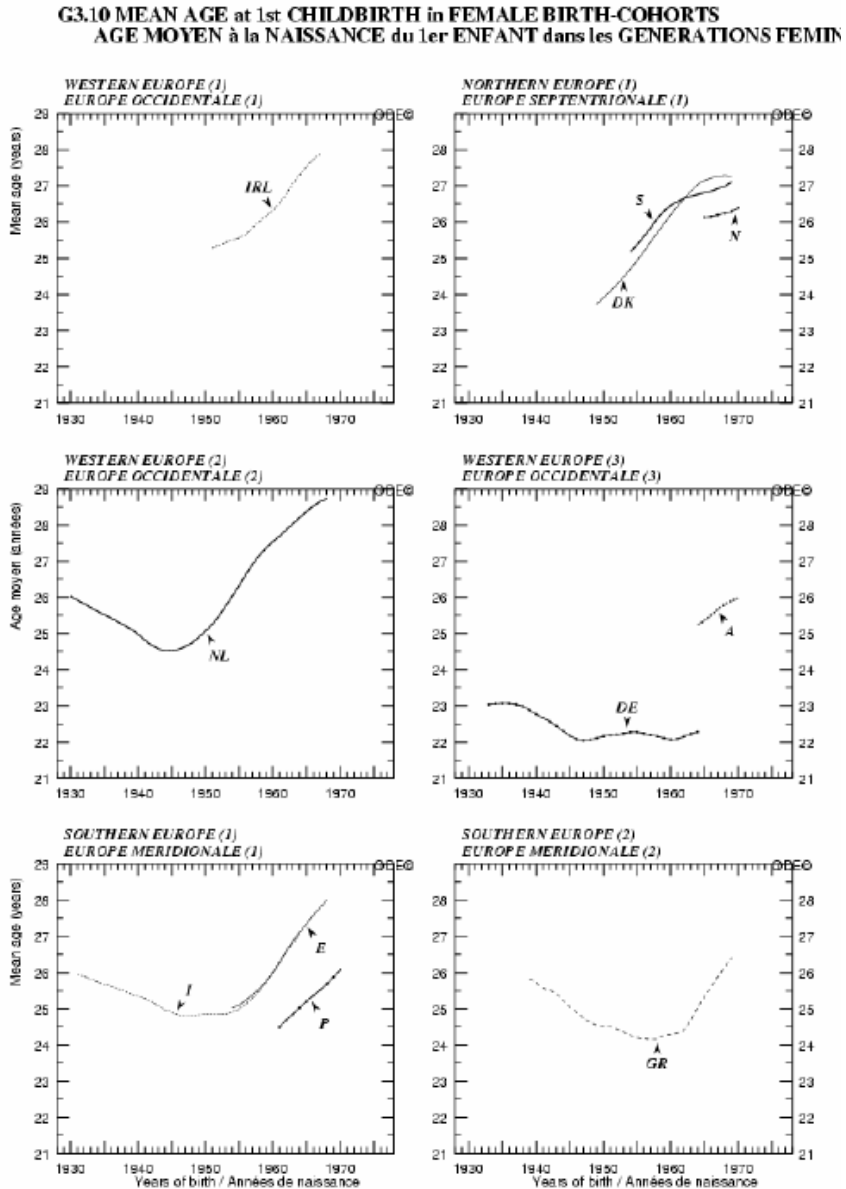
Tablica 1. Średni wiek kobiet w momencie urodzenia pierwszego dziecka

K r a j e	1980	1990	2000	2003	Typ danych
Armenia	22,1	22,8	23,0	22,4	B
Austria	...	25,0	26,4	26,9	B
Azerbejdżan	...	...	24,7	...	B
Białoruś	...	22,9	23,4	23,6	B
Belgia	24,7	26,4	...	...	M
Bośnia i Hercegowina	23,3	23,6	...	...	B
Bułgaria	21,9	22,2	23,5	24,3	B
Chorwacja	23,4	24,1	25,5	26,1	B
Cypr	23,8	24,7	26,2	26,9	B
Czechy	22,4	22,5	25,0	25,9	B
Dania	24,6	26,4	27,7	...	B
Estonia	23,2	22,9	24,0	...	B
Finlandia	...	26,5	27,4	27,9	B
Francja	25,0	27,0	27,9	...	M/B
Gruzja	23,5	23,7	24,2	24,7	B
Niemcy	25,0	26,6	28,2	...	M
RFN przed połączeniem była NRD	25,5	27,0	...	...	M
	23,5	24,6	...	...	M
Grecja	24,1	25,5	27,5	...	B
Węgry	22,4	23,1	25,1	26,1	B
Islandia	21,9	24,0	25,5	26,0	B
Irlandia	25,5	26,6	27,6	28,2	B
Włochy	25,0	26,9	...	...	B
Łotwa	22,9	23,0	24,4	24,9	B
Litwa	23,8	23,2	23,9	24,5	B
Luksemburg	25,5	...	28,4	28,7	M
Mołdawia	...	...	...	22,7	B
Holandia	25,7	27,6	28,6	...	B
Norwegia	...	25,6	26,9	27,9	B
Polska	23,4	23,3	24,5	24,9	B
Portugalia	24,0	24,9	26,5	...	B
Rumunia	22,5	22,7	23,6	24,3	B
Rosja	23,0	22,6	...	...	B
San Marino	24,1	26,7	30,2	...	B
Serbia i Czarnogóra	23,2	23,9	25,0	...	B
Słowacja	22,7	22,6	24,2	24,9	B
Słowenia	22,9	23,7	26,5	27,3	B
Hiszpania	25,0	26,8	29,1	...	B
Szwecja	25,3	26,3	27,9	28,5	B
Szwajcaria	26,3	27,6	28,7	29,1	M
Macedonia	23,2	23,4	24,3	24,7	B
Turcja	20,8	...	...	...	B
Wielka Brytania (Anglia i Walia)	24,7	25,5	26,5	26,9	B

Uwaga: dane dotyczą kolejności biologicznych urodzeń (B) lub kolejności urodzeń w aktualnym związku małżeńskim (M).

Źródło: Rada Europy (2005 r.).

Wykres 1. Średni wiek kobiet w momencie urodzenia pierwszego dziecka według kohorty urodzeniowej kobiety

Opis wykresu 1

Mean age (years) – wiek średni (w latach)

Western Europe – Europa Zachodnia

Northern Europe – Europa Północna

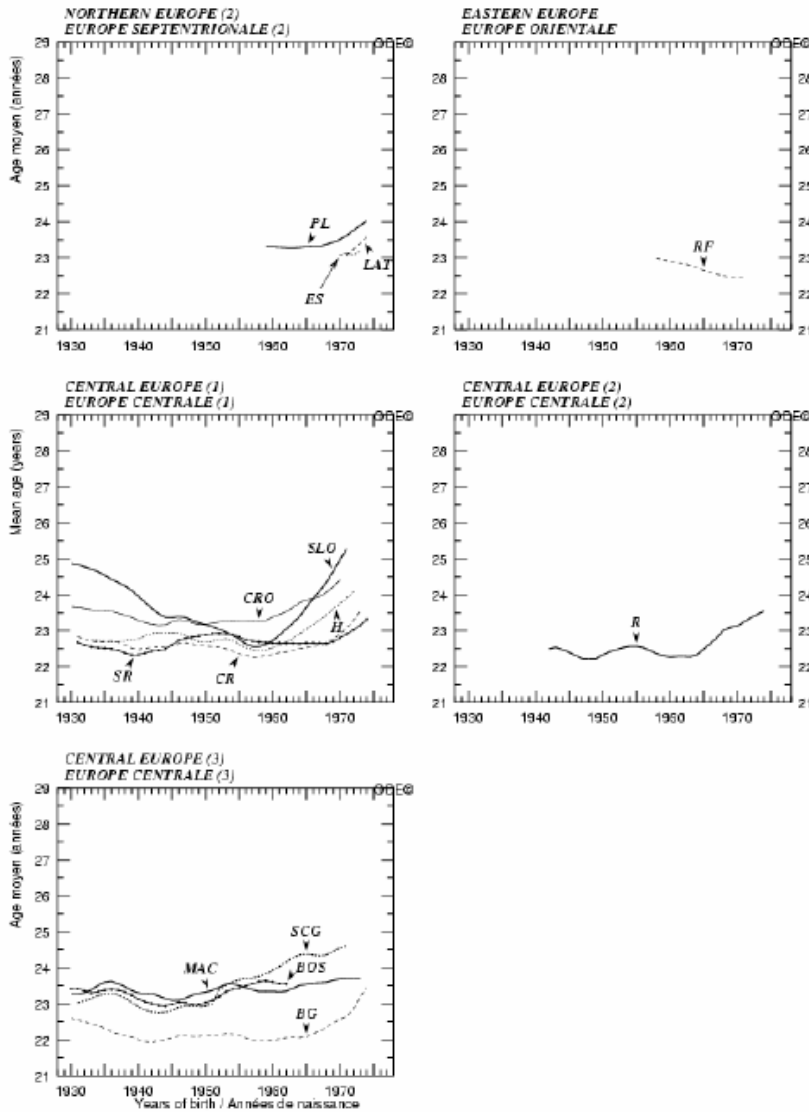
Southern Europe – Europa Południowa

Years of birth – lata urodzenia

Źródło: Rada Europy (2005 r.).

Wykres 1. Średni wiek kobiet w momencie urodzenia pierwszego dziecka według kohorty urodzeniowej kobiety (dok.)

G3.10 (continued) MEAN AGE at 1st CHILDBIRTH in FEMALE BIRTH-COHORTS
AGE MOYEN à la NAISSANCE du 1er ENFANT dans les GENERATIONS FEMINE

Opis wykresu 1

Mean age (years) – wiek średni (w latach)
 Eastern Europe – Europa Wschodnia
 Central Europe – Europa Środkowa
 Northern Europe – Europa Północna
 Years of birth – lata urodzenia

Tablica 2. Zmienność w rozkładzie w czasie pierwszych urodzeń (kobiety), 1980–2000.

K r a j e	1980	1990	2000
Austria	...	6,3	7,1
Czechy	4,1	4,2	5,5
Dania	5,3	5,6	...
Finlandia	...	6,2	7,0
Niemcy (RFN przed połączeniem)	6,2	6,5	...
Węgry	5,0	4,9	6,5
Irlandia	...	7,2	9,0
Włochy	6,1	6,3	...
Litwa	4,5	4,5	5,4
Holandia	5,0	5,9	6,2
Polska	4,4	4,4	5,4
Portugalia	...	6,1	7,3
Rumunia	...	4,8	6,4
Słowacja	4,2	4,3	5,7
Hiszpania	5,7	6,2	6,4
Szwecja	6,0	6,4	6,6
Wielka Brytania (Anglia i Walia)	6,5	7,8	9,4

Uwaga: wskaźnik zmienności jest określony przez rozstęp ćwiartkowy (liczba lat pomiędzy wiekiem, w którym 25% kobiet urodziło pierwsze dziecko a wiekiem, w którym 75% urodziło pierwsze dziecko).

Źródło: Sobotka (2004).

Analiza tendencji przejścia do rodzicielstwa w średnim wieku może zawierać istotne zmiany w sposobie, w jaki Europejczycy doświadczają tego przejścia. Mówiąc dokładniej, mogą występować tendencje i różnice w zmienności tego wieku. Siły odgrywające tu rolę mogą dążyć w dwóch różnych kierunkach. Zaczynamy od tego, że istnieje dość silnie ustalony limit wieku, w którym, z biologicznego punktu widzenia, istnieje możliwość zostania matką oraz że technologie wspomaganie rozrodu mogą obecnie odegrać jedynie ograniczoną rolę, przedłużaniu tego limitu wieku (Leridon, 2004). Z jednej strony, kobiety mogą odsuwać moment dzietności na coraz późniejszy wiek. Dla przykładu, modele ekonomiczne rozkładu w czasie posiadania dziecka (np. Happel i inni, 1984; Gustafsson, 2001) wykazały, że odkładanie urodzenia dziecka do (założonego) limitu biologicznego może być uzasadnione z ekonomicznego punktu widzenia. W tym przypadku oczekiwać należy spadku zmienności wieku macierzyństwa i *kompresji* dzietności; innymi słowy, jeżeli tak się stanie, wiele kobiet będzie odkładać moment posiadania dziecka do wieku coraz bardziej zbliżonego do limitu biologicznego, a zatem posiadać dzieci w wąskim zakresie wieku. Z drugiej strony, w kontekście *drugiego przejścia demograficznego* normy społeczne uznaje się za w mniejszym stopniu regulujące wybory w cyklu życia jednostki niż to miało miejsce w przeszłości. Tempo przechodzenia do macierzyństwa może zatem odzwierciedlać heterogeniczność rozkładu w czasie preferencji jednostek i par. W drugim przypadku, który możemy nazwać hipotezą *indywidualizacji* (lub destandardyzacji) zwiększa się zmienność wieku w momencie macierzyństwa (patrz np. Coriin i Kljizing, 2001). Ostatnia z wymienionych hipotez jest również spójna z ideą „polaryzacji” zachowań prokreacyjnych pomiędzy pary posiadające nie więcej niż jedno dziecko we względnie późnym wieku i pary posiadające dwoje lub więcej dzieci, które „zaczynają wcześniej” (patrz np. Huinink, 1995; Dorbritz i Schwarz, 1996). Wyższą indywidualizację można również powiązać z ludnością, która coraz częściej składa się z jednostek o odmiennym podłożu kulturowym, tzn. imigrantów międzynarodowych. Miarą indywidualizacji jest rozstęp ćwiartkowy rozkładu w czasie urodzenia pierwszego dziecka. Tablica 2 ilustruje szacunki zakresu międzykwartylowego momentu urodzenia pierwszego dziecka wykonane przez Sobotkę (2004). Szacunki te są bardziej zgodne z hipotezą indywidualizacji przechodzenia do macierzyństwa niż z hipotezą kompresji tego przejścia.

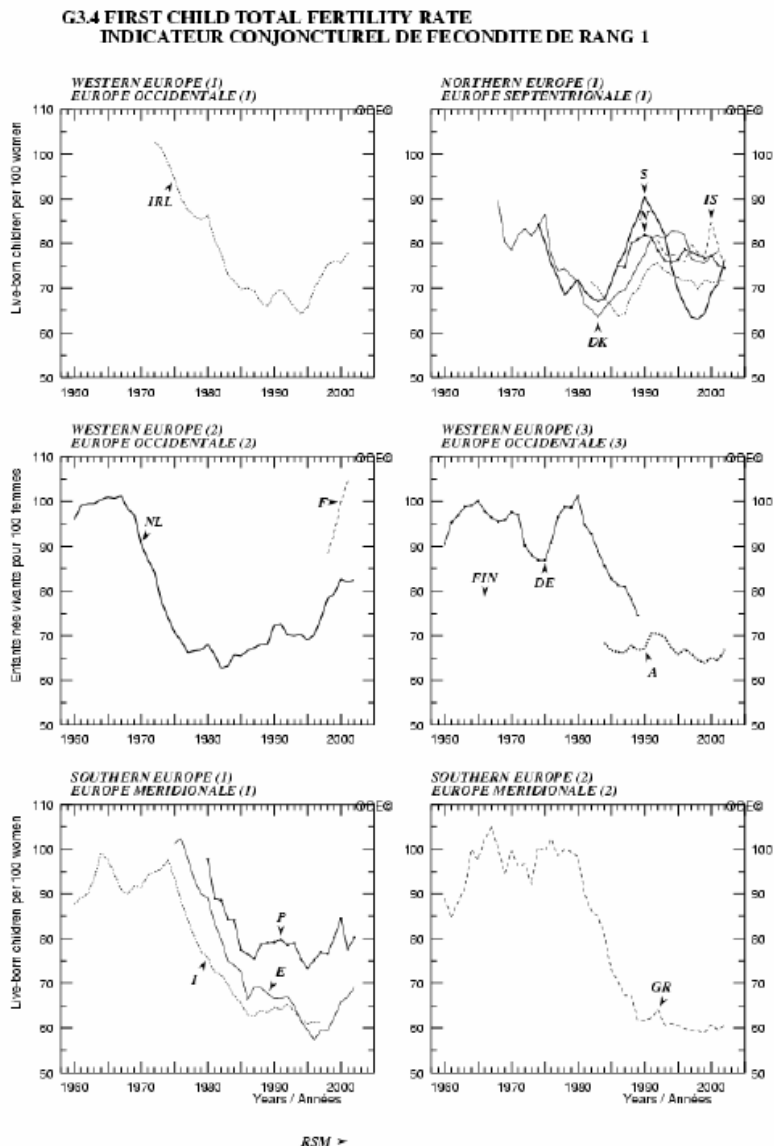

2.2. Być rodzicem czy zostać bezdzietnym?

Po nakreśleniu ogólnych tendencji do odkładania w czasie rodzicielstwa, naturalnym krokiem jest postawienie pytania, czy takie odkładanie wiąże się również z rezygnacją z rodzicielstwa. Ponieważ bezdzietność jest przeciwieństwem rodzicielstwa, możemy postawić następujące pytanie: Czy w Europie wzrasta odsetek osób bezdzietnych? Ponieważ poziomy bezdzietności można dokładnie ocenić dopiero po zakończeniu okresu reprodukcyjnego w cyklu życia kobiety, toczy się poważne dyskusje na temat szacunku poziomu bezdzietności wśród kobiet (i oczywiście, mężczyźni), które nadal znajdują się w wieku reprodukcyjnym (patrz np. Sobotka, 2004).

Jeżeli weźmiemy pod uwagę to, co demografowie nazywają perspektywą przekrojową, tak zwany „Przekrojowy Współczynnik Dzietności dla Pierwszych Urodzeń”, PTFR(1) jest szacunkiem liczby pierwszych urodzeń na 100 kobiet, przy założeniu stałych cząstkowych współczynników płodności dla danego okresu (zazwyczaj, dla danego roku). Wykres 2 ilustruje trendy zmian tego współczynnika w krajach europejskich. Patrząc na wykres, uderzające są dwie cechy: po pierwsze, miara ta jest niezwykle zmienna w czasie; po drugie, z wyjątkiem niektórych krajów Europy Północnej i Zachodniej, ta tendencja jest spadkowa. Miara ta wiąże się z poważnymi problemami, które ograniczają jej użyteczność, zwłaszcza w sytuacji istotnych zmian, takich jak te, których Europa doświadcza w ostatnich dziesięcioleciach. Z przyczyn wyłącznie technicznych, PTFR(1), jako miara liczby kobiet zostających matkami, może być zawyżona w okresach przyspieszania w czasie pierwszych urodzeń i w momencie odnotowywania dużej liczby kobiet, które pozostają bezdzietne, a także być zaniżona w okresach odkładania pierwszego urodzenia w czasie oraz wtedy, gdy odnotowuje się niższą liczbę kobiet bezdzietnych. Zawyżenie można zaobserwować w kontekście okoliczności, kiedy PTFR(1) przekracza 100 w pewnych okresach i w niektórych obszarach, (co wydaje się oznaczać, że 100 matek urodzi więcej niż 100 pierwotnych dzieci i z definicji nie jest możliwe). Taki przypadek wystąpił zwłaszcza w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej przed upadkiem żelaznej kurtyny, ale także we Francji w drugiej połowie lat 90. Z drugiej strony, niezwykle niskie poziomy osiągnięte w krajach Europy Południowej, Środkowej i Wschodniej pod koniec lat 90., a na początku roku 2000 mogą one być nierealnie niskie, jeżeli przyjmiemy go za miarę przyszłego odsetka kobiet zostających matkami.

Wykres 2. Wskaźnik PTFR (1)

Opis wykresu 2

Live-born children per 100 women – żywo urodzone dzieci na 100 kobiet

Western Europe – Europa Zachodnia

Northern Europe – Europa Północna

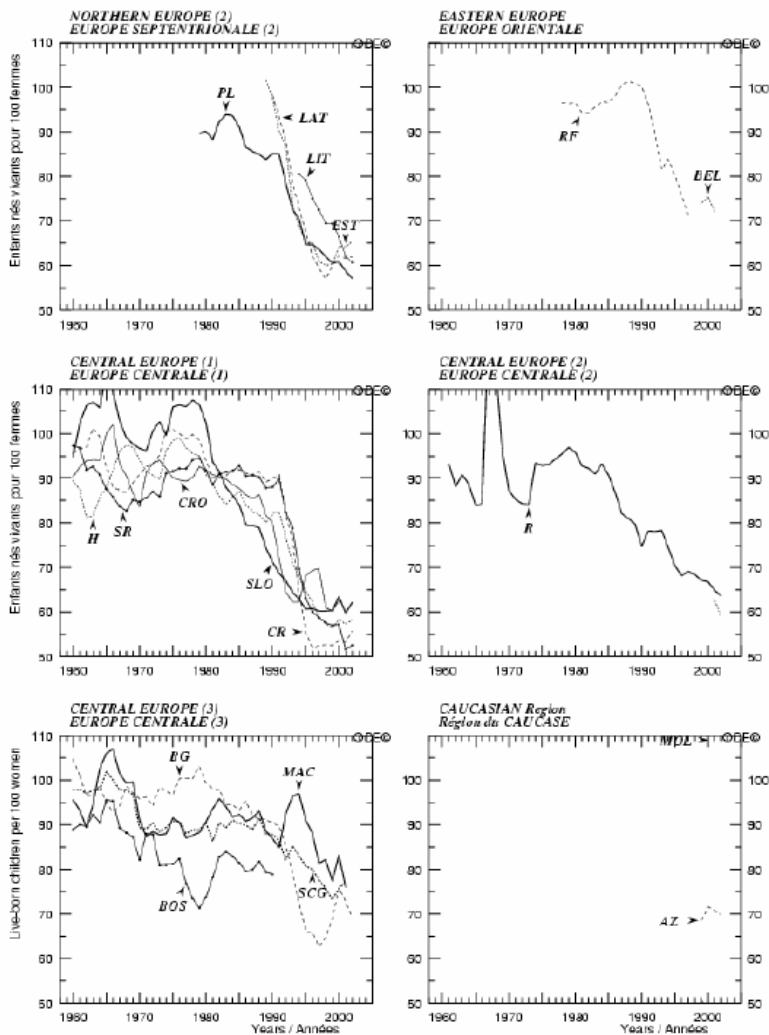
Southern Europe – Europa Południowa

Years – lata

Źródło: Rada Europy (2005).

Wykres 2. Wskaźnik PTFR (1) (dok.)

G3.4 (continued) FIRST CHILD TOTAL FERTILITY RATE
INDICATEUR CONJONCTUREL DE FECONDITE DE RANG 1

Opis wykresu 2

Live-born children per 100 women – żywo urodzone dzieci na 100 kobiet

Northern Europe – Europa Północna

Central Europe – Europa Środkowa

Southern Europe – Europa Południowa

Years – lata

Tablica 3. Bezdziethość (odsetek osób nieposiadających dzieci w %) dla wybranych krajów i kohort urodzeniowych kobiet

K r a j	1940	1950	1960
Austria	15,0	17,0	...
Belgia	13,0	14,0	...
Bośnia i Hercegowina	11,6	10,4	16,1
Bułgaria	4,0	1,6	3,1
Chorwacja	8,6	6,1	4,9
Czechy	7,6	6,7	6,5
Dania	...	10,9	10,0
Niemcy (była RFN)	12,0	17,0	...
Niemcy (była NRD)	11,0	7,3	7,8
Grecja	11,4	9,7	10,7
Węgry	9,1	9,1	7,6
Włochy	14,6	12,7	14,8
Macedonia	4,0	5,7	5,7
Holandia	11,2	14,6	17,7
Norwegia	9,5	9,4	...
Rumunia	...	6,3	8,1
Rosja	...	...	5,8
Serbia i Czarnogóra	3,9	0,2	2,9
Słowacja	9,0	9,8	9,8
Słowenia	8,3	4,4	4,7
Hiszpania	...	10,5	...
Szwecja	...	13,3	...
Wielka Brytania (Anglia i Walia)	10,6	14,5	20,5

Uwaga: kohorty w przypadku Austrii i Niemiec (była RFN) to 1940–44 w pierwszej kolumnie i 1950–54 w drugiej kolumnie

Źródło: opracowanie własne oparte na pracy Frejka i Sardon (2004); Neels (2004.) dla Belgii, Rowland (1998) dla Austrii i Niemiec (była RFN).

Tendencje można uchwycić bez martwienia się o techniki prognozowania pod warunkiem, że opieramy się na postawach kohort kobiet, które zakończyły lub prawie zakończyły wiek reprodukcyjny. Dzięki rekonstrukcji dokonanej przez Frejkę i Sardon (2004) i pracy Rowlanda (1998) i Neelsa (2004) możliwe jest porównanie tendencji w odsetku kobiet bezdzietnych w krajach europejskich, zaczynając od szacunków kobiet posiadających przynajmniej jedno dziecko. Tablica 3 jest ilustracją tych danych; pokazuje o wiele bardziej stabilny obraz tego, który uzyskujemy posługując się PTFR(1), mimo iż niestety dane te nie są dostępne w odniesieniu do wszystkich krajów europejskich. Między krajami występują oczywiste różnice w kategoriach macierzyństwa i bezdzietności: zostanie matką jest zjawiskiem niemal powszechnym w cyklu życia kobiet urodzonych np. w latach 1960. w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej (np. mniej niż 5% kobiet pozostało kobietami bezdzietnymi w Bułgarii, Chorwacji, Serbii i Czarnogórze), natomiast w pozostałych krajach odnotowuje się wysoki odsetek kobiet bezdzietnych (np. ponad 20% kobiet w Anglii i Walii pozostaje bezdzietne). Tendencje te są odmienne w czasie dla różnych obszarów: możemy powiedzieć, że obserwuje się dość stabilne dążenie do bycia matką, z jednym wyjątkiem, wykazującym nagłą zmianę w danych, które możemy omówić: w ciągu 20 lat w Anglii i Walii bezdzietność wzrosła o 10%. Nie możemy oczywiście wykluczyć, że podobne tendencje występują w innych krajach europejskich. W szczególności, wyższe poziomy dotyczące kohorty „średnio-owej” odnotowano w Austrii oraz w byłej RFN; w przypadku tych krajów moglibyśmy oczekiwać, że

poziom z 1960 r. będzie wyższy niż poziom odnotowany Wielkiej Brytanii. Jeżeli chodzi o przeszłość i kontekst pozaeuropejski, poziomy te nie są nieznanne. Jak zauważa Sobotka (2004, str. 147): „W grupie kobiet urodzonych na początku XX wieku, bezdzietność osiągnęła 19% dla kobiet białych i 25% dla kobiet o innym kolorze skóry zamieszkujących w USA, 25% we Francji, 26% w Niemczech i Niderlandach i 30% w Australii”. Wysoką bezdzietność w tych kohortach przypisuje się kryzysowi gospodarczemu z lat 30. (Rindfuss i inni, 1988).

Tablica 4. Odsetek kobiet w grupie wieku 18–34 lata oraz 55 lat i starszych deklarujących „brak dziecka” lub „jedno” dziecko, jako idealną liczbę dzieci

K r a j	18–34 lata		55 lat i więcej	
	Brak dziecka	Jedno dziecko	Brak dziecka	Jedno dziecko
Austria	13	14	6	10
Belgia	9	11	6	13
Bułgaria	0	13	1	8
Cypr	2	4	0	1
Czechy	5	14	1	8
Dania	2	6	2	5
Estonia	2	15	4	8
Finlandia	4	9	3	7
Francja	4	7	4	8
Niemcy	17	19	5	13
Grecja	3	7	1	2
Węgry	4	12	1	5
Irlandia	5	4	3	2
Włochy	4	8	2	7
Łotwa	2	15	2	8
Litwa	2	14	1	5
Luksemburg	6	11	4	12
Malta	2	15	6	8
Holandia	12	3	6	4
Polska	4	10	2	7
Portugalia	4	15	2	13
Rumunia	3	20	2	9
Słowacja	2	14	1	5
Słowenia	3	13	1	5
Hiszpania	4	12	4	7
Szwecja	3	4	2	6
Turcja	1	12	0	6
Wielka Brytania	4	7	4	3

Źródło: Fahey i Spéder (2004) na podstawie Badania Eurobarometr, 2002

Inną metodą spojrzenia na bezdzietność jest uwzględnienie idealnej liczby dzieci deklarowanej przez kobiety; mówiąc bardziej wprost, czy bezdzietność pojawia się jako sytuacja idealna? Postępując się danymi z ostatniego badania Eurobarometr, możliwe jest ocenienie, czy „brak dzieci” uznaje się za idealną liczbę dzieci. W tablicy 4 możemy porównać odsetek kobiet w wieku 18–34 lata, które na pytanie o idealną liczbę dzieci odpowiedziały „brak dzieci” z tym odsetkiem wśród kobiet w wieku 55 lat i starszych. Patrząc na ten wskaźnik, odnotowywane zmiany wydają się uderzające. Jak wskazano w literaturze naukowej poświęconej temu tematowi, kraje niemieckojęzyczne (Goldstein i inni, 2003) charakteryzuje pojawienie się wysokiego odsetka kobiet deklarujących, że idealna liczba dzieci to brak dzieci: odsetek ten wynosi 17% dla Niemiec i 13% dla Austrii. Zdziwiające jest, iż 17% to odsetek kobiet w kohortach z wczesnych lat 50. w byłej RFN. Ostatnie ze wskazanych poziomów zwróciły uwagę bada-

czy niemieckich w latach 90. (patrz np. Dorbritz i Schwarz, 1996). Holandia, oraz w mniejszym stopniu Belgia, osiągają również istotnie wysokie odsetki (odpowiednio 12 i 9%). Wszystkie pozostałe 25 krajów UE plasuje się na dalszych pozycjach, w tym Wielka Brytania, które postrzegano, jako kraj z kohortą bezdzietnych osiągającą 20%. Niemniej, pojawienie się w tych krajach Europy Zachodniej bezdzietności, jako idealnego rozwiązania jest zjawiskiem nowym. Kobiety w wieku 55 lat i starsze, ankietowane w Niemczech, Austrii i Holandii, mimo iż deklarują poziomy wyższe w porównaniu do innych krajów, nie odstają pod względem wyższego odsetka bezdzietności jako stanu idealnego (maksymalna wartość 6% dotyczy Austrii).

2.3. Liczba dzieci

Odkładanie przejścia do rodzicielstwa jest jednym z głównych czynników pojawienia się w Europie w latach 90. najniższych poziomów dzietności (Kohler i inni, 2002). Z punktu widzenia pomiaru, przekrojowy współczynnik dzietności (PTFR), zazwyczaj będący miarą poziomu dzietności interpretowany jako całkowita liczba posiadanych dzieci na jedną kobietę (lub 100 kobiet) w wieku reprodukcyjnym, może być zaniżony w okresach odkładania przejścia do rodzicielstwa tak, jak to ma miejsce w przypadku współczynnika dzietności dla pierwszych urodzeń PTFR(1). Z drugiej strony, na poziomie jednostkowym, a nawet częściej w krajach o najniższej dzietności, odkładanie przejścia do macierzyństwa wpływa na spadek dzietności całkowitej.

W tablicy 5 przedstawiamy porównanie między przekrojowym współczynnikiem dzietności (PTFR) w drugiej połowie lat 90. a kohortowym współczynnikiem dzietności (cohort TFR) dla kobiet urodzonych w 1960 r., dotyczące kilku krajów europejskich. Kohortowy współczynnik dzietności (Kohort TFR) odzwierciedla średnie, rzeczywiste doświadczenia kobiet i wykazuje istotne zróżnicowanie między krajami europejskimi (tzn. od 2,35 dziecka na kobietę w Mołdawii do 1,65 dziecka na kobietę w Niemczech). Jak wspomnieliśmy we wstępie, Włochy i Hiszpania to pierwsze kraje doświadczające najniższych poziomów dzietności w latach 90. w drugiej połowie lat 90. kraje te nadal odznaczały się najniższymi poziomami (1,18 dla Hiszpanii i 1,21 dla Włoch), a dołączyło do nich kilka krajów Europy Środkowej i Wschodniej (spośród krajów wymienionych w tablicy 5 Bułgaria, Czechy, Łotwa, Słowenia i Ukraina). Kohortowy współczynnik dzietności (cohort TFR) dla kohorty z 1960 r. we Włoszech i Hiszpanii nie był oczywiście porównywalny z poziomem przekrojowego współczynnika (PTFR) (1,67 dla Włoch i 1,76 dla Hiszpanii), ale nadal kształtował się poniżej poziomu zastępowalności i wykazywał tendencję spadkową.

Jak wspomnieliśmy we wstępie, w ostatnim roku demografowie dyskutowali nad najbardziej adekwatnym sposobem mierzenia dzietności przekrojowej. Wskazano możliwe zakłócenia PTFR, opracowano różne propozycje. Najprostszą propozycją (także w kategoriach wymogów dotyczących danych) została opracowana przez Bongaartsa i Feeneya (1998), a zastosowana przez Sobotkę (2004) w odniesieniu do wybranych krajów europejskich (patrz tablica 5). Według szacunków Sobotki, we wszystkich krajach europejskich PTFR podlega wpływowi tego, co w demografii formalnej definiuje się jako „efekt tempa” (tzn. odkładanie w czasie dzietności, które omówiliśmy w poprzednich rozdziałach), a w przypadku masowego odkładania różnica jest duża. „Skorygowane TFR” Bongaartsa i Feeneya kształtuje się na poziomie 1,73 w przypadku Czech (0,55 dziecka na kobietę więcej niż rzeczywiste PTFR) oraz 1,64 w przypadku Włoch (0,43 dziecka na kobietę więcej niż rzeczywiste PTFR). Dostosowanie Bongaartsa-Feeneya (B-F) było krytykowane w kilku przypadkach, zwłaszcza wtedy, gdy interpretowano je jako miarę oczekiwanego współczynnika kohortowego (cohort TFR). Można uznać skorygowane TFR jako górną granicę oczekiwanych, przyszłych poziomów dzietności, zakładającą pełną realizację odłożonej dzietności (patrz np. Kohler i Ortega, 2004 i Sobotka, 2004). Szacunki te wykazują, że niska dzietność utrzyma się na obecnym poziomie, a w niektórych przypadkach bardzo niska dzietność (poniżej 1,5 dziecka na kobietę) występuje nawet po skorygowaniu dzietności przekrojowej (np. TFR skorygowane dla Rosji wynosi 1,45 i dla Hiszpanii wynosi 1,46).

Tablica 5. Odkładanie w czasie i najniższa dzietność: szacunki przekrojowego współczynnika dzietności, (PTFR) i TFR skorygowanego wg formuły Bongaartsa-Feeneya w porównaniu do kohortowego współczynnika dzietności (CTFR) dla kobiet urodzonych w 1960 r.

K r a j e	Okres	PTFR	Skorygowany TFR	Efekt tempa	Kohortowy TFR (1960 r.)
Austria	1995–2000	1,36	1,58	–0,22	1,70
Białoruś	1995–2000	1,30	–	–	1,90
Belgia	1995–2000	1,60	–	–	1,86
Bułgaria	1995–2000	1,20	1,48	–0,28	1,95
Chorwacja	1995–2000	1,53	–	–	1,98
Czechy	1995–2000	1,18	1,73	–0,55	2,03
Dania	1993–1995	1,79	2,04	–0,25	1,90
Estonia	1996–2000	1,28	1,77	–0,49	2,03
Finlandia	1995–2000	1,75	1,89	–0,14	1,96
Francja	1999	1,79	1,96	–0,17	2,11
Niemcy	1995–2000	1,34	–	–	1,65
– była RFN	1992–1994	1,38	1,51	–0,13	1,60
– była NRD	1995–2000	1,05	–	–	1,80
Grecja	1995–1998	1,30	1,63	–0,33	1,93
Węgry	1995–1998	1,44	1,76	–0,32	2,02
Islandia	1995–2000	2,06	2,34	–0,28	2,48
Irlandia	1995–2000	1,89	2,18	–0,29	2,41
Włochy	1993–1996	1,21	1,64	–0,43	1,67
Łotwa	1998–2000	1,17	1,55	–0,38	1,94
Litwa	1995–1999	1,40	1,65	–0,25	1,88
Macedonia	1995–1999	1,91	2,13	–0,22	2,29
Mołdawia	1995–2000	1,56	–	–	2,35
Holandia	1995–2000	1,60	1,73	–0,13	1,85
Norwegia	1995–2000	1,85	2,07	–0,22	2,09
Polska	1995–2000	1,48	1,76	–0,28	2,18
Portugalia	1995–2000	1,47	1,73	–0,26	1,89
Rumunia	1995–1999	1,31	1,52	–0,21	2,15
Rosja	1992–1996	1,37	1,45	–0,08	1,83
Serbia i Czarnogóra	1995–2000	1,75	–	–	2,30
Słowacja	1995–2000	1,40	1,74	–0,34	2,18
Słowenia	1995–2000	1,26	1,68	–0,42	1,87
Hiszpania	1995–1999	1,18	1,46	–0,28	1,76
Szwecja	1995–2000	1,57	1,85	–0,28	2,04
Szwajcaria	1995–2000	1,48	–	–	1,78
Ukraina	1995–2000	1,22	–	–	–
Wielka Brytania (Anglia i Walia)	1995–2000	1,71	1,85	–0,14	1,97

Źródło: Sobotka (2004).

Podobnie do postępowania, jakie zastosowaliśmy w przypadku przejścia do rodzicielstwa, możemy wyjść poza średnie (takie jak PTFR lub odnośne miary) i rozważyć rozkład wielkości rodziny (w tym kontekście „wielkość rodziny” dotyczy po prostu całkowitej liczby dzieci). Dzięki rekonstrukcji dokonanej przez Frejkę i Sardona (2004), w przypadku wybranych krajów europejskich, dysponujemy rozkładem wielkości rodziny dla danej kohorty urodzeniowej (kobiety urodzone w 1955 r.) – dane zamieszczono w tabelicy 6. Dane te przypominają nam podstawowe następstwo arytmetyczne: tę samą średnią liczbę dzieci można osiągnąć przy bardzo odmiennych połączeniach wielkości rodziny. Mamy dwa podstawowe wyjścia, podobne do tych, które wprowadziliśmy omawiając czas przejścia do rodzicielstwa. W pierwszym przypadku, rozkład jest raczej symetryczny i jednomodalny w sensie statystycznym (tzn. jeżeli najczęściej występująca wielkość to 2, występuje stały wzrost z 0 do 1, a następnie do 2 oraz stopniowy spadek po 2). W drugim przypadku, rozkład jest dwumodalny i istnieją dowody na „polaryzację” dzietności, przy czym przypadkiem typowym jest względnie wysoka częstość bezdzietności w połączeniu ze względnie wysoką częstością występowania wielkości rodziny z 2 i więcej dzieci. Ostatni przypadek został omówiony zwłaszcza przez Huininka (1995) w odniesieniu do wyborów w sytuacjach niskiej kompatybilności między pracą a życiem rodzinnym; jeżeli tak jest, pary, w których kobiety nie pracują charakteryzują się większą liczebnością rodziny, natomiast pary, w których kobiety pracują, mają przeciętnie 0 lub 1 dziecko. Może się to wiązać z wystąpieniem bezdzietności jako sytuacji idealnej, którą omówiliśmy w poprzednim rozdziale. Regułą jest przyjrzenie się, czy więcej jest kobiet bezdzietnych czy posiadających jedno dziecko. Tablica 6 ilustruje dwa kraje, w których odnotowuje się polaryzację: Wielka Brytania (17% bezdzietnych, 12% posiadających jedno dziecko, 40% z dwojgiem dzieci, 31% z trojgiem i większą liczbą dzieci) i Holandia, gdzie różnice są nieco mniej istotne (17% bezdzietnych, 15% z jednym dzieckiem, 43% z dwojgiem dzieci, 25% z trojgiem lub większą liczbą dzieci). Kraje o najniższych poziomach dzietności nie wykazują oznak polaryzacji, co potwierdza nasze przypuszczenie, że najniższa dzietność niekoniecznie wiąże się z ogólną ucieczką przed rodzicielstwem.

Tablica 6. Rozkład według liczby dzieci (w %) dla wybranych krajów, kohorta urodzeniowa 1955 r.

K r a j e	0	1	2	3	4 lub więcej	Średnia
Bułgaria	3,1	18,7	60,1	12,9	5,2	2,03
Czechy	6,3	14,2	54,6	19,2	5,7	2,07
Dania	12,5	19,1	46,0	17,1	5,3	1,84
Grecja	8,4	15,6	53,1	16,9	6,0	2,00
Węgry	8,5	19,7	51,2	14,8	5,8	1,94
Włochy	12,4	24,3	42,5	15,5	5,3	1,80
Macedonia	10,0	9,1	49,1	19,0	12,8	2,29
Holandia	16,9	15,2	42,9	18,2	6,8	1,87
Norwegia (kohorta 1953 r.)	10,4	14,6	44,1	23,0	7,9	2,02
Rumunia	8,8	21,9	38,2	14,6	16,5	2,27
Serbia i Czarnogóra	5,7	18,8	50,1	13,2	12,2	2,26
Słowacja	10,2	11,2	44,2	23,1	11,3	2,22
Słowenia	1,5	25,7	56,5	12,9	3,4	1,96
Hiszpania	7,1	24,8	44,6	16,9	6,6	1,91
Szwecja	13,3	15,1	40,7	22,1	8,8	2,03
Wielka Brytania (Anglia i Walia)	16,9	12,1	40,0	20,5	10,5	2,02

Źródło: Frejka i Sardon (2004).

Tablica 7. Rozkład według oczekiwanej, ostatecznej liczby dzieci (w %), kobiety w wieku 20–24 lat

K r a j e	Grupa wieku	0	1	2	3 lub więcej	Nie wiem	Średnia
Austria	20–24	6,3	20,4	53,1	20,3		1,9
Belgia (Flandandia)	21–24	15,9	11,3	49,4	21,9	1,4	1,8
Bułgaria	20–24	4,8	16,8	48,3	9,6	20,4	1,9
Czechy	20–24	6,2	15,5	56,6	11,4	10,3	1,8
Finlandia	25–29	4,5	8,6	36,7	31,6	18,6	2,3
Francja	20–24	4,2	9,3	59,2	24,2	3,1	2,1
Niemcy	20–24	4,4	17,3	37,3	10,9	30,2	1,8
– była RFN	20–24	4,8	15,4	38,4	10,6	30,9	1,8
– była NRD	20–24	2,8	26,2	32,0	11,8	27,1	1,8
Grecja	20–24	1,0	8,8	54,6	29,4	6,3	2,3
Węgry	20–24	1,2	8,6	60,4	18,0	11,8	2,1
Włochy	20–24	2,1	11,8	59,4	19,5	7,2	2,1
Łotwa	20–24	1,3	9,9	58,2	20,2	10,4	2,1
Litwa	20–24	2,8	10,0	51,0	17,0	19,1	2,1
Holandia	20–24	5,0	4,0	52,0	29,0	10,0	2,3
Norwegia	23	1,2	3,0	44,9	38,9	12,0	2,5
Polska	20–24	12,5	6,1	38,9	9,4	33,1	1,7
Portugalia	20–24	2,3	9,7	62,8	18,3	6,8	2,1
Słowenia	20–24	0,6	6,4	51,8	30,1	11,1	2,3
Hiszpania	20–24	2,4	8,8	60,1	23,7	5,0	2,2
Szwecja	23	1,3	3,3	57,6	36,4	1,6	2,4
Szwajcaria	20–24	7,3	2,4	51,4	25,6	13,3	2,2

Źródło: Badanie Rodziny i Płodności (Standardowe Tabele Krajowe).

Badania Rodziny i Płodności przeprowadzone w latach 90. dostarczają informacji w sprawie oczekiwanej wielkości rodzin dla kobiet w wieku lat dwudziestu (urodzonych około 1970 r.). Dane podano w tablicy 7. Odbiegają one od danych dotyczących idealnej wielkości rodziny podanych w tablicy 4, ponieważ obliczono je jako rzeczywistą liczbę dzieci posiadanych przez kobiety na chwilę ankietowania, plus oczekiwana, dodatkowa liczba dzieci. Według danych kohortowych, można je potraktować jako górną granicę szacunków dzietności, ponieważ zdarzenia występujące w cyklu życia mają tendencję do zaniżania ostatecznej liczby. W wielu przypadkach oczekiwana liczba dzieci doprowadziłaby do dzietności na poziomie prostej zastępowalności, a dotyczy to krajów, które w momencie ankietowania przekroczyły już najniższy poziom dzietności (np. Włochy i Hiszpania). Możemy odnotować przypadki polaryzacji oczekiwanej dzietności, np. w Polsce (oczekiwana liczba kobiet bezdzietnych – 12,5% i posiadających jedno dziecko – 6,1%), Belgii (15,9% bezdzietnych i 11,3% z jednym dzieckiem) i Szwajcarii, choć w mniejszym stopniu.

3. Trajektorie współzależne: zmieniające się współzależności rodzicielstwa

Rodzicielstwo jest nieodwracalnym wyborem w życiu człowieka. Z tego powodu, z jednej strony ma ono poważne następstwa dla innych domen życia, z drugiej zaś podlega wpływowi doświadczeń w innych domenach życia. Podejście cyklu życia – program interdyscyplinarny badania, które powstało w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku – koncentrowało się m.in. na współzależnościach między poszczególnymi „trajektoriami” ludzkiego życia. W tej części, zajmujemy się – zgodnie z podejściem

cyklu życia do badania przejścia do rodzicielstwa – współzależnościami między rodzicielstwem i domenami życia ściśle odnoszącymi się do rodzicielstwa: po pierwsze partnerstwo (rozdział 3.1), następnie edukacja i praca (rozdział 3.2). Głównym przedmiotem zainteresowania będzie macierzyństwo, ponieważ jego kompatybilność z wyborami w potencjalnie współzależnych trajektoriach cyklu życia dotyczy życia kobiet (patrz np. Palomba i Kotowska, 2003). To umożliwi nam rozpoczęcie śledzenia pewnych głównych czynników wyjaśniających tendencje i różnice w przejściu do rodzicielstwa w Europie; wyjaśnienia koncentrujące się na cyklu życia omówione w tym rozdziale zostaną uzupełnione wyjaśnieniami dotyczącymi instytucjonalnego kontekstu rodzicielstwa z rozdziału 4.

3.1. Rodzicielstwo w kontekście zmieniających się „związków europejskich”

W Europie, z wyjątkiem Wielkiej Brytanii, niemal wszystkie urodzenia mają miejsce w związkach kohabitujących lub małżeństwach (Kiernan, 1999). Związek między partnerstwem i przejściem do rodzicielstwa jest zatem oczywisty i wiele badań omawia wybory dotyczące dzietności, jako stanowiące nieodłączną część wyborów dotyczących zakładania rodziny i gospodarstwa domowego (patrz np. Pinnelli i inni, 2001). Dla przykładu, wszystkie analizy zawarte w literaturze zgodnie wykazują, że odkładanie zakładania rodziny ma wpływ przyczynowo-skutkowy na odkładanie w czasie przechodzenia do dorosłości. Odkładanie przejścia wpływające również na formowanie związków w Europie jest zatem jednym z czynników w istotny sposób wpływających na odkładanie w czasie rodzicielstwa (Billari, 2004).

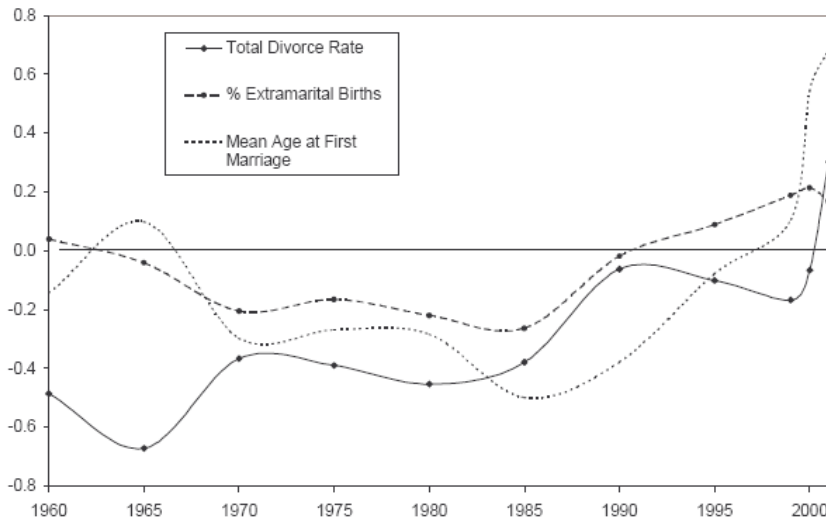
Jak wskazaliśmy, w tym rozdziale szczególnie nacisk kładziemy na rolę zmian w formowaniu związków i ich rozpadu w Europie oraz na ich współzależność z rodzicielstwem. Mówiąc dokładniej, podkreślimy rosnący brak związku między związkiem małżeńskim a rodzicielstwem – brak związku, który można postrzegać jako jedną z oznak *drugiego przejścia demograficznego* w Europie. W tabelicy 8 odnotowujemy ten brak związku korzystając z najłatwiej dostępnego wskaźnika: odsetka urodzeń z matek, które nie pozostają w związku małżeńskim. Na przestrzeni dwudziestu lat (od 1980 do 2000 r.), w żadnym kraju europejskim wskaźnik ten nie wykazywał oczywistej tendencji spadkowej. W niektórych krajach wzrosły osiągały niespotykane poziomy, zwielokrotniając wartość o 9 czy 10 razy w porównaniu do poziomu odnotowywanego w 1980 r. w takich krajach, jak Gruzja, Malta czy Rumunia. Niemniej, wzrostowi liczby dzieci posiadanych w wolnych związkach towarzyszyła również ogromna heterogeniczność – heterogeniczność, którą niektórzy badacze wykorzystywali do krytykowania zastosowania pojęcia *drugiego przejścia demograficznego* do wszystkich krajów europejskich (np. Coleman, 2004 r.). W 2003 r., w kilku krajach skandynawskich oraz Europy Północno-Wschodniej, znakomita większość urodzeń to urodzenia w związkach wolnych, a ich poziomy były dość wysokie już w 1980 r. (Islandia – około 64%, Szwecja – 56%, Norwegia – 50%, wykaz ten uwzględnia prawdopodobną wartość dla Estonii na poziomie 56% w 2002 r.). Z drugiej strony, w pewnych krajach odsetek był nadal niższy niż 10%, mimo tendencji wzrostowej (m.in. Cypr – 3,5% i Grecja – 4% w 2000 r.).

Tablica 8. Urodzenia pozamałżeńskie na 100 urodzeń, 1980-2003

Kraje	1980	1990	2000	2003
Armenia	4,3	9,3	14,6	11,8
Austria	17,8	23,6	31,3	35,3
Azerbejdżan	3,0	2,6	5,4	10,5
Białoruś	6,4	8,5	18,6	23,0
Belgia	4,1	11,6	...	...
Bośnia i Hercegowina	5,4	7,4	10,3	...
Bułgaria	10,9	12,4	38,4	46,1
Chorwacja	5,1	7,0	9,0	10,1
Cypr	0,6	0,7	2,3	3,5
Czechy	5,6	8,6	21,8	28,5
Dania	33,2	46,4	44,6	44,9
Estonia	18,3	27,2	54,5	...
Finlandia	13,1	25,2	39,2	40,0
Francja	11,4	30,1	42,6	...
Gruzja	4,7	18,2	45,8	44,6
Niemcy	11,9	15,3	23,4	27,0
– RFN przed połączeniem	7,6	10,5	18,6	...
– była NRD	22,8	35,0	51,5	...
Grecja	1,5	2,2	4,0	...
Węgry	7,1	13,1	29,0	32,3
Islandia	39,7	55,2	65,2	63,6
Irlandia	5,0	14,5	31,5	31,4
Włochy	4,2	6,3	9,7	13,6
Łotwa	12,5	16,9	40,3	44,2
Liechtenstein	5,3	6,9	15,7	15,6
Litwa	6,3	7,0	22,6	29,5
Luksemburg	6,0	12,9	21,9	25,0
Macedonia	6,1	7,1	9,8	12,6
Malta	1,1	1,8	10,9	16,8
Mołdawia	7,4	11,1	20,5	23,7
Holandia	4,1	11,4	24,9	30,7
Norwegia	14,5	38,6	49,6	50,0
Polska	4,8	6,2	12,1	15,8
Portugalia	9,2	14,7	22,2	26,9
Rumunia	2,8	4,0	25,5	28,2
Rosja	10,8	14,6	28,0	29,2
San Marino	3,3	2,6	8,6	...
Serbia i Czarnogóra	10,1	12,7	20,4	...
Słowacja	5,7	7,6	18,3	23,3
Słowenia	13,1	24,5	37,1	42,5
Hiszpania	3,9	9,6	17,7	...
Szwecja	39,7	47,0	55,3	56,0
Szwajcaria	4,7	6,1	10,7	12,4
Turcja	2,9	4,4	...	...
Ukraina	8,8	11,2	17,3	19,9
Zjednoczone Królestwo	11,5	27,9	39,5	41,5

Źródło: Rada Europy (2005).

Wykres 3. Zmieniające się powiązania między zmiennymi dotyczącymi dzietności i partnerstwa: współczynnik korelacji między współczynnikiem dzietności i współczynnikiem rozwodów, odsetkiem urodzeń pozamażeńskich i średnim wiekiem w momencie zawarcia pierwszego związku małżeńskiego w krajach Rady Europy

Opis wykresu 3

Total divorce rate – współczynnik rozwodów

% extramarital births – % urodzeń pozamażeńskich

Mean age at first marriage – średnia wieku w momencie zawarcia pierwszego związku małżeńskiego

Źródło: Billari (2004 r.).

Ten brak związku między związkami małżeńskimi a posiadaniem dzieci wskazujący, że związek małżeński nie jest już warunkiem koniecznym do zostania rodzicem w niemal wszystkich krajach europejskich, ma również istotne następstwa dla związków między partnerstwem a dzietnością. Billari i Kohler (2004) twierdzą, że pojawieniu się najniższej dzietności w Europie towarzyszy zmiana w krajowych związkach między postawami dotyczącymi dzietności, które przed latami 90. uznawano za standardowe. Metodą na zmierzenie kierunku i nasilenia tych związków jest obliczenie współczynnika korelacji między PTFR i innymi wskaźnikami dla krajów w danym roku. Wykres 3 ilustruje współczynniki korelacji dla krajów Rady Europy w czasie ponad 40 lat między: a) PTFR i współczynnikiem rozwodów (miara niestabilności małżeńskiej); b) PTFR i odsetkiem urodzeń pozamażeńskich; c) PTFR i średnim wiekiem w momencie zawarcia pierwszego związku małżeńskiego. Rok 1990 wyznacza oczywiste przerwanie tej zależności. Przedtem, kraje o wyższej dzietności przeciętnie charakteryzowały się a) niższymi współczynnikami rozwodów; b) niższym odsetkiem urodzeń pozamażeńskich; c) niższym średnim wiekiem w momencie zawierania pierwszego związku małżeńskiego. Pojawienie się najniższych poziomów dzietności, w kontekście braku związku między posiadaniem dzieci i związkiem małżeńskim typowym dla *drugiego przejścia demograficznego*, wpłynęło na zmianę tych zależności, a na początku nowego tysiąclecia, dzietność jest wyższa w krajach charakteryzujących się, a) wyższymi współczynnikami rozwodów; b) wyższym odsetkiem urodzeń pozamażeńskich; c) wyższym średnim wiekiem w momencie zawierania pierwszego związku małżeńskiego. Znaczenie kohabitacji, w kontekście posiadania dzieci, można postrzegać jako przyczyniające się do dwóch ostatnich zmian: ponieważ związki konkubenckie wśród ludzi młodych, tworzą się na ogół w młodszym wieku niż związki małżeńskie, zarówno dzietność w wolnych związkach jak i odkładanie zawarcia związku małżeńskiego nie stanowią już warunków niesprzyjających

rodzicielstwu. Powyższe wspierają również badania empiryczne wykazujące, że wejście w *jakikolwiek* związek ma wpływ na przejście do rodzicielstwa. Zmieniające się zależności między dzietnością a procesem rozpadu związków wiążą się z rolą dzietności w związkach drugich i kolejnych – ponieważ zakładanie związku po rozwodzie staje się rozwiązaniem powszechnym, bycie rodzicami w nowym związku, to znaczy posiadanie wspólnego dziecka w rodzinie „rekonstruowanej”, może stać się potężną siłą napędową dzietności (w tym sprawach patrz Billari, 2004 i zawarte tam odniesienia). Ogólnie, rodzicielstwo przysposobione jawi się, jako nowa ścieżka do rodzicielstwa – jeżeli traktujemy rodzicielstwo jako dotyczące „każdego dorosłego powołanego do wzięcia rodzicielskiej odpowiedzialności za wychowanie dziecka (w zależności od sytuacji danej rodziny, powyższe może dotyczyć dziadków, rodziców przysposabiających, innych dorosłych krewnych, rodziców adopcyjnych, rodziców zastępczych itp.)” (Europejski Komitet ds. Spójności Społecznej, 2004). Wzrost odsetka dzieci mieszkających z rodzicami przysposabiającymi zilustrowano badaniami szczebla krajowego; we Francji na przykład, między 1990 r. a 1999 r., odsetek dzieci mieszkających w rodzinie zrekonstruowanej wzrósł z 7,3% do 8,7% (Barre, 2003).

3.2. Macierzyństwo, studia i praca – zagadnienie (nie)kompatybilności

W większości krajów europejskich jedną z największych zmian socjoekonomicznych ostatnich dziesięcioleci jest wzrost wykształcenia kobiet i ich udziału na rynku pracy. Obecnie, we wszystkich społeczeństwach kobiety studiują dłużej, często osiągają również wyższy poziom wykształcenia niż mężczyźni. To spowodowało, że niektórzy badacze podkreślili znaczenie nowej roli kobiet w zrozumieniu ogólnych zmian w procesie formowania rodziny (patrz również Hantrais w tym tomie) oraz przejściu w szczególności do macierzyństwa (Blossfeld, 1995). Z jednej strony, w wielu badanych okolicznościach według szerokiej gamy twierdzeń teoretycznych wykazano, że samo przedłużanie kształcenia opóźnia przejście do macierzyństwa (patrz Billari i Philipov, 2004). Z drugiej strony, według ekonomicznej teorii dzietności, wyższe wykształcenie kobiet wiąże się z wyższymi kosztami szans posiadania dziecka, ponieważ pozostając poza rynkiem pracy podczas ciąży i opieki nad dziećmi, kobiety tracą możliwość uzyskania wyższego wynagrodzenia – według Beckera (1981), wyższe wykształcenie kobiet jest siłą napędową odkładania macierzyństwa i spadków dzietności. Związek między pracą i macierzyństwem jest jednak nie tak prosty do zrozumienia jeżeli uzasadnienie oparte na kosztach szans oznacza, że wyższe wykształcenie i udział kobiet na rynku pracy utrudniają podjęcie decyzji o byciu matką, inni naukowcy wykazują, że wobec ciągłego świadczenia opieki socjalnej (tzn. płatnego urlopu macierzyńskiego, zasiłków macierzyńskich i wychowawczych), wynagrodzenia mają odwrotny skutek zachęcania do dzietności, jaki byłby przy uwzględnieniu kosztów posiadania dzieci (Hoem, 2000).

Tablica 9 ilustruje dane Badań Rodziny i Płodności w kontekście macierzyństwa w kilku krajach europejskich. W szczególności koncentruje się na matkach w wieku lat dwudziestu (w większości przypadków 20–24 lata) z dziećmi w wieku przedszkolnym, w kontekście zależności między macierzyństwem i edukacją (pierwsza kolumna). Według tych danych, w Europie studiowanie i bycie matką jest sytuacją rzadką, występują też pewne różnice między poszczególnymi krajami. Kraje skandynawskie na przykład charakteryzują się wyższym odsetkiem matek obecnie studiujących (około 8% w Szwecji, Norwegii i Danii, 5,5% w Finlandii); poziomy te są również widoczne w niektórych innych kontekstach (np. Czechy czy była NRD). W pozostałych krajach odsetek ten jest bardzo zbliżony do zera, a maksymalnie sięga 3%. Dane te potwierdzają rolę przedłużonego kształcenia w odkładaniu przejścia do macierzyństwa. Informują także, że określone ustalenia instytucjonalne (temat, którym zajmujemy się w dalszej części) mogą ułatwiać kompatybilność między kształceniem a macierzyństwem, ograniczając wpływ przedłużania kształcenia na poziom dzietności (patrz np. Kravdal, 1996 r.; Billari i Philipov, 2004).

Tablica 9. Macierzyństwo, praca i edukacja. Odsetek aktualnie studiujących matek dzieci w wieku przedszkolnym (grupa wieku 1) lub pracujących na pełny etat lub na pół etatu (grupa wieku 2)

K r a j e	Grupa wieku 1	Obecnie studiujące w grupie wieku 1	Grupa wieku 2	Pracujące w grupie 2		
				na pełny etat	na pół etatu	ogółem
Austria	20–24	3,4	25–29	11,9	8,9	20,8
Belgia (Flamandia)	21–24	...	25–29	40,4	28,3	68,7
Czechy	20–24	5,9	25–29	31,0	10,9	41,9
Dania	20–24	7,4	25–29	...	...	58,3
Estonia (rdzenne)	20–24	3,0	25–29	14,7	4,6	19,3
Finlandia	25–29	5,5	25–29	27,5	8,1	35,6
Francja	20–24	1,9	25–29	47,0	8,6	55,7
Niemcy	20–24	1,9	25–29	8,9	4,6	13,5
– była RFN	20–24	0,0	25–29	5,8	4,7	10,5
– była NRD	20–24	5,2	25–29	22,1	4,1	26,2
Grecja	20–24	...	25–29	17,7	14,6	32,3
Węgry	20–24	3,2	25–29	33,7	4,7	38,4
Włochy	20–24	1,1	25–29	23,2	10,0	33,3
Łotwa	20–24	...	25–29	30,9	18,6	49,5
Litwa	20–24	5,3	25–29	31,8	12,2	43,9
Holandia	20–24	...	25–29	4,0	33,0	37,0
Norwegia	20	7,8	28	24,2	34,7	58,9
Polska	20–24	3,4	25–29	27,3	10,6	38,0
Słowenia	20–24	...	25–29	79,2	6,6	85,8
Hiszpania	20–24	...	25–29	19,2	5,8	25,0
Szwecja	23	8,3	28	21,9	28,6	50,5
Szwajcaria	20–24	2,7	25–29	11,7	23,1	34,8

Źródło: Badanie Rodziny i Płodności (standardowe tabele krajowe).

Drugi zestaw kolumn w tablicy 9 pokazuje odsetek matek w wieku lat dwudziestu z dziećmi w wieku przedszkolnym, które obecnie pracują, uwzględniając również czas ich pracy. Wysoka heterogeniczność między krajami europejskimi nie jest tu niczym dziwnym: wskaźnik może się wahać między 0 i 100% i obejmuje niemal cały przedział: w krajach wziętych pod uwagę całkowity odsetek kobiet pracujących sięga od 13,5% w Niemczech (w ich zachodniej części – 10,5%) do 85,8% w Słowenii. Wyższe odsetki matek pracujących odnotowuje się w krajach skandynawskich (ponad 50% w Danii, Norwegii i Szwecji) oraz we Francji i w Belgii. Również kraje Europy Środkowej i Wschodniej (z wyjątkiem Estonii) potwierdzają tradycyjnie wysoki udział kobiet na rynku pracy. Rozkład wśród krajów, dla których dostępne jest rozróżnienie pokazuje, że wśród matek bardziej popularna jest praca na pełny etat niż w niepełnym wymiarze godzin. W Holandii, Norwegii, Szwecji i Szwajcarii odsetek matek pracujących w niepełnym wymiarze godzin jest wyższy (rzędu 35% matek w Norwegii). W pozostałych krajach praca w niepełnym wymiarze godzin jest o wiele rzadziej praktykowaną opcją (i możliwą do wykonania) – ten zestaw danych jest heterogeniczny, ale ponownie Niemcy charakteryzują się najniższym odsetkiem (4%).

W przeciwieństwie do powszechnie podzielanego poglądu, sprawienie, aby praca (możliwie również edukacja) była bardziej kompatybilna z macierzyństwem jest jednym z kluczowych sposobów uniknięcia bardzo niskich, a zwłaszcza najniższych poziomów dzietności. Potwierdzają to analizy analogiczne do omówionych w rozdziale 3.1, wykazujące, że korelacja między udziałem kobiet na rynku pracy i dzietnością jest dodatnia od końca lat 80. (patrz analiza w Billari, 2004). Tablica 10, utworzona na podstawie danych badania Eurobarometr pokazuje, że wraz ze wzrostem wykształcenia kobiet, coraz mniej kobiet deklaruje posiadanie większej liczby dzieci niż uznawana za idealną, coraz więcej kobiet natomiast (ponad 40%) uznaje, że idealna liczba dzieci jest wyższa niż faktycznie posiadana liczba dzieci, wskazując, przynajmniej częściowo, że nie są w stanie wypełnić swoich ideałów dotyczących macierzyństwa.

Tabela 10. Edukacja i dzietność – rozkład (w %) według osiągnięcia idealnej liczby dzieci według wieku opuszczenia szkoły (kobiety w wieku 40–64 lat, które ukończyły karierę płodności)

Wiek kobiet	Zbyt mało	Wystarczająco	Zbyt wiele
	UE 15		
Do 15 lat	26	58	16
16–19	28	59	12
20 lat i więcej	41	52	8
	10 państw przystępujących		
Do 15 lat	20	58	22
16–19	31	58	11
20 lat i więcej	42	53	6

Źródło: Fahey i Spéder (2004) z badania Eurobarometr.

4. Instytucjonalny kontekst rodzicielstwa

Mimo iż (zmieniające się) współzależności z innymi trajektoriami cyklu życia mogą pomóc w wyjaśnianiu tendencji i różnic w rodzicielstwie w Europie, inne „grupy” czynników wyjaśniających pomagają w interpretowaniu tego, co przedstawiono w rozdziale 3, prawdopodobnie jednak podkreślają także problemy związane z polityką (patrz Hantrais w tym tomie). Trudno przecenić polityczne znaczenie przejścia do rodzicielstwa i dzietności. W przemówieniu skierowanym do Europejskiego Forum Ludnościowego Narodów Zjednoczonych z 2004, które odbywało się w Genewie, Jerome Mignon z Komisji Europejskiej stwierdził, że „Dzietność jest zmienną wymagającą od nas większej uwagi” (Vignon, 2004 r., str. 3). W tym rozdziale, dla potrzeb uproszczenia różnorodnych podejść, przyjęte zostanie podejście dychotomiczne przeciwstawiające „kulturę” „ekonomii”. Jeżeli chodzi o „kulturowy” rodzaj wyjaśnienia (rozdział 4.1), omawiamy teorię, która z jednej strony koncentruje się na sztywnych, długoterminowych i utrzymujących się różnicach między narodami, z drugiej zaś – na teoriach podkreślających zmianę ideową, która nastąpiła w Europie w ostatnich dziesięcioleciach. Jeżeli chodzi o „ekonomiczny” typ wyjaśnienia (rozdział 4.2), z jednej strony podkreślamy rolę sztywnych, szerokich ustaleń instytucjonalnych (tzn. system opieki społecznej), z drugiej zaś, omawiamy rolę możliwych zmian polityki wpływającej na rodzicielstwo oraz rolę trendów w gospodarce (patrz również Billari, 2004).

4.1. Rola długoterminowych różnic kulturowych i zmiany ideologicznej

„Kulturowe” wyznaczniki różnic w przejściu do rodzicielstwa mogą się wiązać z długoterminowymi i głęboko zakorzenionymi różnicami historycznymi w krajach europejskich. Hajnal (1965), w szeroko cytowanym badaniu dotyczącym historii demograficznej Europy, kreśli linię między Triestem i St. Petersburgiem. Hajnal pokazuje, że na wschód od tej linii proces formowania rodziny jest procesem wczesnym i powszechnym, a na zachód od tej linii proces formowania rodziny nie jest procesem powszechnym i jednocześnie jest procesem odkładanym w czasie. Obecnie, nadal obserwuje się te dwa bieguny. Zauważyliśmy na przykład, że zarówno przewaga bezdzietności, jak i średni wiek przejścia do macierzyństwa są niższe w krajach Europy Wschodniej – innymi słowy, różnice między wschodem i zachodem są analogiczne, jak odnotowywane w przeszłości. Reher (1998) zainteresował się ostatnio zagadnieniem heterogeniczności regionalnej w zachodniej części od linii wyznaczonej przez Hajnal’a. Na zachodnie Reher pokazuje różnice kulturowe – zakorzenione w odległej historii – między północą, charakteryzującą się tak zwanymi „słabymi więzami rodzinnymi”, a południem, charakteryzującym się tak zwanymi „silnymi więzami rodzinnymi”. Siła związków międzypokoleniowych jest przedmiotem szczególnego zainteresowania Rehera i może częściowo wyjaśniać niższą obecnie bezdzietność w Europie Południowej i południowoeuropejski model odkładania wszelkiego rodzaju wyborów związanych z przejściem do dorosłości, zmierzający do „najpóźniejszego” wzorca (Billari et al., 2002). Jednym z zagadnień, które natychmiast rzuca się w oczy jest fakt, że najniższa dzietność pojawia się w krajach charakteryzujących

się silnymi więzami rodzinnymi, co jest prawdopodobnie sprzeczne z intuicyjnymi oczekiwaniami. Z perspektywy biologicznej, chęć zostania rodzicem, a tym samym zbudowania silniejszych związków z następnym pokoleniem, jest zaspokajana posiadaniem jednego dziecka; powszechna chęć bycia rodzicem może się wiązać z wrodzoną potrzebą wychowywania potomstwa (Foster, 2001). Koncentrując się na najniższej dzietności obserwowanej w Europie Południowej, niektórzy badacze twierdzą, że w sytuacji występowania silnych więzów rodzinnych, nacisk na jakość może powodować obniżenie dzietności (patrz np. Dalla Zuanna i Micheli, 2004). Podsumowując, nadal utrzymują się „ukryte” różnice kulturowe, które mogą się przyczyniać do pewnych różnic obserwowanych w krajach europejskich.

Kwestie kulturowe i związane z kulturą nie są stabilne. Według teorii *drugiego przejścia demograficznego* (patrz np. van de Kaa, 1987), zmiana ideologiczna ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia zmian w przejściu do rodzicielstwa. Główne czynniki uznawane przez proponentów zmiany ideologicznej za główną siłę napędową zmiany demograficznej to akcentowanie autonomii jednostki, odrzucenie kontroli i autonomii instytucjonalnej oraz wzrost wartości związanych z „potrzebami wyższego rzędu” (patrz np. Surkyn i Lesthaeghe, 2004). Najnowsze dane uzyskane z Europejskiego Badania Wartości/Swiatowego Badania Wartości przeprowadzonych pod koniec lat 90./na początku roku 2000, umożliwiają nakreślenie obrazu kluczowych różnic postaw obserwowanych w większości krajów europejskich. Tablica 11 ilustruje wybrane wyniki pozyskane z tych badań. Po pierwsze, pierwsze dwie kolumny tablicy 11 dotyczą centralnej roli rodzicielstwa w życiu kobiet i mężczyzn – niski odsetek zgodności wykazującej brak związku między rodzicielstwem a samorealizacją. Możemy zauważyć dużą zmienność tego wskaźnika: odsetek sięga niskiego poziomu 7% w przypadku kobiet i 5% w przypadku mężczyzn z Holandii oraz wysokiego poziomu 95% w przypadku kobiet na Węgrzech i 90% w przypadku mężczyzn na Łotwie. Wydaje się, że istotną rolę odgrywa linia Hajnala: w Europie Środkowej i Wschodniej rodzicielstwo postrzega się jako czynnik niezwykle istotny. Najniższe wartości odnotowywane w Holandii są spójne ze względnie wysokim poziomem bezdzietności. Krótko mówiąc, według tych badań, w niektórych krajach rodzicielstwo nie jest już postrzegane, jako podstawowy element składowy życia człowieka.

Obserwuje się różnice płci kulturowej odnoszące się do tego wskaźnika, ponieważ w większości krajów macierzyństwo – w większym stopniu niż ojcostwo – postrzega się jako decydujące o samopełnieniu, chociaż odnotowuje się pewne ciekawe wyjątki. Ogólnie jednak, obraz jest spójny dla mężczyzn i kobiet.

W rozdziale 3.1 omówiliśmy zmieniające się współzależności między rodzicielstwem a zakładaniem rodziny. Czwarta kolumna tablicy 11 ilustruje postawy kobiet, które chciałyby zostać matkami bez posiadania stałego partnera – stosunkowo wysoki odsetek między rodzicielstwem a zakładaniem rodziny. Możemy zauważyć, że w niektórych krajach europejskich odsetek ten jest wyższy niż 50%. Ważniejsze wyjątki to kraje bardziej „tradycjonalistyczne”, w których wartość wskaźnika zmiany ideologicznej jest niższa niż 50%: w Turcji zgodę na powyższe odzwierciedla wartość 6%, w Albanii – 12%. W rozdziale 3.2 omówiliśmy status młodych matek na rynku pracy i problem kompatybilności między macierzyństwem i pracą. Ostatnia kolumna tablicy 11 ilustruje dane dotyczące matek dzieci w wieku przedszkolnym, które pracują – wysoki odsetek wskazuje, że przeciętnie prezentuje się niechętny stosunek do faktu, że matki pracują wtedy, gdy ich dzieci osiągną wiek przedszkolny. Heterogeniczność tego wskaźnika jest niezwykle imponująca. W Danii jedynie 18% respondentów uważa, że dzieci w wieku przedszkolnym cierpią, gdy ich matki podejmują pracę; na drugim końcu skali plasuje się Malta z 87% respondentów zgadzających się na pracę zawodową podejmowaną przez matki dzieci w wieku przedszkolnym. Jeżeli chodzi o wartości tego wskaźnika, kraje powszechnie postrzegane jako wytyczające zmianę ideologiczną nie charakteryzują się szczególnie niskimi wartościami (np. Holandia – 46%, Szwecja – 38%), że wewnątrz krajowa heterogeniczność dotycząca związku między posiadaniem dziecka a macierzyństwem jest wysoka również w społeczeństwach, które przodują w *drugim przejściu demograficznym*. Część różnic odnotowanych w rozdziale 3.2 można przypisać różnicom postaw mimo, iż postawy w znacznym stopniu kształtuje kontekst polityczny i podejmowane działania.

Tablica 11. Postawy dotyczące przejścia do rodzicielstwa:

- a) odsetek respondentów, którzy uważają, że do spełnienia się kobieta musi mieć dzieci („Kobieta”);
- b) odsetek respondentów, którzy uważają, że do spełnienia się mężczyzna musi mieć dzieci („Mężczyzna”);
- c) odsetek respondentów, którzy popierają kobietę, która chce mieć dziecko samotnie („Samotna matka”);
- d) odsetek respondentów, którzy uważają, że dziecko w wieku przedszkolnym cierpi, jeżeli jego matka pracuje zawodowo („Pracująca matka”)

K r a j e	Kobieta	Mężczyzna	Samotna matka	Matka pracująca
Albania	92		12	
Armenia	83		37	
Austria	34	26	38	
Azerbejdżan	61		24	
Białoruś	77	77	76	60
Belgia	33	25	52	51
Bośnia i Hercegowina	87		48	
Bułgaria	76	54	46	61
Chorwacja	59	77	66	64
Czechy	44	60	39	47
Dania	80	65	52	18
Estonia	75	67	29	65
Finlandia	12	28	54	41
Francja	67	53	49	56
Gruzja	81		41	
Niemcy	54	39	31	66
Grecja	75	48	31	78
Węgry	94	76	38	63
Islandia	35	29	82	33
Irlandia	15	15	33	
Włochy	56	45	28	81
Łotwa	91	90	55	75
Litwa	68	48	61	71
Luksemburg	38	30	46	68
Macedonia	70		53	
Malta	44	33	16	87
Mołdawia	79		37	
Holandia	7	5	50	46
Norwegia	19		23	
Polska	70	54	42	77
Portugalia	68	50	37	72
Rumunia	83	75	49	47
Rosja	83	71	54	73
Serbia	67		54	
Słowacja	45	39	23	63
Słowenia	38	37	56	47
Hiszpania	48	36	72	46
Szwecja	25		32	
Szwajcaria	35		38	
Turecja	75	63	6	
Ukraina	86	73	40	73
Wielka Brytania	21	11	31	46

Źródło: opracowanie własne oparte na danych mikro pozyskanych z Europejskiego Badania Wartości /Światowego Badania Wartości 1999–2001.

4.2. Systemy opieki społecznej, czynniki polityczne, trendy gospodarcze

Literatura dotycząca opieki społecznej podkreśla, że ustalenia instytucjonalne dotyczące opieki społecznej odzwierciedlają specyfikę „systemu opieki społecznej”. Praca Esping-Andersen (1999), dotycząca zmienności kapitalizmu opieki społecznej, w szczególności opisuje cztery rodzaje systemów opieki społecznej w Europie Zachodniej (i innych społeczeństwach uprzemysłowionych): socjaldemokratyczne (należą do nich kraje skandynawskie, a niejednokrotnie również zaliczana jest Holandia), liberalne (w tym w Europie: Irlandia i Wielka Brytania oraz Szwajcaria), prorodzinne (typowe dla Europy Południowej) i konserwatywne (pozostałe, tzn. większość krajów Europy Zachodniej). W Europie Środkowej i Wschodniej obserwuje się tendencję do budowania długoterminowego systemu opieki społecznej zbliżonego do jednego z tych idealnych typów. Systemy opieki społecznej charakteryzują się sztywnymi ramami i wywierają długofalowy wpływ w takim znaczeniu, że zostały ukształtowane przez procesy podlegające wpływowi przeważającego poglądu na temat roli państwa, rodziny, trzeciego sektora i sektora prywatnego (Pfau-Effinger, 1999, Mayer, 2001). McDonald (2000) wskazuje znaczenie sztywności europejskich systemów opieki społecznej w kształtowaniu wyborów dotyczących rodziny; rynek pracy oparty na silnym wewnątrzno-zewnętrznym podziale powoduje opóźnianie i unikanie zakładania rodziny. Krótko mówiąc, główny paradoks polega na tym, że prorodzinne systemy opieki społecznej Europy Południowej wiążą się z najniższą dzietnością – pomijanie w systemie opieki społecznej młodych osób i ich dzieci oraz mniejsze zwracanie uwagi na kompatybilność rodzicielstwa z innymi wyborami (tzn. edukacja, praca) jest kluczowym czynnikiem wyjaśniającym, dlaczego poziomy dzietności odnotowywane we Włoszech, Hiszpanii i Grecji należą do najniższych; sytuację pośrednią obserwuje się w tak zwanych konserwatywnych systemach opieki społecznej (np. Niemcy, Austria) – niektóre z nich (np. Francja) wykazują odmiennie postawy względem rodzicielstwa (patrz również Billari, 2004).

Tablica 12. Opieka nad dziećmi/urlop wychowawczy na pierwsze dziecko pod koniec lat 90. i wartość przekrojowego współczynnika dzietności w 2000 r.

Urlop płatny dłuższy niż 2 lata	Urlop bezpłatny
Austria (1,40)	Belgia (1,66)
Czechy (1,14)	Gruzja (1,35)
Estonia (1,39)	Grecja (1,29)
Finlandia (1,73)	Irlandia (1,88)
Francja (1,89)	Holandia (1,72)
Niemcy (1,38)	Portugalia (1,55)
Węgry (1,32)	Hiszpania (1,24)
Słowacja (1,29)	Wielka Brytania (1,65)
Urlop płatny od 1 roku do 2 lat	Brak odpłatności za urlop
Albania (nie dot.)	Andora (nie dot.)
Armenia (1,11)	Białoruś (1,31)
Bułgaria (1,26)	Cypr (1,83)
Chorwacja (1,40)	Kazachstan (1,83)
Dania (1,77)	Łotwa (1,24)
Litwa (1,33)	Liechtenstein
Norwegia (1,85)	Malta (1,66)
Polska (1,34)	Mołdawia (1,30)
Rumunia (1,31)	Szwajcaria (1,50)
Rosja (1,21)	Turcja (2,52)
Serbia i Czarnogóra (1,66)	
Szwecja (1,54)	
Ukraina (nie dot.)	

Źródło: zaczerpnięte z Gauthiera (2004).

Jeżeli rodzaj systemu przyczynia się do wyjaśnienia stabilnych różnic między krajami, polityka rodzinna i społeczna wywierająca wpływ na rodzicielstwo może mieć charakter stabilny i długoterminowy (tak, jak w przypadku Francji i krajów skandynawskich) lub zmieniający się w czasie. Zaobserwowano przykłady zmian w polityce wywierającej wpływ na przejście do rodzicielstwa w krajach Rady Europy,

ilustrujące możliwość przeprowadzenia quasi-doświadczalnych analiz (np. patrz analiza dotycząca Węgier wykonana przez Aassve i inni, 2004). Najnowsze usystematyzowania dokonane przez Gauthier (2004), dotyczące krajów NZ/ECE umożliwiają nam uchwycenie ogólnego poglądu na politykę wywierającą wpływ na wybory związane z byciem rodzicem w wielu krajach. Tabela 12 ilustruje sytuację dotyczącą odpłatności za opiekę nad dzieckiem i urlop wychowawczy na pierwsze dziecko z końca lat 90. w kilku krajach europejskich, w tym wartość przekrojowego współczynnika dzietności (PTFR) w 2000 r. Sytuacja ma charakter heterogeniczny. Kilka krajów, wśród nich Turcja, nie przewiduje urlopu wychowawczego – wydaje się, iż sytuacja ta dotyczy różnych krajów, w których oczekuje się, że kobiety posiadające dzieci w wieku przedszkolnym powinny pozostawać poza rynkiem pracy (patrz tablica 11) i krajów o liberalnych systemach opieki społecznej (np. Szwajcaria), w których państwo nie reguluje wprost kwestii opieki nad dzieckiem i urlopu wychowawczego. Inne kraje, w których funkcjonują liberalne systemy opieki społecznej (np. Irlandia i Wielka Brytania) przewidują urlopy bezpłatne. Wśród krajów, które przewidują urlopy dłuższe niż dwa lata znajdują się kraje o poziomach dzietności nieco poniżej poziomu zastępowalności (Francja) i kraje o najniższych poziomach dzietności (Czechy). Gwarantowanie urlopu wychowawczego może być skutkiem, a nie przyczyną takich, a nie innych poziomów dzietności – wróćmy jeszcze do związku między polityką, postawami i zachowaniami. Gauhtier wykazuje, że w większości krajów istotnie wzrósł odsetek małych dzieci zapisywanych do placówek kształcenia (z wyjątkiem takich krajów, jak Turcja: Ukraina i kilku innych krajów). To wskazuje tendencję do szerszego świadczenia opieki nad dziećmi, która wpływa na poprawę kompatybilności między pracą i życiem rodzinnym. Jednak w pełni porównywalne dane dotyczące świadczenia opieki nad dzieckiem są dostępne w odniesieniu zaledwie do kilku krajów europejskich; pokazano, że w krajach ODCE, ujętych w tablicy 13, występuje heterogeniczność udziału w opiece dziennej dzieci w wieku 0–3 lat. W tej grupie wiekowej odsetek dzieci uczestniczących w opiece dziennej waha się od 64% w Danii do 1% w Czechach. Z drugiej strony, niemal we wszystkich krajach, większość dzieci w wieku 3 lat i starszych uczęszcza do placówek opieki dziennej przed osiągnięciem wieku obowiązku szkolnego. Kraje, w których odsetek przekracza 90% to także kraje o najniższej dzietności, takie jak Włochy oraz kraje o względnie wysokich poziomach dzietności, takie jak Francja. Sytuacja wśród dzieci w wieku 0–3 lat jest niezależna od sytuacji dzieci w wieku 3 lat i starszych (tzn. wartość krajowego współczynnika korelacji między dwoma odsetkami wynosi 0,0003).

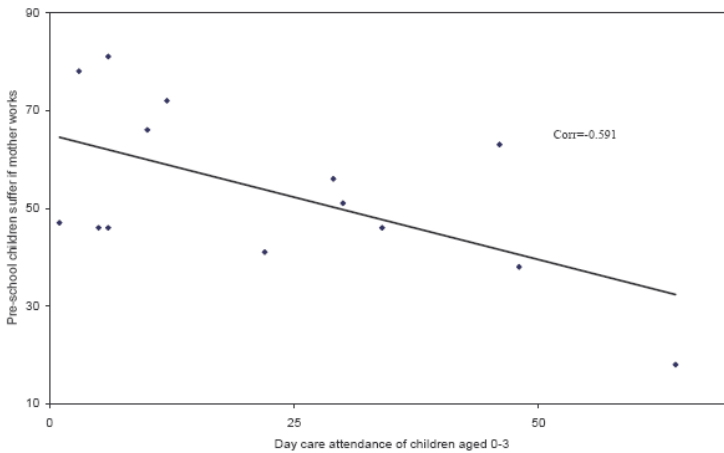
Tablica 13. Odsetek dzieci małych, które korzystają z placówek opieki dziennej do osiągnięcia wieku obowiązku szkolnego według grupy wieku (lata 1998–2000)

K r a j e	W wieku 0–3 lata	W wieku od 3 lat do wieku obowiązku szkolnego
Austria	4	68
Belgia	30	97
Czechy	1	85
Dania	64	91
Finlandia	22	66
Francja	29	99
Niemcy	10	78
Grecja	3	46
Irlandia	38	56
Włochy	6	95
Holandia	6	98
Norwegia	40	80
Portugalia	12	75
Słowacja	46	90
Hiszpania	5	84
Szwecja	48	80
Wielka Brytania	34	60

Źródło: OECD (2001).

Związek między zachowaniem i postawami jest w tym przypadku spójny⁴, mimo iż przyczynowość jest niejasna. Wykres 4 ilustruje przejaw tej spójności: w poszczególnych krajach możemy zaobserwować ujemny związek odsetkiem osób podzielających pogląd, że dzieci w wieku przedszkolnym cierpią, gdy ich matka pracuje zawodowo i odsetkiem dzieci w wieku 0–3 lat uczęszczających do placówek opieki dziennej (współczynnik korelacji wynosi $-0,591$). Związek ujemny jest słabszy (współczynnik korelacji wynosi $-0,200$, nie ujęto na rysunku) w przypadku dzieci w wieku 3 lat i starszych. Brak jasności między zachowaniami i postawami ma jednak charakter przyczynowy. Odmiennie pokrycie opieki dziennej może odzwierciedlać na przykład różne preferencje w stosunku do opieki nad małymi dziećmi (jak wskazano w tabelicy 11); preferencje te mogą być zakorzenione w długoterminowych skryptach kulturowych społeczeństwa. Z drugiej strony, ponieważ jednostki i rodziny często wykazują tendencję do racjonalizowania sytuacji i zmiany postaw w sposób spójny z zachowaniem, postawy dotyczące opieki nad dzieckiem mogą odzwierciedlać dostępność opieki dziennej.

Wykres 4. Korelacja między postawami wobec następstw pracy matek dzieci w wieku przedszkolnym i odsetkiem dzieci w wieku 0–3 lat korzystających z placówek opieki dziennej

Opis wykresu 4

Pre-school children suffer if mother works – dzieci w wieku przedszkolnym cierpią, jeżeli matka pracuje
 Day care attendance of children aged 0–3 – dzieci w wieku 0-3 lat uczęszczające do placówek opieki dziennej

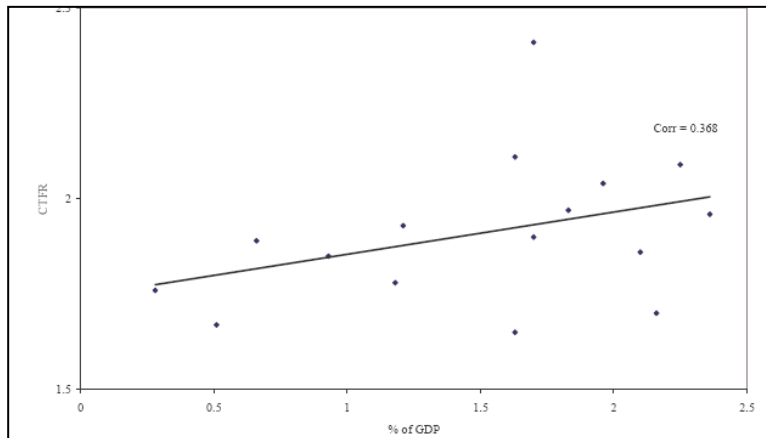
Źródła: opracowanie własne oparte na danych z tabelicy 11 i 13.

Jaki jest potencjalny wpływ polityki przyjaznej rodzinie na rodzicielstwo? W swojej analizie Gauthier (2004) twierdzi, że wyniki są niejednoznaczne. Z jednej strony są dowody na to, że ogólne ustalenia instytucjonalne (tzn. system opieki społecznej) wywierają wpływ na wybory dotyczące dzietności; z drugiej strony wpływ polityki niekoniecznie przejawia się w analizie wyników badań empirycznych. Ogólny problem polega na tym, że politykę postrzega się jako bez wątpienia wywierającą wpływ na rozkład w czasie dzietności (tzn. kiedy mieć dziecko), ale niekoniecznie wywierającą wpływ na strukturę dzietności (tzn. czy mieć dzieci i ile). Jednym z problemów jest fakt, że analizy koncentrują

⁴ Spójność między zachowaniem a postawami nie jest ogólnie wysoka (patrz dyskusja Hantrais w tym tomie).

się na przekrojowych miarach dzietności – jak wiemy, miary te podlegają zaburzeniom, zwłaszcza w momencie odkładania decyzji o posiadaniu dziecka. Z tych przyczyn, powinniśmy bardziej skoncentrować się na poziomach dzietności kohortowej. Na wykresie 5 i 6 opisujemy związek między całkowitymi wskaźnikami wydatków na rodzinę w latach 90. i dzietnością kohortową (kohorta urodzeniowa 1960 r.) w 16 krajach europejskich należących do OECD. Procent PKB przeznaczanego w transferach pieniężnych na rodziny jest dodatnio skorelowany ze współczynnikiem kohortowym dzietności (cohort TFR), mimo iż współczynnik korelacji (0,368) nie jest szczególnie wysoki (wykres 4). Korelacja między procentem PKB przeznaczonym w formie usług na rodziny i współczynnikiem kohortowym (cohort TFR) jest istotnie niższa (0,133). Wyniki te potwierdzają niejasność związku między polityką rodzinną i dzietnością (a do zastosowanych miar należą szerokie definicje, na które wpływ trudno ocenić dokładnie) mimo, iż na poziomie kohorty można zaobserwować dodatni wpływ transferów finansowych przeznaczanych dla rodzin na poziom dzietności.

Wykres 5. Korelacja między kohortowym współczynnikiem dzietności (cohort TFR) (kohorta 1960 r.) i wydatkami na rodziny (transfery pieniężne jako procent PKB) w 16 europejskich krajach OECD

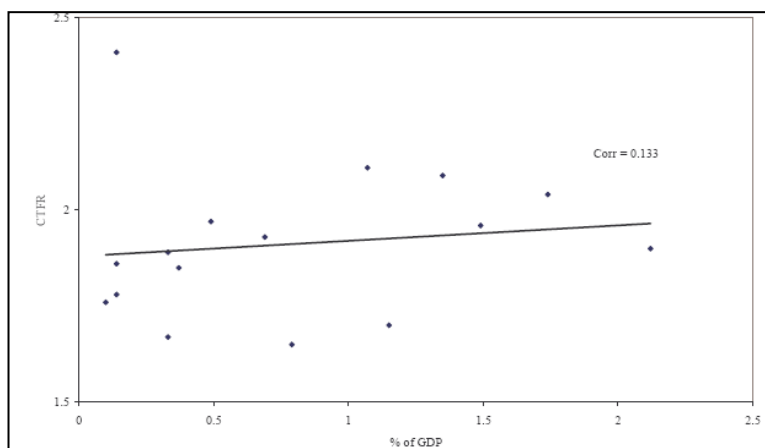

Opis wykresu 5

Corr – korelacja
 % of GDP – % PKB

Źródła: opracowanie własne oparte na pracy Sobotki (2004, tablica 9) i bazie danych wydatków społecznych OECD.

Wykres 6. Korelacja między kohortowym współczynnikiem dzietności (cohort TFR) (kohorta 1960 r.) i wydatkami na rodziny (wydatki w usługach, jako procent PKB) w 16 krajach europejskich OECD

Opis wykresu 6

Corr – korelacja
% of GDP – % PKB

Źródła: opracowanie własne oparte na pracy Sobotki (2004 r., tablica 9) i bazie danych wydatków społecznych OECD.

Trendy gospodarcze również w istotny sposób kształtują przechodzenie do rodzicielstwa. Najważniejszym przykładem jest kryzys gospodarczy w gospodarkach w okresie transformacji, który uznaje się za główny czynnik napędzający zmiany zachodzące w rodzinie w Europie Środkowej i Wschodniej (NZ/ECE, 2000; Philipov i Dorbritz, 2003). Trendy gospodarcze i polityka społeczno-ekonomiczna są również w oczywisty sposób na tyle współzależne, że niejednokrotnie ustalenie ich odrębnego wpływu na zachowania demograficzne nie jest możliwe. Przyjęcie – lub przerwanie kontynuowania – nowej polityki, tzn. polityki rodzinnej dotyczącej macierzyństwa, urlopu wychowawczego, świadczenia usług z zakresu opieki nad dzieckiem i świadczeń na dzieci, a także polityki w sprawie dodatków mieszkaniowych lub limitów opłat hipotecznych, to istotne determinanty procesu formowania rodziny. Brak pewności w grupie młodych ludzi, podobnie jak coraz większe trudności w dostępie do rynku pracy i inne czynniki, takie jak coraz częstszy powrót do kształcenia się, może wyjaśniać okresowe trendy i międzynarodowe różnice w procesie formowania rodziny. Ostatni rodzaj wymienionych czynników został wykorzystany przez Kohlera i inni, (2002) do udowodnienia twierdzenia, że odkładanie przechodzenia do rodzicielstwa może być racjonalną reakcją na bodźce społeczno-ekonomiczne. Nadal jednak nie są jasne dowody dotyczące gwałtownego spadku dzietności odnotowanego w Europie Wschodniej (Kohler i Kohler, 2002; Philipov i Dorbritz, 2003). Koniunkturalne czynniki społeczno-ekonomiczne mogą również wyjaśniać nagłe zmiany we wzorcach obserwowanych w danym kraju lub w grupie krajów (tzn. pojawienie się najniższej z dzietności) i mogą stanowić mechanizm wyzwalający zdarzenia makro dotyczące zmian o dalekosiężnych następstwach. Czynniki koniunkturalne nie wyjaśniają jednak długoterminowych, stabilnych różnic między społeczeństwami czy dalekosiężnych tendencji w społeczeństwie.

Które ze środków polityki Europejczycy uznają za wywierające potencjalny wpływ na życie rodzin posiadających dzieci? Dzięki badaniu Eurobarometr dysponujemy informacjami dotyczącymi wszystkich 25 krajów Unii Europejskiej i pozostałych krajów ubiegających się o członkostwo (tablica 14). Odpowiedzi mają charakter heterogeniczny i najprawdopodobniej mówią nam, czy czynniki gospodarcze, czynniki kompatybilności i inne uznaje się za najważniejsze. Respondenci mogli wybrać trzy z dziewięciu „udogodnień”: czas trwania urlopu wychowawczego, dostępność opieki nad dzieckiem, dodatki na dziecko, poziom urlopu wychowawczego, elastyczne warunki pracy, odpowiednie zakwaterowanie, koszty kształ-

cenia, zwolnienie z podatków i zwalczanie bezrobocia. O heterogeniczności może świadczyć, iż każdy z dziewięciu elementów jest wybierany najczęściej przynajmniej w jednym kraju. Czas trwania urlopu wychowawczego jest najważniejszy w Austrii (gdzie urlop wychowawczy jest dłuższy niż w innych krajach, patrz tablica 12). Dostępność opieki nad dzieckiem jest wyborem dominującym w czterech krajach. Zasiłki na dziecko i poziom urlopu wychowawczego to elementy najczęściej wybierane odpowiednio w sześciu i dwóch krajach, większość z nich leży w Europie Środkowej i Wschodniej – to odpowiada dowodom potwierdzającym, iż na tym obszarze, najniższą z dzietności warunkują czynniki gospodarcze. Elastyczność warunków pracy wymienia się w trzech krajach (wśród nich znajduje się Holandia, kraj charakteryzujący się wysokim odsetkiem matek pracujących w niepełnym wymiarze godzin). Czynniki mieszkaniowe to najczęstszy wybór w Turcji. Koszt dziecka w kategoriach edukacji i zwolnienia z podatków to wybór dominujący w dwóch krajach i odpowiednio w Niemczech. Najczęściej przytaczanym czynnikiem jest zwalczanie bezrobocia, w przypadku ośmiu krajów, w tym krajów Europy Południowej o najniższej dzietności (Grecja, Włochy, Hiszpania), Belgii, Francji i Irlandii oraz krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Litwa i Polska). Wyniki te wskazują, że przewidywane udogodnienia często odzwierciedlają to, co już jest dostępne w określonych warunkach. Co więcej, wysoka heterogeniczność odpowiedzi może być kolejną oznaką wskazującą, że te same środki polityki mogą mieć odmienny wpływ w różnych krajach – wrócimy do tego w kolejnym rozdziale.

Tablica 14. Postawy względem polityki mającej na celu poprawę życia rodzin z dziećmi. Wybrane priorytety, % (respondenci mogli wybrać do 3)

Kraj	Czas trwania urlopu wychowawczego	Dostępność opieki nad dzieckiem	Dodatek na dziecko	Poziom urlopu wychowawczego	Elastyczne warunki pracy	Właściwe mieszkanie	Koszt kształcenia	Zwolnienie z podatku	Zwalczanie bezrobocia
Austria	41	33	31	26	31	34	24	27	29
Belgia	25	31	32	17	42	15	31	26	44
Bułgaria	29	20	56	61	9	23	25	19	49
Cypr	33	24	53	44	18	6	50	41	21
Czechy	23	20	52	59	11	41	21	35	24
Dania	37	45	5	19	67	33	14	24	20
Estonia	15	14	69	57	8	22	32	37	35
Finlandia	17	52	27	9	31	40	17	47	43
Francja	31	26	34	13	43	21	38	24	51
Niemcy	8	36	31	16	35	35	29	48	43
Grecja	10	29	37	22	22	30	41	39	48
Węgry	11	22	55	45	15	37	40	39	31
Irlandia	25	34	33	11	32	36	34	35	37
Włochy	23	16	33	20	36	25	30	28	47
Łotwa	19	12	69	56	5	12	44	29	37
Litwa	19	28	44	38	8	33	37	40	48
Luksemburg	29	26	29	9	43	30	21	25	39
Malta	30	63	25	16	40	20	15	25	55
Holandia	30	46	13	4	49	28	45	16	22
Polska	23	21	37	42	7	13	44	40	57
Portugalia	16	24	43	20	25	20	51	20	41
Rumunia	23	27	53	42	10	22	42	34	32
Słowacja	24	18	60	40	8	40	30	33	38
Słowenia	34	27	35	38	10	28	40	36	31
Hiszpania	14	14	37	17	22	42	46	21	57
Szwecja	40	64	29	3	40	16	15	37	42
Turcja	19	28	22	47	30	69	8	47	14
Wielka Brytania	24	45	28	12	38	27	28	24	36

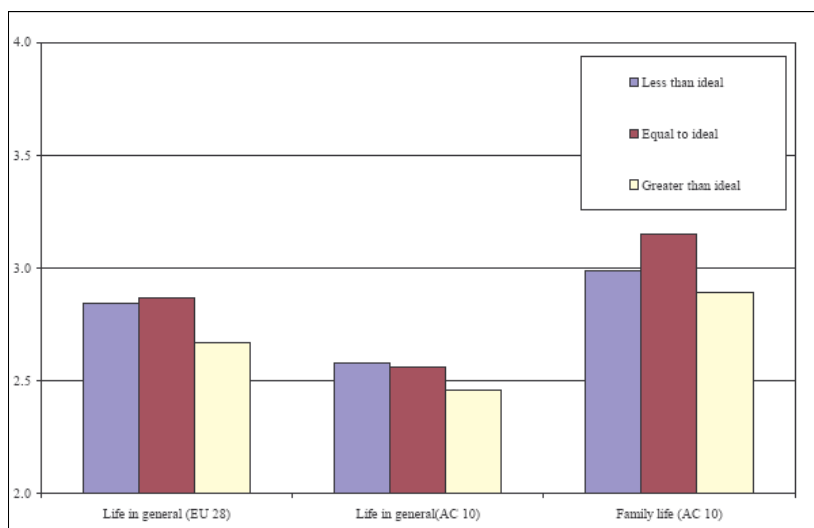
Źródło: Fahey i Spéder (2004) na podstawie badań Eurobarometr, 2002 r.

Uwaga: pogrubiono najczęściej wybierane opcje.

5. Następstwa rodzicielstwa dla jednostek i rodzin – współzależności makro–mikro

W tej sekcji podkreślamy pogląd, zgodnie z którym czynniki poziomu mikro, wywierające wpływ na decyzję o zostaniu rodzicem (jej następstwa) mogą współdziałać z czynnikami szczebla makro, w zależności od szerokiego kontekstu kulturowego i instytucjonalnego społeczeństwa. Niektórzy autorzy twierdzą, że badając dzietność i przechodzenie do rodzicielstwa z perspektywy krajowej można wykorzystywać modele jednorodne (tzn. Hobcraft, 2002) uważamy, że wybory dotyczące dzietności par i jednostek w każdym przypadku podlegają wpływowi kontekstu, który omówiliśmy w rozdziale 4. Badamy zatem motywy leżące u podstaw względnie odmiennego wpływu determinant przechodzenia do rodzicielstwa poziomu mikro w odniesieniu do poziomu makro, czy też mówiąc dokładniej, kontekstu instytucjonalnego. Powyższe ma znaczenie podstawowe, ponieważ jak stwierdziliśmy kończąc rozdział 4.2, polityka może uruchamiać różne reakcje w różnych społeczeństwach i odmiennie reakcje wewnętrzne różnych grup w społeczeństwie. Koncentrujemy się zwłaszcza na następstwach rodzicielstwa w odniesieniu do dobrobytu jednostek i wpływie na wybory dotyczące poszczególnych trajektorii cyklu życia. Mimo iż następstwa te dotyczą wykluczenia społecznego, nie zajmujemy się tym tematem z uwagi na jego dogłębne omówienie w pracy Avramova (2002) na przykładzie krajów Europy Zachodniej i Szivósa oraz Giudici (2004) na przykładzie krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

Wykres 7. Następstwa różnic między dzietnością idealną i osiągniętą dla poziomu zadowolenia z życia (z życia w ogóle i z życia rodzinnego)

Źródło: Fahey i Spéder (2004) na podstawie badania Eurobarometr, 2002 r.

Opis wykresu 7

Less than ideal – mniej, niż liczba idealna

Equal to ideal – równe z idealną

Greater than ideal – większa niż idealna

Life in general (EU28) – życie ogólnie (UE28)

Life in general (AC 10) – życie ogólnie (10 krajów przystępujących)

Family life (AC 10) – życie rodzinne (10 krajów przystępujących)

Ogólny pogląd na następstwa rodzicielstwa względem subiektywnego dobrobytu jednostek w różnorodnym kontekście można zilustrować na wykresie 7, zaczerpniętym z pracy Faheya i Spédera (2004). Respondenci badania Eurobarometr posiadający więcej dzieci, niż podawana przez nich idealna liczba dzieci, deklarują przeciętnie niższe zadowolenie z życia; z drugiej strony, wydaje się, że między osobami

posiadającymi dokładnie idealną liczbę dzieci i osobami posiadającymi mniej dzieci, niż ich deklarowana idealna liczba, obserwuje się brak różnicy w ogólnym poziomie zadowolenia z życia. Prawdopodobnie osoby, które nie osiągają idealnej liczby dzieci „czerpią” zadowolenie z innych domen życia. Potwierdzają to inne dane: w przypadku 10 krajów przystępujących do Unii Europejskiej w 2004 r. dostępne są dane dotyczące szczególnego zadowolenia z życia rodzinnego. Zgodnie z oczekiwaniami zadowolenie z życia rodzinnego jest wyższe wśród tych, którzy osiągnęli idealną liczbę dzieci i niższe, gdy liczba dzieci jest niższa lub wyższa od idealnej. Bez wątpienia, przyczynowość może być dwukierunkowa (tzn. respondenci mogą deklarować, że dana liczba dzieci jest idealna z *uwagi na* poczucie spełnienia).

Tablica 15. Współzależności makro–mikro: wpływ posiadania dziecka na wskaźnik wejścia w ubóstwo w różnych systemach opieki społecznej (w %). Analiza European Community Household Panel

	Skala adekwatności OECD	Skala adekwatności Fuchsa
Socjaldemokratyczny system opieki społecznej (Dania, Finlandia, Niderlandy)	+1,1,	+2,1
Konserwatywny system opieki społecznej (Austria, Belgia, Francja, Niemcy)	+3,7	+6,2
Liberalny system opieki społecznej (Irlandia, Wielka Brytania)	+6,6	+9,1
Południowoeuropejski system opieki społecznej (Grecja, Włochy, Portugalia, Hiszpania)	+4,0	+5,6

Źródło: zaczerpnięte z Aassve i inni (2004 r.).

Uwaga: pogrubiona czcionka wskazuje skutek istotny statystycznie ($p < 0,05$).

Do wyrobienia poglądu na temat przyczynowości niezbędne są dane panelowe; porównywalne dane panelowe dają nam również pogląd na to, co definiujemy jako „współzależność mikro–makro”. W tym przypadku rodzicielstwo może mieć różnorodny wpływ w poszczególnych społeczeństwach. Posługując się analizami European Community Household Panel, Aassve i inni (2000) porównują wpływ posiadania dziecka (bez ograniczenia do pierwszego dziecka) na wskaźnik wejścia w ubóstwo w różnych krajach należących do poszczególnych systemów opieki społecznej (sklasyfikowanych według typologii Esping-Andersen). Wybrane wyniki podano w tablicy 15, w której dochód wystandaryzowano według wielkości rodziny posługując się dwoma rodzajami skali adekwatności. Liczby te mówią nam o odmiennych następstwach rodzicielstwa w poszczególnych, europejskich systemach opieki społecznej: dla liberalnego systemu opieki społecznej (Irlandia i Wielkiej Brytanii), posiadanie dziecka zwiększa wskaźnik wejścia w ubóstwo o 6,6–9,1%, wedle zastosowanej skali adekwatności. Niższe wzrosty wskaźnika wejścia w ubóstwo, jako następstwa posiadania dziecka, osiągają kraje, w których funkcjonują prorodzinne lub konserwatywne systemy opieki społecznej (wartości wskaźnika wyższe od około 4% do około 6%). Mniejszy jest jedynie wzrost wartości wskaźnika wejścia w ubóstwo odnoszący się do socjaldemokratycznych systemów opieki społecznej (w jednym przypadku wartość ta nie jest istotna statystycznie), między 1 i 2%. Rodzicielstwo ma zatem istotne następstwa gospodarcze dla dobrobytu rodzin, a przewidywanie tych następstw może wyjaśnić wybory dotyczące dzietności. Jednak państwowe systemy opieki społecznej ograniczają następstwa rodzicielstwa na poziomie mikro.

Inny przykład współzależności mikro–makro, dotyczący związku między kształceniem a macierzyństwem, wprowadziliśmy w rozdziale 3.2. Billari i Philipov (2004) badają wpływ trajektorii kształcenia (rozdzielając między ukończeniem a uczęszczaniem do szkoły) na przejście do macierzyństwa, a także wpływ ciąży prowadzącej do macierzyństwa na uczęszczanie do szkoły, wykorzystując wielorównaniowe modele hazardu i dane z 11 krajów zachodnioeuropejskich. Pewne wyniki ich analizy podano w tablicy 16. Jak już wspomnieliśmy, we wszystkich krajach kształcenie w pełnym wymiarze godzin przyspiesza przejście do macierzyństwa, choć zmiana ta jest wyższa w krajach o konserwatywnym systemie opieki społecznej (najwyższy wpływ odnotowano w Belgii i Niemczech, najniższy w Finlandii i Hiszpanii).

Jeszcze bardziej interesujący jest wpływ ciąży na wycofywanie się z kształcenia – w niektórych krajach następstwem zostania matką jest odkładanie momentu zakończenia kształcenia (kraje skandynawskie, Włochy, Hiszpania i Szwajcaria), podczas gdy w innych krajach zakończenie kształcenia jest przyspieszone (Austria, Belgia, Francja i Niemcy).

Tablica 16. Współzależności mikro–makro: wpływ poziomu wykształcenia i uczęszczania do szkoły na wskaźnik przejścia do macierzyństwa i wpływ zajęcia w ciąży prowadzącej do urodzenia pierwszego dziecka na porzucenie edukacji w poszczególnych krajach (skala log-hazardu)

	Finlandia	Norwegia	Szwecja	Austria	Belgia	Francja	Niemcy	Szwajcaria	Grecja	Włochy	Hiszpania
Wpływ na przechodzenie na macierzyństwo (log-hazard)											
<i>Poziom wykształcenia</i>											
Poziom 1 vs poziom 2	-0,11	-0,46	-0,59	-0,46	-0,24	-0,56	-0,16	-0,27	-0,19	-0,42	-0,55
Poziom 3 vs poziom 2	-0,15	-0,05	0,00	-0,33	0,02	-0,61	0,13	0,13	-0,16	0,17	-0,32
<i>Uczęszczanie do szkoły</i>											
– Już nie dotyczy	0,75	1,02	0,90	1,17	1,75	1,50	1,52	1,02	1,26	0,79	0,68
Wpływ na wycofanie się z kształcenia w pełnym wymiarze godzin (log-hazard)											
<i>Zajęcie w ciąży prowadzące do urodzenia pierwszego dziecka</i>											
	-0,60	-0,60	-0,83	0,22	0,80	0,43	0,27	-0,71	0,10	-0,60	-0,56

Źródło: zaczerpnięto z pracy Billari i Philipov (2004), Analizy na podstawie Badania Rodziny i Płodności.

Uwaga: pogrubiona czcionka wskazuje skutek istotny statystycznie ($p < 0,05$).

Billari i Philipov przypisują te zmiany różnicom w instytucjach buforujących, istniejących w różnych okolicznościach: w krajach skandynawskich, państwowe systemy opieki społecznej pomagają pogodzić kształcenie z macierzyństwem (patrz rozdział 3.2), w Europie Południowej ciąża podczas kształcenia się jest zjawiskiem rzadziej spotykanym, chociaż pomoc ze strony rodziny może umożliwić dokończenie kształcenia. W przypadku gdy nie występuje żaden z „mocnych” typów pomocy, bycie matką oznacza wycofanie się z kształcenia i zaprzestanie budowania kapitału ludzkiego.

6. Podsumowanie i uwagi końcowe

W społeczeństwach europejskich przejście do rodzicielstwa zmieniło się. Wiek, w którym Europejczycy zostają rodzicami, odsetek Europejczyków, którzy zostaną rodzicami pod koniec wieku reprodukcyjnego, wyznaczniki i następstwa przejścia do rodzicielstwa uległy ogólnym zmianom, odmiennym w poszczególnych krajach. Na poparcie naszych argumentów przytoczyć można kilka faktów. Po pierwsze, odkładanie przejścia do rodzicielstwa jest cechą ogólną, w niektórych krajach odgrywającą istotniejszą rolę, a ponadto wydaje się, że jest to zmiana nieodwracalna, określana mianem „odkładania przejścia”. W większości krajów późniejszemu przejściu do rodzicielstwa towarzyszy ogólne odkładanie wszystkich zdarzeń wyznaczających przejście do dorosłości (tzn. wycofywania się z kształcenia w pełnym wymiarze godzin, wkraczania na rynek pracy, opuszczania domu rodzinnego i zakładania związku). Po drugie, nawet jeśli najniższemu poziomowi diety nie towarzyszy wzrost bezdzietności, a zatem centralną rolę w życiu większości Europejczyków zajmuje rodzicielstwo, bezdzietność szybko wzrasta i w kilku krajach jawi się jako rozwiązanie idealne; wielu Europejczyków uznaje życie bez dzieci za umożliwiający samopełnienie się. Po trzecie, związek między rodzicielstwem a zmianami w procesie formowania związków uległ zmianie – związki kohabitujące odgrywają ważniejszą rolę niż w przeszłości, związek małżeński nie jest już warunkiem koniecznym do posiadania dziecka, w większości krajów akceptuje się nawet samotne macierzyństwo. Po czwarte, rodzicielstwo jest ściśle związane z trajektoriami edukacji i pracy, zależności

te jednak ulegają zmianie – obecnie dzietność jest wyższa w krajach, w których odsetek kobiet na rynku pracy jest wyższy, coraz więcej Europejczyków uważa, że dzieci w wieku przedszkolnym nie cierpią, jeżeli ich matki pracują. Dwa ostatnie z wymienionych punktów podkreślają podstawową rolę systemów i polityki opieki społecznej w kształtowaniu związku między rodzicielstwem a innymi trajektoriami życia jednostek i par.

Aktualne różnice i tendencje można odnieść do szczególnego zestawu determinant. Długoterminowe różnice kulturowe między społeczeństwami wyznaczają rozbieżności i zmianę ideologiczną – w procesie zwanym „Dugim przejściem demograficznym”, kształtują zmieniające się ścieżki zmierzania ku rodzicielstwu. Również ustalenia instytucjonalne, zwłaszcza konfiguracja państwowej opieki społecznej – zazwyczaj uwzględniane jako niezmiennie w perspektywie krótkoterminowej wywierają wpływ na przejście do rodzicielstwa. Sytuacja gospodarcza i środki polityki to czwarty zestaw determinant – ostatnim mającym na celu odniesienie się do szczególnych potrzeb, które mogą zadeklarować jednostki i pary. Ogólnie można oczekiwać, że ta sama polityka będzie miała odmienne skutki dla poszczególnych społeczeństw europejskich; dotyczy to również następstw rodzicielstwa dla dobrobytu jednostek i rodzin, w tym na przykład możliwości kontynuowania kształcenia.

Możemy spróbować przewidzieć przyszłość, jeżeli chodzi o cztery główne wymienione punkty, *coeteris paribus*. Po pierwsze, nie da się odwrócić odkładania rodzicielstwa, więcej kobiet i mężczyzn będzie rodzicami w późniejszym etapie swojego życia niż w przeszłości (być może z pomocą technologii wspomaganego rozrodu).

Po drugie, możemy oczekiwać, że wzdłuż granicy łączącej Wielką Brytanię, Holandię, Niemcy i Austrię będzie rosła liczba kobiet i mężczyzn, którzy nie zostaną rodzicami do końca wieku reprodukcyjnego. Te dwa punkty wiążą się również z utrzymaniem się bardzo niskiej dzietności, poniżej 1,5 dziecka na kobietę oraz z możliwością wzrostu liczby krajów o wysokiej bezdzietności. Po trzecie, będzie się utrzymywał brak związku między zmianami w procesie formowania związków a rodzicielstwem, narastać będzie dzietność w wolnych związkach i dzietność w drugim związku małżeńskim lub związkach kohabitujących, być może z wyjątkiem krajów, które już osiągnęły wysokie poziomy tych wskaźników. Po czwarte, sytuacja na rynku pracy i kształcenia – podlegająca również wpływowi reform realizowanych w całej Europie – będzie ograniczać dzietność, zależnie od kompatybilności lub niekompatybilności z rodzicielstwem (zwłaszcza macierzyństwem).

Wszystkie podstawowe twierdzenia i dane, które omówiliśmy, są niezwykle istotne dla decydentów politycznych, podobnie jak dla możliwości dokonywania porównań międzynarodowych. Niemniej możliwe, że nie posiadamy wiedzy umożliwiającej udzielenia odpowiedzi na wszystkie pytania. Nie możemy ocenić względnego znaczenia czynników kulturowych i gospodarczych w wyborach dotyczących rodzicielstwa, a także gospodarczych i subiektywnych następstw rodzicielstwa dla dobrobytu jednostek i rodzin. Nie dysponujemy narzędziami umożliwiającymi dokonanie solidnej, naukowej analizy wpływu środków polityki na przejście do rodzicielstwa. Brak nam również najnowszych, ustandaryzowanych danych z badań dotyczących przejścia do rodzicielstwa podobnych do tych, jakie zgromadzono we wczesnych latach 90. Konieczność zgromadzenia ustandaryzowanych, kohortowych informacji na temat rodzicielstwa w Europie jest dziś pilniejsze niż kiedykolwiek wcześniej: późna i niska dzietność będzie się utrzymywać na aktualnym poziomie, musimy więc uzyskać większą wiedzę na ten temat i nieprzerwanie tę wiedzę poszerzać. Duże nadzieje można pokładać w „*Gender and Generation Programm*” uruchomionym przez NZ/ECE i będącym następcą programu Badań Rodziny i Płodności. Nowe dane umożliwią również przeanalizowanie zagadnień, które do tej pory odsuwano na dalszy plan, takich jak: rola i doświadczenia mężczyzn w roli ojców, znaczenie związków między płcią a pokoleniami w kształtowaniu wyboru dotyczącego tego, czy zostać rodzicem i jego następstw, różne determinanty i następstwa rodzicielstwa dla społeczeństwa, współzależność między migracją a rodzicielstwem oraz aspekty biomedyczne związane z odkładaniem rodzicielstwa. Obecnie dysponujemy wiedzą na temat przejścia do rodzicielstwa, ale wiedza ta stanowi przyczynek do stawiania nowych pytań, przekraczających liczbę udzielonych odpowiedzi. Mamy nadzieję, że przyszłe, użyteczne badania pozwolą nam na udzielenie odpowiedzi przynajmniej na niektóre z postawionych pytań.

Podziękowania

Pragnę podziękować Jean-Paulowi Sardonowi z Observatoire Démographique Européen za uprzejme przekazanie elektronicznej wersji danych i wykresów przed ich opublikowaniem w wydawnictwach Rady Europy (2005 r.). Część tego dokumentu pochodzi z pracy zrealizowanej wspólnie z kolegami, w szczególności Hantrais, Peterem Kohlerem, José Antoniem Ortega i Dymitrem Philipovem. Przyjmując pełną odpowiedzialność za treść dokumentu, w tym możliwe błędy, pragnę podziękować członkom CAHP za pomocne dyskusje i uwagi dotyczące wersji roboczych.

Bibliografia

- Aassve, A., F.C. Billari, and Z. Spéder. 2004a. "Family Formation during the Hungarian Societal Transition: Trends in Postponement and the Impact of Policy Changes". Paper presented at the Population Association of America 2004 Annual Meeting, Boston, MS.
- Aassve, A., S. Mazzucco, and L. Mencarini. 2004b. "Childbearing and Wellbeing: A Comparative Analysis of the European Community". Paper presented at the Population Association of America 2004 Annual Meeting, Boston, MS.
- Avramov, D. 2002. *People, demography and social exclusion*. Population Studies, No. 37. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Barre, C. 2003. "1,6 millions d'enfants vivent dans une famille recomposée". INSEE Première n. 901. Paris: INSEE.
- Becker, G.S. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Billari, F.C. 2004. "Choices, opportunities and constraints of partnership, childbearing and parenting: the patterns in the 1990s". Background paper prepared for the 2004 European Population Forum, Geneva, Switzerland, 12–14 January 2004.
- Billari, F.C., and H.-P. Kohler. 2004. "Patterns of low and lowest-low fertility in Europe". *Population Studies* 58: 161–176.
- Billari, F.C., and D. Philipov, 2004. "Education and the Transition to Motherhood. A Comparative Analysis of Western Europe". Unpublished manuscript.
- Billari, F.C., M. Castiglioni, T. Castro Martin, F. Michielin, and F. Ongaro. 2002. "Household and Union Formation in a Mediterranean Fashion: Italy and Spain". Pp. 17–41 in *Fertility and partnership in Europe: findings and lessons from comparative research. Volume II*, edited by E. Klijzing, M. Corijn. New York/Geneva: United Nations.
- Blossfeld, H.-P. (Ed.). 1995. *The New Role of Women. Family Formation in Modern Societies*. Westview Press. Boulder.
- Bongaarts, J., and G. Feeney. 1998. "On the quantum and tempo of fertility". *Population and Development review* 24: 271–291.
- Caldwell, J.C., and T. Schindlmayr. 2003. "Explanations of the fertility crisis in modern societies: A search for commonalities". *Population Studies* 57: 241–263.
- Cliquet, R. 1991. *The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?* Population Studies No. 23. Strasbourg: Council of Europe.
- Coleman, D. 2004. "Facing the 21st Century. New developments, continuing problems". Keynote address at the 2004 European Population Forum, Geneva, Switzerland, 12–14 January 2004.
- Corijn, M., and E. Klijzing (Eds.). 2001. *Transitions to adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Council of Europe. 2005. *Recent demographic developments in Europe 2004*. Strasbourg: Council of Europe.
- Dalla Zuanna, G., and G.A. Micheli (Eds.). 2004. *Strong family and low fertility: a paradox?* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Demeny, P. 2004. "Policy challenges of Europe's demographic changes: Cross-cutting issues". Keynote address at the 2004 European Population Forum, Geneva, Switzerland, 12–14 January 2004.
- Dorbritz, J., and K. Schwarz. 1996. "Kinderlosigkeit in Deutschland – ein Massenphänomen? Analysen zu Ursachen und Erscheinungsformen". *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 3: 231–261.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- European Committee for Social Cohesion (CDCS). 2004. "Supporting parenting in the best interest of the child". Indicative description of the scope of the project to be carried out by the new Committee of Experts on Children and Families, Strasbourg. Accessed online January 4, 2005 at: [http://www.coe.int/T/E/Cultural Co-operation/Youth/ 1. News/sem_kiev-parentingCDCS .pdf](http://www.coe.int/T/E/Cultural%20Co-operation/Youth/1.News/sem_kiev-parentingCDCS.pdf).
- Fahey, T., and Z. Spéder. 2004. *Fertility and family issues in an enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Foster, C. 2000. The Limits to Low Fertility: A Biosocial Approach. *Population and Development Review* 26: 209–234.
- Frejka, T., and J.-P. Sardon. 2004. *Childbearing Prospects in Low-Fertility Countries: A Cohort Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Gauthier, A.H. 2004. "Choices, opportunities and constraints on partnership, childbearing and partnership, childbearing and partnering: the policy responses". Background paper prepared for the 2004 European Population Forum, Geneva, Switzerland, 12–14 January 2004.
- Goldstein, J., W. Lutz, and M.R. Testa. 2003. "The Emergence of Sub-replacement Family Size Ideals in Europe" *Population Research and Policy Review* 22: 479–496.
- Gustafsson, S. 2001. "Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations on postponement of maternity in Europe". *Journal of Population Economics* 14: 225–247.
- Hajnal, J. 1965. "European marriage patterns in perspective". Pp. 101–143 in *Population in History: Essays in Historical Demography*, edited by D.V. Glass and D. Eversley. London: Edward Arnold.
- Happel, S.K., J.K. Hill, and S.A. Low. 1984. "An economic analysis of the timing of childbirth". *Population Studies* 38: 299–311.
- Hobcraft, J. 2002. "Moving beyond elaborate description: Towards understanding choices about parenthood". Pp. 131–143 in *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research. Volume I*, edited by M. Macura and G. Beets. New York/Geneva: United Nations.
- Hobcraft, J., and K. Kiernan. 1995. Pp. 27–66 in *European Population Conference, EAPS-IUSSP Vol. 1*. Milano: Franco Angeli.
- Hoem, B. 2000. "Entry into motherhood in Sweden. The influence of economic factors on the rise and fall in fertility, 1986–1997". *Demographic Research*, 2, 4. Online available at: <http://www.demographic-research.org>.
- Huinink, J. 1995. *Warum noch Familie? Zur Attraktivität von Partnerschaft und Elternschaft in unserer Gesellschaft*. Frankfurt and New York: Campus Verlag.
- Keilman, N. 2003. *Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe*. Population Studies No. 43. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

- Kiernan, K. 1999. "Childbearing outside marriage in Western Europe". *Population Trends* 98: 11–20.
- Kohler, H.-P., and I. Kohler. 2002. "Fertility Decline in Russia in the Early and Mid 1990s: The Role of Economic Uncertainty and Labour Market Crises". *European Journal of Population* 18: 233–262.
- Kohler, H.-P., and J.A. Ortega. 2004. "Old Insights and New Approaches: Fertility Analysis and Tempo Adjustment in the Age-Parity Model". *Vienna Yearbook of Population Research* 2: 57–89.
- Kohler, H.-P., F.C. Billari, and J.A. Ortega. 2002. "The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s". *Population and Development Review* 28: 641–680.
- Kraval, O. 1996. "How the local supply of day-care centers influences fertility in Norway: A parity-specific approach". *Population Research and Policy Review* 15: 201–218.
- Leridon, H. 2004. "Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment". *Human Reproduction* 19: 1549–1554.
- Lesthaeghe, R. and J. Surkyn. 2004. "When history moves on: The foundations and diffusion of a second demographic transition". Paper presented at the 12th Biennial Conference of the Australian Population Association, 15–17 September 2004, Canberra.
- Lesthaeghe, R., and D. van de Kaa. 1986. "Twee demografische transitie?" Pp. 9–24 in *Bevolking: Groei en Krimp*, edited by R. Lesthaeghe and D. van de Kaa (Eds.). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Mayer, K.U. 2001. "The paradox of global social change and national path dependencies: life course patterns in advanced societies". Pp. 89–110 in *Inclusions-Exclusions*, edited by A.E. Woodward and M. Kohli. Routledge: London.
- McDonald, P. 2000. "Gender Equity in Theories of Fertility Transition". *Population and Development Review* 26: 427–439.
- Neels, K. 2004. *Reproductive Strategies in Belgian Fertility, 1930–1990*. Ph. D. Dissertation, Faculty of Economic, Social and Political Sciences & Management School Solvay, Vrije Universiteit Brussel, Brussels.
- OECD. 2001. *Employment Outlook*, Paris: OECD.
- Palomba, R., and I. E. Kotowska. 2003. *The economically active population in Europe*. Population Studies, No. 40. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Philipov, D., and J. Dorbritz. 2003. *Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe*. Population Studies, No. 39. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Pinnelli, A., H. J. Hoffman-Nowotny, and B. Fux. 2001. *Fertility and new types of households and family formation in Europe*. Population Studies No. 32. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Pfau-Effinger, B. 1999. "Change of Family Policies in the Socio-Cultural Context of European Societies". *Comparative Social Research* 18: 135–159.
- Reher, D.S. 1998. "Family ties in Western Europe: persistent contrasts". *Population and Development Review* 24: 203–234.
- Rindfuss, R. R., S. P. Morgan, and C.G. Swicegood. 1988. *First Births in America: Changes in the Timing of Parenthood*. Berkeley: University of California Press.

V. STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI I WYNIKAJĄCE Z NIEGO WYZWANIA DLA POLITYKI SOCJALNEJ

– *Ronald C. Schoenmaeckers*

Population Ageing and its Challenges to Social Policies

EPC (2005) S2.1

Strasburg, styczeń 2005 r.

Europejska Konferencja ds. Ludności 2005 r.

Wyzwania Demograficzne dla Spójności Społecznej

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez Europejski Komitet ds. Ludności we współpracy ze Zgromadzeniem Parlamentarnym i Kongresem Organów Lokalnych i Regionalnych Rady Europy

**Hemicycle, Palais de l'Europe, Strasburg,
7–8 kwietnia 2005 r.**

Sesja 2

Starzenie się ludności i wynikające z niego wyzwania dla polityki społecznej

Ronald C. Schoenmaeckers

Ronald C. Schoenmaeckers

Starzenie się ludności oraz jego ekonomiczne i finansowe konsekwencje

Mojej żonie i partnerce Elanie, bez niej ta praca nie zostałaby rozpoczęta, nie mówiąc o jej zakończeniu.
Również moim kolegom Marcowi i Lieve, ich determinacja i wytrwałość zasługują na nasz szacunek.

Spis treści

Przedmowa	132
Prolog	133
1. Wprowadzenie	134
1.1. Zakres i ograniczenia analiz	134
1.2. Źródła danych i wykorzystane zbiory danych	134
1.3. Ogólna koncepcja analiz	136
2. Starzenie się ludności — zjawisko globalne	136
2.1. Zmiany struktur wieku ludności w skali świata i szczególna sytuacja Europy	136
2.2. Zmiany struktur wieku w Europie w latach 1950–2000 i 2000–2050	140
2.3. Zróżnicowanie odsetka osób w starszym wieku w państwach Rady Europy	142
3. Ekonomiczne i finansowe skutki starzenia się ludności	146
3.1. Zmiany wskaźnika obciążenia demograficznego	146
3.2. Bardziej realistyczna analiza z wykorzystaniem wskaźników zatrudnienia	148
3.3. Nieadekwatność przyszłych zmian PKB do starzenia się ludności	155
3.4. Niepopularność pewnych rozwiązań polityki społecznej – wybrane wyniki projektu „DIALOG”	160
4. Dwa szczególne wyzwania społeczne: struktury gospodarstw domowych i wydatki zdrowotne	162
4.1. Gospodarstwa domowe osób starszych u schyłku XX wieku	162
4.2. Zależność wydatków publicznych na zdrowie od wieku pacjentów i ich ukryty koszt	169
5. Wybrane uwagi i rozważania końcowe	173
Bibliografia	176

Przedmowa

Podobnie jak w przypadku poprzedniego opracowania przygotowanego dla Europejskiego Komitetu ds. Ludności (CAHP) (por. *Population Studies* Nr 47), należy wspomnieć, że sporządzenie tej analizy nie byłoby możliwe bez wsparcia wielu moich kolegów. Nie będę nawet próbował wymienić nazwisk ich wszystkich. Jednak czuję się zobowiązany do wspomnienia o kilku z nich.

Moje szczególne podziękowania kieruję do Michela Englerta, Doradcy Federalnego Urzędu Planowania w Belgii, za przypomnienie mi o celowości wykorzystania i interpretacji pewnych wskaźników ekonomicznych i zwrócenie uwagi na rezultaty pewnych istotnych badań. Bez tej pomocy (i cierpliwości), część analiz dotycząca ekonomicznych i finansowych skutków procesu starzenia się ludności nie byłaby możliwa. Wyjaśnijmy jednak, że autor ponosi pełną odpowiedzialność za ostatecznie wykorzystane symulacje, za wszelkiego rodzaju ich niedostatki oraz wnioski sformułowane na ich podstawie.

Pragnę również podziękować François Bovagnet (ESTAT) i Georgii Karamountzou (Jednostka F1) z Eurostatu za ich pomoc w przygotowaniu zbiorów danych pozyskanych ze *Wspólnotowego Programu Spisów Ludności i Mieszkań z 2001 r.*, udostępnionych w odpowiednim czasie. Bez tych danych obecna wersja rozdziałów 3 i 4 nie byłaby możliwa.

Moje podziękowania kieruję także do Charlotte Höhn, dyrektora *Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung* i koordynatora projektu DIALOG, za jej zgodę na wykorzystanie pewnych wyników tego projektu.

Pragnę też złożyć moje podziękowania członkom CAHP za ich zaufanie i powierzenie mi tej pracy.

Prolog

„Starzenie się ludności postrzegane jako całość nie stanowi problemu. Jest to jedynie pesymistyczny sposób patrzenia na wielki triumf cywilizacji”.

Frank Notestein (1954)

Ludność świata starzeje się coraz bardziej. Proces starzenia się ludności można uznać za oczywisty efekt przejścia demograficznego, czyli procesu przekształceń reprodukcji ludności od takiej, która charakteryzuje się wysoką dzietnością i umieralnością do reżimu demograficznego o (bardzo) niskiej dzietności i niskiej umieralności.

Poszczególne kraje świata różnią się stopniem zaawansowania przejścia demograficznego. Kraje europejskie (jak również inne kraje wysoko rozwinięte) osiągnęły zaawansowany etap trajektorii przejścia, dlatego w tych krajach odnotowuje się najwyższe odsetki osób w wieku starszym. Różnym stopniem zaawansowania przejścia demograficznego można wyjaśnić różnice odsetka ludzi w wieku starszym, jakie występują między krajami europejskimi.

Starzenie się ludności oznacza, że ludzie żyją dłużej niż kiedykolwiek przedtem. Zjawisko to samo w sobie należy rozważać jako „wielki triumf cywilizacji”, cytując sformułowanie Franka Notesteina, demografa amerykańskiego. Wszyscy ludzie na świecie, bez względu na ich pochodzenie, religię czy formację cywilizacyjną, dążą do osiągnięcia starszego wieku. Jest zatem znamienne, że na płaszczyźnie ogólnej „starzenie się ludności” opisuje się raczej w ujęciu katastroficznym jako taki proces demograficzny, który prowadzi do załamania systemu emerytalnego oraz finansowania wydatków publicznych na opiekę zdrowotną, a więc destrukcji istniejącego modelu polityki społecznej.

Nie ma wątpliwości co do tego, że starzenie się ludności będzie miało znaczące konsekwencje dla społeczeństwa. Można się jednak zastanawiać, czy najważniejsze skutki będą miały charakter ekonomiczny lub finansowy. Najprawdopodobniej najbardziej znaczące następstwa będą dotyczyły stosunków społecznych. Starzenie się ludności doprowadzi do zupełnie nowej struktury społecznej: więcej pokoleń przeżyje kolejne pokolenia, solidarność społeczna przybierze inną formę, zmieniają się indywidualne biografie demograficzne i zawodowe. Krótko mówiąc, zmianie będzie musiała ulec cała struktura i organizacja społeczna, by dostosować je do nowej rzeczywistości demograficznej.

Jednak tematem, który dziś stanowi główny przedmiot zainteresowania decydentów, mediów i opinii publicznej, są ekonomiczne i finansowe skutki starzenia się ludności.

Celem niniejszego opracowania jest pokazanie, że problemy gospodarcze i finansowe związane z procesem starzenia nie są nieuniknione lub przynajmniej można je ograniczyć, jeżeli uwzględni się możliwą ewolucję systemów ekonomicznych. Nie oznacza to, że będzie łatwo. Niezbędne są głębokie zmiany, np. wzrost aktywności ekonomicznej ludności, a ich realizacja będzie najprawdopodobniej wymagać odpowiednich rozwiązań polityki ekonomicznej i społecznej. Wyniki poniższych analiz pokazują jednak, że przyszłość jest daleka od katastroficznego wizji (choć należy zaznaczyć, że państwa członkowskie Rady Europy o stosunkowo słabszej gospodarce muszą liczyć się z najpoważniejszymi trudnościami).

Jak dokonano zilustrowania finansowych i ekonomicznych skutków starzenia się ludności? Szczegółowo wyjaśniają to poniżej przedstawione uwagi wprowadzające. Wystarczy wspomnieć, że ze względu na formalne przygotowanie autora, punktem wyjścia rozważań jest ewolucja demograficzna. Kolejnym krokiem było uwzględnienie dwóch parametrów gospodarczych: aktywności ekonomicznej i wydajności, decydujących o poziomie PKB. Analizy symulacyjne obejmowały założenia o zmianach tych parametrów gospodarczych i ocenę ich wpływu na poziomy PKB. Wyniki tych analiz pozwalają na stwierdzenie, że przy uzyskanych przyszłych poziomach PKB, porządnie sobie z oczekiwany skutkami zmiany demograficznej będzie możliwe.

1. Wprowadzenie

1.1. Zakres i ograniczenia analiz

Niniejsze opracowanie jest do pewnego stopnia kontynuacją poprzedniej analizy autora na temat „Demographic characteristics of the oldest old” (Schoenmaeckers, 2004). Wykorzystamy w nim jeden z głównych wyników uzyskanych poprzednio dotyczący podziału wszystkich państw członkowskich Rady Europy na trzy grupy, wyłonione na podstawie odsetka osób najstarszych, tzn. osób w wieku 80 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności. Podział ten zostanie bardziej szczegółowo wyjaśniony na rysunku 2.3. i 2.4. poniżej.

Poprzednie analizy koncentrowały się na zróżnicowaniu odsetka osób w wieku starszym w państwach członkowskich, zmianach struktur wieku i płci populacji osób starszych, ich sytuacji rodzinnej oraz pewnych wskaźnikach ich statusu zdrowotnego i niepełnosprawności.

Przedmiotem obecnych analiz są raczej finansowe i ekonomiczne skutki starzenia się ludności. Wykażemy, że *ceteris paribus* rosnąca liczba osób w wieku starszym nakłada poważne obciążenia na obowiązujące systemy zabezpieczenia społecznego. Ze względu na to, że osoby w wieku starszym wymagają większego zakresu opieki zdrowotnej, istnieje obawa, iż wzrost tej populacji może wywołać „eksplozję” wydatków publicznych na opiekę zdrowotną. Z drugiej strony, zmniejszająca się liczba osób w wieku produkcyjnym (w wieku 20–64 lat¹), które stanowią o populacji dorosłych utrzymujących osoby młodsze (0–19 lat) i starsze (65 lat i więcej), jest uznawana za zagrożenie dla rozwoju ekonomicznego, które może, między innymi, zachwiać finansowymi podstawami istniejących systemów emerytalnych.

Głównym celem tej analizy jest wykazanie, że rozpatrywana zmiana demograficzna jest istotnym czynnikiem wpływającym na funkcjonowanie gospodarki, błędem byłoby jednak nieuwzględnienie innych czynników i możliwych zmian w rozważaniach o przyszłości naszych społeczeństw. Jak wykażemy, wzrost aktywności ekonomicznej (zarówno kobiet jak i mężczyzn) i wydajności pracy, który można uznać za realny, może w znacznym stopniu uprościć problemy ekonomiczne i finansowe wynikające z procesu starzenia. Wpływ obu czynników zostanie pokazany za pomocą prostych modeli symulacyjnych, w których prognozy demograficzne powiązane z założeniami dotyczącymi zmian aktywności zawodowej i wydajności pracy (oraz zmian produktu krajowego brutto (PKB) na jednego mieszkańca).

Jednak przedstawianie szczegółowych wyników symulacji dla poszczególnych państw członkowskich Rady Europy wykracza poza zakres niniejszego opracowania. Mimo iż zawiera ono wyniki dotyczące niektórych krajów (dobrych głównie na podstawie dostępności danych), ich celem jest jedynie zilustrowanie różnic między państwami członkowskimi oraz wskazanie ich przyczyn. Analizy symulacyjne dokonane na użytek niniejszego opracowania nie mogą być w żaden sposób porównywalne z symulacjami krajowych urzędów planowania czy odpowiednich ministerstw, przeznaczonymi do prognozowania rozwoju gospodarczego i jego przyspieszenia, które są prowadzone przy użyciu o wiele bardziej złożonych modeli. Wyniki przedstawionych poniżej symulacji nie są substytutem dla krajowych prognoz gospodarczych (choć oba rodzaje wyników symulacji zdają się prowadzić do zbliżonych wniosków).

Ponadto, mimo tego iż analizy wskazują na działania, które umożliwią ograniczenie negatywnych skutków procesu starzenia się ludności, w żadnym przypadku nie można ich traktować jako zestaw wytycznych dotyczących ich realizacji. To jest zadanie i odpowiedzialność polityków. Naszym zamierzeniem jest udział w dyskusji politycznej i społecznej.

1.2. Źródła danych i wykorzystane zbiory danych

Główną cechą niniejszych analiz jest powiązanie wybranych parametrów ekonomicznych z dostępnymi przewidywaniami demograficznymi. Wykorzystane projekcje demograficzne zaczerpnięto z *Population Prospects*, opracowanych przez Departament ds. Ludności Narodów Zjednoczonych. *Population Prospects* są publikowane co dwa lata, a wyniki przewidywań wykorzystane w niniejszym opracowaniu pochodzą z wersji z 2002 roku (*The 2002 Revision, UN 2003a*).

---

¹ Wiek 20–64 lat jest stosowany w tym opracowaniu do określenia ludności w „wieku produkcyjnym” lub ludności „aktywnej ekonomicznie”. Społeczno-ekonomiczne znaczenie tak zdefiniowanego wieku jest funkcją przeciętnego wieku młodych osób kończących studia i prawnego wieku emerytalnego i może być odmienne w poszczególnych krajach. Jednak w kontekście porównań międzynarodowych konieczne było określenie jednolitej grupy wieku dla wszystkich krajów.

Przewidywania dotyczące stanu i struktury ludności opierają się na kilku wariantach przyszłych zmian dzietności i umieralności. Wyniki przewidywań wykorzystane w tym opracowaniu dotyczą wariantu średniego, który wydaje się być najbardziej wiarygodny². W niektórych przypadkach wyniki *The 2002 Revision* (z horyzontem przewidywań do roku 2050) zostały uzupełnione rezultatami długookresowych projekcji (UN, 2003c, 2004).

Jedną ze szczególnych korzyści użycia *The UN Population Prospects* polega na tym, że można dokonać porównania wyników dla 43 krajów należących do Rady Europy³.

Drugim ważnym źródłem informacji są dane spisów powszechnych ujęte we *Wspólnym Programie Spisów Ludności i Mieszkań z 2001 r.* (*Community Programme of Population and Housing Censuses in 2001*, Eurostat, 2004a). W przeciwieństwie do przewidywań stanu i struktury ludności ONZ, program ten jest nową inicjatywą Eurostatu, która po raz pierwszy łączy wyniki spisów ludności z 28 krajów europejskich⁴. Jak sugeruje tytuł, dane pochodzą z rundy spisów ludności zrealizowanych w 2001 r. Z tego źródła zaczerpnięto także wartości wskaźników aktywności ekonomicznej i zatrudnienia (rozdział 3) oraz sytuacji rodzinnej osób w wieku starszym (rozdział 5) u schyłku XX wieku.

Trzecim ważnym źródłem informacji są raporty dotyczące rozwoju społecznego (*Human Development Reports – HDR*) Programu Rozwoju Narodów Zjednoczonych (*United Nations Development Programme – UNDP*). Raporty HDR przygotowywane są co roku i publikowane od początku lat 90. Zawierają one zestaw wskaźników gospodarczych, społecznych i demograficznych, w tym informacje dotyczące poziomu PKB (produkt krajowy brutto) oraz wielkości PKB na jednego mieszkańca. Informacje o szacunkach PKB w dolarach amerykańskich dla roku 2000 dokonanych z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej (*Purchase Power Parity*)⁵ zostały wykorzystane do analiz prowadzonych w rozdziale 3 w powiązaniu z danymi ze *Wspólnego Programu Spisów Ludności i Mieszkań z 2001 r.*

W opracowaniu wykorzystane są też wstępne wyniki projektu DIALOG (rozdział 3) oraz informacje pozyskane ze sprawozdania Europejskiego Komitetu Polityki (European Policy Committee) (punkt 4.2).

Projekt DIALOG obejmuje analizy wyników ankietowych badań postaw wobec dokonujących się zmian demograficznych oraz opinii o politykach ludnościowych przeprowadzonych na początku XXI wieku w 13 krajach europejskich. Projekt ten jest realizowany w 5. Programie Ramowym Komisji Euro-

² Założenia przyjęte w projekcjach ludnościowych są zwykle krytykowane. W wariancie średnim płodności dla krajów o niskiej płodności – są to głównie kraje europejskie o dzietności u schyłku wieku daleko odbiegającej od poziomu gwarantującego reprodukcję prostą (2,1 dziecka na kobietę) – przyjmuje się, że dzietność wzrośnie po 2000 r. do poziomu 1,85 dziecka na kobietę w latach 2045–2050. Wielu demografów uważa to za zbyt optymistyczne założenie, dołąd bowiem nie ma oznak trwałego wzrostu dzietności kohortowej w regionie europejskim; w najlepszym przypadku, może to być stabilizacja dzietności kohortowej na poziomie około 1,8 dziecka, jak na przykład w Belgii (por. Council of Europe, 2003). Wariant średni prowadzi zatem najprawdopodobniej do (nieznacznego) niedoszacowania odsetka osób w wieku starszym (nieznacznie, ponieważ zakres zróżnicowania dzietności jest raczej niewielki). Jednak, jak pokazują wyniki naszych analiz, w perspektywie długookresowej główną determinantą starzenia się ludności nie jest dzietność, lecz raczej umieralność. Nota załączona do *The 2002 Revision* stanowi, że „umieralność prognozuje się przy użyciu modeli zmian oczekiwanego trwania życia opracowanych przez Departament ds. Ludności Narodów Zjednoczonych. Przewidywany poziom umieralności określany jest na ogół na podstawie średniego tempa spadku umieralności”. W Europie odpowiada to wzrostowi oczekiwanego trwania życia w momencie urodzenia (dla obu płci łącznie) z 74,2 roku (w latach 2000–2005) do 80,5 roku (w latach 2045–2050). Na niektórych rysunkach kraje wymieniono według skrótów odpowiadających ich nazwom. Skróty zaczerpnięto z publikacji Rady Europy.

³ Rocznik Rady Europy z 2003 r. obejmuje 45 państw członkowskich. W analizie uwzględniono jedynie dane dotyczące 43 krajów (bez Andory, Lichtensteinu i San Marino). *The UN Population Prospects* zawierają informacje o parametrach demograficznych dla krajów liczących 100.000 mieszkańców i więcej (w przypadku krajów o mniejszej liczbie mieszkańców zestawy danych obejmują wyłącznie całkowitą liczbę ludności). Łączna liczba mieszkańców Andory, Lichtensteinu i San Marino wynosi mniej niż 0,02% całkowitej liczby ludności wszystkich państw członkowskich. Zdecydowano jednak o włączeniu, w miarę potrzeb, danych dotyczących Białorusi (patrz np. rysunek 2.3 i 2.4). Patrz również przypis 1 na stronie 16 opracowania Schoenmaeckersa (2004 b).

⁴ Kraje uwzględnione w tym programie to przede wszystkim kraje członkowskie Unii Europejskiej bez Hiszpanii i Malty oraz Bułgaria, Lichtenstein, Norwegia, Rumunia i Szwajcaria. (Dokumentację załączoną do zbiorów danych zatytułowano *Documentation of the 2000 Round of Population and Housing Censuses In the EU, AFTA and Candidate Countries*).

Wspólny Program Spisu Ludności i Mieszkań z 2001 r. jest końcowym wynikiem wspólnej inicjatywy Eurostatu i Departamentu Statystyki United Nations Economic Committee for Europe (UNECE), którą rozpoczęły przygotowania zaleceń dotyczących rundy spisów ludności i mieszkań z 2000 r. w krajach objętych działaniami tej komisji. Zestaw danych udostępnionych na płycie CD ma charakter wstępny i niektóre dane są niepełne (dla niektórych krajów, np. Belgii, występują braki danych w odpowiednich tabelach). Jak wynika z uwag wstępnych, Eurostat nadal czeka na dane z kilku krajów. Według Eurostatu jest to skutek późniejszego przeprowadzenia spisu w niektórych krajach. Pełniejsza wersja zestawu danych jest oczekiwana na początku 2005 r.

⁵ „Zgodnie ze wskaźnikiem Parytetu Siły Nabywczej (PSN), jeden dolar ma tę samą siłę nabywczą wobec krajowego PKB, jaką ma dolar amerykański wobec PKB w Stanach Zjednoczonych [...] Wskaźniki PSN umożliwiają dokonanie standardowego porównania poziomu cen realnych między krajami, tak jak konwencjonalne indeksy cen umożliwiają porównanie wartości realnych w czasie; w przeciwnym przypadku, zwykle wskaźniki wymiany walut mogą doprowadzić do przeszacowania lub niedoszacowania siły nabywczej” (UNDP, 1999, 225).

pejskiej⁶. Jeden z modułów kwestionariusza dotyczy postaw i opinii odnośnie procesu starzenia się ludności i miejsca osób starszych w społeczeństwie⁷.

Raport Europejskiego Komitetu Polityki jest w istocie raportem Working Group on Ageing Komitetu Polityki Gospodarczej Komisji Europejskiej dotyczącym tematu „Wyzwania budżetowe wynikające ze starzenia się ludności: skutki dla wydatków publicznych przeznaczanych na emerytury, zdrowie i długoterminową opiekę nad osobami w wieku starszym oraz możliwe wskaźniki długookresowego zrównowżenia finansów publicznych” (EPC, 2000). Grupa robocza EPC składała się z przedstawicieli krajowych urzędów planowania i ministerstw gospodarki, a także przedstawicieli Komisji Europejskiej i OECD. Informacje w sprawie wydatków na zdrowie publiczne przeznaczanych na opiekę zdrowotną (rysunek 5.4) zaczerpnięto bezpośrednio z danych ujętych w tym raporcie⁸.

1.3. Ogólna koncepcja analiz

Pierwsza część analiz (rozdział 2) będzie dotyczyć zmian udziału osób w wieku starszym w ogólnej liczbie ludności na świecie i w Europie. Szczególna uwaga poświęcona zostanie heterogeniczności krajów członkowskich Rady Europy ze względu na odsetek osób w wieku 60 lat i starszych oraz osób w wieku 80 lat i więcej.

Druga część (rozdział 3) zawiera analizy symulacyjne ekonomicznych i finansowych skutków starzenia się ludności w krajach członkowskich w ciągu nadchodzących 50 lat (2000–2050). Ich koncepcja polega na powiązaniu projekcji ludnościowych z założeniami dotyczącymi zmian zatrudnienia i wzrostu PKB. W tekście podano główne wyniki symulacji, zaś przyjęte założenia i odpowiadające im wartości obu zmiennych omówiono szczegółowo w Aneksie.

Trzecia część (rozdział 4) dotyczy dwóch szczególnych wyzwań społecznych: sytuacji rodzinnej osób starszych i wydatków na zdrowie. Żadnego z tych tematów nie przeanalizowano dogłębnie. Przyczyną ich włączenia do rozważań była chęć wykazania, że skutki starzenia się w skali całego społeczeństwa obejmują w znacznej mierze także inne dziedziny życia, nie tylko gospodarkę czy finanse państwa.

Ostatni rozdział zatytułowano „Wybrane uwagi i rozważania końcowe”. Jak wspomniano na początku (punkt 1.1.), celem tego opracowania nie jest przedstawienie rozwiązań problemów wynikłych ze starzenia się ludności. (Byłoby to zadanie niewykonalne w takim sensie, że – jak wyjaśnimy poniżej – rozwiązania odpowiednie dla jednego kraju nie muszą być właściwe dla innego). Celem tych rozważań jest pokazanie możliwości sprostania wyzwaniom procesu starzenia się ludności, co stanowi wkład do dyskusji o procesie starzenia się i jego skutkach.

2. Starzenie się ludności – zjawisko globalne

2.1. Zmiany struktur wieku ludności w skali świata i szczególna sytuacja Europy

Ludność świata starzeje się coraz bardziej. W 1950 r. liczba osób w wieku 60 lat i więcej na świecie stanowiła niemal 8% ogółu ludności, do 2000 r. odsetek ten wzrósł do 10%, a do 2050 r. wzrośnie do 21% (rysunek 2.1 i tabela 2.1). Do roku 2200 blisko jedna trzecia (30,4%) ludności świata (8,97 miliardów⁹), czyli około 2,7 miliarda ludzi będzie w wieku 60 lat i więcej.

Starzenie się ludności jest zjawiskiem globalnym. Tendencja ta występuje na całym świecie i nie ma od niej odwrotu. Jeden z rozdziałów publikacji Departamentu ds. Ludności ONZ dotyczącej długookresowych przewidywań ludnościowych terminowych nosi tytuł „Nieuniknione starzenie się ludności”. Jednak obserwuje się uderzające różnice w odsetku osób w wieku starszym między głównymi regio-

⁶ 13 krajów uczestniczących w projekcie DIALOG można potraktować jako „próbę reprezentatywną” państw członkowskich Rady Europy. Są to: Austria, Belgia (Flandria), Czechy, Estonia, Finlandia, Niemcy, Węgry, Włochy, Litwa, Holandia, Polska, Rumunia i Słowenia. W momencie przygotowywania niniejszego opracowania do projektu dołączył również Cypr (grecka część), jednak dane ankietowe były jeszcze niedostępne.

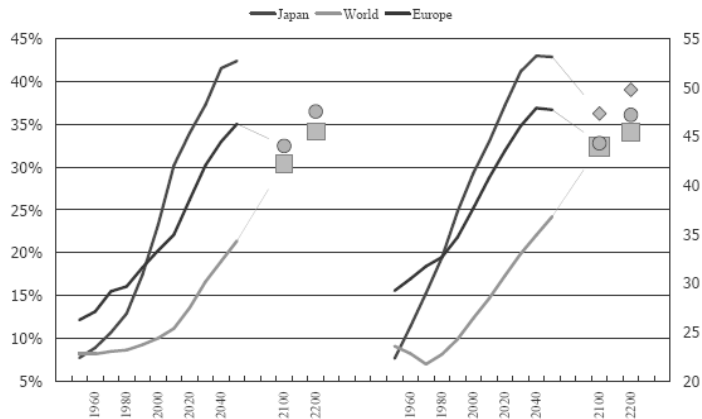
⁷ W niniejszych analizach wykorzystuje się jedynie dwa pytania (patrz rysunek 3.9 i 3.10).

⁸ Szczególne słowa wdzięczności kieruję do panów Howarda Oxleya i Stephane Jacobzone’a z OECD za udostępnienie danych dotyczących poszczególnych krajów, które stanowią podstawę rysunku 5.4.

⁹ Należy zauważyć, że szacunki prognozowane na 2200 r. rzędu 8,97 miliarda nieco przekraczają szacunki ludności świata dla 2050 roku rzędu 8,92 miliarda (+ 0,06%).

nami świata. Bez wątpienia Europa (i Japonia) charakteryzują się znacznie wyższymi odsetkami osób starszych niż odnotowywane dla reszty świata. U schyłku XX wieku odsetek osób w wieku 60 lat i więcej w Europie był niemal dwa razy wyższy niż średnia światowa (20,2% wobec 10,0%). Mimo iż względne różnice maleją, w kolejnych 100–200 latach w Europie struktura wieku ludności Europy będzie starsza niż struktura wieku ludności świata (rysunek 2.1 i tabela 2.1). Zrozumienie tych różnic wymaga ujęcia retrospektywnego i analizy głównych właściwości przejścia demograficznego.

Rysunek 2.1. Odsetek ludności w wieku 60 lat i więcej (lewa skala) i mediana wieku (prawa skala) na świecie, w Europie i Japonii. Szacunki na podstawie projekcji ONZ opracowywanych co dwa lata dotyczą lat 1950–2050 oraz projekcji długookresowych dla lat 2100 i 2200

Źródło: UN (2003a, 2003c, 2004).

Uwaga: „Europa” zdefiniowana zgodnie z klasyfikacją ONZ (47 krajów); projekcje długookresowe nie zawierają szacunków odsetka osób w wieku 60 lat i więcej w Japonii.

Opis Rysunku 2.1

Japan – Japonia
World – świat
Europe – Europa

Tabela 2.1. Mediana wieku i odsetek osób w wieku 60 lat i więcej oraz wskaźniki dynamiki, wybrane lata, świat – Europa – Japonia
A. Mediana wieku

Region/kraj	1950	2000	2050	2100	2200	2300	Wskaźnik dynamiki				
							1950–2000	2000–2050	2050–2100	2100–2200	2200–2300
Świat	23,6	26,4	36,8	44,0	45,5	48,0	23,0%	66,4%	35,5%	3,4%	5,4%
Europa	29,2	37,7	47,7	44,3	47,2	50,3	50,8%	47,4%	-14,9%	6,3%	6,3%
Japonia	22,3	41,3	53,2	47,4	49,8	53,0	123,3%	50,7%	-23,1%	5,0%	6,2%

B. Odsetek osób w wieku 60 lat i więcej

Region/kraj	1950	2000	2050	2100	2200	2300	Różnice w punktach procentowych				
							1950–2000	2000–2050	2050–2100	2100–2200	2200–2300
Świat	8,2%	10,0%	21,4%	30,4%	30,4%	30,4%	1,8	11,4	9,0	0,0	0,0
Europa	12,1%	20,2%	35,1%	32,5%	36,5%	40,4%	8,1	14,8	-2,6	4,0	3,9
Japonia	7,7%	23,3%	42,4%	Nie dot.	Nie dot.	Nie dot.	15,6	19,2	-	-	-

Źródło: UN (2003a, 2003c)

Krótko mówiąc, przejście demograficzne dotyczy przekształceń reżimów demograficznych charakteryzujących się wysoką dzietnością i umieralnością w reżimy charakteryzujące się (bardzo) niską dzietnością i umieralnością. Pierwsze oznaki zmian reprodukcji ludności datują się na XVIII wiek i zostały najpierw odnotowane w krajach Europy Północnej i Zachodniej (tabela 2.2). Zgodnie z teorią przejścia demograficznego wskaźniki urodzeń zaczęły spadać, a następnie spadek objął wskaźniki umieralności, przy czym do ich zmniejszania się przyczyniła się poprawa warunków życia. Wynikiem sukcesywnego spadku wskaźników umieralności i urodzeń była nowa równowaga demograficzna charakteryzująca się niskimi i średnimi wskaźnikami wzrostu ludności.

Tabela 2.2. Surowe współczynniki zgonów i urodzeń w krajach Europy Północnej i Zachodniej, około 1750 i 1800 r. oraz w latach 1950 i 2000

A. Surowe współczynniki zgonów

				Wskaźnik dynamiki (%)		
± 1750	± 1800	1950	2000	1750–1800	1800–1950	1950–2000
27,0 ¹	21,2 ²	11,3 ³	10 ⁵	-48,4%	-41,9%	-16,6%

B. Surowe współczynniki urodzeń

				Wskaźnik dynamiki (%)		
± 1750	± 1800	1950	2000	1750–1800	1800–1950	1950–2000
38,7 ³	32,7 ⁴	17,2 ⁵⁵	11 ⁵	-33,7%	-42,8%	-82,3%

Źródło: Chesnais (1986) dla 1-4 i UN (2003 a) dla 5.

- 1/ mediana dla Anglii i Walii, Francji, Finlandii, Norwegii i Szwecji;
 2/ mediana tak jak w 1 plus Belgia, Dania, Niemcy i Holandia;
 3/ mediana dla Anglii i Walii, Francji, Finlandii, Norwegii i Szwecji;
 4/ mediana tak jak w 3, plus Austria, Belgia, Dania, Niemcy i Holandia.

To tyle odwołania do teorii zmian demograficznych. Bliższe przyjrzenie się historycznym wzorcom zmian pokazuje, że za spadkiem poziomów dzietności musiały kryć się inne przyczyny, niż te dotyczące zmniejszania się wskaźników umieralności; jest jednak kilka krajów, gdzie zmiany wykazują wzorzec, któremu można przypisać interpretacje w kategoriach przyczynowości. Analizując spadek płodności w Belgii – obok Francji Belgia była pierwszym krajem na kontynencie europejskim, w którym zaobserwowano spadek płodności małżeńskiej – Lesthaeghe (1977) doszedł do wniosku, że sekularyzacja społeczeństwa musi odgrywać istotną rolę w zmianach zachowań prokreacyjnych¹⁰.

Na początku XX wieku przeważało przekonanie, że również regiony mniej rozwinięte doświadczą przejścia demograficznego. Ze względu na kolonizację społeczeństwa tych regionów podlegały procesowi stopniowej modernizacji, zaobserwowano poprawę higieny i opieki medycznej powodujące spadek wskaźników umieralności, a co za tym idzie – zgodnie z teorią przejścia – również spadek płodności. Ogólnie, obserwuje się wzrost oczekiwanej długości życia – przynajmniej takie dane można uzyskać ze spisów ludności przeprowadzonych w drugiej połowie XX wieku (patrz np. Schoenmaeckers i Adognon, 1988), ale nie wystąpił spadek płodności, przeciwnie, wzrosła ona do poziomów nienotowanych wcześniej. Demografowie i opinia publiczna nie zajmowali się już przejściem demograficznym, ale próbowali określić znaczenie eksplozji ludnościowej (por. np. publikacja „Ograniczenia wzrostu” Klubu Rzymskiego, Maedows et al., 1972). Najwyższa dzietność wystąpiła w Afryce Wschodniej. W latach 60. i 70. najwyższe kiedykolwiek odnotowane poziomy dzietności zaobserwowano w Kenii, gdzie współczynnik dzietności ogólnej wynosił 8,12 dziecka na kobietę (UN, 2003), a dzietności małżeńskiej wynosił nie mniej niż 10 dzieci (Schoenmaeckers, 1984).

Podobnie jak w przypadku wyjaśniania zmian, które wystąpiły niemal dwa wieki wcześniej w Europie, można istotnie nie docenić znaczenia czynnika ludzkiego w dążeniu do zrozumienia i przewidywania

¹⁰ Odwołanie się do dzietności małżeńskiej ma ogromne znaczenie, ponieważ każdą zmianę można zinterpretować jako świadomą zmianę indywidualnych zachowań prokreacyjnych.

zmian demograficznych w krajach mniej rozwiniętych ekonomicznie. Możemy tu odwołać się do wpływu modernizacji na obowiązujące obyczaje i zachowania (Page i Lesthaeghe, 1981).

W Azji, Ameryce Łacińskiej oraz na Karaibach płodność zaczęła stopniowo spadać w latach 60.; w Afryce nie zauważono oznak jej trwałego spadku aż do lat 90. W tym samym okresie, reprodukcja ludności w krajach europejskich również podlegała poważnym przeobrażeniom. Do lat 60. dzietność w Europie nie spadła poniżej 2,6 dziecka na jedną kobietę. Ten względnie wysoki poziom (mimo iż stanowił on zaledwie część poziomu odnotowanego w tym okresie w mniej rozwiniętych regionach świata) dotyczył epoki „baby-boom”, jaka wystąpiła po drugiej wojnie światowej. Wiele krajów doświadczyło potem nagłego spadku dzietności. Spadek był związany – i w większości przypadków wynika – z odkładania momentu decyzji posiadania dziecka. Różne są przyczyny tego spadku. Jednak jedną z fundamentalnych przyczyn jest zmieniająca się pozycja kobiet w społeczeństwie, a mówiąc dokładniej, dłuższy okres kształcenia się i wyższa aktywność zawodowa.

Zmiany zachowań demograficznych dotyczyły nie tylko dzietności. Ukształtowały się nowe formy związków: odkładano moment zawarcia związku małżeńskiego i zawierano mniej małżeństw, nastąpił wzrost wskaźnika rozwodów, jak również wskaźnika ponownych małżeństw, zaobserwowano rosnącą liczbę rodzin zrekonstruowanych, a także zwiększającą się liczbę samotnych matek. Te zmiany zachowań demograficznych i przeobrażenia społeczne były tak znaczące, że Lesthaeghe i Van de Kaa uznali, iż należy je nazwać drugim przejściem demograficznym (Lesthaeghe i Van de Kaa, 1986; van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1995)¹¹.

Podobnie jak w Europie, spadek dzietności w mniej rozwiniętych regionach wywołał zjawisko, które obecnie jest znane jako starzenie się ludności. Niższa liczba urodzeń powoduje zwiększenie się względnego znaczenia osób w wieku starszym w strukturze wieku ludności. Jednak wartości odsetka osób starszych różnią się znacząco między krajami i regionami świata. Przyczyną tego jest zróżnicowanie historii demograficznej krajów. Ponadto spadek dzietności odpowiada jedynie częściowo za różnice w przebiegu procesu starzenia. Druga część wyjaśnienia dotyczy różnic poziomu umieralności.

Mimo że we wszystkich krajach rośnie oczekiwana długość życia w momencie urodzenia, wartości tego wskaźnika są o wiele wyższe w Europie (i we wszystkich krajach lepiej rozwiniętych) niż w mniej rozwiniętych regionach świata. Główną przyczyną wzrostu długości życia jest jednak odmienna od tych, którym przypisywano zmiany zaszłe 150–200 lat temu, na początku (pierwszego) przejścia demograficznego. Wówczas główną przyczyną obniżenia umieralności był spadek umieralności dzieci i niemowląt – ryzyko śmierci dzieci odpowiednio przed ukończeniem 5 i 1 roku życia. Główną przyczyną obecnego (i przyszłego) wzrostu długości życia nie są już niższe wartości wskaźnika umieralności dzieci, chociaż nadal obserwuje się trwały spadek zwłaszcza umieralności niemowląt także w krajach o najniższych wartościach tego wskaźnika¹², ale raczej wyższa przeżywalność w wieku starszym (powyżej 60 lat). Z oczywistych względów ta zmiana ma największy wpływ na odsetek osób najstarszych w ogólnej liczbie ludności, czyli osób w wieku 80 lat i więcej.

Spadek umieralności przyczynia się do tego, że starzenie się ludności jest nieuniknione, jak to formuluje Departament ds. Ludności ONZ. W przewidywaniach ludnościowych niejednokrotnie zakłada się, że dzietność ustabilizuje się we wszystkich krajach na poziomie prostej zastępowalności pokoleń (2,1 dziecka na jedną kobietę). To oznacza, że w perspektywie długookresowej płodność nie będzie wpływać na starzenie się ludności. Z drugiej strony, mimo tego, iż ograniczenia wzrostu długości trwania życia nie są znane oraz że można zakwestionować wartości tego miernika wykorzystywane w prognozach ludnościowych, najnowsze tendencje zmian umieralności uprawniają do przyjęcia założenia o dalszym wzroście długości życia w przyszłości¹³.

¹¹ Dość kompleksowe omówienie tych przemian można znaleźć w pracach Colemana (1998, 2004); ich przegląd częściowo oparty na pracy Colemana (1998 r.) zawiera artykuł Schoenmaeckersa (2000).

¹² Dla przykładu, w Belgii, Danii, Francji i Niemczech umieralność wśród niemowląt spadła w latach 1990–2002 z 7,5 (wartość średnia) do 4,3 zgonów na 1000 żywych urodzeń. W tym samym okresie, w Islandii, Norwegii i Szwecji wykazujących najniższe wartości wskaźnika umieralności wśród niemowląt spadła z 6,0 do 3,3 zgonów (wartości średnie) na 1000 żywych urodzeń (Rada Europy, 2003).

Z drugiej strony, pomimo udogodnień, jakie nastąpiły w ostatnim dziesięcioleciu, w 2003 r. mniej rozwinięte regiony miały przeciętne wartości wskaźników umieralności wśród niemowląt nie niższe niż 61 zgonów na 1000 żywych urodzeń (NFPA, 2003). W ostatnich latach, niektóre kraje afrykańskie doświadczyły wzrostu w związku z epidemią AIDS.

¹³ W projekcjach długoterminowych (UN, 2004, 2): „Przyjmuje się stały wzrost długości życia, bez jakiegokolwiek górnego limitu, chociaż coraz wolniejszy i wynikający z najnowszych tendencji krajowych. Oczekuje się, że w 2100 r., oczekiwana długość życia będzie się wahać między krajami od 66 do 97 lat, a w 2300 r. od 87 do 106 lat”. Należy zauważyć, że około 2000 r. oczekiwana długość życia wynosiła od 34 do 81 lat. Przewiduje się, że w 2050 r. wartości tego parametru będą się wahać od 43 do 88 lat (UN, 2003a). Oznacza to, że w okresie od 2000 r. do 2300 r. wzrost oczekiwanej długości życia będzie wynosił 256% i 131% odpowiednio dla wartości najwyższych i najniższych, co odpowiada malejącej różnicy względnej o 2 w tym samym okresie.

Calot i Sardon (1999) udowodnili, że w perspektywie długookresowej umieralność staje się decydującym czynnikiem określającym przebieg starzenia się ludności. Stosując mniej zaawansowane metody, Schoenmaeckers (2004b) wykazał, że różnice dotyczące głównie odsetka osób najstarszych w państwach członkowskich Rady Europy są wynikiem utrzymujących się różnic długości życia. Z wyjątkiem Turcji, Albanii, Azerbejdżanu i Armenii – także w tych krajach dzietność gwałtownie spada – we wszystkich państwach członkowskich dzietność jest niska lub bardzo niska, w większości przypadków poniżej zastępowalności pokoleń (Schoenmaeckers, 2004b; rysunek 4.4). Około 2000 r. najwyższe wartości długości życia (dla obu płci) odnotowane w państwach członkowskich wynosiły 80 lat (Islandia, Szwecja), zaś najniższe wynosiły 66 lat (Federacja Rosyjska). Różnica względna między najniższą i najwyższą wartością wynosi 20%.

Podsumowując, różnice wartości odsetka osób w wieku starszym pomiędzy krajami europejskimi z jednej strony oraz krajami mniej rozwiniętymi z drugiej strony są wynikiem różnych ścieżek zmian demograficznych dokonujących się w przeszłości i różnego zaawansowania przejścia demograficznego. Odnosi się to także w pewnym stopniu do różnic przebiegu procesu starzenia w poszczególnych krajach europejskich, a zwłaszcza wśród państw Rady Europy (kwestię tę omówimy bardziej szczegółowo w punkcie 2.3). Należy jednak pamiętać, że – jak wskazano powyżej – zróżnicowanie procesu starzenia między krajami europejskimi nie jest w tak dużym stopniu wynikiem zmian płodności (przynajmniej na razie jest to główne źródło różnic między bardziej i mniej rozwiniętymi regionami świata), ale raczej zmian umieralności.

Patrząc na to zagadnienie z innej perspektywy, można powiedzieć, że większość mniej rozwiniętych ekonomicznie krajów dopiero niedawno zaczęła podlegać zmianom charakterystycznym dla pierwszego przejścia demograficznego. Z drugiej strony, wszystkie kraje europejskie, również te, w których dokonuje się proces transformacji systemowej, wykazują właściwości zmian demograficznych związanych z drugim przejściem demograficznym w takim znaczeniu, że wszystkie kraje poza kilkoma wyjątkami (patrz powyżej) wykazują niskie lub bardzo niskie poziomy dzietności. Nadal jednak utrzymują się duże różnice w odniesieniu do umieralności. Jedynie kraje Europy Zachodniej – w większości część grupy WYSOKIEJ (patrz poniżej) – doświadczyły jak dotąd istotnej poprawy wskaźnika przeżycia powyżej 60 roku życia. Jak wykazano w innej pracy (Schoenmaeckers, 2004a), przy formułowaniu konceptualnego ujęcia drugiego przejścia demograficznego, przeoczono znaczenie niższej umieralności¹⁴.

W celu podkreślenia znaczenia niskiej umieralności dla przemian właściwych drugiemu przejściu demograficznemu, pierwsze przejście może być obecnie zdefiniowane jako przekształcenie reżimu demograficznego polegające na przejściu od *wysokich* poziomów umieralności i dzietności do *niskich* lub *średnich* poziomów umieralności i dzietności, natomiast drugie przejście oznacza przekształcenia prowadzące do *bardzo niskiej* umieralności i *bardzo niskiej* dzietności. Aktualne wartości odpowiednich wskaźników pokazują, że – jak dotąd – jedynie kilka krajów europejskich osiągnęło bardzo niskie poziomy dzietności i umieralności.

2.2. Zmiany struktur wieku w Europie w latach 1950–2000 i 2000–2050

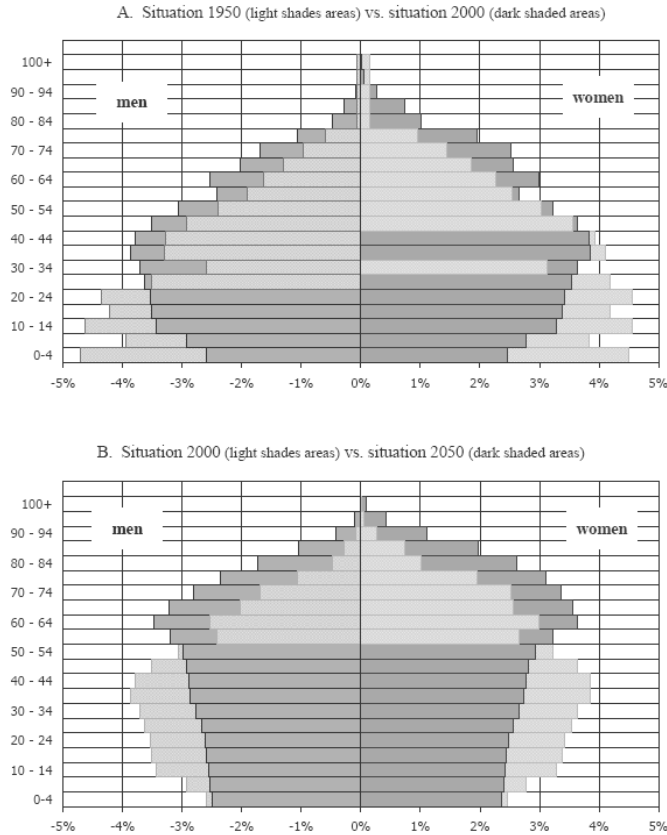
Analiza różnic struktur wieku między państwami członkowskimi Rady Europy zostanie poprzedzona analizą zmian struktury wieku w Europie. Jest to możliwe dzięki wykorzystaniu dwóch klasycznych piramid wieku pokazanych na rysunku 2.2.

Pierwsza piramida wieku (A) ilustruje zmiany według grupy wieku zaobserwowane w latach 1950–2000; druga piramida (B) pokazuje zmiany przewidywane dla lat 2000–2050. Piramida A klarownie ilustruje skutki spadku wartości wskaźnika urodzeń w tym okresie. W latach 1950–2000 spadł udział dzieci w wieku 0–4 lata zmniejszył się z 4,70% do 2,60% dla mężczyzn oraz z 4,50% do 2,46% dla

¹⁴ Należy jednak przyznać, że w chwili, gdy Lesthaeghe i Van de Kaa formułowali swą koncepcję (pod koniec lat 80.), badacze jeszcze nie całkiem dostrzegali dalekosiężnych skutków zmniejszającej się umieralności w wieku podeszłym. Dopiero kilka lat później długowieczność i wynikające z niej pytanie o granice długości życia zyskały należytą uwagę badaczy; por. np. prace Vallina (1989) oraz Vaupela i Lundströma (1994). Swą wszechstronną pracę dotyczącą długowieczności, Smith (1993) zaczął od spostrzeżenia, że w dwudziestym wieku oczekiwana długość życia noworodka wzrosła w Stanach Zjednoczonych o 25 lat. Praktycznym skutkiem wzięcia pod uwagę stale rosnącej liczby osób starszych (włączywszy starych) była zmiana ostatniej otwartej grupy wieku w tablicach demograficznych – grupę wieku „85 lat i więcej” zastąpiono grupą „100 lat i więcej”. W publikacjach dotyczących projekcji ludnościowych uczyniono tak po raz pierwszy w 1998 r.

kobiet¹⁵. Ten spadek udziału dotyczy grup wieku do 20–24 lata. Innymi słowy, występuje oczywiste zawężenie podstawy piramidy wieku pomiędzy 1950 r. i 2000 r. Jednocześnie można zaobserwować poszerzenie górnej części piramidy. Dla przykładu, udział osób w wieku 70–74 lata wzrósł z 0,98% do 1,70% dla mężczyzn oraz z 1,43% do 2,51% dla kobiet.

Rysunek 2.2. Zmiany struktury wieku ludności Europy od 1950 r. do 2000 r. (panel A) oraz od 2000 r. do 2050 r. (panel B)

Źródło: UN (2003a)

Uwaga: „Europę” zdefiniowano zgodnie z klasyfikacją ONZ (47 krajów).

Opis Rysunku 2.2

A. Sytuacja w 1950 r. (obszary lekko zacienione) a sytuacja w 2000 r. (obszary mocno zacienione).

B. Sytuacja w 2000 r. (obszary lekko zacienione) a sytuacja w 2050 r. (obszary mocno zacienione).

Men – mężczyźni

Women – kobiety

Wyższe wartości odsetka kobiet w starszych grupach wieku odzwierciedlają fakt, że kobiety żyją dłużej niż mężczyźni. W 2000 r. oczekiwana długość życia w momencie urodzenia wynosiła 77,8 roku dla Europejsek oraz dla mężczyzn 69,6 roku (różnica pełnych 8 lat). Jednak, jak wspomniano w pracy Schoenmaeckersa

¹⁵ Podane wartości procentowe wskazują na stosunkowe znaczenie danej grupy wieku w odniesieniu do ogólnej liczby ludności. Zatem, liczba osób obu płci łącznie w wieku 0–4 lata stanowiła 9,20% i 5,06% ogólnej liczby ludności odpowiednio w 1950 r. i 2000 r.

(2004b, 38), występują oznaki, że luka długości życia między kobietami i mężczyznami może się zawężać. Jak dotąd liczba krajów wykazujących te zmiany jest niewielka: Dania, Finlandia, Irlandia, Holandia i Anglia. Podobny wzorec można obserwować we Flandrii¹⁶. Przyczyny zmian pozostają niejasne. Mogą się one wiązać z faktem, że coraz większa liczba kobiet przejawia niezdrowy tryb życia mężczyzn.

Piramida B ilustruje stałe zawężanie się podstawy. Tym razem największe różnice nie występują w najmłodszych grupach wieku (zakończył się spadek płodności), ale raczej w grupach wieku produkcyjnego. Największy spadek odnotowano dla wieku 35–39 lat (w punktach procentowych różnica ta wynosi 1,0 dla mężczyzn i 1,1 dla kobiet).

Jednak najistotniejsze różnice są widoczne w górnej części piramidy. Ta część piramidy wieku poszerza się, co wynika z wyższej przeżywalności osób w wieku starszym. Coraz częściej piramida wieku przybiera kształt zbliżony do prostokąta.

Piramida wieku ludności odzwierciedla przeszłe i aktualne tendencje zmian płodności i umieralności (a także migracji, ale dla wszystkich krajów europejskich łącznie skutek ten wydaje się być nieistotny). Wraz z ustabilizowaniem się poziomów dzietności (lub fluktuacji współczynnika dzietności ogólnej w wąskim zakresie między 1,6 i 2,1 dziecka na kobietę), wpływ dzietności czy raczej wpływ *zmian* dzietności również stopniowo zanika. Kształt piramidy wieku będzie wyłącznie określany przez krzywe przeżycia z tablic trwania życia.

2.3. Zróżnicowanie odsetka osób w starszym wieku w państwach Rady Europy

Rysunek 2.3 ilustruje odsetek osób w wieku 60 lat i więcej oraz odsetek osób w wieku 80 lat i więcej w 2000 r. dla wszystkich krajów członkowskich Rady Europy. Kraje podzielono na trzy grupy o nazwach: „NISKA”, „ŚREDNIA” i „WYSOKA”. Grupowanie odnosi się do względnego znaczenia liczby osób najstarszych. Przytoczono je za pracą Schoenmaeckersa (2004b), w której do grupowania wykorzystano techniki EDA (Exploratory Data Analysis, Turkey, 1977)¹⁷.

Jak stwierdzono we wprowadzeniu, zakres analiz nie obejmuje przedstawienia wyników dla poszczególnych krajów. Skorzystanie z tych trzech grup pomaga jednak zilustrować heterogeniczność krajów członkowskich oraz lepiej ocenić ekonomiczne i finansowe skutki starzenia się ludności w zależności od wartości odsetka osób w wieku starszym.

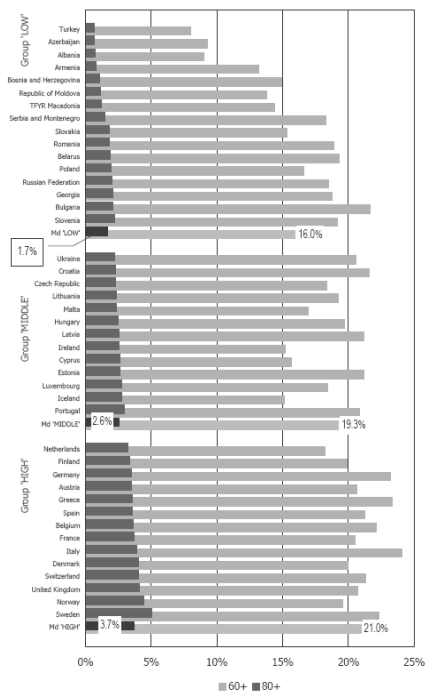
Krajem o najniższym odsetku osób w wieku 60 lat i więcej jest Turcja (8,04%), zaś najwyższy odsetek osób starszych występuje we Włoszech (24,06%). Jeżeli chodzi o odsetek osób w wieku 80 lat i więcej, należy się odwołać bezpośrednio do rysunku 2.2: najniższą wartość tego wskaźnika odnotowano w Turcji (0,67%), a najwyższą – w Szwecji (5,07%). W kategoriach względnych zróżnicowanie jest silniejsze dla odsetka osób w wieku 80 lat i starszych w ogólnej liczbie ludności (stosunek 12 do 1 między wartością maksymalną i minimalną) niż dla odsetka osób w wieku 60 lat i starszych (stosunek 4,7 do 1). Jak stwierdzono wcześniej, główne różnice między państwami członkowskimi dotyczą umieralności (a nie płodności), zwłaszcza w odniesieniu do wskaźników przeżycia w wieku starszym. Odsetek osób w wieku 80 lat i więcej jest bardziej wrażliwym wskaźnikiem niż odsetek osób w wieku 60 lat i starszych.

Rysunek 2.4 ilustruje oczekiwaną długość życia dla osób będących odpowiednio w wieku 60 i 80 lat. Państwa członkowskie przegrupowano i uporządkowano tak jak na rysunku 2.3. Jak można było oczekiwać, najwyższa oczekiwana liczba lat do przeżycia osób w wieku lat 80 wystąpiła w grupie WYSOKIEJ (wartość średnia 8,1 roku). Również najwyższą długość życia dla osób w wieku lat 60 odnotowano dla grupy WYSOKIEJ (wartość średnia 21,8 roku). Tak jak dla odsetka osób w wieku 80 lat i więcej oraz osób w wieku 60 lat i więcej także i w tej grupie najistotniejsze różnice względne dotyczą najwyższych grup wieku.

¹⁶ Od 1993 r. spadek różnicy długości życia między mężczyznami i kobietami obserwuje się również w Belgii. W latach 1993–2002 różnica ta zmalała z 6,8 do 6,1 roku (na podstawie informacji pozyskanej od Paula Willemsa, CBGS).

¹⁷ W grupowaniu z 2004 r. uwzględniono Białoruś (Schoenmaeckers, 2004b). Zgodnie z kwalifikacją przyjętą w publikacjach Rady Europy „Recent Demographic Developments in Europe”, Białoruś nie jest członkiem Rady Europy, czyli jest wykazywana w zestawieniach jako „non-member state”. Zdecydowano jednak o włączeniu jej do rozpatrywanych krajów w tym opracowaniu (dołączono ją do grupy „NISKIEJ”). Nie powtórzono jednak obliczeń prowadzących do wyłonienia tych trzech grup. Dokonanie ponownych obliczeń doprowadziłoby zapewne do nieco innego składu grupy (Słowenia mogłaby być włączona do grupy „ŚREDNIEJ”). Ze względu na to, że zmiany te wydają się być nieistotne z punktu widzenia celu grupowania (patrz tekst), zdecydowano się nie powtarzać obliczeń, ale po prostu wykorzystać wyniki uzyskane w pracy Schoenmaeckersa (2004b).

Rysunek 2.3. Odsetek osób w wieku 60 lat i więcej oraz osób w wieku 80 lat i więcej w państwach członkowskich Rady Europy według grupy 2000.

Źródło: UN (2003a).

Opis Rysunku 2.3

Group „LOW” – grupa „NISKA”

- Turkey – Turcja
- Azerbaijan – Azerbejdżan
- Albania – Albania
- Armenia – Armenia
- Bosnia and Herzegovina – Bośnia i Hercegowina
- Republic of Moldova – Republika Mołdawii
- TFYR Macedonia – była Jugosłowiańska Republika Macedonii
- Serbia and Montenegro – Serbia i Czarnogóra
- Slovakia – Słowacja
- Romania – Rumunia
- Belarus – Białoruś
- Poland – Polska
- Russian Federation – Federacja Rosyjska
- Georgia – Gruzja
- Bulgaria – Bułgaria
- Slovenia – Słowenia
- Mid „LOW” – mediana „NISKA”

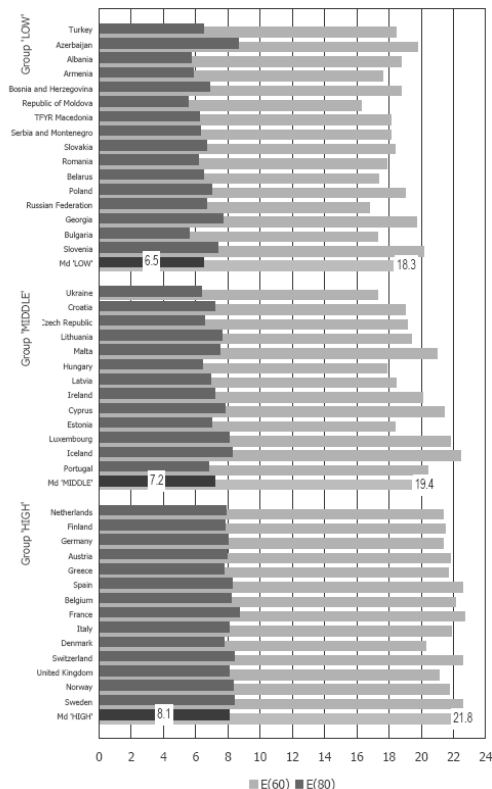
Group „MIDDLE” – grupa „ŚREDNIA”

- Ukraine – Ukraina
- Croatia – Chorwacja
- Czech Republic – Czechy
- Lithuania – Litwa
- Malta – Malta
- Hungary – Węgry
- Latvia – Łotwa
- Ireland – Irlandia
- Cyprus – Cypr
- Estonia – Estonia
- Luxembourg – Luksemburg
- Iceland – Islandia
- Portugal – Portugalia
- Mid „MIDDLE” – mediana „ŚREDNIA”

Group „HIGH” – grupa „WYSOKA”

- Netherlands – Holandia
- Finland – Finlandia
- Germany – Niemcy
- Austria – Austria
- Greece – Grecja
- Spain – Hiszpania
- Belgium – Belgia
- France – Francja
- Italy – Włochy
- Denmark – Dania
- Switzerland – Szwajcaria
- United Kingdom – Anglia
- Norway – Norwegia
- Sweden – Szwecja
- Mid „HIGH” – mediana „WYSOKA”

Rysunek 2.4. Oczekiwana długość życia osób w wieku 60 lat oraz osób w wieku 80 lat w krajach członkowskich Rady Europy według grup, 2000

Źródło: UN (2003a).

Opis Rysunku 2.4. POPRAWKI W NAZWACH KRAJÓW JAK DLA RYS. 2.3

Group „LOW” – grupa „NISKA”

- Turkey – Turcja
- Azerbaijan – Azerbejdżan
- Albania – Albania
- Armenia – Armenia
- Bosnia and Herzegovina – Bośnia i Hercegowina
- Republic of Moldova – Mołdawia
- TFYR Macedonia – była Jugosłowiańska Republika Macedonii
- Serbia and Montenegro – Serbia i Czarnogóra
- Slovakia – Słowacja
- Romania – Rumunia
- Belarus – Białoruś
- Poland – Polska
- Russian Federation – Federacja Rosyjska
- Georgia – Gruzja
- Bulgaria – Bułgaria
- Slovenia – Słowenia
- Mid „LOW” – średnia „NISKA”

Group „MIDDLE” – grupa „ŚREDNIA”

- Ukraine – Ukraina
- Croatia – Chorwacja
- Czech Republic – Czechy
- Lithuania – Litwa
- Malta – Malta
- Hungary – Węgry
- Latvia – Łotwa
- Ireland – Irlandia
- Cyprus – Cypr
- Estonia – Estonia
- Luxembourg – Luksemburg
- Iceland – Islandia
- Portugal – Portugalia
- Mid „MIDDLE” – średnia „ŚREDNIA”

Group „HIGH” – grupa „WYSOKA”

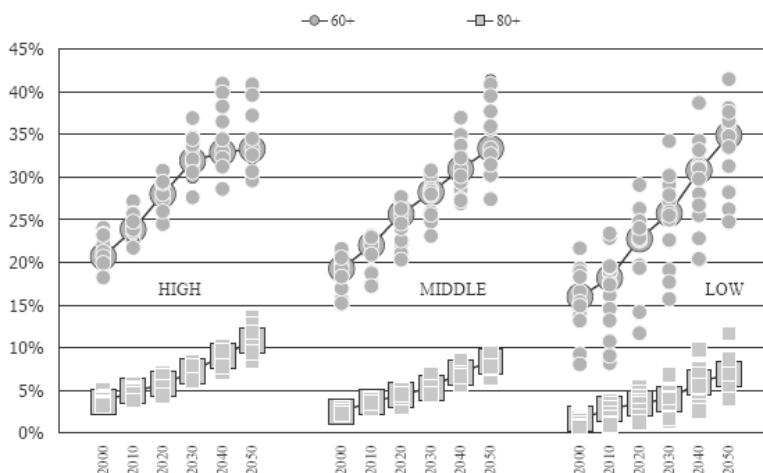
- Netherlands – Holandia
- Finland – Finlandia
- Germany – Niemcy
- Austria – Austria
- Greece – Grecja
- Spain – Hiszpania
- Belgium – Belgia
- France – Francja
- Italy – Włochy
- Denmark – Dania
- Switzerland – Szwajcaria
- United Kingdom – Anglia
- Norway – Norwegia
- Sweden – Szwecja
- Mid „HIGH” – średnia „WYSOKA”

Najistotniejsze spostrzeżenie, jakie można wysnuć z rysunku 2.4, dotyczy małego zróżnicowania w oczekiwanej długości życia osób będących w wieku lat 80. Różnica między najniższą i najwyższą wartością wynosi blisko rok (7,74 wobec 8,68 roku). Kraje z grupy WYSOKIEJ wykazują też małe zróżnicowanie dalszego trwania życia osób w wieku lat 60.

Grupowania krajów dokonano wyłącznie na podstawie kryteriów statystycznych. Jednak nie można zaprzeczyć, że wyłonione grupy silnie korespondują z określonymi właściwościami społeczno-ekonomicznymi (Schoenmaeckers, 2004b, 16–19). Ponadto jest jasne, że występuje korelacja z politycznymi blokami państw. Grupa WYSOKA obejmuje w dużym stopniu kraje członkowskie UE-15 oraz Szwajcarię i Norwegię. Spośród 15 państw należących do UE-15 brakuje Irlandii, Luksemburga i Portugalii. Są one ujęte w grupie ŚREDNIEJ. W przypadku Irlandii i Portugalii wynika to prawdopodobnie z faktu, że oba kraje osiągnęły zaledwie wczesny etap drugiego przejścia demograficznego. W obu krajach spadek dzietności rozpoczął się stosunkowo późno, a długość życia jest względnie niska w porównaniu do innych krajów z grupy WYSOKIEJ¹⁸. Specyficzna sytuacja Luksemburga wiąże się najprawdopodobniej z wysokim odsetkiem ludności pochodzenia obcego, sięgającym ponad 30 procent od początku lat 90.¹⁹ Grupa ŚREDNIA obejmuje 7 z 10 nowych państw członkowskich UE-25. Wreszcie do grupy NISKIEJ należy większość krajów (10 z 16), które nie są członkami UE i ubiegają się o członkostwo.

Rysunek 2.5 ilustruje prognozowane wartości odsetka osób w wieku 60 lat i starszych oraz osób w wieku 80 lat i starszych dla okresu 2000–2050. We wszystkich krajach wartości tych wskaźników będą wzrastać. Podobnie jak na rysunkach 2.3 i 2.4 także i teraz można zauważyć zbliżony wzorzec zmian dla krajów z grupy WYSOKIEJ (a także wśród krajów z grupy ŚREDNIEJ). Najwyższą heterogeniczność zmian odnotowuje się w przypadku grupy NISKIEJ.

Rysunek 2.5. Przewidywany odsetek osób w wieku 60 lat i więcej oraz osób w wieku 80 lat i więcej według grupy, 2000–2050

Źródło: UN (2003a).

Uwaga: kropki ilustrują wartości dla poszczególnych krajów; duże kropki i krzywe wskazują wartości mediany dla każdej grupy.

Opis Rysunku 2.5

HIGH – WYSOKA

MIDDLE – ŚREDNIA

LOW – NISKA

¹⁸ W 1995 r. długość życia w momencie urodzenia w Irlandii wynosiła 72,8 roku dla mężczyzn i 78,3 roku dla kobiet; w Portugalii parametry te wynosiły odpowiednio 71,6 roku oraz 78,7 roku. Dla mężczyzn oznacza to od 3,4 do 4,0 lat mniej niż najwyższa wartość (Szwecja – 76,2 roku), a dla kobiet od 3,1 do 3,5 roku mniej niż wartość maksymalna (Francja – 81,8 roku); w obu przypadkach wynoszą one od około 0,5 do 2 lat mniej niż mediana wieku dla 15 państw członkowskich UE (Council of Europe, 2003).

¹⁹ W pozostałych państwach należących do UE-15 odsetek cudzoziemców wynosi około 5 do 9 procent; jedynym krajem regionu Europy z wyższym odsetkiem jest Szwajcaria, gdzie wartość ta wynosi niemal 20 procent.

Do 2050 r. w połowie krajów w każdej z grup przynajmniej jedna trzecia ludności osiągnie wiek 60 lat i więcej. Między wyróżnionymi grupami występują jednak niewielkie różnice. Najwyższy odsetek odnotowuje się dla grupy NISKIEJ – 35 procent. W pozostałych dwóch grupach odsetek ten wynosi 33 procent, ale tylko w grupie WYSOKIEJ tendencja wzrostowa słabnie. Jak stwierdzono powyżej, odsetek osób w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności jest związany z poprzednimi zmianami płodności. W każdej z grup²⁰ spadek płodności przebiegał odmiennie. Dla przykładu, słabszy wzrost tego odsetka w grupie WYSOKIEJ jest wynikiem stosunkowo niewielkich zmian zapoczątkowanych w latach 80. (przynajmniej w kategoriach bezwzględnych). Odsetek osób w wieku 60 lat i więcej oraz jego zmiany w czasie są odzwierciedleniem nie tylko natężenia spadku płodności, ale także czasu jego trwania.

Inaczej kształtują się zmiany odsetka osób w wieku 80 lat i więcej. W tym przypadku obserwuje się stały wzrost we wszystkich krajach, również w grupie WYSOKIEJ. Odsetek osób najstarszych jest wrażliwy na zmiany umieralności w wieku starszym. W publikacji *Population Prospects* założono stały wzrost prawdopodobieństw przeżycia po 60 roku życia dla wszystkich krajów. Należy jednak zauważyć, że do 2050 r. będą się utrzymywały istotne różnice między krajami. W 2050 r. odsetek osób w wieku 80 lat i starszych w grupie WYSOKIEJ wyniesie średnio 10,8 procenta (mediana), w grupie ŚREDNIEJ – 8,4 procenta, a w grupie NISKIEJ – 7,0 procent.

W perspektywie długookresowej umieralność staje się podstawowym czynnikiem kształtującym proces starzenia się ludności.

3. Ekonomiczne i finansowe skutki starzenia się ludności

W dyskusji na temat starzenia się ludności podstawowym problemem jest obawa, że przesunięcia między liczbą aktywnych zawodowo – czyli ogólnie ludności dorosłej dostarczającej dobra i usługi – a liczbą biernych zawodowo – osoby młode (przebywające w szkole) oraz osoby w wieku starszym (na emeryturze) – zagrażą równowadze systemów zabezpieczenia społecznego, a więc wypłacaniu zasiłków rodzinnych, emerytur i rent oraz dostarczaniu usług opieki zdrowotnej.

Podręczniki demografii proponują wyrażenie tej zmiany za pomocą jednego miernika zwanego wskaźnikiem obciążenia. Wyznacza się go według wzoru:

$$\text{Wskaźnik obciążenia demograficznego} = [N(0-19) + N(65+)]/[N(20-64)]$$

Licznik ilustruje liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym, a mianownik liczbę osób w wieku produkcyjnym. Można krytykować proponowane granice wieku. W zależności od sytuacji w poszczególnych krajach, właściwsze może być na przykład definiowanie osób „młodych”, jako osób w wieku 0–14 lat. Granice wieku podane powyżej są powszechnie stosowane w porównaniach międzynarodowych.

W każdym razie powyższy miernik jest wskaźnikiem czysto „demograficznym”. Odzwierciedla zmiany w strukturze wieku ludności. Nie jest to właściwa miara dla pokazania zmian relacji między osobami biernymi zawodowo i osobami aktywnymi zawodowo. Wrócimy do tego w punkcie 3.2, gdzie odwołamy się do wskaźników zatrudnienia. Najpierw jednak przyjrzymy się zmianom struktury wieku według szerszych grup wieku oraz zmianom wskaźnika obciążenia demograficznego.

3.1. Zmiany wskaźnika obciążenia demograficznego

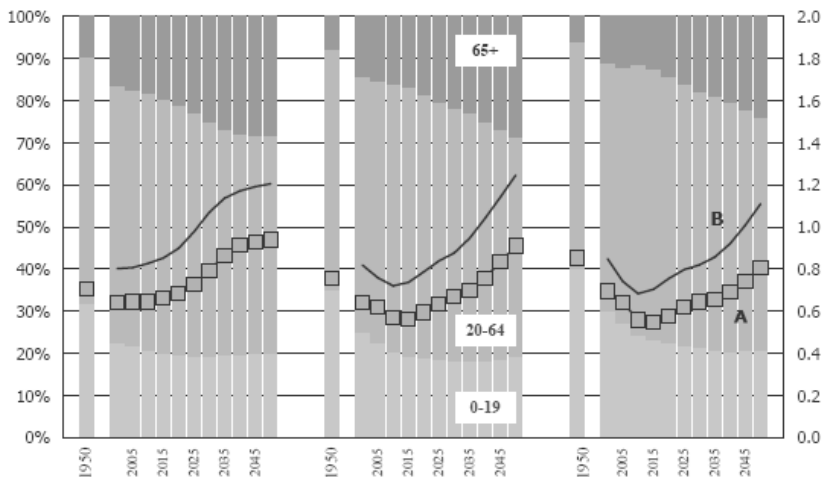
Rysunek 3.1 ilustruje zmiany struktury wieku dla każdej z trzech wyłonionych grup krajów przy przyjęciu przedziałów wieku: 0–19, 20–64 oraz 65 lat i więcej, a także odpowiadający im wskaźnik obciążenia w 1950 r. oraz w latach 2000–2050.

We wszystkich grupach krajów obserwuje się „zawężanie” grupy osób w wieku produkcyjnym. Dla przykładu, w grupie WYSOKIEJ w 1950 r. osoby w wieku 20–64 lat stanowiły 58 procent ogółu ludności, do 2000 r. ich udział wzrósł nieznacznie do 61 procent, ale w 2050 r. osoby w tym wieku będą stanowiły zaledwie jedną drugą ogólnej liczby ludności (52%). Mimo różnic w wartościach tego udziału, prawidłowości zmian są podobne w grupach krajów.

²⁰ Zmiany omówiono bardziej szczegółowo w aneksie na podstawie rysunku A1. Różne wzorce zmiany płodności (i umieralności) skomentowano również w pracy Schoenmaeckersa (2004b); patrz w szczególności rysunki 4.3 i 4.4.

Rysunek 3.1. Zmiany odsetka osób z grup wieku 0–19 lat, 20–64 lat oraz 65 lat i więcej (lewa skala) oraz wskaźnika obciążenia (prawa skala) dla grup krajów NISKIEJ, ŚREDNIEJ i WYSOKIEJ w 1950 r. oraz w latach 2000–2050

Źródło: UN (2003a).

Uwaga: oprócz wspólnej definicji wieku produkcyjnego 20–64 lata (A), rysunek ilustruje również wskaźnik obciążenia odpowiadający przedziałowi wieku 20–59 lat (B).

Opis Rysunku 3.1
 HIGH – WYSOKA
 MIDDLE – ŚREDNIA
 LOW – NISKA

Wraz z malejącym odsetkiem ludności w wieku produkcyjnym obserwuje się wzrost wskaźnika obciążenia, który do 2050 r. osiągnie wartość zbliżoną do jedności we wszystkich grupach krajów (i ponad jeden, jeżeli przesuniemy górny limit wieku do 60 lat). Dokładne wartości podano w tabeli 3.1 dla wybranych lat.

Tabela 3.1. Wskaźnik obciążenia i odpowiadająca mu liczba osób w wieku produkcyjnym przypadająca na 100 osób w wieku nieprodukcyjnym według grup krajów, wybrane lata

Grupa	Wiek produkcyjny	wskaźnik obciążenia			Liczba osób w wieku produkcyjnym na 100 w wieku nieprodukcyjnym					
					wartość miernika			zmiana względna w %		
		2000	2025	2050	2000	2025	2050	2000–2050	2000–2025	2025–2050
WYSOKA	20–64	0,642	0,726	0,940	156	138	106	–31,7	–11,6	–22,7
	20–59	0,803	0,978	1,205	125	102	83	–33,4	–18,0	–18,8
ŚREDNIA	20–64	0,643	0,635	0,910	156	157	110	–29,4	1,2	–30,2
	20–59	0,820	0,839	1,246	122	119	80	–34,2	–2,3	–32,7
NISKA	20–64	0,696	0,618	0,810	144	162	124	–14,0	12,6	–23,7
	20–59	0,850	0,798	1,110	118	125	90	–23,5	6,5	–28,1

Wartości ilustrują dalekosiężne następstwa starzenia się ludności dla gospodarki i systemu finansów. W okresie 2000–2050 w krajach z grup WYSOKIEJ i ŚREDNIEJ liczba osób w wieku produkcyjnym przypadająca na 100 osób w wieku nieprodukcyjnym spadnie o nie mniej niż jedną trzecią; dla grupy

WYSOKIEJ liczba ta spadnie ze 156 do 106 (oraz tylko do 83, jeżeli ograniczymy się do górnej granicy wieku 60 lat).

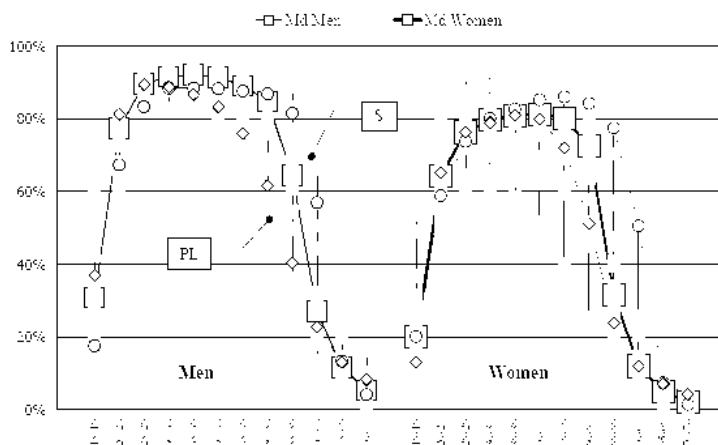
Sytuacja wydaje się mniej poważna w przypadku krajów z grupy NISKIEJ. Jednak bliższe przyjrzenie się tabeli 3.1 pokazuje, że największe zmiany nastąpią po 2025 r. Na razie w krajach z grupy NISKIEJ odsetek ludności w wieku produkcyjnym jest nieco wyższy, co jest wynikiem wyższej dzietności (na rysunku 3.1 zilustrowanej wyższym odsetkiem osób w wieku 0–19 lat na początku wieku).

Wyniki te mogą stanowić podstawę do obaw, że starzenie się ludności wywoła poważne zagrożenia gospodarcze i finansowe, a przyszłość rysuje się dość niepokojąco. Jednak jak wspomniano, wskaźnik obciążenia demograficznego (i pozostałe wskaźniki do niego nawiązujące) odzwierciedla jedynie zmiany demograficzne. Jak będzie wyglądać sytuacja, jeżeli uwzględnimy większą liczbę parametrów gospodarczych, takich jak np. wskaźnik zatrudnienia (i jego zmiany)? Tym zajmiemy się w kolejnym punkcie.

3.2. Bardziej realistyczna ocena z wykorzystaniem wskaźnika zatrudnienia

Rysunek 3.2 ilustruje współczynniki aktywności zawodowej (udział osób zatrudnionych i bezrobotnych wśród osób w danej grupie wieku) według 5-letnich grup wieku dla mężczyzn i kobiet. Dane opierają się na *Community Programme of Population and Housing Censuses in 2001 (Wspólnotowy Program Spisów Ludności i Mieszkań z 2001 r.)* (Eurostat, 2004 a). Jak wspomniano we wprowadzeniu, udostępniony zestaw danych nie obejmował wszystkich państw członkowskich Rady Europy. Jednak kraje uwzględnione można uznać za próbę „reprezentatywną” dla każdej wyłonionej grupy krajów²¹.

Rysunek 3.2. Odsetek osób aktywnych zawodowo według 5-letnich grup wieku i płci, szacunki dla każdego kraju odrębnie (kropki) i mediana wartości dla grupy krajów (linia ciągła), około 2000 r.

Źródło: Eurostat (2004).

Uwaga: wartości na rysunku 3.2 (i poniższych rysunkach) pochodzą z zestawu danych Wspólnotowego Programu Spisów Ludności i Mieszkań w 2001 r. (Eurostat, 2004a). Zestaw danych nie obejmuje informacji dotyczących wszystkich państw członkowskich Rady Europy (por. przypis 4). W grupie WYSOKIEJ uwzględniono następujące kraje: Austrię, Danię, Finlandię, Niemcy, Holandię, Szwecję (S), Szwajcarię i Anglię; grupa ŚREDNIA obejmuje: Estonię, Czechy, Cypr, Portugalię, Irlandię, Węgry, Luksemburg, Łotwę i Litwę; grupa NISKA to kraje: Bułgaria, Polska (PL), Rumunia, Słowenia i Słowacja.

Opis Rysunku 3.2

Md Men – mediana dla mężczyzn

Md Women – mediana dla kobiet

Men – mężczyźni

Women – kobiety

²¹ Patrz przypis 4 w punkcie 1.2. Pełny wykaz krajów podano w nocie wyjaśniającej wraz z rysunkiem 3.2.

Średnio biorąc, wartości współczynnika aktywności są wyższe dla mężczyzn niż dla kobiet. Oczywiście są również istotne różnice między krajami, podobnie jak fakt, że większą heterogeniczność obserwuje się wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

Wzorce aktywności według wieku różnią się między poszczególnymi krajami. Dla przykładu, Szwecja charakteryzuje się stosunkowo wysokimi współczynnikami aktywności (zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet) w starszym wieku (w wieku 50 lat i więcej), ale stosunkowo niskimi wartościami współczynnika osób w młodym wieku. Z drugiej strony, Polska charakteryzuje się stosunkowo niską aktywnością zawodową. Dotyczy to zwłaszcza mężczyzn, w mniejszym stopniu kobiet.

Młodzi Szwedzi charakteryzują się niższą aktywnością zawodową niż Polacy. W grupie wieku 15–19 lat w Szwecji jedynie 17,5 procent mężczyzn uznaje siebie za aktywnych zawodowo²². W Polsce w tej grupie 37,0 procent mężczyzn jest aktywnych zawodowo. W przypadku kobiet sytuacja jest odwrotna: aktywność zawodowa młodych kobiet w Polsce jest niższa, niż w Szwecji (choć różnica jest o wiele mniejsza, 13% wobec 20%). Jednak w świetle dalszych rozważań, zwłaszcza założeń odnoszących się do wyższych wartości wskaźnika zatrudnienia, istotniejsze jest spostrzeżenie, że w Szwecji różnica aktywności między mężczyznami i kobietami jest stosunkowo niewielka. Nie dotyczy to wyłącznie przedziału wieku 15–19 lat, ale także wieku bardziej „dorosłego”.

Inne kraje takie jak Francja i Szwajcaria (niewymienione), wykazują stosunkowo wysokie wartości współczynników aktywności dla mężczyzn, ale tylko w wieku „średnim”; z drugiej strony – zwłaszcza w przypadku Szwajcarii – wartości wskaźników dla kobiet są o wiele niższe niż przeciętne.

Wyniki pokazują również, że generalnie kobiety wkraczają na rynek pracy w późniejszym wieku niż mężczyźni. Dla mężczyzn najwyższe współczynniki aktywności (mediana 92%) odnotowuje się dla wieku 30 do 40 lat; dla kobiet nie wcześniej niż w wieku 40–44 lat (81%).

Rysunek 3.3 umożliwia bliższe przyjrzenie się niemal tym samym danym. Nie ilustruje on wartości dla poszczególnych krajów, a jedynie mediany rozkładu, przy czym podane wzorce dotyczą każdej z grup krajów. Ponadto, informacje nie ograniczają się do współczynników aktywności zawodowej, ale dotyczą również wskaźników zatrudnienia²³. Rysunek 3.3 przedstawia syntetyczne wartości wskaźników dla wieku 50–65 lat.

Występują istotne różnice między grupami krajów. Największe różnice dotyczą kobiet i generalnie odnoszą się do wskaźników zatrudnienia. Luka między wartościami współczynników aktywności zawodowej i wskaźnikami zatrudnienia jest szczególnie widoczna dla grupy NISKIEJ, a ponadto we wszystkich grupach luka ta jest większa dla kobiet niż dla mężczyzn.

Mimo iż rzeczywiste wartości różnią się istotnie, wszystkie grupy krajów wykazują stosunkowo niski poziom aktywności ekonomicznej i zatrudnienia osób w wieku od 50 do 65 lat. Mimo iż w większości krajów wiek emerytalny wynosi średnio 60–65 lat (OECD, 1998)²⁴, blisko jedna trzecia (grupa WYSOKA) do ponad połowy (grupa NISKA) mężczyzn nie pracuje przez 10–15 lat przed osiągnięciem wieku 65 lat. Dla kobiet sytuacja jest jeszcze gorsza: połowa (grupa WYSOKA) do trzech czwartych (grupa NISKA) kobiet w wieku 50–64 lat pozostaje bez pracy. Jednak interpretowanie tych wyników jako ilustrujących szczególnie wysokie bezrobocie byłoby niewłaściwe. Potwierdzają to bliskie wartości wskaźników aktywności zawodowej i zatrudnienia. Wyjaśnienie jest raczej takie, że wiele osób wycofało się z rynku pracy na długo przed osiągnięciem wieku emerytalnego.

Przyczyny opuszczania rynku pracy mogą być wielorakie. W niektórych krajach podstawową przyczyną mogą być trudne warunki pracy, w innych – warunki zdrowotne. Przyczyny są odmienne w poszczególnych krajach.

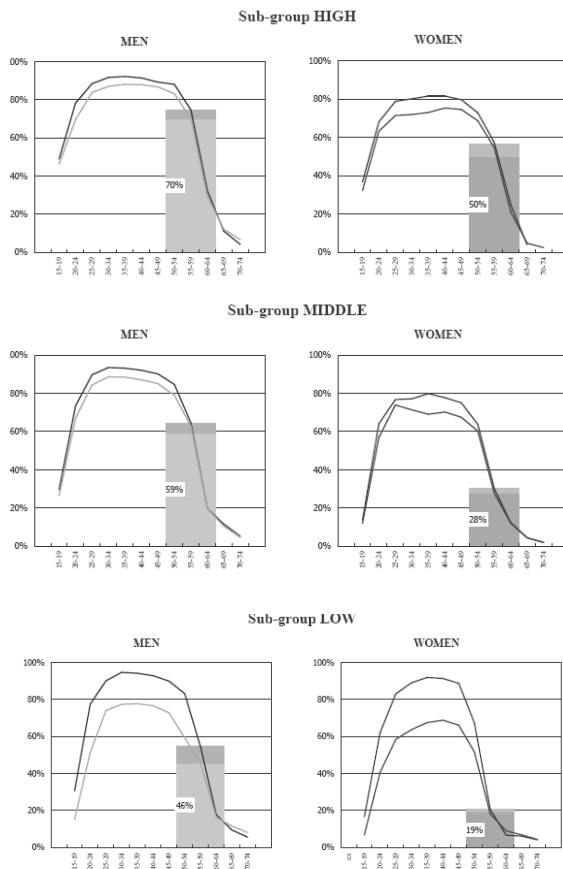
Zgodnie z OECD (1998, 14, 43), aktualna tendencja zmian i chęć wcześniejszego przejścia na emeryturę odzwierciedlają częściowo rosnące zapotrzebowanie na czas wolny coraz zamożniejszego społeczeństwa, jak również reakcję na istniejące możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę. W wielu krajach zachodnich uprawnienia emerytalne dla osób, które nie osiągnęły wieku emerytalnego, w powiązaniu z rentami inwalidzkimi zniechęcają do pracy w wieku starszym. Większość rozwiązań legislacyjnych dotyczących wcześniejszych emerytur i rent inwalidzkich opracowano w latach 70. i 80. jako odpowiedź na wysokie i utrzymujące się bezrobocie wśród młodych osób.

²² Baza danych Eurostat powstała na podstawie danych ze spisów ludności.

²³ Z przyczyn szczegółowo omówionych w dalszej części opracowania (i na rysunku 3.3), wykorzystane tu pojęcie „wskaźnika zatrudnienia” nie odpowiada definicji „konwencjonalnej”, tzn. odsetka zatrudnionych wśród tych, którzy są aktywni zawodowo. Wskaźnik zatrudnienia obliczony jest tutaj jako udział osób pracujących w ogólnej liczbie osób, bez względu na to, czy są one sklasyfikowane jako aktywne ekonomicznie czy nie.

²⁴ Wartości procentowe podane na rysunku 3.3 odpowiadają wartościom mediany dla wszystkich krajów według przedziałów wieku 50–54, 55–59 i 60–64 lat.

Rysunek 3.3. Współczynniki aktywności zawodowej (mediana wartości dla krajów) i wskaźniki zatrudnienia (idem) według 5-letnich grup wieku i płci oraz średnie dla grupy wieku 50–64 lata, wyróżnione grupy krajów, około 2000 r.

Źródło: Eurostat (2004).

Uwaga: Wyniki opierają się na danych z następujących krajów: patrz lista dla rysunku 3.2.

Legenda:

W przypadku mężczyzn:

Pogrubiony niebieski – aktywni zawodowo w wieku 50–64 lat

Pogrubiony szary – zatrudnieni w wieku 50–64 lat

Cienki szary – zatrudnieni według 5-letnich grup wieku

Cienki niebieski – aktywni zawodowo według 5-letnich grup wieku

W przypadku kobiet:

Pogrubiony różowy – aktywne zawodowo w wieku 50–64 lat

Pogrubiony czerwony – zatrudnione w wieku 50–64 lat

Cienki różowy – zatrudnione według 5-letnich grup wieku

Cienki czerwony – aktywne zawodowo według 5-letnich grup wieku

Opis Rysunku 3.3

Sub-group HIGH – grupa WYSOKA

Men – mężczyźni

Women – kobiety

Sub-group MIDDLE – grupa ŚREDNIA

Men – mężczyźni

Women – kobiety

Sub-group LOW – grupa NISKA

Men – mężczyźni

Women – kobiety

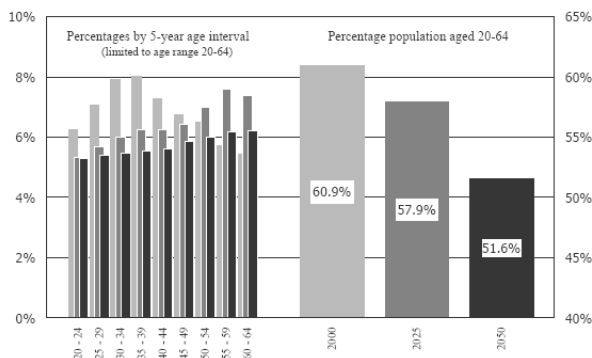
Efekty wzrostu wskaźnika zatrudnienia

W dalszej części opracowania zajmujemy się pomiarem efektów wzrostu wskaźnika zatrudnienia. Podstawowa koncepcja analiz polega na ocenie, w jakim stopniu rosnące zatrudnienie może przeciwdziałać ujemnym konsekwencjom malejącej liczby osób w wieku produkcyjnym (jak pokazano na rysunku 3.1, według zmian wskaźnika obciążenia demograficznego).

Symulacja ta nie stanowiła poważnego problemu obliczeniowego, ale trudność polegała na sformułowaniu odpowiednich założeń dotyczących wzrostu zatrudnienia. Prostym rozwiązaniem byłoby przyjęcie założenia o pełnym zatrudnieniu, ale takie podejście byłoby krytykowane (z dobrze uzasadnionych przyczyn) jako całkowicie nierealne. Zdecydowano więc o utworzeniu grupy referencyjnej krajów o najwyższych wartościach wskaźnika zatrudnienia. Zaliczono do niej Danię, Finlandię i Szwecję. Oprócz tego, że wskaźniki aktywności i zatrudnienia musiały być wyższe niż wartości średnie, kryteria doboru obejmowały również (a) stosunkowo wysokie wskaźniki dla osób w wieku powyżej 50 lat oraz (b) stosunkowo wysokie wskaźniki dla kobiet.

W rezultacie wzorcem odniesienia został model „skandynawski”²⁵. Symulacje przeprowadzono dla czterech scenariuszy, przy czym założenia dla każdego z nich podano w tabeli 3.2. Przyjęto także, że skutki założonych zmian się kumulują. Celem symulacji jest ocena stopnia, w jakim wzrost zatrudnienia może przeciwdziałać skutkom malejącego udziału ludności w wieku produkcyjnym. Rysunek 3.4 ilustruje zmiany w strukturze wieku dotyczące krajów z grupy WYSOKIEJ. Rysunek pokazuje odsetek ludności według 5-letnich grup wieku (ograniczonego do wieku produkcyjnego zdefiniowanego jako 20–64 lata, lewy panel) w 2000 r., 2025 r. i 2050 r.; a także odpowiadający mu całkowity udział ludności w wieku 20–64 lata (prawy panel).

Rysunek 3.4. Zmiany struktury wieku między 2000 r. i 2050 r. Odsetek ludności według 5-letnich grup wieku (lewa skala) i odsetek ludności w wieku produkcyjnym (w wieku 20–64 lata, prawa skala) w 2000, 2025 i 2050 r., kraje z grupy WYSOKIEJ

Opis Rysunku 3.4

Percentage by 5-year age interval (limited to age range 20–64) – odsetek według 5-letnich grup wieku (ograniczonego do zakresu wieku 20–64 lata)

Percentage population aged 20–64 – Odsetek ludności w wieku 20–64 lata

²⁵ Prawdopodobnie Norwegia spełnia także te kryteria, ale niestety nie ujęto jej w zestawie danych Eurostatu (por. przemówienie Arni Hole (2004), dyrektora generalnego Norweskiego Ministerstwa ds. Dzieci i Rodziny, wygłoszone podczas Europejskiego Forum Ludnościowego, 12–14 stycznia 2004 r. w Genewie). Etapy doboru krajów omówiono szczegółowo w Aneksie.

Tabela 3.2. Scenariusze wzrostu wskaźnika zatrudnienia

Scenariusz	Założenie
Staly	Wartości wskaźnika zatrudnienia pozostają na stałym poziomie występującym około 2000 r.
Scenariusz „A”	Wartości wskaźnika zatrudnienia (dla mężczyzn i kobiet) są równe tym z modelu skandy-nawskiego (tzn. wartości średnie dla Danii, Finlandii i Szwecji na podstawie danych pocho-dzących z lat bliskich 2000 r.
Scenariusz „B”	Wartości wskaźników jak w scenariuszu „A”, ale spadają powyżej 50 roku życia według wzorca ustalonego odrębnie dla kobiet i mężczyzn, tak jak zmniejszyły się wartości w przedziale wieku 45–49 lat i 50–54 lat
Scenariusz „C”	Wartości jak w scenariuszu „B”, ale niższe dla wszystkich przedziałów wieku o 2,5% dla mężczyzn i 5% dla kobiet

Zmiany w strukturze wieku można ocenić na podstawie wartości odsetka dla poszczególnych 5-letnich grup wieku. Z oczywistych względów udział osób w młodszych grupach wieku (20–45 lat) był o wiele wyższy w 2000 r. niż jest to przewidywane dla lat 2025 i 2050. Jednocześnie widać, że najwyższe wartości udziału osób z najstarszych grup wieku (50 lat i więcej) wystąpią w 2025 r. Niższe wartości odsetka dla 2050 r. wynikają ze spowolnienia wzrostu liczby osób starszych komentowanego wcześniej (por. np. rysunek 3.1). Można też zauważyć, zmiany udziału osób według 5-letnich grup wieku stają się z czasem coraz mniejsze. Już wcześniej wspomniano (por. komentarze odnoszące się do zmian piramidy wieku, rysunek 2.2) w perspektywie długookresowej struktura wieku ludności Europy będzie w coraz większym stopniu określana przez krzywe przeżycia z tablic trwania życia.

W 2000 r., osoby w wieku produkcyjnym stanowiły 60,9 procent ogólnej liczby ludności w krajach grupy WYSOKIEJ. Udział ten spada do 57,9 procent w 2025 r. oraz do zaledwie 51,6 procent do 2050 r. Odpowiada to całkowitemu spadkowi liczby osób w wieku produkcyjnym ponad 15 procent (por. tabela 3.3) między 2000 rokiem i 2050 rokiem

Jak już wykazano na podstawie zmian wskaźnika obciążenia (rysunek 3.1), zmiany są nieco odmienne w przypadku krajów z pozostałych grup. Potwierdzają to wyniki zestawione w tabeli 3.3. We wszystkich krajach najwyższego spadku liczby ludności w wieku produkcyjnym można oczekiwać między 2025 i 2050 r. Dotyczy to szczególnie krajów z grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Między 2000 rokiem i 2025 rokiem kraje z tych grup doświadczą nawet (nieznacznego) wzrostu wartości odsetka ludności w wieku produkcyjnym (odpowiednio o 0,5% i 4,8%)²⁶.

Tabela 3.3. Odsetek osób w wieku produkcyjnym w 2000, 2025 i 2050 r. oraz zmiana względna według grup krajów

Grupa krajów	Odsetek osób w wieku produkcyjnym (w wieku 20–64 lat)					
	Odsetek osób w wieku produkcyjnym (w odniesieniu do ogólnej liczby ludności)			Zmiana względna (%)		
	2000	2025	2050	2000–2050	2000–2025	2025–2050
WYSOKA	60,90	57,94	51,56	–15,3	–4,9	–11,0
ŚREDNIA	60,87	61,15	52,35	–14,0	0,5	–14,4
NISKA	58,96	61,81	55,26	–6,3	4,8	–10,6

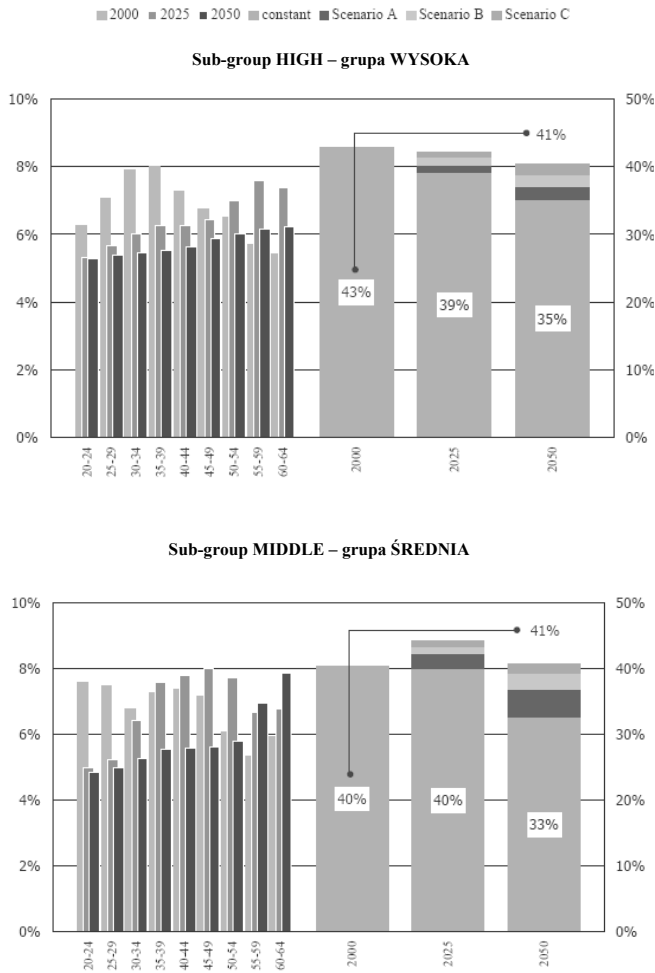
Uwaga: Wyniki opierają się na wszystkich krajach w każdej z podgrup, bez względu na dostępność danych dotyczących zatrudnienia

Jakie są końcowe wyniki symulacji przy założonym wzroście wskaźników zatrudnienia według scenariuszy opisanych powyżej (por. tabela 3.2)? Wyniki te dla każdej grupy krajów zilustrowano na rysunku 3.5, który powstał na tej samej zasadzie, co rysunek 3.4. Lewy panel pokazuje wartości procentowe dla 5-letnich grup wieku w 2000, 2025 i 2050 r. Prawy panel nie ilustruje jednak odpowiadających im warto-

²⁶ Obie wartości są zgodne ze zmianami zilustrowanymi na rysunku 3.1.

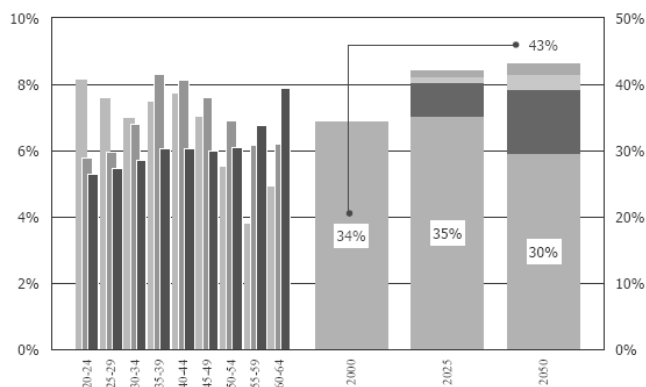
ści udziału ludności w wieku produkcyjnym, ale odsetek osób zatrudnionych w wieku 20–64 lata, wynikający ze zmian struktury wieku i wzrostu zatrudnienia przyjętego w scenariuszach²⁷.

Rysunek 3.5. Zmiany struktury wieku według 5-letnich grup wieku między 2000 i 2050 r. (lewa skala) i odsetek osób zatrudnionych z grupy wieku 20–64 lata (prawa skala), odnotowane w 2000 r. i szacowane na rok 2025 i 2050 zgodnie ze scenariuszem (patrz założenia tabeli 3.2) według grup krajów

²⁷ Równie sumie iloczynów wskaźnika zatrudnienia przez odsetek osób w 5-letnich grupach wieku.

Sub-group LOW – grupa NISKA

Rozpocznijmy od wyników dotyczących podgrupy WYSOKIEJ. W 2000 r. średnia wartość wskaźnika zatrudnienia²⁸ w krajach z grupy WYSOKIEJ wynosiła 43 procent. Zakładając stałe wartości wskaźnika zatrudnienia (tzn. równe tym z 2000 r.), *wskutek jedynie zmian demograficznych*, odsetek osób zatrudnionych spadnie do 39 i do 35 procent odpowiednio w 2025 i 2050 r. Zakładając jednak wzrost zatrudnienia, zgodnie ze scenariuszem C odsetek zatrudnionych wzrośnie do 41 procent w 2050 r., a więc do poziomu bliższego wstępnym 43 procentom. W zależności od sposobu ujęcia, można stwierdzić, że założony wzrost wskaźników zatrudnienia ograniczałby stratę zatrudnienia do 2 punktów procentowych lub kompensatę na poziomie 75 procent²⁹.

Wyniki są odmienne dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Można je rozważać jako bardziej optymistyczne, bowiem założony wzrost wskaźników zatrudnienia prowadziłby do wyższych wartości wskaźnika zatrudnienia w 2025 i 2050 r., niż zaobserwowane w 2000 r. Dla krajów z grupy ŚREDNIEJ zmiany w strukturze wieku przyczyniłyby się do spadku wartości odsetka osób zatrudnionych z 40 procent w 2000 r. do 33 procent w 2050 r. Skorzystanie ze scenariusza C prowadzi do wskaźnika zatrudnienia na poziomie wartości 41 procent. Skutek przyjętych w symulacji założeń jest bardziej znaczący w krajach grupy NISKIEJ. Wynikiem symulacji na podstawie scenariusza C jest „eksplozja” zatrudnienia w 2050 r.: wskaźnik zatrudnienia zwiększyłby się do 43 procent, a więc o 9 punktów procentowych więcej niż wartość z 2000 r. (34%).

Wyniki te w pewnym stopniu są spowodowane stosunkowo niskim poziomem zatrudnienia, jaki obserwowano w 2000 r. w krajach grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ w porównaniu z krajami grupy WYSOKIEJ: odpowiednio 40 i 34 procent wobec 43 procent. Główny wpływ na wyniki ma jednak zastosowanie modelu skandynawskiego aktywności zawodowej, a mówiąc dokładniej, wyższy udział kobiet na rynku pracy. Efektem skorzystania ze scenariusza A jest wzrost zatrudnienia o 4,2 punktów procentowych dla grupy ŚREDNIEJ i o 9,6 punktów procentowych dla grupy NISKIEJ. Zatem zastosowanie scenariusza A wystarczy do uzyskania wartości wskaźnika zatrudnienia w 2025 i 2050 r., który jest istotnie wyższy niż odnotowany w 2000 r. dla grupy NISKIEJ.

Rezultaty symulacji dla poszczególnych krajów pokazują ich zróżnicowanie wśród krajów z każdej grupy. Na przykład w Austrii nawet w przypadku najbardziej optymistycznego scenariusza C, wskaźnik zatrudnienia w 2050 r. byłby o cztery punkty procentowe niższy od tego z 2000 r. (40% wobec 44%).

²⁸ Określenie „średnia” dotyczy faktu, że wynik uzyskano z połączonych danych dla krajów w grupie WYSOKIEJ, przy czym (w przeciwieństwie do rysunku 3.4) nie uwzględniono wszystkich krajów, a jedynie te, które dysponowały danymi o aktywnych zawodowo i zatrudnionych (por. lista zamieszczona w przypisie do rysunku 3.2). Dotyczy to również wyników dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Przypominamy ponadto, że wskaźnik zatrudnienia nie odpowiada konwencjonalnej definicji, ale odnosi się do udziału liczby zatrudnionych w całkowitej liczbie ludności.

²⁹ Kompensatę wyliczono jako $100 \cdot [(0,41-0,35)/(0,43-0,35)]$.

Z drugiej strony, dla Grecji byłoby to o cztery punkty procentowe więcej (38% wobec 34%). Zakres, w jakim większe natężenie zatrudnienia może kompensować zmiany struktury wieku ludności zależy w dużym stopniu od natężenia zmiany demograficznej i wyjściowych wzorców zatrudnienia (w porównaniu do modelu skandynawskiego w 2000 r. Grecja miała niski udział kobiet na rynku pracy)³⁰.

Oba scenariusze pokazują, że strategie przeciwdziałania ujemnemu wpływowi procesu starzenia się ludności na gospodarkę powinny być dostosowane do warunków danego kraju. Należy uwzględnić nie tylko specyficzną sytuację demograficzną kraju, ale wzorce aktywności zawodowej, w tym zwłaszcza udział kobiet na rynku pracy.

Dobrobyt kraju zależy nie tylko od zasobu ludności w wieku produkcyjnym. Innym wyznacznikiem jest wydajność zasobów pracy – ich techniczna zdolność do wytwarzania dóbr, czy mówiąc bardziej ogólnie wartość dodana do wytworzonych dóbr i usług. Tej kwestii poświęcona jest kolejna część opracowania.

3.3. Nieadekwatność przyszłych zmian PKB do starzenia się ludności

Podstawowe podręczniki ekonomii pokazują produkt krajowy brutto (PKB) na jednego mieszkańca jako funkcję udziału osób w wieku produkcyjnym, odsetka pracujących spośród osób w wieku produkcyjnym i wydajności pracy lub produktywności. Można to ująć jako:

$$\begin{aligned} \text{PKB/mieszkańca} &= \text{PKB}/(\text{udział ludności zatrudnionej}) \\ &\quad \times [(\text{zatrudnienie})/(\text{ludność w wieku produkcyjnym})] \\ &\quad \times [(\text{ludność w wieku produkcyjnym})/(\text{ogólna liczba ludności})] \\ &= [\text{wydajność}] \times [\text{udział ludności zatrudnionej}] \\ &\quad \times [\text{udział ludności w wieku produkcyjnym}] \end{aligned}$$

Jak sugeruje tytuł niniejszego punktu, celem niniejszych rozważań jest ocena stopnia, w jakim wzrost wielkości PKB może odpowiadać starzeniu się ludności. Stosując bardziej przyziemne kategorie, można to sformułować następująco: w jakim stopniu społeczeństwa mogą ponieść koszty dodatkowych obciążeń finansowych spowodowanych starzeniem się ludności?

Przyszłe poziomy PKB można oszacować z wykorzystaniem powyższego wzoru. Znane są niektóre jego elementy. Parametry demograficzne (ludność w wieku produkcyjnym) można uzyskać z projekcji ludnościowych ONZ (UN, 2003a). Szacunki zatrudnienia są dostępne z analiz symulacyjnych z poprzedniego punktu. Szacunki przyszłej wydajności można uzyskać, przyjmując różne poziomy wzrostu uzyskane z minionych tendencji (standardowa praktyka krajowych urzędów planowania). Problemem praktycznym, związanym z szacunkami wydajności jest jednak niedostępność informacji o wartościach początkowych. Raporty UNDP (np. UNDP, 2000) dostarczają informacji o wielkości PKB oraz PKB na jednego mieszkańca, ale nie o wydajności pracy. Konieczne było zatem oszacowanie wydajności dla 2000 r. Dokonano tego przy wykorzystaniu powyższego wzoru.

Procedurę szacowania i wyniki obliczeń podano w tabeli A2 w Aneksie. Uzyskane szacunki zamieszczono w tabeli 3.4 dla każdej grupy krajów. Należy zauważyć, że szacunki dla 2000 r. wyrażono w ekwiwalentach PPP w USD³¹, dzięki czemu są one porównywalne dla wszystkich grup i umożliwiają oszacowanie przyszłych kosztów.

Tabela 3.4 wskazuje na istotne różnice między grupami. Wskaźnik przeciętnej wydajności w krajach grupy ŚREDNIEJ kształtuje się poniżej 60 procent wartości średniej dla grupy WYSOKIEJ (57%), a przy 47 procent średniej z grupy NISKIEJ pozostaje poniżej połowy tej wartości. Różnice te są częściowo spowodowane przez założenia o przyszłych wartościach wskaźnika wydajności³². Wzrastają one od minimum 1,5 procent do maksymalnie 3 procent rocznie (patrz tabela A3 dla wartości w poszczególnych podokresach³³.

³⁰ Wyniki symulacji dla poszczególnych krajów zilustrowano w odniesieniu do wybranej liczby krajów na rysunku A4 w Aneksie.

³¹ Było to możliwe dzięki temu, że raport UNDP z 2000 r. dotyczący rozwoju społecznego (UNDP, 2000) zawiera szacunki PKB na jednego mieszkańca przy użyciu PPP z 2000 r. w USD.

³² Jedno i drugie stanie się bardziej oczywiste podczas komentowania rysunku 3.6. Uzasadnienie polega na tym, że dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ jedynym celem nie może być ocena stopnia, w jakim wzrost wydajności (a zatem PKB na jednego mieszkańca) byłby odpowiedni do coraz bardziej zaawansowanego procesu starzenia, ale także do wyłonienia bardziej majątnych krajów z grupy WYSOKIEJ.

³³ Należy zauważyć, że ocena perspektyw gospodarczych przez Belgijski Urząd Planowania opiera się na wzroście rocznym rządu 1,75% (informacje Michela Englerta z Federal Bureau du Plan).

Tabela 3.4. Szacunki z 2000 r. dotyczące wydajności pracy według grup krajów

Wartość bezwzględna i względna	Grupa krajów		
	WYSOKA	ŚREDNIA	NISKA
Wartość (w 2000 r. USD PPA)	58,115,9	32,946,6	27,564,2
Względna (w %) do wartości grupy WYSOKIEJ	—	56,7	47,4

Uwaga: Szacunki dla poszczególnych grup odpowiadają medianie wartości dla krajów z danej grupy, zamieszczonych w tabeli A2.

Wyniki symulacji przedstawiono na rysunku 3.6. Przed ich interpretacją przedstawimy pewne uwagi wstępne.

Rysunek 3.6 nie obejmuje wszystkich wyników symulacji (te można znaleźć w tabeli A3 w Aneksie). Oprócz założenia, że zatrudnienie i wydajność pozostaną niezmiennione (ustalone na osi OX jako stałe), rysunek 3.6 ilustruje jedynie szacunki wynikające z trzech połączeń scenariuszy odnoszących się do zatrudnienia i wzrostu wydajności („AA”, „BB”, „CC”, przy czym litery dotyczą scenariusza sformułowanego dla każdego z parametrów). Ponadto, rysunek 3.6 nie pokazuje PKB na jednego mieszkańca, ale jego względny wzrost w 2025r. i 2050 r. w porównaniu do sytuacji z 2000 r. Jedną wartość względną dotyczy przy tym wzrostu względem wartości początkowej z 2000 r., zaś druga dotyczy wartości uzyskanej dla grupy WYSOKIEJ (dla panelu grupy WYSOKIEJ ta druga wartość jest równa 100%). Rysunek 3.6 ilustruje także względny wzrost udziału liczby osób w wieku 65 lat i starszych w ogólnej liczbie ludności z 2000 r.

Uzasadnieniem dla posługiwania się wartościami względnymi jest fakt, że szacunki PKB na jednego mieszkańca są dla nas bezużyteczne chyba, że ich względny wzrost można uzasadnić w kontekście wyższej liczby osób w wieku starszym. Włączenie tych wartości względnych odnoszących się do PKB na jednego mieszkańca do danych charakteryzujących grupę WYSOKĄ umożliwi zmierzenie dochodu bezwzględnego; dla krajów z grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ nawet (bardzo) istotny wzrost PKB automatycznie nie oznacza osiągnięcia poziomu zbliżonego do oszacowanego dla grupy WYSOKIEJ.

Jakie wnioski można wyciągnąć z rysunku 3.6? Przy stałym zatrudnieniu i wydajności pracy, PKB na jednego mieszkańca w 2050 r. będzie dla wszystkich grup niższy niż w 2000 r. (dla grupy WYSOKIEJ PKB na jednego mieszkańca będzie już w 2025 r. niższy od wartości z 2000 r.). Jednak nawet przy najbardziej uśrednionych poziomach wzrostu³⁴, zarówno dla zatrudnienia jak i wydajności, we wszystkich krajach względny wzrost PKB na jednego mieszkańca byłby wyższy niż wzrost względny liczby ludności w wieku 65 lat.

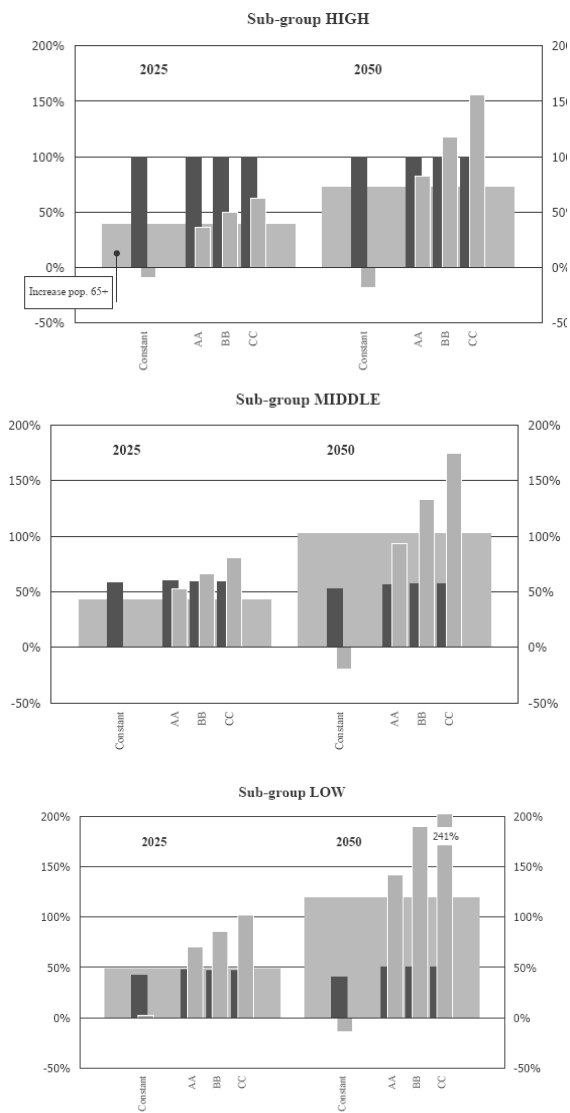
Jedynym wyjątkiem przy przyjęciu umiarkowanego wzrostu byłyby kraje z grupy WYSOKIEJ w 2025 r., które pozostałyby na poziomie dwóch punktów procentowych poniżej równego podziału (+37% wobec +39%). Jednak we wszystkich pozostałych przypadkach, wzrost PKB na jednego mieszkańca znacząco przekraczałyby wzrost odsetka osób w wieku starszym. Według scenariusza „CC”³⁵ do 2050 r. wzrost PKB na jednego mieszkańca może być dwukrotnie wyższy niż wzrost liczby osób w wieku 65 lat i więcej (+156% wobec +73%).

Ten sam scenariusz oznaczałby podobne wyniki dla krajów z grupy ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Do 2050 r., scenariusz „CC” oznaczałby wzrost PKB na jednego mieszkańca o 174 procent w grupie ŚREDNIEJ i nie mniej niż 241 procent w podgrupie NISKIEJ. Jednak, co ważniejsze, wzrost ten doprowadziłby do większego zrównoważenia zmian demograficznych (+102% dla podgrupy ŚREDNIEJ i + 120% dla podgrupy NISKIEJ). Bardziej niepokojące jest spostrzeżenie, że pomimo istotnego wzrostu w obu grupach PKB na jednego mieszkańca pozostanie daleko poniżej szacowanych wartości dla grupy WYSOKIEJ. w grupie ŚREDNIEJ PKB na jednego mieszkańca będzie stanowić nie więcej niż 57 procent poziomu z grupy WYSOKIEJ, a w grupie NISKIEJ nie więcej niż 51 procent.

³⁴ Scenariusz „AA” oznacza podstawowy model skandynawski dotyczący zatrudnienia i średni wzrost wydajności zaledwie o 1,5% rocznie.

³⁵ Odpowiada najwyższemu poziomowi zatrudnienia (por. tabela 3.2) i rocznemu wzrostowi wydajności pracy o 2%.

Rysunek 3.6. Względny wzrost PKB na jednego mieszkańca w 2025 i 2050 r. w porównaniu do szacunków w 2000 r. według scenariuszy dotyczących wzrostu zatrudnienia i wydajności dla grup krajów

Źródło: UN (2003).

Legenda:

Increase pop. aged 65+ – wzrost liczby ludności w wieku 65 i więcej
Increase by scenario – wzrost według scenariusza
Relative to estimate HIGH – względne dla szacunków grupy WYSOKIEJ

Opis Rysunku 3.6:

Sub-group HIGH – grupa WYSOKA
Constant – stała
Sub-group MIDDLE – grupa ŚREDNIA
Sub-group LOW – grupa NISKA

Nie oznacza to, że kraje z podgrupy ŚREDNIEJ i NISKIEJ nie są w stanie osiągnąć poziomu PKB na jednego mieszkańca porównywalnego z osiągniętym przez kraje z grupy WYSOKIEJ. Będzie to jednak wymagało dodatkowego wysiłku. Zgodnie z wynikami tabeli A3 Aneksu, wartości tego miernika będą się utrzymywać poniżej poziomu oszacowanego w scenariuszu „CC”. Osiągnięcie poziomu z grupy WYSOKIEJ powinno być jednak możliwe do 2050 r.³⁶ przy scenariuszu „BB” (54,245). Ale oznacza to dla krajów z grupy ŚREDNIEJ konieczność stałego wzrostu o 3 procent rocznie, a więc o wiele więcej niż wskaźnik wzrostu o 1,75 procent przyjęta dla podgrupy WYSOKIEJ. Grupa NISKA będzie musiała dołożyć szczególnych starań. Aby dojść do PKB na jednego mieszkańca równorzędnego do uzyskanego w grupie WYSOKIEJ, w krajach należących do grupy NISKIEJ nie tylko wydajność będzie musiała rosnąć o pełne 3 procent rocznie, ale także konieczne będzie osiągnięcie najwyższego poziomu zatrudnienia (scenariusz C) – taki wzorzec zmian można uznać za trudny do realizacji nawet przez kraje z grupy WYSOKIEJ³⁷.

Test wiarygodności

Posługiwanie się symulacjami powoduje, że nie wszystkie wyniki mogą być traktowane jako realistyczne. Założenia mogą być wiarygodne na papierze, natomiast nie ma sposobu, by je zrealizować w rzeczywistości. A skoro z definicji przyszłość nie jest znana, testy wiarygodności są raczej trudne.

Jednym ze sposobów ich oceny jest sprawdzenie, w jakim stopniu wyniki są zgodne z przeszłymi tendencjami. Wyniki takiej analizy podano na rysunku 3.8.

Punktem wyjścia analiz były wartości PKB na jednego mieszkańca w latach: 1975, 1980, 1985, 1990 i 1998 (ostatnie z wymienionych niezilustrowane na rysunku 3.8) dla krajów z grupy WYSOKIEJ (UNDP, 2000). W zależności od liczby danych³⁸ wykorzystanych w obliczeniach PKB na jednego mieszkańca wzrosłyby rocznie o 1,30 procent lub 1,64 procent. Stosując takie wskaźniki wzrostu do średniej wartości PKB na jednego mieszkańca z 2000 r. (UNDP, 2000) uzyskuje się linie tendencji zmian zaznaczone kolorem czerwonym na rysunku 3.8 (krzywa pogrubiona odpowiada wzrostowi rocznemu o 1,30%, czyli szacunkowi najbardziej „konserwatywnemu”).

Krzywe w kolorze czerwonym wskazują szacunki PKB na jednego mieszkańca w 2025 r. bardzo zbliżone do szacunków opartych na scenariuszu „BB”. Jak można oczekiwać, luka między obiema krzywymi poszerzy się do 2050 r., ale oba szacunki pozostają spójne z tymi z analiz symulacyjnych. Można przyjąć, że wzrost PKB na jednego mieszkańca sugerowany przez scenariusze jest zgodny ze wzrostem występującym w przeszłości. Różnice między wartościami oszacowanymi i odnotowanymi w latach 1975 do 1990 należy przypisać faktowi, że te ostatnie podano za 1995 r. w USD, natomiast pierwsze uzyskano na podstawie wartości z 2000 r. wyrażonych w PPP za 2000 r. w USD.

„Test” wykonano jedynie dla krajów grupy WYSOKIEJ. Z wyników podanych na rysunku 3.7 jasno wynika, że przeprowadzenie podobnego „testu” przeszłych tendencji dla pozostałych krajów byłoby bezzasadne (i można przypuszczać, że nie dałoby spójnych wyników).

³⁶ Należy zauważyć, że poziom PKB na jednego mieszkańca, jaki uzyskuje się dla grupy WYSOKIEJ na podstawie scenariusza „BB” (37,285), nigdy nie zostanie osiągnięty przez podgrupę ŚREDNIA i NISKA bez względu na scenariusz.

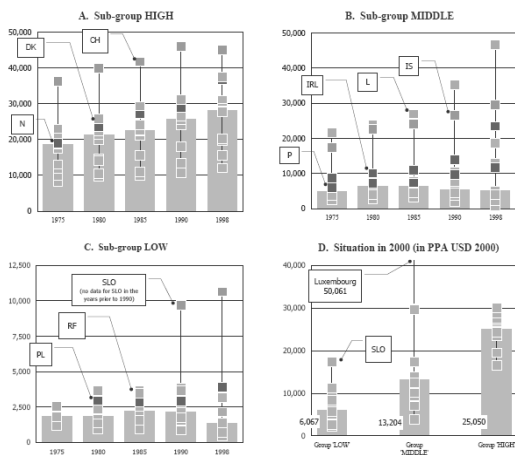
³⁷ Scenariusz C zakłada wzrost wskaźników zatrudnienia o 2,5% dla mężczyzn i 5% dla kobiet we wszystkich przedziałach wieku: por. tabela 3.2.

³⁸ Od 1975 do 2000 r. lub od 1975 do 2050 r. wartości uzyskano za pomocą funkcji SPSS „TREND”.

Trzeba również zaznaczyć, że wnioski sformułowane na podstawie tych analiz symulacyjnych są zbieżne z wnioskami pochodzącymi z bardziej zaawansowanych analiz. Dla przykładu, zarówno raport przygotowany przez Komitet ds. Polityki Gospodarczej Komisji Europejskiej (EPC, 2001), jak i raport Belgijskiej Komisji ds. Starzenia się z 2004 r. (Studiecommissie voor de vergrijzing, 2004)³⁹ podkreślają znaczenie wzrostu wydajności pracy, a zatem wzrostu PKB, oraz wyższej aktywności zawodowej kobiet.

Na koniec należy również pamiętać, że wzrost wartości wskaźnika zatrudnienia przyjęty w różnych scenariuszach (por. tabela 3.2) „(...) stanowiły odpowiedź na wiele problemów społecznych, a także pomogłyby zaspokoić zapotrzebowanie na pracę zgłaszane przez ludność” (Coleman, 2004, 36; por. również Punch i Pearce, 2000). Powrócimy do tego w końcowym punkcie opracowania.

Rysunek 3.7. Tendencja zmian PKB na jednego mieszkańca w latach 1975–1998 według grup krajów

Źródło: UNDP (2000) dla paneli danych A–C; UNDP (2002) dla panelu danych D.

Uwaga: w panelach A, B i C PKB wyraża się w ekwiwalentach USD za 1995 r.; w panelu D stosuje się wartości PPP za 2000 r. w USD; Lista skrótów: Norwegia (N), Dania (DK), Szwajcaria (CH), Portugalia (P), Irlandia (IRL), Luksemburg (L), Islandia (IS), Polska (PL), Rosja (RF), Słowenia (SLO).

Legenda:

Median – mediana
Country – kraj

Opis Rysunku 3.7

A. Sub-group HIGH – grupa WYSOKA

B. Sub-group MIDDLE – grupa ŚREDNIA

C. Sub-group LOW – grupa NISKA

(no data for SLO in the years prior to 1990) – brak danych dotyczących SLO za lata przed 1990 r.

D. Situation in 2000 (in PPA USD 2000) – sytuacja w 2000 r. (w PPA USD 2000 r.)

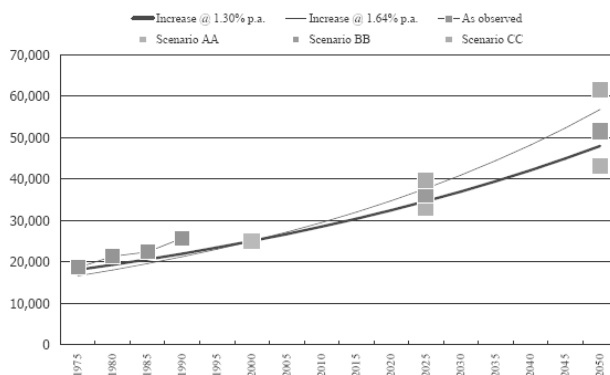
Group „LOW” – grupa NISKA

Group „MIDDLE” – grupa ŚREDNIA

Group „HIGH” – grupa WYSOKA

³⁹ Komitet ds. Polityki Gospodarczej działa pod przewodnictwem Dyrekcji Generalnej ds. Gospodarczych i Finansowych Komisji Europejskiej. Sprawozdanie przedstawia wyniki prac grupy powołanej dla analiz konsekwencji starzenia się ludności. Przewodniczącym Grupy ds. Starzenia się Ludności jest Henri Bogaert (komisarz Federalnego Urzędu Planowania w Belgii), a przewodniczącym EPC jest Jean-Philippe Notis (główny ekonomista OECD). [Belgijska] Komisja Badawcza ds. Starzenia się działa pod auspicjami Hoge Raad van Financiën (Conseil Supérieur des Finances/High Council of Finance). Jest to ciało doradcze dla ministra finansów ustanowione w 1936 r.; jej członkami są uznani specjaliści ds. finansów i gospodarki.

Rysunek 3.8. Obserwowane (1975–2000) i szacowane (2000 r. i później) wartości PKB na jednego mieszkańca dla grupy WYSOKIEJ

Źródło: (wyłącznie wartości obserwowane) UNDP (2000).

Uwaga: wartości PKB dla lat 1975–1990 wyrażono w ekwiwalentach USD za 1995; wartość PKB odnotowaną w 2000 r. wyrażono w ekwiwalentach PPP w USD za 2000 r.; Wzrost 1,3% rocznie uzyskano ze wzrostu odnotowanego w latach 1975–1990; szczegóły dotyczące scenariuszy i założeń patrz tabele 3.2 i A3.

Opis rysunku 3.8

Increase by 1.30% p.a. – Wzrost o około 1,30% p.a.

Scenario AA – scenariusz AA

Increase by 1.64% p.a. – wzrost o około 1,64% p.a.

Scenario BB – scenariusz BB

As observed – odnotowane

Scenario C – scenariusz C

3.4. Niepopularność pewnych rozwiązań polityki społecznej — wybrane wyniki projektu DIALOG

Wyniki symulacji przedstawione powyżej pokazują, że rosnące zatrudnienie po 50 roku życia (scenariusz B; por. tabela 3.2) w większości krajów (przynajmniej częściowo) wyrównałoby niekorzystne zmiany w strukturze wieku. Rozwiązanie to oznaczałoby rezygnację z istniejących możliwości skorzystania z wcześniejszej emerytury oraz uznanie, że ludzie chcieliby dłużej pracować. Jednak wyniki projektu DIALOG (projekt w trakcie realizacji), opartego na ankietowym badaniu postaw wobec różnych rozwiązań polityki ludnościowej i społecznej, wskazują, że takie rozwiązanie mogłoby być wysoce niepopularne.

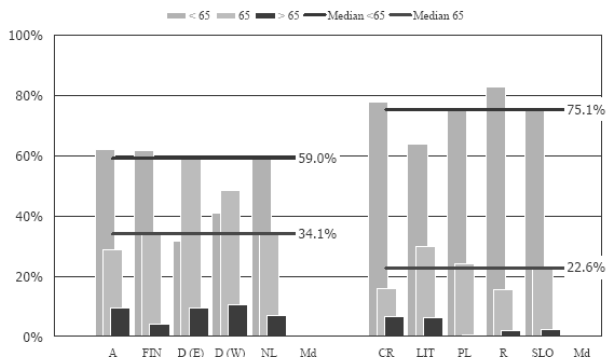
Moduł dotyczący osób w wieku starszym, zawarty w badaniu ankietowym projektu DIALOG, obejmuje dwa istotne pytania: o *oczekiwany wiek* przejścia na emeryturę oraz o *preferowany wiek* przejścia na emeryturę. Odpowiedzi na oba pytania podano na rysunkach 3.9 i 3.10 dla każdego z krajów uczestniczących w projekcie⁴⁰. Zgodnie z uzyskanymi wynikami, przeciętnie 59 procent (mediana) osób ankietowanych z krajów „zachodnich” oczekuje przejścia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia. Dwa wyjątki to Niemcy Zachodnie i Wschodnie⁴¹, w których odsetki te wynosiły 32 i 41 procent. Przeciętnie zaledwie 34 procent ankietowanych oczekuje przejścia na emeryturę w wieku 65 lat, a jedynie mniejszość

⁴⁰ Ograniczona liczba krajów wynika z faktu, że moduły ankiety i wykorzystane pytania z modułów były zróżnicowane dla poszczególnych krajów partnerskich.

⁴¹ Pierwotną przyczyną rozróżnienia Niemiec „Zachodnich” i „Wschodnich” były względy techniczne. Dane pochodzą z dwóch odrębnych prób o tej samej liczebności. Przedstawienie wyników dla Niemiec wymagałoby wykorzystania specjalnych wag, których woleliśmy uniknąć. Jednak, jak pokazują wyniki na rysunku 3.9, Niemcy Zachodnie i Wschodnie różnią się ze względów merytorycznych, stanowiąc dwa socjologicznie odrębne podmioty badawcze.

(mniej niż 10%) w wieku starszym. W krajach Europy Wschodniej odsetek osób, które oczekują przejścia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia jest nie mniejszy niż 75 procent.

Rysunek 3.9. Oczekiwany wiek przejścia na emeryturę (%), wybrane kraje, około 2003 r.

Źródło: DIALOG (2004).

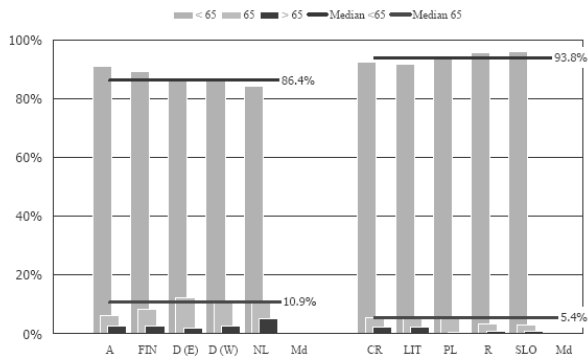
Uwaga: lista skrótów: Austria (A), Finlandia (FIN), Niemcy (D), Holandia (NL), Czechy (CR), Litwa (LIT), Polska (PL), Rumunia (R), Słowenia (SLO).

Opis rysunku 3.9

Median <65 – mediana < 65 roku życia

Median 65 – mediana dla 65 roku życia

Rysunek 3.10. Preferowany wiek przejścia na emeryturę (%), wybrane kraje około 2003 r.

Źródło: DIALOG (2004).

Uwaga: lista skrótów: Austria (A), Finlandia (FIN), Niemcy (D), Niderlandy (NL), Republika Czeska (CR), Litwa (LIT), Polska (PL), Rumunia (R), Słowenia (SLO).

Opis Rysunku 3.10

Median <65 – mediana < 65 roku życia

Median 65 – mediana dla 65 roku życia

Możliwe, że te różnice można częściowo wyjaśnić różnymi możliwościami pracy zawodowej. Dane ze *wspólnotowego programu* pokazują, że w krajach Europy Zachodniej⁴² bezrobocie osób w wieku 25–50 lat wynosi 6,5% (mediana wartości dla poszczególnych przedziałów wieku), podczas gdy dla krajów Europy Wschodniej jest to 9,9% (Eurostat, 2004a)⁴³. Słabe możliwości pracy zawodowej mogą być nawet silniejszym czynnikiem dezaktywizacji zawodowej niż możliwości skorzystania z wcześniejszej emerytury (funkcjonujące głównie w krajach Europy Zachodniej).

Na pytanie o preferowany wiek emerytalny znakomita większość (ponad 75%) ankietowanych wskazała wiek niższy niż 65 lat życia. Znamiennie jest przy tym zróżnicowanie odpowiedzi między krajami (lub raczej między dwiema „grupami” krajów: wiek niższy od 65 lat preferowało od 84,1% (Holandia) do 95,9 procent respondentów (Słowenia). Bardzo niewiele osób (niemal 10%) pragnęło przejść na emeryturę w wieku 65 lat, a liczba osób gotowych pracować po ukończeniu 65 roku życia jest nieznaczną, najwyższy odsetek wynosi 5% i dotyczy Holandii.

Wspomniano już, że chęć wcześniejszego przejścia na emeryturę można uzasadnić większym dobrobytem (OECD, 1998). Zdaje się to być zasadnym wyjaśnieniem dla bardziej majątnych krajów zachodnich. Jednak inne przyczyny — dotyczy to wszystkich krajów — mogą obejmować niestabilność zatrudnienia i zadowolenie z pracy. Być może nie jest to koniecznie związane z ryzykiem utraty zatrudnienia, np. nie dotyczy to pracowników służby cywilnej, ale raczej z faktem, że możliwości zrealizowania się poprzez karierę zawodową stają się mniej oczywiste niż w przeszłości. Staż pracy jest coraz rzadziej jedynym lub głównym kryterium awansu. Coraz częściej awans wynika z indywidualnych umiejętności i zaangażowania w pracę, a te z kolei są blisko związane z chęcią (i wolą) stałego doskonalenia się. Korzystanie z kształcenia ustawicznego można uznać za czynnik kluczowy do utrzymywania pozycji na rynku pracy (podtrzymywanie własnej konkurencyjności), ale pracownikom może się wydawać raczej niebezpieczną perspektywą⁴⁴.

4. Dwa szczególnie wyzwania społeczne: struktury gospodarstw domowych i wydatków na zdrowie

Koncentrowanie się wyłącznie na ekonomicznych i finansowych skutkach starzenia się ludności byłoby błędem. Ludność w wieku starszym będzie miała bezdyskusyjny wpływ na wszystkie aspekty życia społecznego. Większość z nich nie została dotąd rozpoznana.

Fakt, że starzenie się ludności ujemnie wpływa na wszystkie aspekty życia społecznego daje skutek bezpośredni taki, że „wiek” (i jego pochodna: przebieg życia) jest głównym wyznacznikiem indywidualnych zachowań — dotyczących społeczeństwa, tworzenia związków partnerskich czy gospodarki (Rile, 1986)⁴⁵.

Poniższe punkty rozważań dotyczące struktury gospodarstw domowych (living arrangements) osób w wieku starszymi zdrowia — są niczym innym jak tylko wprowadzeniem do szerokiej gamy zagadnień społecznych. Jednak, jak się przekonamy, także i w tych przypadkach sugerowane skutki finansowe procesu starzenia, a mówiąc dokładniej obawa przed wyższymi kosztami są istotną częścią dyskusji.

4.1. Gospodarstwa domowe osób starszych u schyłku XX wieku

„Living arrangements” czyli struktury rodzinne i gospodarstw domowych, w jakich pozostają osoby, obejmują szerokie spektrum tematów, takich jak: stan cywilny, skład gospodarstwa domowego, obecność

⁴² W tym przypadku nie dokonuje się rozróżnienia między Niemcami Zachodnimi i Wschodnimi.

⁴³ Wartości minimalne i maksymalne wynoszą 2,2% i 11,7% dla Europy Zachodniej oraz 2,5% i 23,4% dla Europy Wschodniej.

⁴⁴ Inni badacze doszli do podobnego wniosku. Dla przykładu, socjolog Bernard Fusulier z FNRS (Fonds National de la Recherche Scientifique) przy Université Catholique de Louvain (UCL) i Thibault Moolaert z UCL sugerują, że chęć wcześniejszego przejścia na emeryturę może się wiązać z rosnącą niepewnością zatrudnienia (por. Stanowisko wyrażone w belgijskim tygodniku „Le Vi/L'Express” z dnia 17 grudnia 2004 r.).

⁴⁵ Matildę White Riley można uznać za jedną z pionierek zagadnienia „wieku”. Przytoczona wypowiedź pochodzi z jej wystąpienia po objęciu przewodniczącej American Sociological Association Socjologicznym i może być rozpatrywana jako wprowadzenie do jej badań.

lub nieobecność dzieci w gospodarstwie domowym, gospodarstwa domowe samotnych matek, gospodarstwa domowe składające się z rodziców odmiennej lub tej samej płci, obecność lub nieobecność innych członków rodziny poza rodziną nuklearną, współzamieszkiwanie z osobami spoza rodziny. W niniejszej analizie korzystamy z informacji o rozkładzie ludności według stanu cywilnego, odsetku osób tworzących gospodarstwa jednoosobowe i odsetku osób mieszkających w gospodarstwach instytucjonalnych.

Dane zaczerpnięto ze *Wspólnotowego Programu Spisów Ludności i Mieszkań z 2001 r.* (Eurostat, 2004a). Dotyczą one sytuacji na początku XXI wieku. Dane sklasyfikowano według płci i stanowią one opis sytuacji osób w wieku 65 lat i starszych.

W przeciwieństwie do poprzednich rozważań tym razem nie korzystamy z grupowania krajów używanego poprzednio, a odwołujemy się do głównych regionów europejskich. To odpowiada klasyfikacji ONZ (wykorzystanej w projekcjach ludnościowych ONZ), która wyróżnia cztery regiony: „Wschód”, „Północ”, „Południe” i „Zachód”⁴⁶. Dobór opierał się na uznaniu, że struktura gospodarstw domowych w dużej mierze zdeterminowana kulturowo (por. Schoenmaeckers, 2004b, zwłaszcza rysunek 5.4 i 5.5) oraz że klasyfikacja ONZ jest w tym zakresie bardziej odpowiednia.

Wyniki przedstawiono na rysunkach 4.1 do 4.3. Wyniki te nie obejmują wszystkich krajów z każdego regionu. Ich liczbą jest funkcją dostępności danych we Wspólnotowym Programie Eurostatu⁴⁷.

Rysunek 4.1 ilustruje rozkład osób w wieku 65 lat i więcej według stanu cywilnego. Jak można oczekiwać, obserwuje się spadek liczby osób pozostających w związku małżeńskim i wzrost liczby osób owdowiałych rozpatrywanych według 5-letnich grup wieku. W większości struktura według stanu cywilnego i jej zmiany są takie same dla czterech grup krajów. Wszystkie regiony wykazują te same różnice płci. Wszędzie odsetek kobiet zamężnych jest niższy od odsetka żonatych mężczyzn. Jednak bliższy wgląd w strukturę według stanu cywilnego pokazuje, że różnice odsetków osób pozostających w związku małżeńskim dla mężczyzn i kobiet są mniejsze dla krajów Europy Północnej. We wcześniejszym raporcie dla Rady Europy te różnice mężczyźni-kobiety wyjaśniono następująco (Schoenmaeckers, 2004b,58): „Wyjaśnieniem jest prawdopodobnie (...) połączenie różnic długości życia oraz różnic między mężczyznami i kobietami⁴⁸, ale także różne normy społeczne odnoszące się do ponownego zawarcia związku małżeńskiego czy raczej presja społeczna wywierana na kobiety, by po śmierci męża nie wstępowały ponownie w związek małżeński”.

Nieco intrygującą zmianą jest zwykła odsetka osób samotnych w najwyższym przedziale wieku. Ogólnie uważa się, że osoby mieszkające samotnie są w większym stopniu zagrożone ryzykiem zgonu. Wyjaśnieniem może być fakt, że pary małżeńskie wiodą zdrowszy tryb życia. Druga strona medalu jest taka, że izolacja społeczna powoduje wzrost umieralności. Drugi z wymienionych czynników dotyczy zwłaszcza mężczyzn; zgodnie z pracą Bobaka (1999) to wyjaśniałoby większe różnice długości życia mężczyzn i kobiet w krajach Europy Wschodniej począwszy od lat sześćdziesiątych. Wyniki zamieszczone na rysunku 4.1 nie wydają się być zgodne z tymi wyjaśnieniami. Możliwe, że zmiany wskazują na efekt selekcji. Osoby samotne – tak mężczyźni, jak i kobiety – żyją dłużej niż pary małżeńskie, jednak dotyczy to wyłącznie wieku bardzo podeszłego. *Wspólnotowy Program Eurostatu* jest jednym z pierwszych zestawów danych umożliwiających dokonanie podziału według wieku po 85 roku życia (por. przypis 14).

Rysunek 4.2 ilustruje odsetek osób żyjących samotnie. Podobnie jak dla struktury według stanu cywilnego występują oczywiste różnice między obiema płciami. Ogólnie, odsetek ten jest wyższy dla kobiet niż dla mężczyzn. Przeciętnie pomiędzy 70 a 85 rokiem życia różnica wynosi 22%⁴⁹. Różnice są jednak nieco mniejsze w krajach Europy Południowej (17%), a większe w krajach Europy Zachodniej (31%). We wszystkich regionach najmniejsze różnice między mężczyznami i kobietami odnotowuje się dla najstarszych grup wieku.

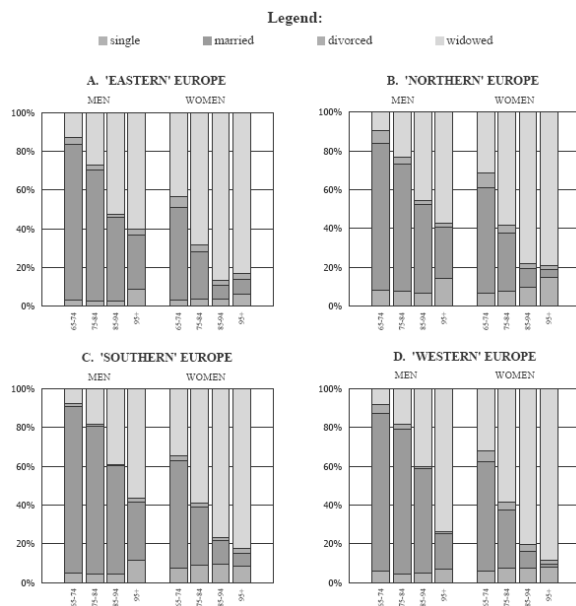
⁴⁶ W projekcjach ludnościowych ONZ kraje europejskie sklasyfikowano następująco: region Europy Wschodniej: Bułgaria, Czechy, Węgry, Polska, Mołdawia, Rumunia, Rosja, Słowacja i Ukraina; region Europy Północnej: Wyspy Normandzkie, Dania, Estonia, Finlandia, Islandia, Irlandia, Łotwa, Litwa, Norwegia, Szwecja i Anglia; region Europy Południowej: Albania, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Grecja, Włochy, Malta, Portugalia, Serbia i Czarnogóra, Słowenia, Hiszpania; region Europy Zachodniej: Austria, Belgia, Francja, Niemcy, Luksemburg, Holandia i Szwajcaria.

⁴⁷ Kraje uwzględnione podano w przypisie dla każdego rysunku.

⁴⁸ Jak już wspomniano, (patrz np. przypis 18), ogólnie kobiety przewyższają mężczyzn pod względem długości życia. W 2000 r. najmniejsza różnica w oczekiwanej długości życia między mężczyznami i kobietami odnotowano dla krajów Europy Północnej (5,6 roku), a najwyższą dla krajów Europy Wschodniej (10,6 roku). Kraje Europy Południowej i Zachodniej wykazały różnice pośrednie (odpowiednio 6,4 i 6,5 roku).

⁴⁹ Mediana różnic dla grup wieku 70—74, 75—79 i 80—84 lata we wszystkich czterech regionach.

Rysunek 4.1. Struktura osób w wieku 65 lat i starszych według 5-letnich grup wieku, płci, stanu cywilnego i regionów Europy, około 2000 r.

Źródło: Eurostat (2004, tabela tematyczna 2).

Uwaga: „Grupa krajów” odpowiada klasyfikacji ONZ do regionów Europy „Wschodniej”, „Północnej”, „Południowej” i „Zachodniej”. Zestawy danych Eurostatu nie obejmują informacji dla wszystkich krajów. Rysunek 5.1 opiera się na danych: □ Panel A: Bułgaria, Czechy, Węgry, Rumunia i Słowacja; □ Panel B: Dania, Estonia, Finlandia, Irlandia, Litwa, Norwegia i Wielka Brytania □ Panel C: Grecja, Włochy, Portugalia i Słowenia; □ Panel D: Austria, Francja, Niemcy, Holandia i Szwajcaria.

Opis Rysunku 4.1

Legenda:

Single – samotni (bez partnera)

Married – w związku małżeńskim

Widowed – owdowiali

A. „EASTERN” EUROPE – Europa Wschodnia

B. „NORTHERN” EUROPE – Europa Północna

C. „SOUTHERN” EUROPE – Europa Południowa

D. „WESTERN EUROPE” – Europa Zachodnia

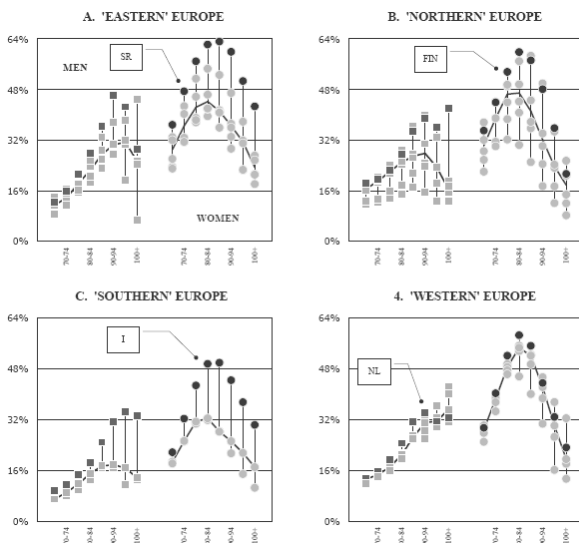
Men – mężczyźni

Women – kobiety

Ogólnie, wzorec według wieku pozostawania w gospodarstwach jednoosobowych przybiera formę odwróconego „V”: za wzrostem odsetka osób żyjących samotnie podąża (nagły) spadek. Mimo iż dla obu płci wzorec jest ten sam, to najwyższe odsetki nie występują w tym samych grupach wieku. Dla kobiet, najwyższy odsetek odnotowuje się w wieku 80–84 lat, zaś dla mężczyzn w wieku 90–94 lat (Europa Północna i Południowa) lub w wieku 95–99 lat (Europa Wschodnia). Jedyne wyjątek stanowią kraje Europy Zachodniej. Tutaj odsetek mężczyzn mieszkających samotnie stale rośnie, osiągając medianę w wieku 100

lat i więcej na poziomie 35 procent – jest to 10 do 22 punktów procentowych więcej niż wartość w pozostałych regionach (mimo iż we wszystkich regionach niektóre kraje wykazują podobne wartości odsetka)⁵⁰.

Rysunek 4.2. Odsetek osób mieszkających samotnie według płci 5-letnich grup wieku i regionu Europy, około 2000 r.

Źródło: Eurostat (2004).

Uwaga: kropki odpowiadają szacunkom dla poszczególnych krajów, a krzywe wartości mediany w każdym zbiorze danych; „Grupa krajów” odpowiada klasyfikacji ONZ do regionów Europy Wschodniej, Północnej, Południowej i Zachodniej. Zestawy danych Eurostatu nie obejmują informacji dla wszystkich krajów. Rysunek 4.2 opiera się na danych: Panel A: Bułgaria, Czechy, Węgry, Polska, Rumunia i Słowacja (SR); Panel B: Dania, Estonia, Finlandia (FIN), Irlandia, Łotwa, Litwa i Wielka Brytania; Panel C: Grecja, Włochy (I), Portugalia; Panel D: Austria, Francja, Holandia (NL), Luksemburg i Szwajcaria.

Opis rysunku 4.2

- A. „EASTERN” EUROPE – Europa Wschodnia
- B. „NORTHERN” EUROPE – Europa Północna
- C. „SOUTHERN” EUROPE – Europa Południowa
- D. „WESTERN EUROPE” – Europa Zachodnia

Wyjaśnienie tych kilku wzorców – a także różnic między mężczyznami i kobietami oraz krajami i regionami – musi nawiązywać do różnych czynników. Wyższy odsetek kobiet mieszkających samotnie związany jest z poczynionym wyżej spostrzeżeniem, że w przypadku rozwodu lub owdowienia kobiety rzadziej ponownie zawierają związek małżeński niż mężczyźni. Generalne interpretowanie względnie wysokiego odsetka osób w wieku starszym mieszkających samotnie jako oznaki samotności i izolacji byłoby błędem. Może to być słuszne jedynie w niektórych przypadkach. Ale w krajach Europy Północnej i Zachodniej, wysoka częstotliwość tworzenia gospodarstw jednosobowych może wynikać z faktu, że wiele osób w wieku starszym – mężczyzn i kobiet – preferuje samotne zamieszkiwanie również po rozpo-

⁵⁰ Najwyższy odsetek mężczyzn mieszkających samotnie (46% w wieku 90-94 lat) z regionu Europy Wschodniej odnotowuje się w Słowackiej.

części nowego związku (de Jong-Gierveld et al., 2001; de Jong-Gierveld, w przygotowaniu). Przyczynia się do tego zwiększenie niezależności finansowej, zwłaszcza w przypadku kobiet (Grundy, 1989; Palloni, 2001).

Czynniki ekonomiczne mogą mieć znaczenie dla kształtowania się odsetka osób mieszkających samotnie w krajach Europy Wschodniej. Jednak ich oddziaływanie mają odmienny charakter. Zgodnie z pracą Boteva (1999) dotyczyłyby one erozji tradycyjnych struktur rodzin poszerzonych w wyniku trwających przekształceń gospodarczych⁵¹. Z drugiej strony, względnie niskie wartości odsetka osób w gospodarstwach jednoosobowych obserwowane w Grecji i Portugalii (region południowy) mogłyby dotyczyć przetrwania wielopokoleniowych gospodarstw domowych. Jest tylko jeden, pośredni dowód tego założenia. Jest ono spójne ze względnie wysokimi odsetkami „starszych” członków gospodarstw domowych w krajach Europy Południowej, podanymi w tabeli 4.1.

Tabela 4.1. Odsetek prywatnych gospodarstw domowych z członkami w wieku starszym (przynajmniej jednym), według regionu Europy, około 2000 r.

Region	65 lat i więcej			75 lat i więcej		
	mediana	minimalna	maksymalna	mediana	minimalna	maksymalna
Europa Wschodnia	28,69	26,00	32,14	12,41	11,61	13,78
Europa Północna	27,73	24,96	28,35	11,61	8,84	13,96
Europa Południowa	33,76	32,31	35,21	14,71	14,51	14,91
Europa Zachodnia	24,77	20,79	28,51	11,47	9,29	14,21
Wszystkie regiony	28,28	20,79	35,21	12,09	8,84	14,91

Źródło: Eurostat (2004, tabela tematyczna 22).

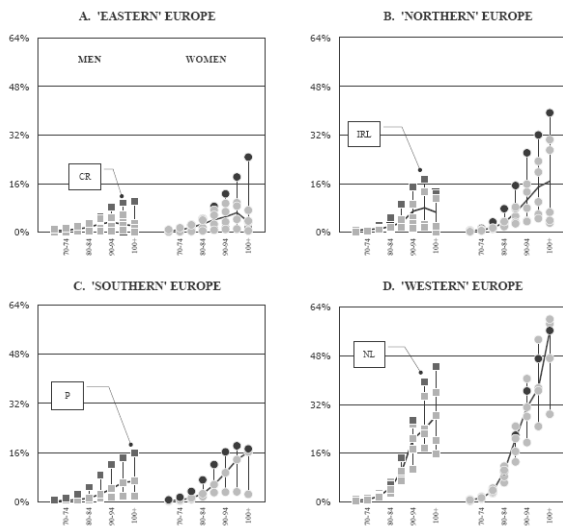
Ostatnia uwaga dotycząca rysunku 4.2 – spadek odsetka osób mieszkających samotnie w najstarszych grupach wieku ma swoje uzasadnienie w większej ułomności, tzn. problemów dotyczących niepełnosprawności i zdrowia, a więc nieuchronna staje się stała opieka, która zmusza te osoby do przeniesienia się do domu opieki. Istotne jest jednak spostrzeżenie, że kobiety podejmują tę decyzję wcześniej niż mężczyźni (patrz wyżej). Czy byłoby to możliwe, że kobiety uznają przeniesienie się do domu dla osób starszych czy domu opieki za bardziej akceptowalne rozwiązanie niż mieszkający samotnie mężczyźni? Czy może jest tak, że mężczyźni uzależniają się od osób trzecich w późniejszym wieku? (co ponownie mogłoby wskazywać na efekt selekcji). Możliwe, że działają oba mechanizmy. Bez względu na wyjaśnienie wydaje się, że zmiany następują wyłącznie w bardzo późnym wieku – po 80 roku życia w przypadku kobiet i po 90 roku życia w przypadku mężczyzn⁵².

Ostatni rysunek dotyczący struktur gospodarstw to rysunek 4.3, który ilustruje odsetek mężczyzn i kobiet mieszkających w domach opieki lub domach dla osób starszych. Ogólnie, odsetek ten wzrasta wraz z wiekiem; jedynie kraje Europy Wschodniej wykazują spadek dla najstarszej grupy wieku, ale tu liczby są ogólnie małe. W większości odsetki są wyższe dla kobiet niż mężczyzn. Najwyższe odsetki (dotyczące zarówno mężczyzn, jak i kobiet) odnotowuje się w regionie Europy Zachodniej, za którym plasują się kraje regionu Europy Północnej. Oba regiony wykazują jednak duże różnice między krajami.

⁵¹ Więcej szczegółów dotyczących wyjaśnień odsetka osób mieszkających samotnie patrz Schoenmaeckers (2004b), 53–55.

⁵² Różnice między mężczyznami i kobietami mogłyby wskazywać na fakt, że kobiety szybciej niż mężczyźni decydują się na zamieszkanie w domu starców. Jest to spójne z ustaleniami Edith Lodewijckx z CBGS. Zgodnie z jej analizą sytuacji mieszkaniowej osób w wieku podeszłym z Regionu Flamandzkiego, prawdopodobieństwo przeniesienia się do domu dla osób starszych jest większe wśród kobiet niż wśród mężczyzn bez względu na to, czy mieszkają one samotnie czy z partnerem (wyniki wstępne, wyniki ostateczne będą dostępne na witrynie internetowej CBGS na początku 2005 r. www.cbgs.be).

Rysunek 4.3. Odsetek osób mieszkających w domach opieki i domach dla starszych osób według płci i 5-letnich grup wieku oraz regionu Europy, około 2000 r.

Źródło: Eurostat (2004).

Uwaga: kropki odpowiadają szacunkom dla poszczególnych krajów, a krzywe wartości mediany w każdym zbiorze danych; „Grupa krajów” odpowiada klasyfikacji ONZ do regionów Europy Wschodniej, Północnej, Południowej i Zachodniej. Zestawy danych Eurostatu nie obejmują informacji dla wszystkich krajów. Rysunek 5.3 opiera się na danych: Panel A: Bułgaria, Czechy (CR), Węgry, Polska, Rumunia i Słowacja; Panel B: Dania, Estonia, Finlandia, Irlandia (IRL), Lotwa, Litwa i Wielka Brytania; Panel C: Grecja, Włochy, Portugalia (P); Panel D: Austria, Francja, Holandia (NL), Luksemburg i Szwajcaria.

Opis rysunku 4.2

- A. „EASTERN” EUROPE – Europa Wschodnia
- B. „NORTHERN” EUROPE – Europa Północna
- C. „SOUTHERN” EUROPE – Europa Południowa
- D. „WESTERN EUROPE” – Europa Zachodnia

Dla kilku krajów Europy Zachodniej proporcja kobiet w wieku 100 lat i starszych mieszkających w domach opieki znacznie przekracza 40 procent. Dotyczy to Luksemburga (60%), Szwajcarii (58%), Holandii (56%) i Francji (47%).

Jak stwierdziliśmy w innej pracy (Schoenmaeckers, 2004b, 53), liczba osób starszych mieszkających w domach dla osób starszych nie jest jedynie kwestią popytu, ale także podaży. Jednak liczba osób znajdujących się w domach dla osób starszych zależy nie tylko od podaży, ale także stanowi odzwierciedlenie struktury społecznej (Schoenmaeckers, 2004b, 54–55). Tę ostatnią zilustrowano na podstawie różnic regionalnych odnotowywanych w Belgii (której nie uwzględniono na rysunku 4.3). Podaż jest w znacznym stopniu zdeterminowana różnicami kulturowymi i historycznymi, a popyt z kolei będzie funkcją klimatu społecznego.

Nie jest jasne, czy w Europie można się spodziewać wzrostu liczby domów dla osób starszych (a tym samym liczby ich mieszkańców). Jacobzone i inni (2000) twierdzą, że ogólnym celem polityki socjalnej jest odinstytucjonalizowanie opieki długoterminowej. Ich wnioski opierają się na spostrzeżeniach dotyczących sześciu krajów, z których trzy to kraje europejskie (Francja, Holandia, Szwecja). Innymi słowy, nie ma solidnych podstaw do przewidywania przyszłego odsetka osób w wieku starszym zamieszkujących w domach

opieki. Nie mniej jednak, możliwe jest dokonanie szacunków liczby osób mieszkających w domach opieki przyjmując poziomy stałe. Innymi słowy, dokonanie szacunków przyszłej liczby pensjonariuszy wyłącznie na podstawie zmiany demograficznej. Wyniki takich obliczeń podano w tabeli 4.2.

Tabela 4.2. Szacowana liczba mężczyzn i kobiet w wieku 65 lat i więcej w domach opieki, według regionu Europy, lata 2000, 2025 i 2050

Odnotowane wartości procentowe za 2000 r.

Region	mężczyźni	kobiety	razem	Szacunki oparte na danych dla następujących krajów
Europa Wschodnia	0,67	1,09	0,93	Bułgaria, Czechy, Węgry, Polska, Rumunia, Słowacja
Europa Północna	1,04	2,60	1,96	Estonia, Finlandia, Irlandia, Łotwa, Litwa, Wielka Brytania
Europa Południowa	0,86	1,92	1,48	Grecja, Włochy, Portugalia
Europa Zachodnia	2,50	5,59	4,34	Austria, Francja, Holandia, Luksemburg, Szwajcaria

Ekstrapolowane liczby w całym regionie

Region	w 2000 r.			w 2025 r.			w 2050 r.		
	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety	razem
Europa Wschodnia	90,260	282,825	373,085	129,843	361,689	491,532	162,182	407,261	569,442
Europa Północna	63,002	224,301	287,303	90,239	300,446	390,685	110,566	355,661	466,227
Europa Południowa	85,954	267,888	353,842	118,114	353,922	472,035	152,103	439,647	591,749
Europa Zachodnia	288,681	991,131	1279,812	470,260	1379,668	1,849,928	540,796	1603,574	2144,369

Wzrost względny (%)

Region	2000–2025			2025–2050			2000–2050		
	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety	razem
Europa Wschodnia	44	28	32	25	13	16	80	44	53
Europa Północna	43	34	36	23	18	19	75	59	62
Europa Południowa	37	32	33	29	24	25	77	64	67
Europa Zachodnia	63	39	45	15	16	16	87	62	68

Źródło: UN (2003), powiązane z wynikami z rysunku 5.2

Pomimo względnie niskiego odsetka osób w wieku 65 lat i starszych mieszkających w domach opieki (mniej niż 1% w 2000 r.), między 2000 r. a 2050 r., kraje Europy Wschodniej mogą doświadczyć wzrostu liczby mieszkańców domów opieki przekraczającego ponad 50 procent (53%). W pozostałych regionach Europy wzrost ten może być nawet wyższy, o ponad 60%. We wszystkich regionach największa część tego wzrostu nastąpi w najbliższych 25 latach; w przypadku regionu zachodniego wzrost ten będzie nie mniejszy niż o dwie trzecie. O ile rządy nie przygotują się do poszukiwania i znajdowania innych rozwiązań, muszą się przygotować na ogromne inwestycje dotyczące tworzenia i utrzymywania domów opieki dla osób starszych i właściwego szkolenia personelu.

4.2. Zależność wydatków publicznych na zdrowie od wieku pacjentów i ich ukryty koszt

Podsumowanie wcześniejszych wyników

Porównywalne dane na szczeblu międzynarodowym dotyczące statusu zdrowotnego są niewystarczające. W poprzednim opracowaniu dla Rady Europy (Schoenmaeckers, 2004b) wykorzystano zbiory mikro-danych z badań przeprowadzonych przez UNECE w ramach programu dotyczącego procesu starzenia się⁵³. Dane ograniczono wyłącznie do czterech krajów: Bułgaria, Finlandia, Węgry i Anglia. Przedstawiamy krótkie omówienie podstawowych ustaleń.

Porównanie międzynarodowe jest trudnym przedsięwzięciem z uwagi na różnice w definicjach zdrowia i niepełnosprawności. Wyniki pokazują, że rośnie liczba osób niepełnosprawnych mieszkających w gospodarstwach domowych, w których żyją dwa lub więcej pokoleń. Wyjaśnieniem może być fakt, że „dla osoby niepełnosprawnej obecność w gospodarstwie domowym osoby, która może się zająć osobą niepełnosprawną jest prawdopodobnie istotnym powodem pozostania członkiem gospodarstwa domowego (w przeciwieństwie do przeniesienia się do nieprywatnego gospodarstwa domowego)” (Schoenmaeckers, 2004b,73).

Ustalenia wskazują również na możliwe skutki stosowanych rozwiązań polityki społecznej. W Finlandii na przykład, występuje oczywisty wzrost odsetka osób niepełnosprawnych w wieku starszym, zamieszkujących w prywatnym gospodarstwie domowym. Jest to prawdopodobnie wynik obowiązującej polityki socjalnej, która preferuje długoterminową opiekę domową, zachęcając do niej za pomocą bodźców finansowych.

Ciekawe ustalenie poczyniono na podstawie danych dotyczących Wielkiej Brytanii. Był to jedyny kraj dysponujący danymi ze spisu ludności z 1991 i 2000 r. Obydwa zbiory danych wykazują stopniowy wzrost osób z „ograniczeniami choroby przewlekłej”. W zależności od roku, w grupie wieku 65–69 lat odsetek ten wynosi około 30%–35%, a w wieku 85 lat i więcej odsetek kształtuje się na poziomie 60%–75%. Wzorce są dość podobne, zarówno dla mężczyzn jak i kobiet. Jednak ciekawym spostrzeżeniem było to, że odnotowano wyższy odsetek osób w wieku starszym cierpiących na „chorobę przewlekłą” (nazwa stosowana w danych dla Wielkiej Brytanii) w 2002 r. niż 10 lat wcześniej. Różnica jest trudna do wyjaśnienia. Naukowcy z Wielkiej Brytanii twierdzą, że wyjaśnieniem mogłyby być różnice w definicji (Chapell, Urząd ds. Statystyk Krajowych, rozmowa na ten temat). Inna hipoteza brzmi, że z uwagi na lepsze warunki leczenia, osoby niepełnosprawne po prostu żyją dłużej niż poprzednio.

Wydatki publiczne przeznaczane na opiekę zdrowotną według wieku

Rysunek 4.4 ilustruje profil wieku dotyczący wydatków publicznych przeznaczanych na opiekę zdrowotną. Poziom podany według grup wieku odpowiada średnim wydatkom na osobę wyrażonym w wartości procentowej PKB na jednego mieszkańca. Wyniki opierają się na danych dotyczących 11 krajów Europy Zachodniej (patrz lista podana w uwadze). Dane odnoszą się do sytuacji około 2000 r.⁵⁴

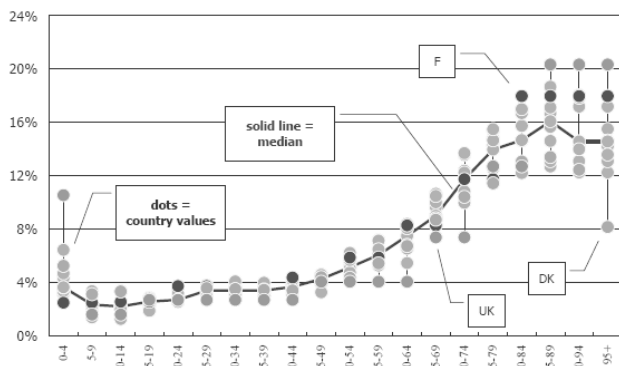
W istocie rysunek 4.4. jest powtórzeniem wykresu 4.1 z raportu Grupy Roboczej ds. Starzenia się Komitetu ds. Polityki Gospodarczej Komisji Europejskiej na temat „Wyzwania budżetowe wynikłe ze starzenia się ludności: wpływ na wydatki publiczne dotyczące emerytur, zdrowia i opieki długoterminowej nad osobami w wieku starszym oraz możliwe wskaźniki długookresowego zrównoważenia finansów publicznych” EPC, 2000)⁵⁵.

⁵³ Projekt jest realizowany przez Population Activities Unit (PAU) UNECE przy pomocy finansowej Narodowego Instytutu ds. Starzenia się USA (NIA) i Funduszu Ludnościowego Narodów Zjednoczonych (UNFPA). Dane pochodzą z rundy spisów ludności z 1990 r. Podobny projekt jest realizowany na podstawie krajowych spisów ludności i mieszkań z 2000 r. Więcej szczegółów w sprawie programu dotyczącego starzenia się UNECE (i zestawu danych), patrz Botev (2000) lub odwiedź witrynę internetową projektu: www.unece.org/ead/pau.age.

⁵⁴ Dane francuskie odnoszą się do sytuacji z 1997 r., dane belgijskie, duńskie, hiszpańskie i brytyjskie dotyczą 1998 r., włoskie 1999 r., a austriackie, finlandzkie, niemieckie, niderlandzkie i szwedzkie sytuacji z 2000 r.

⁵⁵ 55 członków grupy roboczej EPC to przedstawiciele kilku krajowych urzędów planowania i ministerstw gospodarki, a także przedstawiciele Komisji Europejskiej i OECD. Szczególne podziękowania składamy Howardowi Oxley i Stephenowi Jacobzone'owi z OECD za udostępnienie danych dotyczących poszczególnych krajów, które stanowią podstawę rysunku 4.4.

Rysunek 4.4. Profil wieku wydatków publicznych przeznaczanych na opiekę zdrowotną: średnie wydatki na głowę wyrażone jako odsetek PKB na jednego mieszkańca, wybrana grupa krajów, około 2000 r.

Źródło: EPC (2001).

Uwaga: Wybrane kraje to: Austria, Belgia, Dania (DK), Finlandia, Francja (F), Niemcy, Włochy, Holandia, Hiszpania, Szwecja, Wielka Brytania (UK).

Opis Rysunku 4.4:

Dots = country values – kropki = wartości krajowe
 Solid line = median – linia ciągła = mediana

Zgodnie z rysunkiem 4.4 występuje wysoka korelacja między wydatkami na zdrowie a wiekiem. „Osoby w wieku starszym wykazują skłonność do częstszego korzystania z opieki zdrowotnej niż osoby w innym wieku – dotyczy to zwłaszcza najwyższych grup wieku. [...] Średnie wydatki na zdrowie na osobę, w poszczególnych grupach wieku, (wyrażone, jako odsetek PKB na jednego mieszkańca) są dość podobne w państwach członkowskich dla osób w wieku 20–44 lata, największe różnice między państwami członkowskimi dotyczą grup końcowych rozkładu wieku. Niemniej we wszystkich państwach członkowskich, po okresie dzieciństwa, profile wydatków w zależności od wieku ujawniają rosnące wraz z wiekiem wydatki na jednego mieszkańca” (EPC, 2000, 34–35).

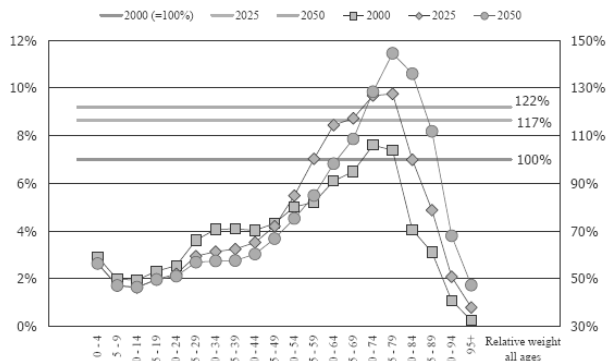
Wzorce wydatków w poszczególnych krajach wskazują na występowanie krajowych rozwiązań polityki zdrowotnej związanych z wiekiem. Wielka Brytania wykazuje szczególnie wysoki poziom wydatków, zarówno w przypadku osób bardzo młodych jak i bardzo starych, przy czym dla pozostałych grup wieku odnotowuje się stosunkowo niski poziom wydatków. Dania ma względnie niskie wydatki dla osób najstarszych, ale, względnie wysoki poziom wydatków dla najmłodszych (wartości te są dość bliskie średniej dla wszystkich pozostałych grup wieku). Dane dotyczące Francji wykazują odwrotny wzorec. Różnice odnotowywane dla starszych grup wieku mogą być wynikiem różnic w instytucjonalizacji opieki nad osobami w wieku starszym. Niektóre badania wskazują, że długoterminowa opieka domowa może wywierać ograniczający wpływ na wydatki publiczne (por. np. Jacobzone et al., 2000).

W celu oszacowania skutku starzenia się ludności, średnie wydatki na osobę zostały przeliczone przy zastosowaniu liczb osób w każdej grupie wieku, przy czym obliczeń dokonano dla lat: 2000, 2025 i 2050. Do ustalenia tej liczby osób odwołano się do całkowitej liczby ludności dla wszystkich krajów z grupy WYSOKIEJ. Wartość 25,050 (w 2000 r. ekwiwalenty PPP w USD) jest uznana za poziom PKB na osobę, co odpowiada medianie dla grupy WYSOKIEJ (patrz panel D rysunku 3.7). Wyniki podano na rysunku 4.5.

Przyjmując stały profil wieku dla wydatków publicznych przeznaczanych na opiekę zdrowotną, wyłącznie zmiany demograficzne powodują wzrost kosztów ogólnych o 17 procent w latach 2000–2025 i o dodatkowe 5 procent w latach 2025–2050 – ogółem o 22 procent.

Rysunek 4.5. Profil wieku wydatków publicznych przeznaczanych na opiekę zdrowotną ważonych według liczby osób w grupie wieku. Odsetek wydatków całkowitych na 5-letnią grupę wieku (lewa skala) i względna waga wydatków całkowitych w porównaniu do szacunków z 2000 r. (prawa skala), kraje grupy WYSOKIEJ, lata 2000, 2025 i 2050

Źródło: EPC (2001), UN (2003a), UNDP (2002).

Uwaga: profil wieku dotyczący wydatków publicznych na zdrowie opiera się na wartości mediany między wybranymi grupami krajów (patrz rysunek 5.4); mediana dla grupy WYSOKIEJ definiuje PKB na jednego mieszkańca (patrz rysunek 4.6 i również panel D na rysunku 3.7); Lista uwzględnionych krajów w grupie WYSOKIEJ, patrz np. rysunek 2.3).

Opis rysunku 4.5

Relative weight all ages – waga względna dla wszystkich grup wieku

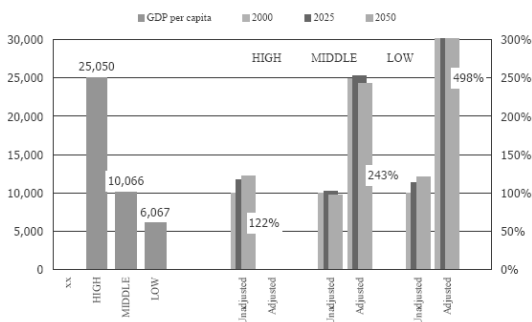
Obliczenia powtórzone dla krajów z grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Wyniki przedstawiono na rysunku 4.6. Rysunek 4.6 ilustruje dwie pary wyników, jedna opiera się na „niedostosowanym” PKB na jednego mieszkańca, odpowiadającym medianie dla 2000 r. Druga opiera się na „dostosowanej” wartości PKB na jednego mieszkańca, tzn. odpowiadającej wartości odnotowywanej dla grupy WYSOKIEJ. Przyczyną użycia dwóch różnych wartości PKB na jednego mieszkańca – nieskorygowanej i skorygowanej – jest fakt, że nie można oczekiwać podobnej jakości opieki zdrowotnej, o ile jej koszt nie będzie podobny. Ponieważ profil wieku dotyczący publicznej opieki zdrowotnej opiera się na średnich wydatkach na osobę *wyrażonych, jako odsetek PKB na jednego mieszkańca*, dla potrzeb uzyskania porównywalnych wyników konieczne jest wykorzystanie w obliczeniach identycznej podstawy – w tym przypadku jest to PKB na jednego mieszkańca odnotowane dla grupy WYSOKIEJ⁵⁶. Wyniki podano na rysunku 4.6.

Wzrosty odnotowywane dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ, przy obliczeniach opartych na niedostosowanych wartościach, są zbliżone do wartości dla grupy WYSOKIEJ. Różnice odzwierciedlają odmienność zmian demograficznych. Z drugiej strony, wyniki otrzymane dla wartości dostosowanych wykazują ogromny wzrost kosztów – wzrost dwa lub cztery razy większy niż ten wyznaczony dla wartości niedostosowanych. Jak wyjaśniono poniżej (por. przypis 56), wartości te mogą być przeszacowane. Mimo to uwzględniają one dodatkowe obciążenie prowadzące do przyjęcia jakości opieki zdrowotnej identycznej doświadczanej w bogatszych krajach Europy Zachodniej. W każdym razie taki wzrost nie jest możliwy. Powtarzając obliczenia stanowiące podstawę rysunku 4.5 dla lat 1990 i 2000 dla grupy WYSOKIEJ uzyskujemy szacunki na poziomie 8 procent zwwyżki kosztów; podobnie dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ

⁵⁶ Zastosowane rozwiązanie nie jest całkowicie pozbawione sensu. Koszt opieki zdrowotnej może być niższy z uwagi na przykład na niższe wynagrodzenia dla personelu medycznego. Jednak jeżeli PKB na jednego mieszkańca odzwierciedla jedynie część poziomu odnotowywanego dla grupy referencyjnej (40% dla grupy ŚREDNIEJ i 24% dla grupy NISKIEJ), wykorzystywanie wartości niedostosowanych wydawało się całkowicie nieuzasadnione.

szacunki są równe zero procent (dokładnie 0,5%) i 6 procent. Wzrost zilustrowany na rysunku 4.7 jest jednak zupełnie odmienny.

Rysunek 4.6. PKB na jednego mieszkańca w 2000 r. (wyrażony w ekwiwalentach PPP z 2000 r. w USD) (lewa skala) i względny wzrost wydatków publicznych na zdrowie dla wartości niedostosowanych i dostosowanych (prawa skala), według grup krajów, lata 2000, 2025 i 2050

Źródło: EPC (2001), UN (2003a), UNDP (2002)

Uwaga: wykorzystane PKB na jednego mieszkańca odpowiada medianie dla krajów w grupie; Podstawą dla wartości „niedostosowanych” jest odnotowane PKB na jednego mieszkańca; Podstawą dla wartości „dostosowanych” jest PKB na jednego mieszkańca dla grupy WYSOKIEJ.

Opis Rysunku 4.6:

- GDP per capita – PKB na jednego mieszkańca
- HIGH – WYSOKA
- MIDDLE – ŚREDNIA
- LOW – NISKA
- Unadjusted – niedostosowane
- Adjusted – dostosowane

Rysunek 4.7 ilustruje wydatki publiczne na opiekę zdrowotną wyrażone jako odsetek PKB za rok 1990 i 2000 według grupy krajów. Dane pochodzą z raportu UNDP z 2003 r. dotyczącego rozwoju społecznego (UNDP, 2003). Według tych danych w latach 1990 i 2000, przeciętnie – jak poprzednio mediana jest poziomem odniesienia – kraje doświadczyły raczej *spadku* udziału wydatków publicznych na zdrowie w PKB (-2,5%). Zgodnie z oczekiwaniami, obserwuje się wzrost wydatków dotyczący grupy ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Ale w przypadku grupy ŚREDNIEJ wzrost jest o wiele wyższy niż przewidywały to szacunki (+14,6%), a w przypadku podgrupy NISKIEJ jest o wiele niższy (+1,6%).

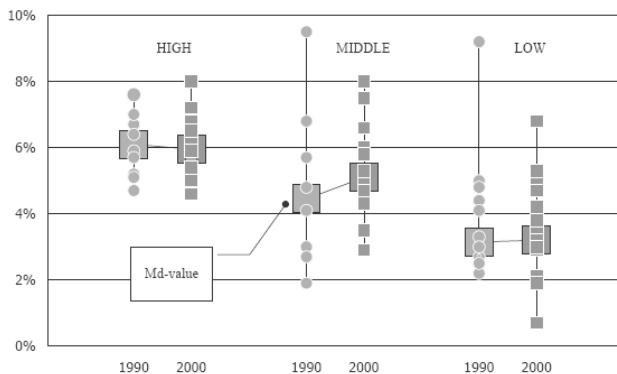
Oba rozpatrywane zbiory danych zdają się wskazywać, że oprócz struktury wieku i jej zmian muszą istnieć jeszcze inne czynniki determinujące koszty opieki zdrowotnej. Wrócimy do tego w ostatniej części punktu zawierającego uwagi końcowe.

Możliwe, że profil wieku wydatków publicznych na opiekę zdrowotną, przedstawiony na rysunku 4.4 jest niewiarygodnym źródłem do przewidywania kosztów opieki zdrowotnej w powiązaniu z prognozami ludnościowymi. Co dziwne – ale zrozumiałe po zastanowieniu się – zgodnie z wynikami przedstawionymi przez Roberta Kieffera (2004)⁵⁷, profil zależności wydatków publicznych od wieku bardzo przypomina średnie wydatki na opiekę zdrowotną w ostatnich 48 miesiącach życia bez względu na wiek w momencie zgonu. Innymi słowy, wzrost kosztu opieki wraz z wiekiem, sugerowany przez profil wieku dotyczący wydatków na opiekę zdrowotną, nie odzwierciedla faktu, że osoby w wieku starszym będą wymagały

⁵⁷ Jesteśmy wdzięczni Koleżce Louis Lohlé-Tartowi, Dyrektorowi ADRASS (*Association pour le Développement de la Recherche Appliquée en Science Sociales*) za zwrócenie naszej uwagi na badanie R. Kieffera.

szerszego zakresu opieki zdrowotnej (i bardziej kosztownej), ale raczej jest powiązany z rozkładem zgonów. W istocie profil wieku wydatków publicznych na zdrowie jest ściśle związany z rozkładem umieralności (lub ryzykiem zgonu w wieku x).

Rysunek 4.7. Wydatki publiczne na opiekę zdrowotną wyrażone jako PKB według grupy krajów, lata 1990 i 2000

Źródło: UNDP (2003).

Uwaga: „kropki” odpowiadają szacunkom dla poszczególnych krajów.

Opis rysunku 4.7

HIGH – WYSOKA

MIDDLE – ŚREDNIA

LOW – NISKA

Md-value – wartość mediany

Co więcej, w swojej ciekawej pracy R. Kieffer wykazuje, że w ostatnich latach życia osoby w wieku 70 lat i starsze ponoszą mniejsze wydatki na opiekę zdrowotną niż osoby młodsze. Jesteśmy gotowi zgodzić się z tym wnioskiem, to znaczy że (cytując Kieffera) „wpływ starzenia się ludności na koszty opieki zdrowotnej ma charakter wtórny w porównaniu do na przykład, wzrostu kosztów wynikającego z lepszej jakości opieki zdrowotnej i technologicznych osiągnięć medycznych” (tłumaczenie w wersji angielskiej dokumentu pochodzi od autora)⁵⁸.

5. Wybrane uwagi i rozważania końcowe

Mamy nadzieję, że niniejsza analiza przekonująco wykazuje, że starzenie się ludności nie jest jedynie zagadnieniem demograficznym. Zgodnie z przedstawionymi wynikami symulacji, możliwe jest przeciwdziałanie większości, jeśli nie wszystkim, ujemnych skutków tego procesu, poprzez podejmowanie właściwych działań dotyczących sfery społeczno-ekonomicznej.

Jak powiedziano we wprowadzeniu, celem tego opracowania nie było sugerowanie, jak efektywnie wprowadzać różne rozwiązania polityki społecznej. Sądzymy jednak, że nie ulega wątpliwości, iż rozwiązania te powinny mieć charakter długofalowy. Dla przykładu, w odniesieniu do krajów Europy Zachodniej

⁵⁸ Tekst w oryginalnym brzmieniu: „Ju suis d’avis que l’impact du vieillissement sur les dépenses de santé est plutôt secondaire par rapport à d’autres phénomènes qui influent sur les dépenses, à savoir la croissance de l’offre de soins et le développement technologique en médecine”.

oznacza to, że rozwiązania te nie powinny być tylko metodą przeciwdziałania tymczasowym skutkom osiągnięcia w nadchodzących latach wieku emerytalnego przez osoby z powojennego „baby-boom”.

Należy wyjaśnić, że jak wykazano na przykładzie średniookresowych projekcji przygotowywanych systematycznie przez Departament Ludnościowy ONZ oraz projekcji długookresowych, starzenie się ludności jest procesem nieodwracalnym. Jedynie procesy demograficzne, które mogą zmienić tę tendencję w trwały sposób, to obniżenie długości życia i zwiększenie dzietności (powyżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń). Można uznać, że pierwsze rozwiązanie jest nie do przyjęcia. Jeżeli zaś chodzi o drugie rozwiązanie, to należy mieć świadomość, że przewidywania dotyczące przyszłej liczby ludności przekraczającej 9 miliardów ludzi nie są nadmiernie obiecującą perspektywą.

Znalezienie właściwych rozwiązań i metod ich realizacji nie będzie łatwym zadaniem. Jednym z podstawowych celów tych działań powinno być zharmonizowanie współżyciowości osób młodych i starych. Większa solidarność międzypokoleniowa jest kluczowym elementem takich działań. To jednak wiąże się z zachowaniem indywidualnym, które jest spójne z perspektywą cyklu życia; a to nie nastąpi, o ile każda jednostka nie zda sobie sprawy, że jej obecna sytuacja zależy nie tylko od przeszłych doświadczeń, ale w znacznym stopniu wyznacza również dobrostan na pozostałe lata życia.

Wydaje się, że jednym z oczywistych rozwiązań dotyczących „radzenia sobie” ze starzeniem się ludności jest dłuższe pozostawanie na rynku pracy. Jednak pomimo świadomości, że rosnąca długość życia sprawia, że większą niż dotąd część życia spędzi się na emeryturze, społeczeństwo wydaje się obawiać dłuższego pozostawania na rynku pracy. Z jednej strony może się to wydawać paradoksem. Z drugiej zaś, jak sugeruje OECD (1998), podejście to wydaje się być spójne z obowiązującymi uregulowaniami, które uczyniły wcześniejszą emeryturę rozwiązaniem szczególnie atrakcyjnym. Zmiana obowiązujących przepisów dotyczących wcześniejszej emerytury – rozwiązanie niepopularne dla dużej grupy ludności, ale także wśród związków zawodowych czy syndykatów – z pewnością nie wystarczy. Jak już wspomniano, więcej uwagi należy zwrócić na warunki w miejscu pracy i satysfakcję z pracy.

W dyskusji nad podwyższeniem wieku emerytalnego zignorowanie szczególnych warunków pracy byłoby błędem. Poza tym, osobom cieszącym się dobrym zdrowiem – i wyrażającym taką wolę – należy dać szansę na dłuższe zatrudnienie. Więcej uwagi należy też poświęcić raczej okresowi dotychczasowej pracy, a nie wiekowi przechodzenia na emeryturę. Innymi słowy, kluczowym elementem dyskusji wydaje się być elastyczność. Co więcej, „bardziej elastyczne przejście z pracy na emeryturę jest jednym z przykładów aktywnego starzenia się – prowadzenia przez osoby starzejące się życia produktywnego dla społeczeństwa i gospodarki” OECD (1998,14).

Często słyszany kontrargumentem dla propozycji dłuższego pozostawania na rynku pracy jest fakt, iż konieczne jest tworzenie nowych miejsc pracy. Wobec bezrobocia na poziomie bliskim 10 procent⁵⁹ dla ludności w wieku produkcyjnym 25–49 lat, pomysł ten może się wydawać nierealny. Czy liczby te wskazują, że pomysł ten jest niewłaściwy, czy raczej na trudność wiążącą się z wykonaniem tego zadania?

Jak wspomniano powyżej, większość obowiązujących uregulowań dotyczących wcześniejszej emerytury i rent inwalidzkich opracowano w latach 70. i 80. jako odpowiedź na wysokie bezrobocie wśród młodych osób. Dane dotyczące sytuacji około 25 lat później prowadzą do wniosku, że rozwiązanie to nie było skuteczne. Również na początku dwudziestego pierwszego wieku, bezrobocie jest (o wiele) wyższe wśród osób w wieku 20–24 lat niż wśród osób w wieku 25 lat i starszych. Przeciętna stopa bezrobocia wynosi 8,4 procent w krajach zachodnich (wobec 6,5 procent dla wieku 25–49 lat) i nie mniej niż 17,9 procent w krajach wschodnich (wobec 9,9 procent)⁶⁰.

Poza tym, już samo dążenie do osiągnięcia pełnego zatrudnienia jest szczytnym celem politycznym. Przytoczmy ponownie raport OECD (2000, 121): „(...) pomijając rolę w reagowaniu na wyzwania dotyczące starzenia się, reformy podążające w tych kierunkach są właściwe pod względem społecznym i gospodarczym”. Jak pokazano na rysunku 3.3, również wśród krajów o najwyższych wskaźnikach zatrudnienia – czyli tych z grupy WYSOKIEJ – bez względu na grupę wieku, nie przekraczają one nigdy 90 procent ludności w wieku produkcyjnym.

Patrząc z tej perspektywy, aktualnych wartości stóp bezrobocia nie należy i nie można przyjmować za właściwe wytyczne do prognozowania aktywności zawodowej ludności. Dla przykładu, w raporcie z 1994 r. Belgijskiej Komisji Badawczej ds. Starzenia się uznano, że bezrobocie (w Belgii) należało

⁵⁹ Szacunki pozyskano z *Programu Wspólnotowego*, Eurostat (2004). Patrz również dyskusja w punkcie 34 i przypis 43.

⁶⁰ Por. poprzedni przypis.

oszacować na 14,2 procent, ale zdecydowano się na wykorzystanie w szacunkach dotyczących przyszłych kosztów starzenia się ludności poziomu bezrobocia strukturalnego szacowanego na 7,5 procent (Studie-commissie voor de vergrijzing, 2004, 15)⁶¹. Komisja Badawcza uzasadnia swoją decyzję, odnosząc się do strukturalnie niższego poziomu, który można było odnotować w okresie 1953–2002.

Szczególnym problemem w odniesieniu do procesu starzenia się jest zwiększenie wydatków na opiekę zdrowotną. Jak pokazano w punkcie 4.2, odwołując się jedynie do samej zmiany demograficznej, można rzeczywiście obawiać się istotnego wzrostu wydatków (o 25% do 2050 r.). Jednak jak stwierdzono, oprócz struktury wieku mogą występować inne czynniki wpływające na poziom wydatków na opiekę zdrowotną. Możliwe jest, że profil wieku dotyczący wydatków publicznych na opiekę zdrowotną (rysunek 4.4.) jest mylący. Należy wskazać, że zagadnienie to jest dość złożone i niezbyt dobrze rozumiane. Oczywiście jest, że konieczne są bardziej dogłębne badania.

W najnowszych analizach Lutz i Scherbov (2003) przypuszczają, że rosnąca długość życia byłaby równoznaczna ze wzrostem liczby lat życia przeżytych w zdrowiu. Jeżeli tak, to starzenie się ludności niekoniecznie musi oznaczać rosnącą liczbę osób wymagających większej opieki medycznej – może wręcz przeciwnie. Z drugiej strony, Doka i Lavin (2003, 135, 136) twierdzą, że „(...) starzeje się coraz więcej osób z chorobami rozwojowymi (...). Z wyjątkiem osób z zespołem Downa, charakteryzującym się krótszym cyklem życia, większość osób z chorobami rozwojowymi będzie żyło długo, podobnie jak ich rówieśnicy nie obciążeni jakimikolwiek schorzeniami.” Powodami takiego stanu rzeczy są lepsza opieka zdrowotna, lepsze medyczne rozpoznanie i leczenie chorób rozwojowych (a także korzystne skutki deinstytucjonalizacji)⁶². Wydaje się, że wnioski te są zgodne z niektórymi ustaleniami poczynionymi w punkcie 4.2, tzn. odnotowaniem wyższego odsetka osób z długoterminową niepełnosprawnością w Wielkiej Brytanii.

Powyższe może wskazywać na niebezpieczeństwo „błędnego koła”. Starzenie się ludności może prowadzić do większych wydatków na opiekę zdrowotną, ale jednocześnie należy mieć świadomość faktu, że lepsza (i droższa) opieka zdrowotna jest najprawdopodobniej główną przyczyną rosnącej długości życia.

Nieuwzględnienie faktu, że wydatki na opiekę zdrowotną są kształtowane przez inne czynniki oprócz struktury wieku, byłoby poważnym niedopatrzaniem. Wydatki te są również determinowane honorariami lekarzy, kosztami dotyczącymi infrastruktury placówek opieki zdrowotnej (instalacja i utrzymanie urządzeń), kosztami opracowywania nowych urządzeń i metod leczenia, nowych i lepszych leków etc. Wydatki te są również w znacznej mierze funkcją spożycia leków. A to z kolei zależy od postaw dotyczących przepisywania leków wśród lekarzy i roszczeń zgłaszanych przez pacjentów (przekonanie, że właściwe leczenie nie może się obyć bez przyjmowania leków oraz chęci wyzdrowienia w możliwie najkrótszym czasie, w wielu przypadkach z powodu kłopotów z pracą). Wreszcie, wydatki na opiekę zdrowotną zależą w poważnym stopniu od ceny detalicznej leków.

Argumenty te mogą się wydawać oczywiste. Jednak na przykład w Belgii, zagadnieniom tym poświęcił swoją pracę aktywny zawodowo lekarz o lewicowych poglądach⁶³, wiele uwagi poświęcił im również media zanim stały się przedmiotem zainteresowania rządów. W pracy zatytułowanej „Wojna cholesterolowa” (swobodne tłumaczenie), Dr Van Duppen (2004) twierdzi, że koncerny farmaceutyczne sztucznie utrzymują wysokie ceny wielu leków. Swoją opinię opiera na fakcie, że ceny leków w poszczególnych krajach są bardzo zróżnicowane. Dr Van Duppen nie jest osamotniony w walce z polityką zbyt wysokich cen przemysłu farmaceutycznego. W większości, uzasadnienie przekonania autora pochodzi z ustaleń poczynionych przez jego amerykańską koleżankę Marcję Angell, wykładowcę w Harvard School on Social Medicine, opublikowanych w 2004 r. pod tytułem *The truth about the drug companies (Prawda o firmach farmaceutycznych)*. Według Dr Van Duppena wydatki dotyczące spożycia leków można obniżyć za pomocą alternatywnych mechanizmów cenowych. Podawany przez niego przykład to sytuacja w Nowej Zelandii, gdzie ceny są wynikiem przetargów publicznych ogłaszanych przez rząd. Ten system zmusza

⁶¹ Przytoczona wartość wskaźnika 14,5% jest wysoka w porównaniu do średnich europejskich z poprzednich przypisów. Belgijska Komisja Badawcza ds. Starzenia się posługuje się statystykami krajowymi, natomiast *Wspólnotowy Program* opiera się na wynikach spisów. Ostatnie rysunki pozyskane z Eurostatu (Eurostat, 2004b) wskazują, że pod koniec 2004 r. wartość wskaźnika bezrobocia w Belgii wynosiła 7,9%; jest to wartość stosunkowo wysoka w porównaniu do średniej 8,9% odnotowanej dla krajów strefy euro.

⁶² Czego nie należy wykorzystywać dla potrzeb uzasadniania uwarunkowań gospodarczych (cf. Jacobzone i inni, 2000, przytoczone w punkcie 4.1).

⁶³ Dr Van Duppen jest członkiem lewicowego stowarzyszenia lekarzy „Medycyna dla ludzi”.

firmy farmaceutyczne do oferowania możliwie najniższej ceny za produkty, a instytut zdrowia publicznego gwarantuje, że wybiera się wyłącznie najlepsze leki.

Nie ma tu miejsca na dyskusję i ocenę twierdzeń Dr Van Duppena (czy Marcii Angell). Jednak należy mu oddać sprawiedliwość za zupełnie nowe spojrzenie w dyskusji na temat wydatków i starzenia się ludności.

Wyniki symulacji wskazują, że przewidywane negatywne skutki wzrostu liczby osób w wieku starszym można ograniczyć poprzez zwiększenie PKB na jednego mieszkańca. Wyniki wydają się realistyczne dla krajów z grupy WYSOKIEJ (por. rysunek 3.8). Nie ma jednak możliwości zweryfikowania, w jakim stopniu wyniki są realne dla krajów z grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ. Przyczynami takiego stanu rzeczy są bardzo niskie poziomy PKB na jednego mieszkańca w tych krajach (w porównaniu do krajów z grupy WYSOKIEJ) i ich „niekonsekwentna” ewolucja w ubiegłych dziesięcioleciach (por. rysunek 3.7). Nie ma jednak wątpliwości, że dla przeciwdziałania ujemnym skutkom starzenia się ludności kraje z grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ będą musiały podjąć (o wiele) większe wysiłki. Nie można będzie tego osiągnąć bez znacznego zwiększania aktywności zawodowej ludności i wydajności, wyższego niż wymagane w krajach z grupy WYSOKIEJ.

Właśnie z tej perspektywy można bez trudu zrozumieć, co miał na myśli Andras Klinger w swoim wcześniejszym raporcie przygotowanym dla UNECE zatytułowanym „Labour market responses to population ageing and other socio-demographic change” (reakcje rynku pracy na starzenie się ludności i inne zmiany społeczno-demograficzne” (Klinger, 2002, 18): „W przypadku systemów gospodarczych Europy Środkowej i Wschodniej podlegającym przekształceniom, wzrost gospodarczy należy utrzymywać na wysokim poziomie w perspektywie średnio- i długookresowej, przy czym rozważane tu zagadnienia mają istotniejsze znaczenie dla rozwoju gospodarczego. Bez wysokiego wzrostu ekonomicznego w gospodarkach podlegającym przekształceniom, trudno dostrzec jakikolwiek sposób na odwrócenie procesu ubożenia emerytów i innych grup ludności”.

Różnice społeczno-ekonomiczne występujące między bardziej i mniej zamożnymi państwami członkowskimi Rady Europy powinny stać się przedmiotem dyskusji nad tym, jak radzić sobie ze skutkami starzenia się ludności. Podkreśla się znaczenie współpracy międzynarodowej na rzecz utrzymania dobrobytu w starzejącym się społeczeństwie. Idea nie jest nowa. Można ją odnaleźć w raporcie OECD z 1998 r. (s. 26, cudzysłów od autora): „Działania podejmowane na szczeblu międzynarodowym uzupełniają działania szczebla krajowego. Reformy krajowe należy dostosować do specyficznych warunków każdego kraju. Istnieje jednak wiele wspólnych kierunków, w których należy podążać, a na wiele z nich można wkroczyć dzięki współpracy międzynarodowej w procesie reformowania. Obszary współpracy międzynarodowej obejmują:

- gromadzenie i wymianę nowych danych statystycznych na wspólnie ustalonych i międzynarodowo porównywalnych zasadach oraz analizy aktualnych informacji;
- monitorowanie reform i wymianę doświadczeń w kontekście wielostronnym; oraz
- udzielanie pomocy gospodarkom podlegającym przekształceniom gospodarcze we wprowadzaniu reform strukturalnych i spójnej polityki makroekonomicznej (...)

Najprawdopodobniej, powyższe ustalenia identyfikują rzeczywiste wyzwania wynikające z procesu starzenia się ludności.

Bibliografia

- Angell, Marcia (2004), *The truth about the drug companies: how they deceive us and what to do about it*, Random House, New York.
- Bobak, M. (1999). „Health and mortality trends in countries with economies in transition”. In J. Chamie and R. L. Cliquet (eds.), *Health and Mortality. Issues of Global Concern*. Proceedings of the symposium on Health and Mortality, Brussels, 19–22 November 1997.
- Botev, N. (1999). „Older persons in countries with economies in transition”. In: M. Nizamuddin and R. L. Cliquet (eds.), *Population Ageing. Challenges for Policies and Programmes in Developed and Developing Countries*, UNFPA and CBGS, New York and Brussels.

- Botev, N. (2000), "PAU census microdata samples project". In: P.K. hall et al. (eds.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research*, Minnesota Population Center, Minneapolis, pp. 303–317.
- Calot, G. and J.-P. Sardon (1999), "Les facteurs du vieillissement démographique", *Population*, 54 (3): 509–552.
- Coleman, D. (1998), "Populations in the UN ECE Region on the eve of the millennium: trends and issues", unpublished paper presented at the Regional Population Meeting, Budapest, 7–9 December 1998. Transcript available on the PAU's web site: <http://www.unece.org/ead/pau/rpm/colenian.pdf>.
- Coleman, D. (2004), "Facing the 21st Century. New developments, continuing problems", unpublished keynote address, European Population Forum, Geneva, 12–14 January 2004, transcript available on the PAU's website: http://www.unece.org/ead/pau/epf/epf-presentations_new.htm
- Council of Europe (2003), *Recent Demographic Developments in Europe, 2003*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Chesnais, Jean-Claude (1986), *La Transition Démographique. Etapes, formes, implications économiques*. INED: Travaux et Documents, cahier no. 113, PUF, Paris (English translation, 1992, *The Demographic Transition. Stages, Patterns and Economic Implications*, Clarendon Press, Oxford).
- De Jong-Gierveld (forthcoming) "Older adults between kin solidarity and independence". In: *Ménages, comportements démographiques et sociétés en mutation* (Households, Demographic Behaviour and Changing Societies), Chaire Quetelet 1998. Institut de Demographic, Université Catholique de Louvain. Louvain-la-Neuve, Belgium: Academia-Bruylant/l'Harmattan.
- De Jong-Gierveld, J., H. de Valk, M. Blommesteijn (2001), "Living arrangements of older persons and family support in more developed countries". In: "Population ageing and Living arrangements of older persons: critical Issues and Policy Responses", *United Nations Population Bulletin*, Special Issue Nos 42/43, New York, 2001.
- DIALOG (on-going activity) "DIALOG – Population Policy Acceptance Study (PPAS): The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change". Project funded by the European Commission under the 5th Framework Programme, Contract No. HPSE-CT-2002-00153.
- Doka, K. J. and C. Lavin (2003), "The paradox of ageing with developmental disabilities: Increasing needs, declining resources", *Ageing International*, Vol. 28 (2): 135–154.
- EPC – Economic Policy Committee (2001), "Budgetary challenges posed by ageing populations: the impact on public spending on pensions, health and long-term care for the elderly and possible indicators of the long-term sustainability of public finances". Report EPC/ECFIN/655/01-EN final, Economic Policy Committee and Directorate General for Economic and Financial Affairs of the European Commission, Brussels http://europa.eu.int/comm/economy_finance/epc_en.htm;
- http://europa.eu.int/comm/economy_finance/publications/european_economy/reportsandstudies0401_en.htm
- Eurostat (2004a), *Community Programme of Population and Housing Censuses in 2001. Results at national and regional (NUTS 3) levels and documentation*, Provisional version available on CD, made available by Georgia Karamountzou and François Bovagnet, Eurostat, Luxembourg.
- Eurostat (2004b), *Euro-indicators. News Release*, No. 141, December 2004, Eurostat, Luxembourg.
- Grundy, E. (1989), "Living arrangements and social support in later life". In Anthony M. Warnes (ed.), *Human Ageing and Later Life. Multidisciplinary Perspectives. Research Studies in Gerontology*, Age Concern Institute of Gerontology, King's College, University of London, Edward Arnold, London
- Hole, A. (2004), "Childbearing and parenting in low fertility countries: Enabling choices". Unpublished speech at the European Population Forum 2004, Geneva, 12–14 January 2004, transcript available on the PAU's website: http://www.unece.org/ead/pau/epf/epf_presentations_new.htm.
- Jacobzone, S., E. Cambois, J. M. Robine (2000), "Is the health of older persons in OECD countries improving fast enough to compensate for population ageing?", *Economic Studies* No. 30, January 2000, OECD.

- Kaa, D. J. van de (1987), "Europe's Second Demographic Transition". *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1, Population Reference Bureau, Washington.
- Kieffer, R. (2004), "L'impact du vieillissement démographique sur les dépenses de santé (The impact of population ageing on health expenditures)". Paper presented at the Colloquium *Les changements démographiques et leurs répercussions sur les différentes parties de la Grande Région*, Luxembourg, 21–22 October 2004 (see www.demographie.forum-europa.lu for more info on the colloquium).
- Klinger, Andras (2002), "Labour Market Responses to Population Ageing and Other Socio-Demographic Change", *Issue Paper*, UNECE (afternoon session, 7 May 2002)
- Lesthaeghe, R. (1977), *The Decline of Belgian Fertility, 1800–1970*, Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Lesthaeghe, R. (1995), "The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation". In: Mason, K. O. and A.-M. Jensen (eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. and D. J. van de Kaa (1986). "Twee demografische transitie's?" (Two demographic transitions?). In: D. J. van de Kaa and R. L. Lesthaeghe (eds.), *Bevolking: Groei en Krimp*, van Loghem Slaterus, Deventer.
- Lutz, W. and S. Scherbov (2003), "Will population ageing necessarily lead to an increase in the number of persons with disabilities? Alternative scenarios for the European Union", *European Demographic Research Papers*, 2003, no. 3, Vienna Institute of Demography.
- Meadows D. M., Meadows D. L. and J. Randers (1972), *The Limits to Growth – A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, New York: Universe Books and Potomac Associates
- Notestein, F. W. (1954), "Some demographic aspects of aging", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 98, 1, pp. 4–21.
- OECD (1998), *Maintaining Prosperity in an Ageing Society*, Paris.
- OECD (2000), *Reforms for an Ageing Society*, Social Issues, OECD, Paris.
- OECD (2001), *Ageing and Income*, Social Issues, OECD, Paris.
- Page, H. J. and R. L. Lesthaeghe (eds.) (1981), *Child Spacing in Tropical Africa: Traditions and Change*, London: Academic Press.
- Palloni, A. (2001), "Living arrangements of older persons". In: "Population ageing and Living arrangements of older persons: Critical Issues and Policy Responses", *United Nations Population Bulletin*, Special Issue Nos 42/43, United Nations, New York, 2001.
- Punch, A. and D. L. Pearce, eds. (2000), *Europe's Population and labour market beyond 2000*, Strasbourg: Council of Europe.
- Riley, M. W. (1986), "On the significance of age in sociology", 1986 Presidential Address, American Sociological Association, New York.
- Schoenmaeckers, H. C. (1984), "The Onset of Changes in Fertility Behaviour in Kenya A, Birth Interval Analyse with the Use of a Relational Hazards Model", unpublished Ph. D. thesis.
- Schoenmaeckers, R. C. (2000), "The demographic situation in Europe in the 1990s", Part II of the EOPEI Brochure "Young Europeans and Population Issues". This paper is published (in English) in the Polish journal *Studia Demograficzne* nr 2/138 (2000), pp.43–70.
- Schoenmaeckers, R. C., (2004a), "Population Ageing. The neglected Issue", paper presented at the Global Population Forum, 13–15 May 2004, Washington D. C. (paper will be included in the Conference Proceedings)
- Schoenmaeckers, R. C. (2004b), "Demographic characteristics of the oldest old", *Population Studies*, No. 47, Council of Europe Press, Strasbourg.
- Schoenmaeckers, R. C. and K. Adognon (1988): "Les niveaux de la mortalité au Togo 1981". Une estimation avec la méthode Preston et Coale et le progiciel MORTPAK-LITE (*Mortality levels in Togo*)

- in 1981. An estimate on the basis of the method of Preston and Coals using MORTPAK-LITE), contributed paper presented at the IUSSP/UAPS African Population Conference in Dakar, 7–12 November 1988.
- Studiecommissie voor de vergrijzing (Commission on Ageing), (2004), "Jaarlijks verslag (2004)", Hoge Raad Van Financiën, Brussel
- Smith, D.W. E. (1993). *Human Longevity*. Oxford University Press: New York, London.
- Tukey, J.W. (1977), *Exploratory Data Analysis*, Addison-Wesley, Reading, MA.
- UN (2003a), *World Population Prospects: The 2002 Revision*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.
- UN (2003b), *World Population Prospects: The 2002 Revision. Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.
- UN (2003c), *World Population in 2300. Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.
- UN (2004), *World Population to 2300*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.
- UN (2003d), *United Nations Expert Meeting on World Population in 2300* (New York, 9 December 2003), Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York. Note: appendix tables are available on the web site of the Population Division: www.un.org/esa/population/publications/longrange.
- UNDP (2000), *Human Development Report 2000*, United Nations Programme for Development, New York and Oxford, Oxford University Press.
- UNDP (2002), *Human Development Report 2002*, United Nations Programme for Development, New York and Oxford, Oxford University Press.
- Note: HDR editions 2000 and 2002 were the main source of statistics, but complementary data were also taken from other HDR-publications between 1992 and 2003
- UNFPA (2003), *State of the World Population 2003. Investing in adolescents' health and rights*, New York: United Nations Population Fund.
- Vallin, J. (1989). "L'avenir de l'esperance de la vie vu á travers les projections de l'INSEE". *Population*, 44(4–5): pp. 930–936.
- Vaupel, J. W. and H. Lundstrom (1994). "The future of mortality at older ages in developed countries" In Lutz, W. (ed.), *The Future Population of the World. What Can We Assume Today?* IIASA. London: Earthscan Publications.
- Van Duppen, Dirk (2004), *De cholesteroolrolog: waarom geneesmiddelen zo duur zijn (The cholesterol war: why drugs are that expensive)*, EPO, Berchem.

**VI. STARZENIE SIĘ POPULACJI I WYPŁYWAJĄCE Z NIEGO
WYZWANIA DLA POLITYKI SPOŁECZNEJ. PRACOWNICY
W WIEKU PODESZŁYM NA RYNKU PRACY I W POLITYCE
SPOŁECZNEJ – *Irena E. Kotowska* Population Ageing and its
Challenges to Social Policies Older Workers in the Labour Market
and Social Policies**

EPC (2005) 2.2

Strasburg, marzec 2005 r.

Europejska Konferencja ds. Ludności 2005 r.

Wyzwania Demograficzne dla Spójności Społecznej

Konferencja Rady Europy zorganizowana przez Europejski Komitet ds. Ludności we współpracy ze Zgromadzeniem Parlamentarnym i Kongresem Organów Lokalnych i Regionalnych Rady Europy,

Hemicycle, Palais de l'Europe, Strasburg,

7–8 kwietnia 2005 r.

Sesja 2

Starzenie się populacji i wpływające z niego wyzwania dla polityki społecznej

Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy a polityka społeczna

Irena E. Kotowska

Spis treści

1. Wprowadzenie	182
2. Demografia rynku pracy	184
2.1. Sytuacja na początku XXI wieku	184
2.2. Prognozowane zmiany liczby ludności w wieku produkcyjnym	188
2.3. Możliwe skutki prognozowanych zmian struktury wieku	194
3. Zmiany aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i więcej	194
3.1. Ogólne tendencje zmian aktywności ekonomicznej ludności	194
3.2. Zmiany aktywności zawodowej osób w wieku 55–64 lata w okresie 1992–2003	198
3.3. Determinanty spadku aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i więcej	200
4. Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy – od polityki fragmentarycznej do polityki zintegrowanej	202
4.1. Perspektywa Strategii Lizbońskiej	202
4.2. Reformy systemów emerytalnych	203
4.3. Zintegrowana polityka wobec pracowników w starszym wieku	207
5. Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy – spojrzenie indywidualne i spojrzenie ekspertów	208
5.1. Indywidualne opinie na temat przechodzenia na emeryturę	209
5.2. Poglądy ekspertów na aktywne starzenie się	214
6. Uwagi końcowe	215
Bibliografia	217
Aneksy	220

Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy a polityka społeczna¹

1. Wprowadzenie

Europa debatuje nad polityką umożliwiającą przyspieszenie wzrostu gospodarczego i wzmocnienie solidarności i spójności społecznej w warunkach rosnącego wpływu globalizacji i zmian technologicznych. Dostosowania do dynamiki i konkurencyjności procesów integracji, a także zarządzanie zmianą stanowią szczególne wyzwania dla Europy, głównie ze względu na unikalną sytuację demograficzną kontynentu. Nowy porządek demograficzny Europy, wynikający z drugiego przejścia demograficznego, staje się zjawiskiem ogólnoeuropejskim prowadzącym nie tylko do szybkiego starzenia się ludności, ale i starzenia się zasobów pracy. Przewiduje się także, iż w nadchodzących latach znacząco zmniejszy się liczba osób w wieku produkcyjnym. Większość krajów europejskich doświadczy tego spadku już w latach 2005–2012, a jego nasilenie przypadnie na okres 2025–2035.

Zmianom liczby i struktury wieku ludności w wieku produkcyjnym towarzyszy spadek aktywności zawodowej niektórych grup ludności, w szczególności mężczyzn w starszych grupach wieku produkcyjnego. Tendencja spadku aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i więcej występowała od wielu lat w krajach europejskich o rozwiniętej gospodarce rynkowej. W ostatnim dziesięcioleciu podobne zmiany obserwowane były w krajach Europy Środkowej i Wschodniej podlegających transformacji. Stąd ekonomiczne i społeczne skutki zmniejszania się wielkości zasobów pracy i ich starzenia się wraz ze starzeniem ludności zajmują coraz więcej uwagi w badaniach i dyskusjach.

Poważne niepokoje wiążą się z wydolnością finansową publicznych systemów emerytalnych. Systemy te finansowane są z bieżących składek płaconych przez pracujących (PAYG: pay-as-you-go basis), a więc nasilająca się nierównowaga między liczbą osób wpłacających składki a liczbą osób korzystających ze świadczeń emerytalnych będzie mieć poważne skutki finansowe. Zróżnicowane działania, podejmowane w latach 90. w coraz większej liczbie krajów poszukujących sposobów zwiększenia aktywności zawodowej pracowników w starszych grupach wieku produkcyjnego, odzwierciedlają znaczenie przywiązywane przez rządy do odwrócenia tendencji wcześniejszego przechodzenia na emeryturę. Począwszy od drugiej połowy lat 90., w krajach należących do UE-15 zaobserwowano pewne oznaki odwracania tej tendencji. Może to być wynikiem reform systemów emerytalnych i rynku pracy realizowanych w tych krajach.

Wyzwania stojące przed systemami emerytalnymi rozpatruje się zazwyczaj w kontekście starzenia się ludności i zasobów pracy, czynników związanych z rynkiem pracy, a także zmian modeli rodziny. Starzenie się ludności i zasobów pracy jest głównie postrzegane przez pryzmat problemów dotyczących systemów emerytalnych. Niewątpliwie o wiele mniej uwagi poświęca się zmianom struktur rodzinnych, natomiast zmiany zachodzące na rynku pracy znajdują w ostatnich latach coraz więcej miejsca w badaniach oraz rekomendacjach dotyczących polityki społecznej. Rynek pracy charakteryzuje wysoka zmienność i niestabilność. Postęp technologiczny wywołuje szybkie i niestabilne zmiany w popycie na pracę. Dostosowania ilościowe są w coraz większym stopniu zastępowane przez dostosowania jakościowe. Dostosowywanie podaży pracy do tych zmian popytu prowadzi, *inter alia*, do wysokiego i trwałego bezrobocia dotykającego różnych grup ludności i zróżnicowana wzorców zatrudnienia (więcej kontraktów tymczasowych, praca w niepełnym wymiarze czasu itp.).

Niska aktywność zawodowa osób w starszych grupach wieku produkcyjnego może wynikać nie tylko z rosnącego standardu życia, ale także z zachęt do wycofywania się z rynku zawartych w funkcjonujących systemach zabezpieczenia społecznego. W warunkach wysokiej dynamiki i rosnącej konkurencyjności na rynku pracy, za czynniki przyczyniające się do wycofywania się tych osób z rynku pracy można uznać także postępującą deprecjację ich kwalifikacji i brak elastyczności w przystosowywaniu do zmian zachodzących na rynku pracy.

W świetle przewidywanych zmian demograficznych w Europie, zdolność przystosowywania się do dokonujących się zmian na rynku pracy wymuszonych globalizacją i zmianami technologicznymi staje się zagadnieniem priorytetowym polityki formułowanej przez odpowiednie instytucje międzynarodowe (np. Council of Europe, Strategy for Social Cohesion, 2004; Social Policy in the EU 2004, 2004; Employment Report 2004, 2004; Economic Commission, 2004; Economic Commission, 2005). Wśród podstawowych

¹ Niniejsze opracowanie odwołuje się w szerokim zakresie do wyników moich analiz zawartych w pracy „Older workers in the labour market and retirement policies” przygotowanej dla Europejskiego Komitetu ds. Ludności i opublikowanej w Population Studies no. 40.

celów polityki, których realizacja jest konieczna, by uczynić Unię Europejską najbardziej dynamicznym i konkurencyjnym systemem gospodarczym celom dotyczącym podaży pracy i jej jakości Europejska Grupa Robocza ds. Zatrudnienia (European Employment Taskforce) nadaje szczególne znaczenie: doskonalenie umiejętności adaptacyjnych pracowników, wzrost zatrudnienia i uczynienie pracy realnym rozwiązaniem dostępnym dla wszystkich, większe i bardziej efektywne inwestycje w kapitał ludzki (Kok, 2004).

Niniejsze opracowanie skupia się na zmianach aktywności ekonomicznej osób w starszych grupach wieku produkcyjnego i ich determinantach związanych z rynkiem pracy, a także czynnikach instytucjonalnych. Rozpatrywane są głównie uwarunkowania po stronie podażowej (wielkość i struktura wieku ludności w wieku produkcyjnym, systemy emerytalne oraz inne systemy świadczeń społecznych).

Rozważania rozpoczyna krótka analiza zmian ludności w wieku produkcyjnym (15–64 lata), która tworzy potencjalne zasoby pracy. Wielkość tej populacji i jej starzenie się (wzrastająca liczba i odsetek osób w wieku 55–64 lat) są stosunkowo szczegółowo analizowane. Ocena przyszłych tendencji zmian dokonana jest na podstawie projekcji ONZ z 2002 r. (wariant średni na lata 2003–2050). Analiza opisowa ma na celu przedstawienie tendencji ogólnych i zróżnicowania między krajami zmian wielkości tej populacji i natężenia procesu starzenia się.

W dalszej części opracowania przedstawiono tendencje zmian aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i starszych. Spadek aktywności zawodowej tych osób od lat obserwowano w krajach europejskich o rozwiniętych systemach gospodarki rynkowej. W ostatnim dziesięcioleciu podobne zmiany wystąpiły w krajach Europy Środkowej i Wschodniej podlegających transformacji. Lata 90. przyniosły zahamowanie tej tendencji w krajach UE-15. W poszukiwaniu wyjaśnienia tych zmian odwołuję się do najnowszych badań empirycznych w tej dziedzinie.

Jak dotąd rozwiązania polityki dotyczącej osób w starszych grupach wieku produkcyjnego na rynku pracy zdominowane były przez reformy systemów emerytalnych i systemów zabezpieczenia społecznego. Bardziej kompleksowe podejście do zatrzymywania tych osób na rynku pracy obejmuje nie tylko usuwanie zachęt do wcześniejszego opuszczania rynku pracy, ale także rozwiązania zachęcające do uczenia się przez całe życie, poprawę warunków pracy, zachęty dla pracodawców do zatrzymywania starszych pracowników i inwestowania w ich szkolenia. Pogląd ten znajduje odzwierciedlenie również w Strategii Lizbońskiej sformułowanej w 2000 r. Jej zalecenia, zmodyfikowane w 2005 r., są przedstawione wraz z aktualnie realizowanymi reformami systemów emerytalnych.

W ostatniej części opracowania omówione są opinie na temat polityki emerytalnej, uzyskane na podstawie wybranych wyników międzynarodowego projektu badawczego „Population Policy Acceptance Study – The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change (DIALOG)” (Project Komisji Europejskiej, HPSE-CT-2002-00153). Projekt daje unikalną możliwość analiz spojrzenia z perspektywy jednostki na kwestię wieku przejścia na emeryturę i proponowanych rozwiązań polityki emerytalnej. Ponadto, opinie obywateli na temat reform systemów emerytalnych zestawiono z poglądami ekspertów, bowiem w ramach projektu DIALOG dokonano też badań opinii ekspertów dotyczących scenariuszy polityki ludnościowej za pomocą metody eksperckiej Delphi².

Zmiany liczby ludności w wieku produkcyjnym i struktur wieku analizowano dla państw członkowskich Rady Europy, a także członków Unii Europejskiej (UE-25) oraz Norwegii i Szwajcarii (UE-25+2). Analiza podstawowa obejmuje państwa UE-25. Pomimo stałej poprawy danych statystycznych dotyczących rynku pracy w krajach postkomunistycznych, włączając badania aktywności ekonomicznej ludności, nadal występują pewne przeszkody w prowadzeniu analiz porównawczych dotyczących wszystkich krajów europejskich, w szczególności analizowania zmian w ujęciu czasowym. Zakres danych dotyczących tendencji demograficznych nieznacznie odbiega od danych dotyczących aktywności zawodowej ludności i reform emerytalnych.

Dane wykorzystane w analizach pochodzą z: Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO), Eurostatu, Organizacji na rzecz Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), Departamentu ds. Ludności Narodów Zjednoczonych.

---

² Pragnę podziękować profesor Charlotte Höhn, koordynatorowi projektu DIALOG, za możliwość wykorzystania wybranych, wstępnych wyników projektu.

2. Demografia rynku pracy

W 1950 r. liczba ludności Europy kształtowała się na poziomie 547 milionów i stanowiła 21,7% ludności świata, podczas gdy w 2003 r. wynosiła 726 milionów, a jej udział spadł do 11,5%. Zgodnie z projekcjami ONZ z 2002 r. (wariant średni), można oczekiwać, że w 2050 r. liczba ludności Europy zmniejszy się do 632 milionów i będzie stanowić 7% ludności świata. Przewiduje się, że spadek liczby ludności dotknie nowych członków UE (z wyjątkiem Malty i Cypru) i większość państw członkowskich UE-15 (z wyjątkiem Holandii, Francji, Norwegii, Wielkiej Brytanii, Irlandii i Luksemburga). Ogólnie, największy spadek przewidywany jest dla Bułgarii, Estonii, Łotwy, Rosji, Ukrainy, Gruzji (od 25% do 50%) oraz Włoch, Węgier, Słowenii, Szwajcarii, Czech i Polski (od 15% do 22%).

Równoległe do tych zmian nastąpią zmiany w strukturze wieku, przejawiające się spadkiem udziału osób najmłodszych i ciągłym przyrostem liczby osób w wieku starszym, przy czym będą one bardziej intensywne niż na to wskazywały projekcje z lat ubiegłych. Udział osób młodych (w wieku 0–14 lat) stanowiący w 1950 r. 26,2%, spadł w 2000 r. do 17,5% i oczekuje się jego dalszego spadku do 14,7% w 2050 r. Udział osób w wieku 65 lat i starszych znacznie wzrósł z 8,2% w 1950 r. do 14,7% w 2000 r. i przewiduje się, że w 2050 r. wzrośnie do 27,9%. Inną cechą wyróżniającą zmiany w strukturze wieku ludności Europy jest prognozowany spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym. Osoby w wieku 15–64 lata stanowiły w 1950 r. niemal 65,6% ogółu ludności w 2000 r. – 67,8%, a oczekuje się, że w 2050 r. wartość ta spadnie do 57,4%. Projekcje ludności pokazują, że spadku tego doświadczy jedynie Europa.

Zmniejszaniu się liczby ludności w wieku produkcyjnym towarzyszy rosnąca liczba i odsetek osób w wieku 55–64 lat. W obliczu zmian aktywności ekonomicznej znaczących liczebnie grup ludności i starzenia się ludności, w dyskusjach nad perspektywami rozwoju Europy coraz więcej uwagi poświęca się tym osobom. Pomimo regionalnych różnic w tempie zmian zasobów pracy, zmiany te dotyczą stopniowo coraz większej liczby krajów. Dyskusja przedstawiona poniżej koncentruje się zarówno na głównym kierunku zmian, jak i na ich regionalnym zróżnicowaniu w Europie ze szczególnym uwzględnieniem grup państw EU-25 + 2.

2.1. Sytuacja na początku XXI wieku³

W 2000 r. ludność Europy w wieku produkcyjnym stanowiła niemal 68% całkowitej liczby ludności (najwyższa wartość wśród kontynentów). W państwach EU-15+2 wzrost tej populacji uległ spowolnieniu w drugiej połowie lat 90., natomiast w krajach podlegających transformacji systemowej był kontynuowany. W rezultacie w pierwszej grupie krajów odsetek ludności w wieku produkcyjnym był w 2000 r. nieco niższy niż w drugiej (67% wobec 69%).

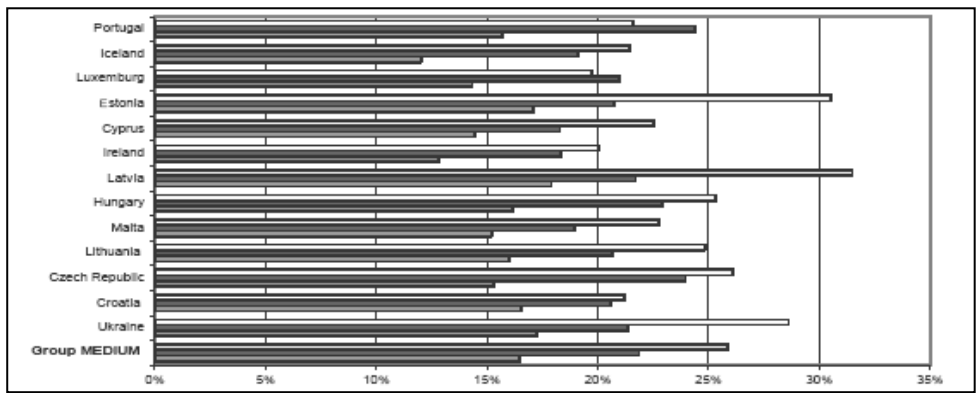
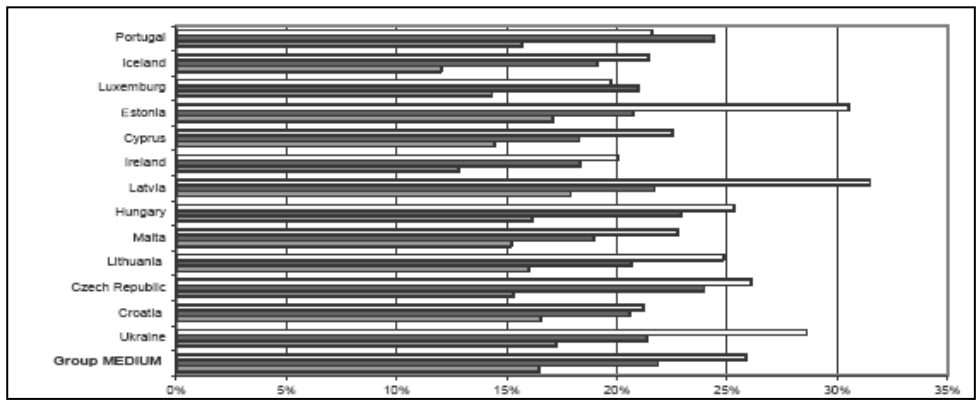
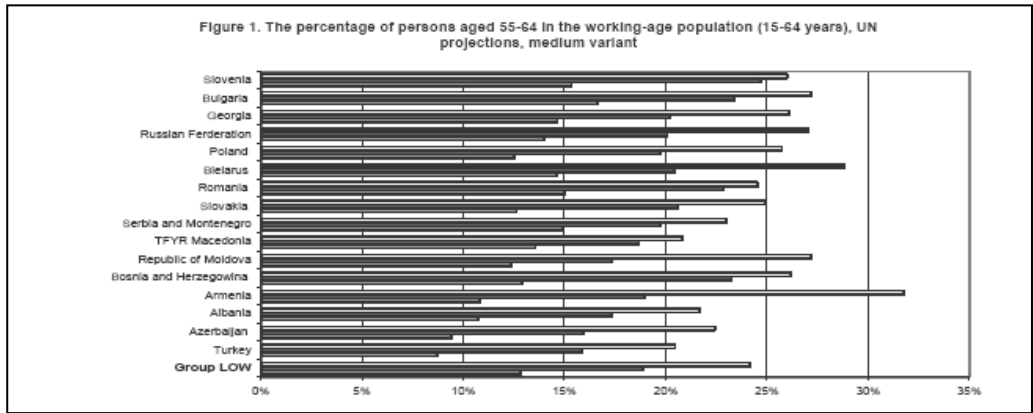
Wszystkie kraje europejskie doświadczają wzrostu zarówno liczby osób w starszym wieku (powyżej 64 lat), jak i osób w wieku 55–64 lat, tzn. starzenia się ludności oraz starzenia się zasobów pracy. W wyniku przeszłych zmian diety, umieralności i migracji, związanych zwłaszcza z drugim przejściem demograficznym, występują wyraźne różnice regionalne w zaawansowaniu obu typów starzenia się: w 2000 r. odsetek osób w wieku 55–64 lat wśród ludności w wieku produkcyjnym wahał się od 9% (Turcja) do 20% (Niemcy), natomiast odsetek osób w wieku 65 lat i więcej wahał się od niemal 6% (Turcja) do 18% (Włochy).

Różnice zaawansowania procesu starzenia się ludności w ujęciu regionalnym dogłębnie zanalizowano w pracy Schoenmaeckersa (2005). Zgodnie z ustaloną przez autora klasyfikacją państw członkowskich Rady Europy, rysunek 1 ilustruje różnice starzenia się zasobów pracy dla trzech grup krajów: NISKIEJ, ŚREDNIEJ i WYSOKIEJ⁴. Grupa krajów NISKA, to grupa najbardziej heterogeniczna pod względem starzenia się zasobów pracy: odsetek osób w wieku 55–64 lat waha się między 9% i 17%, w przypadku grupy ŚREDNIEJ i WYSOKIEJ zawiera się odpowiednio w granicach 12%–17% i 14%–20%.

³ Dla potrzeb oceny sytuacji na początku XXI wieku posłużono się projekcjami ONZ.

⁴ Klasyfikacja opiera się na względnym znaczeniu liczby osób najstarszych (80 lat i więcej) (Schoenmaeckers, 2005, 13).

Rysunek 1. Odsetek osób w wieku 55–64 lat wśród ludności w wieku produkcyjnym (15–64 lata), projekcje ONZ, wariant średni

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

Opis Rysunku 1

Group LOW – Grupa NISKA

Slovenia – Słowenia	Serbia and Montenegro – Serbia i Czarnogóra
Bulgaria – Bułgaria	TFYR Macedonia – była Jugosłowiańska Republika Macedonii
Georgia – Gruzja	Republic of Moldova – Republika Moldawii
Russian Federation – Rosja	Bosnia and Herzegovina – Bośnia i Hercegowina
Poland – Polska	Armenia – Armenia
Belarus – Białoruś	Albania – Albania
Romania – Rumunia	Azerbaijan – Azerbejdżan
Slovakia – Słowacja	Turkey – Turcja

Group MEDIUM – Grupa ŚREDNIA

Portugal – Portugalia	Hungary – Węgry
Iceland – Islandia	Malta – Malta
Luxembourg – Luksemburg	Lithuania – Litwa
Estonia – Estonia	Czech Republic – Czechy
Cyprus – Cypr	Croatia – Chorwacja
Ireland – Irlandia	Ukraine – Ukraina
Latvia – Łotwa	

Group HIGH – Grupa WYSOKA

Sweden – Szwecja	Belgium – Belgia
Norway – Norwegia	Spain – Hiszpania
United Kingdom – Wielka Brytania	Greece – Grecja
Switzerland – Szwajcaria	Austria – Austria
Denmark – Dania	Germany – Niemcy
Italy – Włochy	Finland – Finlandia
France – Francja	Netherlands – Holandia

Państwami UE o najniższych odnotowanych wartościach tego wskaźnika są Irlandia, Słowacja i Polska (13%), natomiast kraj o najwyższych wartościach tego wskaźnika to Niemcy (20%). Ludność w wieku produkcyjnym jest starsza w UE-15 – odsetek osób w wieku 55–64 lat stanowi 13% – 20%. W nowych państwach członkowskich wartość tego wskaźnika waha się między 13% i 18% (Łotwa).

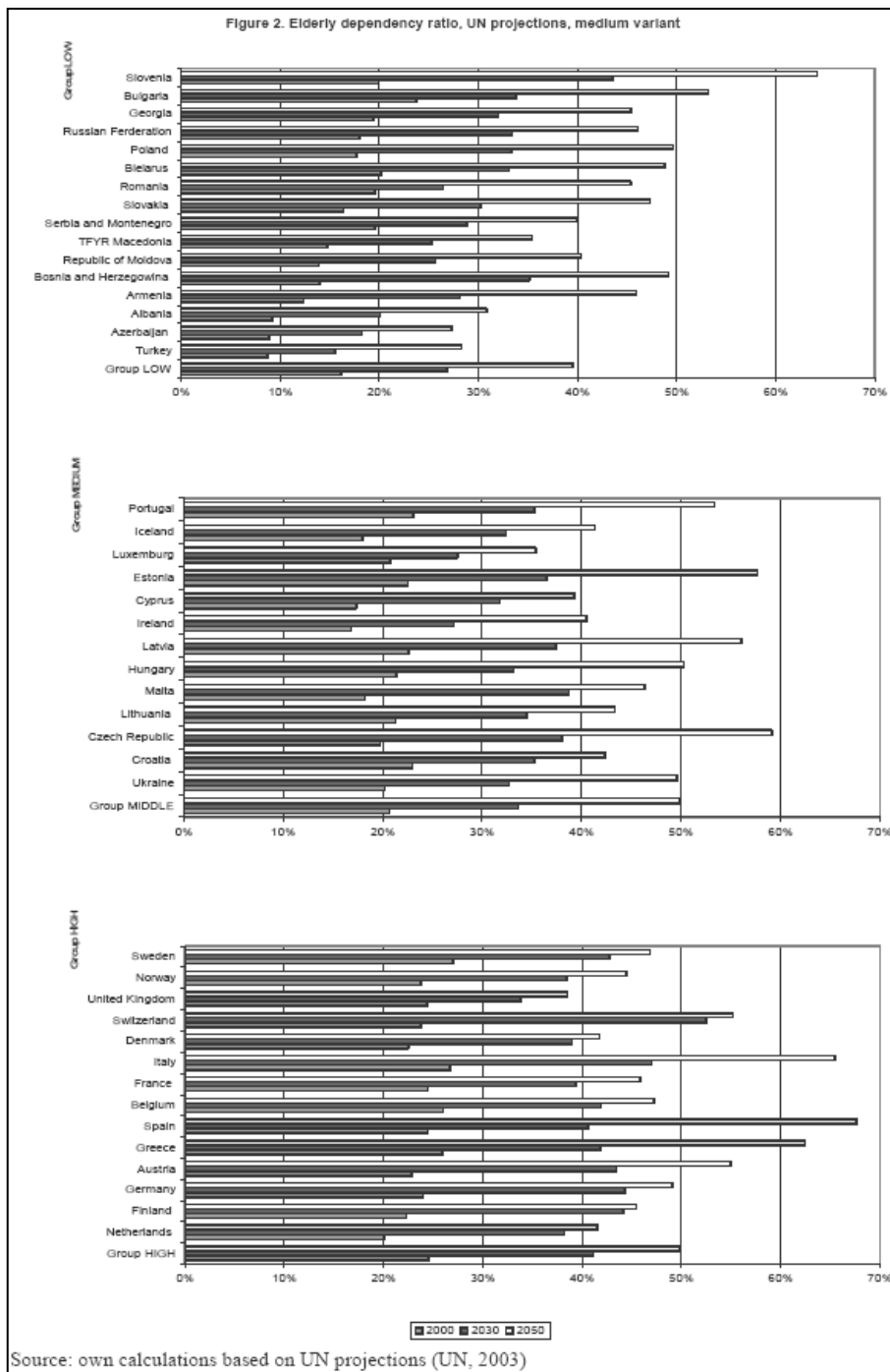
Jeżeli chodzi o zaawansowanie starzenia się ludności, w 2000 r., największą heterogeniczność wykazywała grupa NISKA: odsetek osób w wieku 65 lat i starszych wahał się od 6% (Turcja) do 16% (Bułgaria). Wartość tego wskaźnika w grupie ŚREDNIEJ kształtowała się między 11% (Irlandia) i 16% (Portugalia, Chorwacja), a w grupie WYSOKIEJ od 14% (Holandia) do 18% (Włochy).

Istnieje również różnica między „starymi” i „nowymi” państwami członkowskimi UE pod względem zaawansowania starzenia się ludności: w pierwszej grupie krajów odsetek osób w wieku starszym waha się od 11% (Słowacja) do 15% (Łotwa), natomiast w większości krajów z drugiej grupy między 15% a 18%.

Relacja między liczbą ludności w wieku produkcyjnym a liczbą ludności w wieku nieprodukcyjnym odzwierciedla presję wywieraną na potencjalne zasoby pracy. Ze względu na spadającą dzietność osoby w wieku do 14 roku życia w coraz mniejszym stopniu przyczyniają się do obciążenia ludności w wieku produkcyjnym, rośnie zaś obciążenie osobami starszymi. Co więcej, regionalne różnice w przyroście liczby osób w wieku 65 lat i więcej, a także w zmianach zachodzących wśród ludności w wieku produkcyjnym świadczą o silnym zróżnicowaniu wartości wskaźnika obciążenia osobami starszymi między poszczególnymi regionami i krajami.

Rysunek 2. Wskaźnik obciążenia osobami starszymi, wariant średni

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

Opis Rysunku 2

Group LOW – Grupa NISKA

Slovenia – Słowenia	Serbia and Montenegro – Serbia i Czarnogóra
Bulgaria – Bułgaria	TFYR Macedonia – była Jugosłowiańska Republika Macedonii
Georgia – Gruzja	Republic of Moldova – Republika Mołdawii
Russian Federation – Rosja	Bosnia and Herzegovina – Bośnia i Hercegowina
Poland – Polska	Armenia – Armenia
Belarus – Białoruś	Albania – Albania
Romania – Rumunia	Azerbaijan – Azerbejdżan
Slovakia – Słowacja	Turkey – Turcja

Group MEDIUM – Grupa ŚREDNIA

Portugal – Portugalia	Hungary – Węgry
Iceland – Islandia	Malta – Malta
Luxembourg – Luksemburg	Lithuania – Litwa
Estonia – Estonia	Czech Republic – Czechy
Cyprus – Cypr	Croatia – Chorwacja
Ireland – Irlandia	Ukraine – Ukraina
Latvia – Łotwa	

Group HIGH – Grupa WYSOKA

Sweden – Szwecja	Belgium – Belgia
Norway – Norwegia	Spain – Hiszpania
United Kingdom – Wielka Brytania	Greece – Grecja
Switzerland – Szwajcaria	Austria – Austria
Denmark – Dania	Germany – Niemcy
Italy – Włochy	Finland – Finlandia
France – Francja	Netherlands – Holandia

Państwa członkowskie Rady Europy są silnie zróżnicowane ze względu na liczbę osób w wieku starszym, przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym: od 9 osób w Turcji, Azerbejdżanie i Albanii do 27 osób we Włoszech i Szwecji. Także w tym przypadku najbardziej heterogeniczną grupą krajów jest grupa NISKA (wskaźnik obciążenia od 9 osób do 24 osób w Bułgarii), wskaźnik ten w grupie ŚREDNIEJ waha się od 17 (Irlandia, Cypr) do 23 osób (Portugalia, Chorwacja), a w grupie WYSOKIEJ od 20 (Niderlandy) do 27 osób (Włochy, Szwecja).

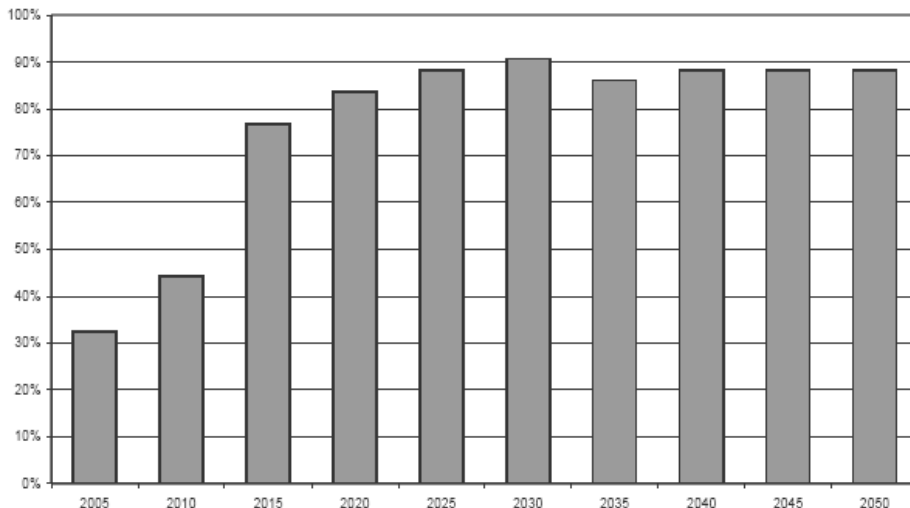
W nowych państwach członkowskich UE wartość wskaźnika obciążenia osobami starszymi jest wyraźnie niższa: od 16 osób w Słowacji do 23 osób w Estonii i na Łotwie, natomiast w większości „starych” państw członkowskich odnotowuje się wartości 20–27 osób (wyjątkiem jest Irlandia – 17 osób). Ogólnie oceniając, najwyższe wartości wskaźnika obciążenia występują w południowej i północno-zachodniej części Europy.

2.2. Prognozowane zmiany liczby ludności w wieku produkcyjnym

Zgodnie z najnowszymi projekcjami ludności ONZ (wersja z 2002 r., wariant średni) oczekuje się, że do 2010 r. w państwach należących do Rady Europy ogólna liczba ludności w wieku produkcyjnym nieznacznie wzrośnie (o 1% w każdym z pięcioletnich okresów). Jednak już w 2005 r., w jednej trzeciej krajów wystąpi spadek potencjalnych zasobów pracy (nie więcej niż o 3%). Spadek ten będzie się rozposzeźniać: w 2015 r. liczba krajów, w których odnotowuje się spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym, stanowić będzie 77% ogólnej liczby krajów Rady Europy, a w 2025 r. już 88% (rysunek 3). W 2025 r. liczba ludności w wieku produkcyjnym będzie o 4% niższa niż w 2000 r. W 2030 r. spadek zasobów pracy będzie dotyczyć 90% krajów i ta sytuacja utrzyma się do 2050 r. Ostatecznie liczba ludności w wieku produkcyjnym będzie w 2050 r. o 20% niższa niż w 2000 r. Spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym wystąpi jedynie w Europie.

Rysunek 3. Odsetek krajów, w których zmniejsza się liczba ludności w wieku produkcyjnym, państwa członkowskie Rady Europy, projekcje ONZ, wariant średni

Figure 3. Percentage of countries with declining the working age-population, Council of Europe countries, UN projections, medium variant

Source: own calculations based on UN projections (UN, 2003)

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

W państwach UE15+2, po stabilizacji wielkości potencjalnych zasobów pracy na poziomie 260 milionów w latach 2000–2010, wystąpi spadek o 4 miliony (1%) w latach 2010–2015. W krajach podlegających transformacji po niewielkim wzroście (około 2%) w okresie 2010–2015 przewiduje się spadek liczby osób w wieku produkcyjnym o 1,3 miliona (3%). Zmiany występujące w pierwszej dekadzie będą najbardziej zauważalne na Słowacji i w Polsce, w mniejszym zaś stopniu w Czechach. W pozostałych krajach zmniejszanie się potencjalnych zasobów rozpocznie się albo w latach 2000-2005 (Węgry, Łotwa, Litwa i Estonia), albo w okresie 2005–2010 (Słowenia).

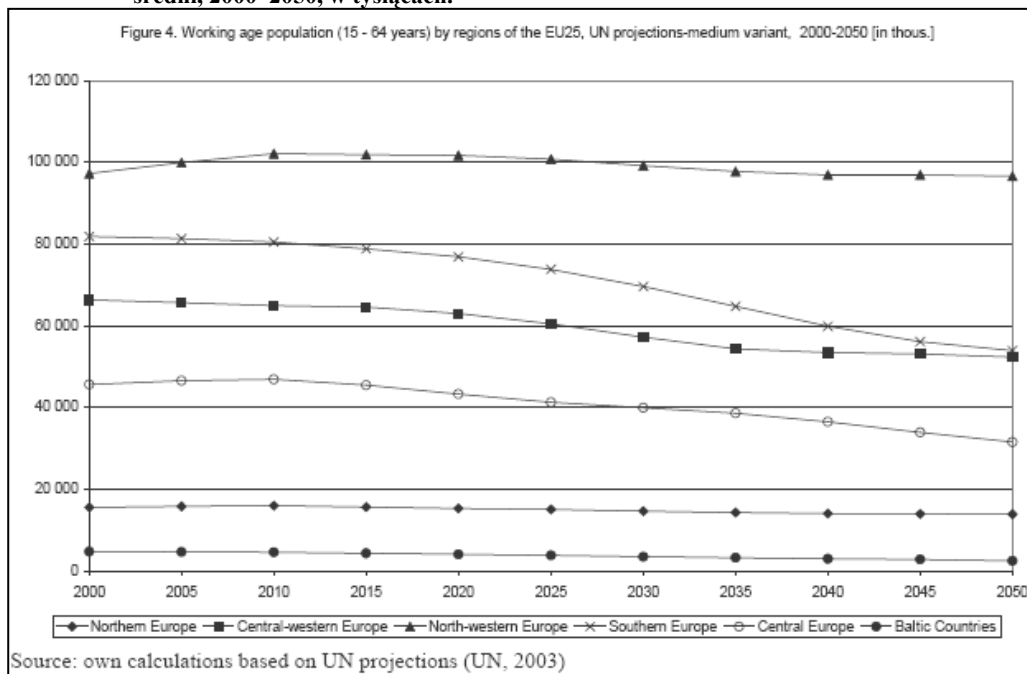
Przewiduje się, że w okresie 2000–2005 kraje Europy Północnej i Północno-Zachodniej doświadczą powolnego wzrostu liczby osób w wieku produkcyjnym, natomiast Niemcy, Szwajcaria, Włochy, Grecja, Portugalia już stoją w obliczu spadku ich liczby. W 2015 r. zasoby pracy nie zmniejszą się jedynie w Irlandii, Norwegii, Luksemburgu i na Cyprze. Irlandia będzie stanowiła wyjątek również w 2030 r.

W porównaniu do 2000 r. w ciągu trzydziestu lat wielkość populacji osób w wieku produkcyjnym w krajach EU25+2 spadnie o około 27,4 miliona, czyli o 9%. Kontynuacja tej tendencji doprowadzi do liczby ludności w wieku produkcyjnym w 2050 r. o 19% niższej w porównaniu z 2000 r.

Prognozowany spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym jest zróżnicowany między poszczególnymi krajami i regionami. Oczekuje się silniejszych zmian w krajach Europy Środkowej i krajach bałtyckich, ponieważ liczba ludności w wieku produkcyjnym w 2030 i 2050 r. będzie niższa odpowiednio o 14% i 32% w porównaniu do 2000 r. Wartości tego wskaźnika w krajach UE15+2 będą wynosić 8% i 17%.

Największy spadek zasobów pracy do 2030 r. jest przewidywany dla Bułgarii, Estonii, Łotwy, Litwy, Szwajcarii, Włoch i Słowenii (przynajmniej o 20% w porównaniu do 2000 r.). Francja utrzyma poziom z 2000 r., natomiast Norwegia i Wielka Brytania doświadczą wzrostu (odpowiednio o 3% i 5%). Reasumując, kraje bałtyckie, kraje Europy Środkowo-Zachodniej i Południowej zostaną w największym stopniu dotknięte spadkiem liczby ludności w wieku produkcyjnym (przynajmniej o 14%).

Rysunek 4. Ludność w wieku produkcyjnym według regionów w UE-25, projekcje ONZ wariant średni, 2000–2050, w tysiącach.

Zródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

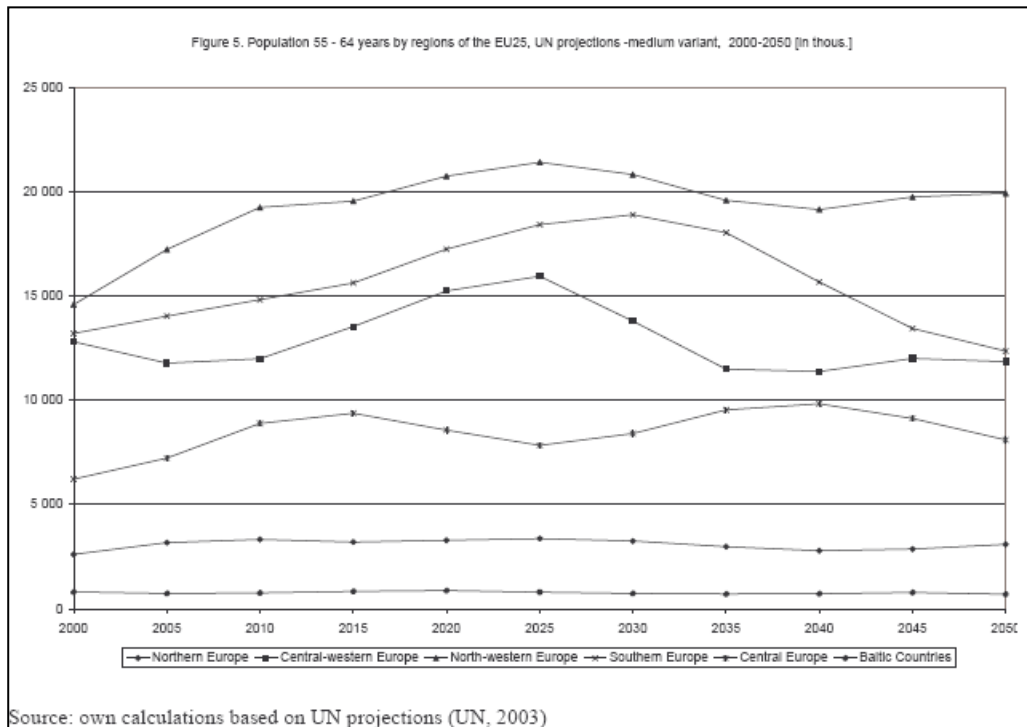
Opis Rysunku 4

Northern Europe – Europa Północna
 Central-western Europe – Europa Środkowo-Zachodnia
 North-western Europe – Europa Północno-Zachodnia
 Southern Europe – Europa Południowa
 Central Europe – Europa Środkowa
 Baltic Countries – Kraje Bałtyckie

Z drugiej strony, oczekuje się wzrostu liczby ludności w wieku 55–64 lat w latach 2000–2025 rzędu 35%, najsilniejszego w latach 2000–2020. Obie grupy państw UE różnią się ze względu na zaawansowanie tych zmian i ich rozłożenie w czasie. W krajach UE15+2 najwyższy wzrost nastąpi w latach 2015–2020. W 2025 r. liczba ludności w wieku 55–64 lata w tej grupie osiągnie 59,15 milionów, czyli będzie o 37% większa niż w 2000 r. Później rozpocznie się tendencja wzrostowa, która sprawi, że w 2050 r. liczba ludności w tej grupie wieku będzie o 9% wyższa od wielkości z 2000 r. Kraje podlegające transformacji doświadczą bardziej nieregularnych zmian zarówno ze względu na ich rozkład w czasie i kierunek zmian: szybki wzrost między 2005 r. a 2010 r., dalszy wzrost do 2015 r. do 10 milionów osób, czyli o 45% więcej niż w 2000 r., spadek w kolejnym dziesięcioleciu, po którym nastąpi ponowny wzrost w latach 2025–2040. W ostatnim dziesięcioleciu liczba osób w wieku 55–64 lat znowu się zmniejszy. W 2040 r. wielkość tej populacji będzie o 50% wyższa niż w 2000 r. Oczekuje się, że w 2050 r. będzie ona o 25% wyższa niż w 2000 r.

Patrząc na obie grupy krajów tworzących UE25+2, można dostrzec znaczące różnice zmian wielkości populacji w starszych grupach wieku produkcyjnego między poszczególnymi krajami i grupami krajów. W Europie Środkowo-Zachodniej i Północno-Zachodniej liczba ludności w wieku 55–64 lat wzrośnie do 2025 r., a w Europie Południowej do 2030 r. W Europie Środkowej wzrost ten wygaśnie do 2015 r.

Rysunek 5. Ludność w wieku 55–64 lat według regionów UE25, projekcje ONZ – wariant średni, 2000–2050, w tysiącach

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

Opis Rysunku 5

Northern Europe – Europa Północna
 Central-western Europe – Europa Środkowo-Zachodnia
 Northern-western Europe – Europa Północno-Zachodnia
 Southern Europe – Europa Południowa
 Central Europe – Europa Środkowa
 Baltic Countries – Kraje Bałtyckie

Ponadto w poszczególnych krajach obserwuje się silne zróżnicowanie natężenia zmian. Do 2025 r. kraje Europy Północno-Zachodniej i Południowej staną przed najbardziej radykalnymi zmianami liczby ludności w wieku 55–64 lata (wzrost odpowiednio o 47% i 40%). Dla Europy Środkowej najbliższe lata będą miały kluczowe znaczenie, bowiem między 2000 r. i 2015 r. wielkość tej populacji wzrośnie o 51%.

Opisane powyżej zmiany decydują o natężeniu w czasie procesu starzenia się zasobów pracy (patrz rysunek 1). Proces ten nasili się w krajach Europy Południowej i Północno-Zachodniej, zwłaszcza do 2010 r. W 2030 r. odsetek osób w wieku 55–64 lata wśród ogólnej liczby ludności w wieku produkcyjnym będzie się wahał między 24% (Portugalia) i 29% (Włochy), natomiast dla drugiej grupy krajów między 20% (Wielka Brytania) i 23% (Holandia). W Niemczech, Austrii i Szwajcarii odsetek ten wyniesie 24–25%. W krajach podlegających transformacji będzie się wahać od 20% dla Polski do 25% dla Słowenii.

Starzenie się zasobów pracy będzie znacznie bardziej nasilone w grupie WYSOKIEJ – w 2030 r. wskaźnik starzenia się wyniesie między 21% (Francja) i 29% (Włochy), jednak zaawansowanie procesu w pozostałych grupach jest także wysokie (patrz Tabela 1). Zgodnie z projekcjami ONZ oczekuje się, że od 2030 r. starzenie się zasobów pracy ulegnie spowolnieniu w grupie WYSOKIEJ, a w pozostałych grupach krajów, w szczególności w byłych krajach socjalistycznych, będzie kontynuowane ze zwiększonym nasileniem.

Tabela 1. Starzenie się zasobów pracy w grupach krajów WYSOKIEJ, ŚREDNIEJ i NISKIEJ, 2000–2050

Grupa krajów	Zakres wartości odsetka osób w wieku 55–64 lat		
	2000	2030	2050
WYSOKA	9–17	21–29	20–25
ŚREDNIA	12–17	18–24	20–32
NISKA	14–20	16–25	20–32

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

We wszystkich krajach liczba ludności w wieku 65 lat i więcej będzie nieprzerwanie rosła z 112,3 miliona osób w 2000 r. do 172,2 miliona w 2030 r. (o 53% w porównaniu do 2000 r.) i 197,9 miliona w 2050 r. (o 76% w porównaniu do 2000 r.). Wzrostowi temu będzie towarzyszyć duży spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym, zatem we wszystkich państwach członkowskich Rady Europy wartości wskaźników obciążenia osobami w starszym wieku będą szybko wzrastać. Kraje te stają się coraz bardziej niejednorodne ze względu na poziom tego obciążenia, wzrasta również zróżnicowanie wewnątrz rozpatrywanych grup krajów (Tabela 2).

Tabela 2. Wartości wskaźników obciążenia osobami starszymi w grupach krajów WYSOKIEJ, ŚREDNIEJ i NISKIEJ, 2000–2050

Grupa krajów	Liczba osób w wieku 65 lat i więcej przypadających na 100 osób w wieku 15–64 lat		
	2000	2030	2050
WYSOKA	20–27	34–52	38–68
ŚREDNIA	17–23	27–38	35–59
NISKA	9–24	16–43	27–64

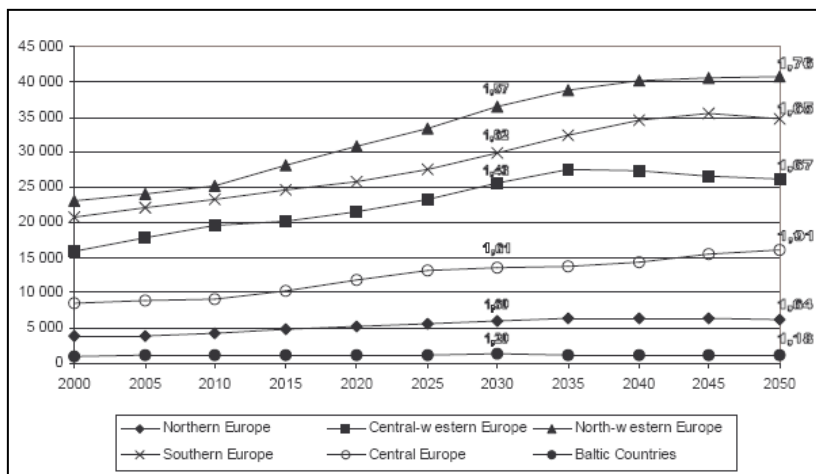
Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

Analiza wartości wskaźnika obciążenia osobami starszymi pokazuje, że w 2030 r. na pierwszym miejscu uplasuje się Szwajcaria (53 osoby w wieku podeszłym na 100 osób w wieku produkcyjnym), a dalej Włochy, Niemcy i Finlandia (44–47 osób). Przewiduje się, że wartościami wskaźnika obciążenia na poziomie poniżej 20 osób będą się charakteryzowały jedynie Turcja i Azerbejdżan. Oczekuje się, że dwadzieścia lat później najniższe wartości będą dotyczyć nadal Turcji i Azerbejdżanu (28 osób), natomiast najwyższe – Hiszpanii (68), Włoch (65), Słowenii (64) i Grecji (62).

W państwach UE-25+2 liczba ludności w wieku 65 lat i więcej wzrośnie z 73,2 miliona osób do 104,2 miliona w 2030 r. (o 54% w porównaniu do 2000 r.) oraz 125,6 miliona w 2050 r. (o 71% w porównaniu do 2000 r.). Istnieje istotna różnica między obiema grupami państw członkowskich UE ze względu na rozłożenie zmian w czasie i ich natężenie. Do 2030 r. w państwach UE-15+2 przewiduje się bardziej systematyczny wzrost (niemal o 8% dla każdego okresu pięcioletniego), natomiast w krajach podlegających transformacji wzrost będzie szybszy po 2010 r. (do 2025 r. o niemal 10% dla każdego pięcioletniego okresu). Ta grupa krajów doświadczy wzrostu liczby ludności w wieku starszym o 56% w 2030 r. i o 83% w 2050 r., natomiast wartości tych wskaźników dla państw UE-15+2 wyniosą odpowiednio 54% i 70%.

Najwyższą dynamikę zmian do 2030 r. prognozuje się dla Europy Południowej (o 62%), następnie dla Europy Środkowej (61%), Europy Północnej (o 60%) i krajów Europy Północno-Zachodniej (o 57%). W perspektywie długookresowej najwyższy wzrost liczby ludności w wieku starszym nastąpi w Europie Środkowej (o 91%), a następnie w krajach Europy Północno-Zachodniej (o 76%).

Rysunek 6. Liczba ludności w wieku 65 lat i więcej według regionów EU-25, projekcje ONZ – wariant średni, 2000–2050, w tysiącach

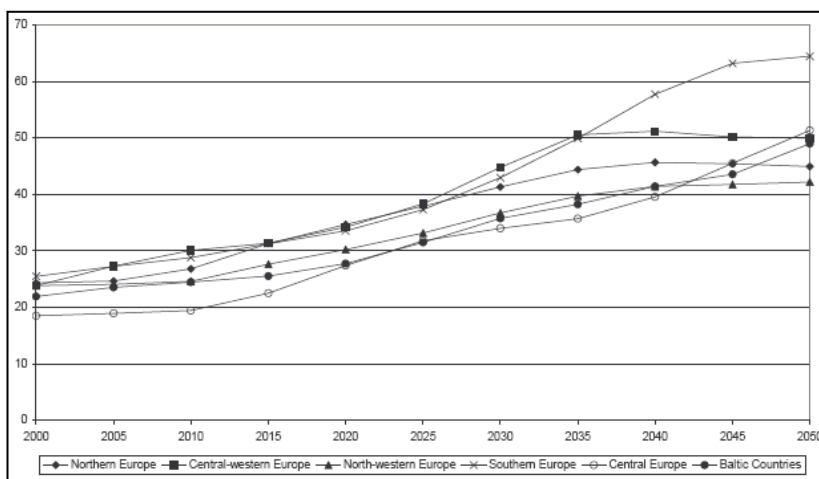
Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN, 2003).

Opis Rysunku 6

Northern Europe – Europa Północna
 Southern Europe – Europa Południowa
 Central-western Europe – Europa Środkowo-Zachodnia
 Wskaźniki za lata 2030 i 2050 odnoszą się odpowiednio do zmian z lat 2000–2030 i 2000–2050.

Central Europe – Europa Środkowa
 North-western Europe – Europa Północno-Zachodnia
 Baltic Countries – Kraje Bałtyckie

Rysunek 7. Wskaźnik obciążenia osobami starszymi według regionów UE-25, projekcje ONZ – wariant średni, 2000–2050

Źródło: obliczenia własne na podstawie projekcji ONZ (UN 2003)

Opis Rysunku 7

Northern Europe – Europa Północna
 Southern Europe – Europa Południowa
 Central-western Europe – Europa Środkowo-Zachodnia
 Wskaźniki za lata 2030 i 2050 odnoszą się odpowiednio do zmian z lat 2000–2030 i 2000–2050.

Central Europe – Europa Środkowa
 North-western Europe – Europa Północno-Zachodnia
 Baltic Countries – Kraje Bałtyckie

Ze względu na to, że zarówno wzrost liczby ludności w wieku 65 lat i więcej, jak i spadek wielkości populacji w wieku produkcyjnym są bardziej widoczne w krajach EU-25+2, tendencja wzrostu wskaźników obciążenia osobami starszymi jest również silniejsza, w szczególności do 2030 r. (rysunek 7). W latach 2015–2025 oczekuje się szybkiego wzrostu obciążenia dla wszystkich regionów, później zmiany będą odmienne w poszczególnych regionach. Najsilniejszy wzrost dotyczyć będzie krajów Europy Południowej do 2045 r., podobnie wzrastać będą wartości dotyczące krajów Europy Środkowej. W innych regionach tendencja wzrostowa ulegnie zatrzymaniu po 2035 r.

2.3. Możliwe skutki prognozowanych zmian struktury wieku

Prognozowane zmiany struktury wieku wskazują na niekorzystne przesunięcia w proporcjach między liczbą ludności w wieku produkcyjnym a liczbą ludności w wieku starszym. Ponadto uwzględniając fakt, że efektywne wskaźniki obciążenia, określone przez relację między ludnością bierną i aktywną zawodowo, są znacznie wyższe niż mierniki dotąd omawiane, pozostają bowiem pod wpływem tendencji zmian aktywności zawodowej, które przyczyniają się do pogorszenia ich wartości, troska o wydolność finansową publicznych systemów emerytalnych jest głęboko uzasadniona⁵.

Ponadto oczekuje się, że spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym i jej starzenie się będzie miało dalekosiężne skutki dla rynku pracy i gospodarki. Po pierwsze, malejąca liczba ludności w wieku produkcyjnym może się przyczynić do spadku liczby aktywnych zawodowo (osób pracujących i bezrobotnych). Jeżeli aktualne tendencje aktywności zawodowej utrzymają się (scenariusz podstawowy), liczba aktywnych zawodowo w Unii Europejskiej spadnie po 2010 r., a 2050 r. osiągnie liczbę osób aktywnych zawodowo z 1985 r. (Statistics in focus, temat 1-2/ 2001, 1). Pomimo różnic regionalnych w przebiegu zmian w czasie i ich natężeniu, a także zróżnicowania aktywności zawodowej Europa stanie w obliczu zakrojonego na szeroką skalę spadku liczebności populacji aktywnych zawodowo⁶.

Można odwołać się do argumentu, że spadkowi liczebności populacji aktywnej zawodowo siły roboczej można przeciwdziałać poprzez zmniejszenie stopnia niewykorzystania zasobów pracy, zjawiska powszechnego w Europie. Wydaje się jednak, że zmniejszenie populacji aktywnych zawodowo współwystępujące ze starzeniem się zasobów pracy może prowadzić do niedoborów zasobów pracy i potęgować niedostosowania kwalifikacyjne (w szczególności w niektórych regionach i sektorach gospodarki), spowolnienie postępu technologicznego, a także zmniejszenie mobilności i elastyczności zasobów pracy. Obserwuje się rosnącą zmienność po stronie popytu, to znaczy szybki postęp technologiczny, zmiany we wzorcach zatrudnienia (np. praca tymczasowa, w niepełnym wymiarze godzin, fragmentaryzacja pracy i czasu pracy). Zmieniający się charakter zatrudnienia z ustabilizowanych relacji praca–życie oraz praca–środowisko do bardziej elastycznej i zindywidualizowanej kariery zawodowej, która wymaga samodzielnego zarządzania, może sprawiać trudności pracownikom w starszym wieku. Istnieją zatem uzasadnione obawy o umiejętności adaptacyjne zasobów pracy, a zwłaszcza osób w starszym wieku, związane z koniecznością dostosowania się do nowych wymagań na rynku pracy. Pamiętając o zaawansowaniu procesu starzenia się ludności i rosnącym obciążeniu osobami w starszym wieku, a także istniejących regulacjach dotyczących systemów emerytalnych, można stwierdzić, że cała Europa staje przed poważnym wyzwaniem polegającym na konieczności dostosowania polityki rynku pracy i systemów zabezpieczenia społecznego do tych zmian.

3. Zmiany aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i więcej

3.1. Ogólne tendencje zmian aktywności ekonomicznej ludności

Przedmiotem analiz są zmiany aktywności ekonomicznej w ciągu ostatnich trzech dekad, dokonane na podstawie współczynników aktywności ekonomicznej według wieku i płci (LFPR). Dane do

⁵ Dekompozycja prognoz długoterminowych dotyczących wydatków emerytalnych do 2050 r. dla 22 krajów OECD według zmiany demograficznej, aktywności zawodowej i bezrobocia, a także zmian systemu emerytalnego (obejmujących zarówno zmiany odsetka osób w wieku 55 lat i więcej uzyskujących świadczenia, jak i średniej wysokości emerytur) wskazuje, że zmiany struktur wieku są kluczowym czynnikiem określającym wysokość wydatków, natomiast wpływ pozostałych trzech czynników jest znacznie mniejszy (Casey *et al.*, 2003).

⁶ Najnowsze prognozy dotyczące liczby aktywnych zawodowo opracowane dla krajów OECD dla lat 2000–2050 ilustrują również spadek tej populacji w większości krajów europejskich (Burniaux *et al.*, 2004).

1990 roku, które dotyczą krajów podlegających transformacji, nie są porównywalne bezpośrednio z danymi za lata 90. Długookresowe tendencje zmian LFPR można więc ocenić jedynie w odniesieniu do „starych” członków Unii Europejskiej oraz Norwegii i Szwajcarii, natomiast dla krajów post-socjalistycznych rozpatrywane jest tylko ostatnie dziesięciolecie.

Ostatnie trzy dekady przyniosły istotne zmiany na rynku pracy: wzrost zatrudnienia kobiet, malejącą aktywność ekonomiczną mężczyzn, osób najmłodszych, a także osób w starszych grupach wieku produkcyjnego. Późniejsze wkraczanie i wcześniejsze opuszczanie rynku pracy wpływają na indywidualny czas pozostawania zatrudnionym. Okres ten staje się coraz krótszy pomimo wzrostu oczekiwanej długości trwania życia. Główne zmiany aktywności zawodowej ludności można podsumować następująco (Kotowska, 2003; Burniaux et al., 2004):

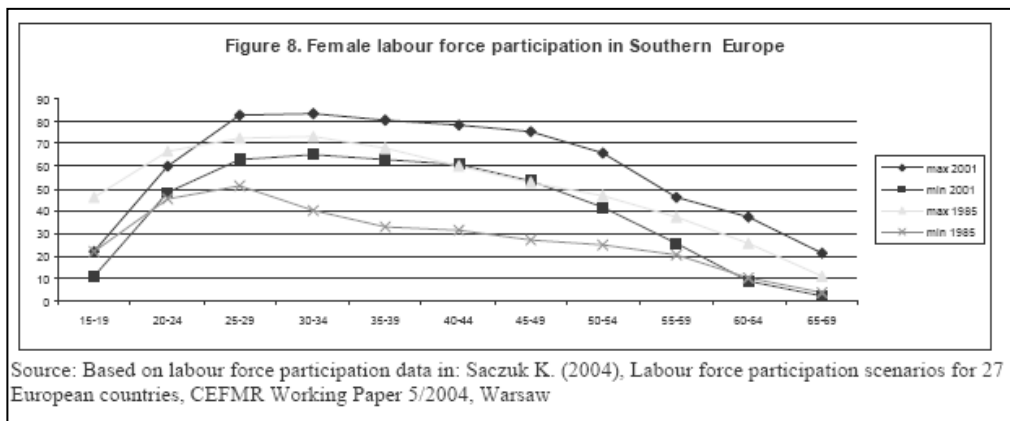
- różnice aktywności ekonomicznej między poszczególnymi krajami wynikają głównie z różnic aktywności ekonomicznej kobiet, osób młodych i osób w starszych grupach wieku produkcyjnego, natomiast aktywność ekonomiczna mężczyzn w wieku 25–54 lat kształtuje się na zbliżonym poziomie⁷;
- tendencję do zmniejszania się aktywności ekonomicznej obserwuje się wśród mężczyzn, zwłaszcza osób w wieku 55–64 lata. Wskaźniki aktywności mężczyzn w wieku 25–54 lat oscylują wokół 90%, w poszczególnych krajach. Różnice pojawiają się w starszych grupach wieku. Zmian tych nie można wiązać wyłącznie z cyklem gospodarczym (na przykład, wzrost ekonomiczny lat 70. i spadek w latach 80.);
- aktywność ekonomiczna kobiet w wieku 25–54 lata podlegała stałemu wzrostowi, a zwłaszcza w grupie 25–44 lata. Zmiany dotyczące pozostałych grup wieku nie miały tak jednolitego charakteru. W większości krajów aktywność wzrastała również wśród kobiet w wieku 55–59 lat, natomiast obniżała się dla kobiet w wieku 60–64 lata. Uczestnictwo na rynku pracy kobiet w wieku 65 lat i więcej było niskie i zmniejszało się. Rosnąca aktywność zawodowa kobiet przyczyniła się w największym stopniu do wzrostu ogólnych wskaźników aktywności zawodowej w ostatnich dziesięcioleciach;
- współczynniki LFPR kobiet są silnie zróżnicowane między poszczególnymi krajami. W 1970 r. najniższe wartości dla kobiet w wieku 25–44 lat odnotowano we Włoszech, Grecji, Belgii, a najwyższe w Danii, Austrii i Szwecji. Różnice te utrzymywały się również na początku XXI wieku, ale przy znacznie wyższym poziomie tych mierników: Włochy i Grecja nadal plasują się u dołu listy, natomiast kraje skandynawskie i Francja zajmują najwyższe pozycje;
- ogólna tendencja spadku aktywności ekonomicznej w grupie osób w wieku 55 lat i więcej jest również zróżnicowana. Pomimo tego, że w latach 70. w większości krajów standardowy wiek emerytalny dla mężczyzn wynosił przynajmniej 65 lat (wyjątek stanowią Grecja i Włochy) i pozostawał relatywnie stały w czasie, w latach 90. wartości wskaźników aktywności wśród mężczyzn w wieku 55–59 lat wahały się od 54% (Luksemburg) do 84% (Szwecja, Dania), a wśród mężczyzn w wieku 60–64 lat od 14% (Austria) do 64% (Norwegia, Szwecja). W 2003 r., przedział wartości tych wskaźników dla mężczyzn w wieku 55–59 lat był taki jak latach 90., natomiast dla mężczyzn w wieku 60–64 lat najniższe wartości wzrosły do 18–19% (Austria, Francja) (dane ILO)⁸.

Rysunki 8 i 9 ilustrują zarówno zmiany aktywności ekonomicznej kobiet jak jej wzorzec według wieku. Zmiany wzorców aktywności między 1985 r. i 2001 r. zostały zdefiniowane na podstawie maksymalnych i minimalnych wartości LFPR w rozpatrywanych grupach krajów. Rysunek 8 dotyczy krajów o niskim zaangażowaniu kobiet na rynku pracy (Włochy, Grecja, Hiszpania i Portugalia). Widać wyraźnie, iż wycofywanie się kobiet z rynku pracy po założeniu rodziny, będące cechą wyróżniającą ten wzór aktywności ekonomicznej, przestało kształtować krzywą aktywności. Nadal jednak najwyższe wartości LFPR dotyczą kobiet w wieku 25–34 lata. Aktywność ekonomiczna kobiet zwiększyła się również w krajach o wysokim uczestnictwie kobiet na rynku pracy (Szwecja, Norwegia, Finlandia, Dania), a kraje te upodobniły się ze względu na poziom aktywności kobiet. Jednak maksymalne wartości wskaźników dla kobiet w wieku 20–29 lat są w 2001 r. wyraźnie niższe niż w 1985 r., spadły również nieznacznie wskaźniki dla kobiet w wieku 30–49 lat, chociaż oscylują wokół 90%.

⁷ Jak wykazano w pracy Burniaux et al., (2004), dla krajów OECD wartości wskaźników aktywności zawodowej mężczyzn w wieku 25–54 lata niewiele się różnią między poszczególnymi krajami, natomiast największe zróżnicowanie dotyczyło aktywności pracowników starszych, następnie osób młodych (15–24 lata) oraz kobiet w wieku 25–54 lata (Burniaux et al., 2004, 86–87).

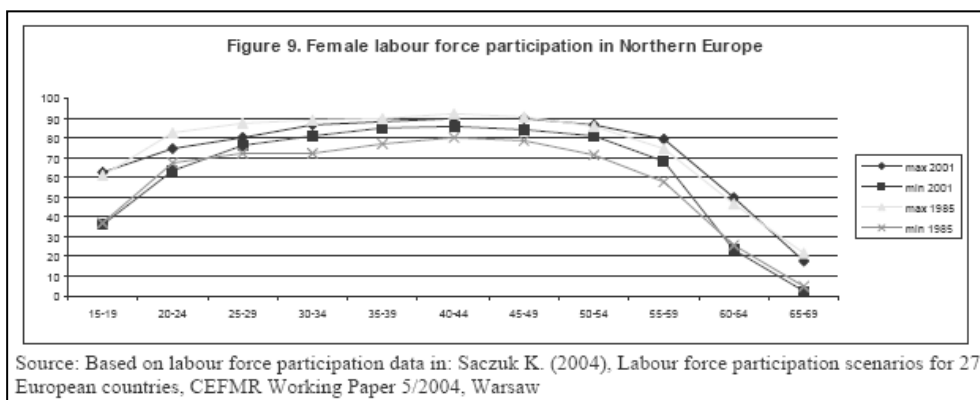
⁸ <http://laborsta.ilo.org/> – dane ze stycznia 2005 r.

Rysunek 8. Współczynniki aktywności ekonomicznej kobiet w Europie Południowej

Źródło: na podstawie danych o aktywności kobiet uzyskanych z pracy: Sączuk, K. 2004. „Labour force participation scenarios for 27 European countries”, Central European Forum for Migration Research, *Working Paper 5/2004*, Warsaw.

Rysunek 9. Współczynniki aktywności ekonomicznej kobiet w Europie Północnej

Źródło: na podstawie danych o aktywności kobiet uzyskanych z pracy: Sączuk, K. 2004. „Labour force participation scenarios for 27 European countries”, Central European Forum for Migration Research, *Working Paper 5/2004*, Warsaw.

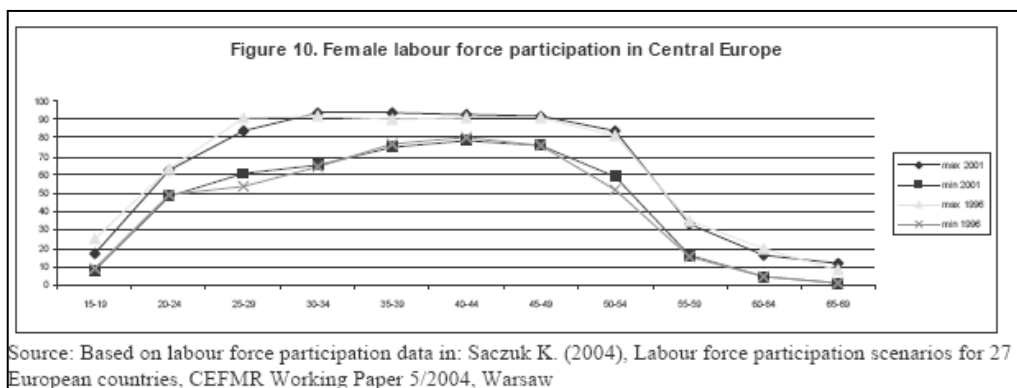
Gospodarka krajów socjalistycznych charakteryzowała się wysoką – według standardów europejskich – aktywnością ekonomiczną zarówno mężczyzn jak i kobiet. Kraje te były niemal jednolite pod względem wartości LFPR wśród mężczyzn i nieznacznie zróżnicowane ze względu na wartości LFPR w grupie kobiet⁹. W latach 90. aktywność zawodowa uległa drastycznym zmianom. W większości krajów reformy ekonomiczne przyniosły silny spadek PKB i zatrudnienia oraz wzrost bezrobocia. Pomimo poprawy sytuacji, zapoczątkowanej około 1993 r., zatrudnienie albo nadal spadało albo ustabilizowało się

⁹ W istocie współczynnik aktywności zawodowej sprzed 1990 r. może być porównywany z wartościami wskaźników zatrudnienia dla gospodarki rynkowej, biorąc pod uwagę zasadę pełnego zatrudnienia i brak jawnego bezrobocia.

na niskim poziomie. Wartości LFPR, pozyskiwane z badań aktywności ekonomicznej ludności¹⁰, spadły we wszystkich krajach, najbardziej w Bułgarii, na Węgrzech i w Polsce. Jednak w porównaniu do wartości LFPR dla UE-15 w 1996 r. aktywność zawodowa w większości krajów podlegających transformacji była wyższa niż przeciętna dla Unii (67,4% dla osób w wieku 15–64 lat). Niższe wartości wskaźników wystąpiły jedynie w Bułgarii i Polsce (*Central European countries' employment and labour market review*, 1999). Spowolnieniu wzrostu gospodarczego pod koniec 1990 r. towarzyszył dalszy spadek zatrudnienia, a przyspieszenie wzrostu ekonomicznego nie znalazło odzwierciedlenia we wzroście zatrudnienia. W 2003 r. poziom aktywności w Słowacji przekroczył poziom średniej w UE (75,7% wobec 70%), kraje bałtyckie i Czechy utrzymały poziom aktywności zbliżony do średniej w UE, a pozostałe kraje plasowały się znacznie poniżej poziomu UE (najniższa wartość wskaźnika aktywności 63,9% wystąpiła w Polsce).

W celu ilustracji wzorca aktywności kobiet według wieku w krajach podlegających transformacji, odmiennego od dwóch już omówionych, na rysunku 10 wskazano maksymalne i minimalne wartości współczynników aktywności zawodowej według wieku w pięciu krajach Europy Środkowej (Czechy, Węgry, Polska, Słowacja, Słowenia). Niestety, dane porównawcze obejmują okres od 1996 r. Wzorce aktywności zawodowej kobiet odzwierciedlają różnice między krajami dla tych grup wieku, w których kobiety rozpoczynają pracę zawodową i tworzą rodziny. Połączenie tych obu aktywności stało się trudniejsze niż przed 1990 r. Największe różnice między maksymalnymi i minimalnymi wartościami wskaźnika odnotowuje się dla wieku 25–34 lata, natomiast w grupie kobiet w wieku 55–59 lat współczynniki aktywności są niższe niż w krajach Europy Południowej i Północnej.

Rysunek 10. Współczynniki aktywności ekonomicznej kobiet w Europie Środkowej

Źródło: na podstawie danych o aktywności kobiet uzyskanych z pracy: Sączuk, K. 2004. „Labour force participation scenarios for 27 European countries”, Central European Forum for Migration Research, Working Paper 5/2004, Warsaw.

Dla przeciwdziałania rosnącemu gwałtownie bezrobociu rządy krajów dokonujących transformacji zliberalizowały przepisy dotyczące rent inwalidzkich i emerytur. W rezultacie aktywność ekonomiczna osób w wieku 55–64 lat znacznie spadła. Stosunkowo szybki spadek zatrudnienia osób w tym wieku doprowadził do tego, iż wskaźniki zatrudnienia wśród mężczyzn kształtowały się na poziomie znacznie niższym niż w krajach o rozwiniętej gospodarce rynkowej. Należy jednak zauważyć, że wiek przejścia na emeryturę jest niższy dla kobiet i mężczyzn niż w krajach EU-15 – średnio wynosi 60 lat dla mężczyzn i 57 lat dla kobiet. Należy również pamiętać, że w krajach UE-15 tendencje zmian aktywności zawodowej osób w starszych grupach wieku produkcyjnego wynikają głównie ze spadku aktywności mężczyzn, na-

¹⁰ Ankiety badania aktywności ekonomicznej ludności (BAEL), prowadzone zgodnie z międzynarodowymi zaleceniami dotyczącymi stosowanych definicji i metod badania, zostały uruchomione w krajach podlegających transformacji w pierwszej połowie 1990 r. Badania te stały się głównym źródłem informacji o zmianach zachodzących na rynku pracy. Dobór krajów postsocjalistycznych do niniejszej analizy oparto na dostępności porównywalnych danych dotyczących rynku pracy. Spośród wybranych krajów Węgry były pierwszym krajem, w którym wprowadzono BAEL (1991 r.), a Łotwa i Estonia ostatnimi, ponieważ w tych krajach pierwsze badanie zrealizowano dopiero w 1995 r.

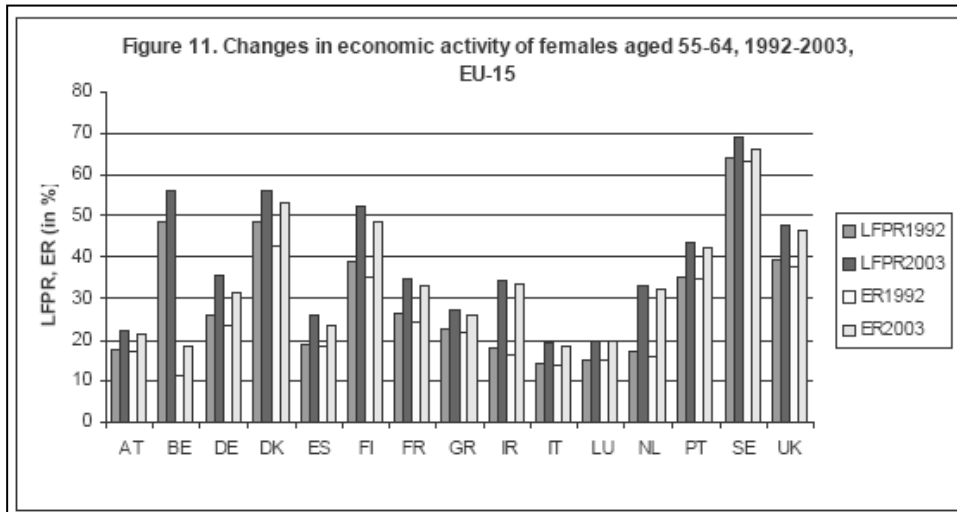
tomiast w krajach transformujących swoją gospodarkę przyczynił się do tego zarówno spadek aktywności zawodowej mężczyzn jak i kobiet.

3.2. Zmiany aktywności zawodowej osób w wieku 55–64 lata w okresie 1992–2003

Ogólna tendencja spadkowa aktywności ekonomicznej osób w wieku 55 lat i starszych budzi obawy tym bardziej, gdy odniesie się ją do przewidywanego spadku ludności w wieku produkcyjnym, postępującego starzenia się zasobów pracy i ludności. Pojawiły się oznaki, że pod koniec lat 90. w krajach UE-15 tendencja ta uległa zahamowaniu. Jednak szczegółowy wgląd w zmiany aktywności ekonomicznej mężczyzn i kobiet, które nastąpiły w ostatnim dziesięcioleciu, dostarcza bardziej zróżnicowanego obrazu zmian.

W 1992 r. najniższe wartości wskaźników aktywności osób w wieku 55–64 lat nie przekroczyły 40% (Austria, Belgia, Francja, Luksemburg), a najwyższe wahały się między 66–73% (Dania, Portugalia, Szwecja, Wielka Brytania). Wzrost wskaźników odnotowano po raz pierwszy w 1996 r. w Holandii, a następnie w Irlandii i Finlandii, stopniowo tendencja ta obejmowała coraz więcej krajów. W 2003 r. wszystkie państwa członkowskie UE-15 doświadczyły wzrostu wartości LFPR dla osób w wieku 55–64 lat. Jeżeli poddamy analizie zmiany wartości wskaźników zatrudnienia, to w 1992 r. najniższe wartości tych mierników wystąpiły w Belgii, Francji i Luksemburgu (mniej niż 36%), najwyższe w Szwecji (72%), za którą uplasowały się Dania i Portugalia (64%) oraz Wielka Brytania (58%). Wyraźna tendencja wzrostowa dotyczyła najpierw Finlandii (od 1995 r.), Holandii i Wielkiej Brytanii (od 1996 r.), a od 2000 r., zmiana objęła także pozostałe kraje. W rezultacie w większości krajów UE-15 aktywność ekonomiczna mężczyzn w wieku 55–64 lat była wyższa w 2003 r. niż w 1992 r. (ze względu na oba wskaźniki) z wyjątkiem Włoch i Portugalii (oba wskaźniki niższe niż w 1992 r.) i Szwecji (wskaźniki zatrudnienia niższe niż w 1992 r.) (patrz rysunek 12).

Rysunek 11. Zmiany aktywności ekonomicznej kobiet w wieku 55–64 lat, 1992 – 2003, UE-15

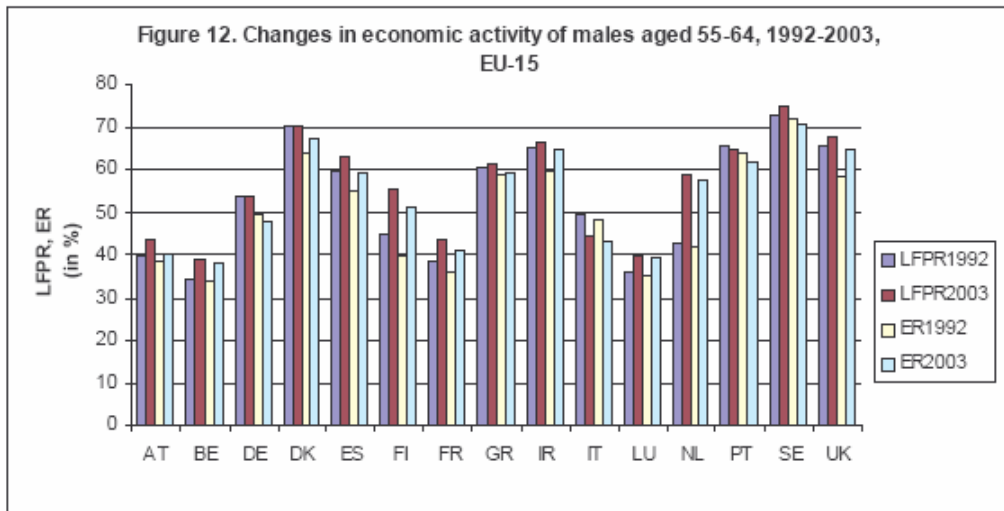

Źródło: Employment in Europe 2004. Recent trends and prospects, European Commission, Employment and Social Affairs, Brussels.

W krajach UE-15 aktywność ekonomiczna kobiet w wieku 55–64 lata stale wzrastała w latach 1992–2003, w przeciwieństwie do aktywności mężczyzn. Jednak zmiany zachodzące w poszczególnych krajach nie były jednolite. Systematyczny wzrost aktywności dotyczył jedynie Irlandii i Holandii, w pozostałych krajach początek zwykłej tendencji można datować na kolejne lata, począwszy od drugiej połowy

lat 90. Od 2002 r. zmiana ta objęła wszystkie kraje Unii. W 2003 r. w krajach członkowskich UE-15 aktywność zawodowa kobiet w wieku 55–64 lata była wyższa niż w 1992 r. (ze względu na oba wskaźniki). Wzrost ten był wyższy niż w grupie mężczyzn w tym samym wieku. Pomimo tej zmiany wskaźniki aktywności utrzymują się na niskim poziomie (około 20%) w Austrii, Belgii, we Włoszech i Luksemburgu, zaś najwyższa aktywność kobiet w tym wieku występuje ponownie w Szwecji, z wartościami wskaźników przekraczającymi 65% oraz w Danii, z wartościami między 53–56% (patrz rysunek 11).

Rysunek 12. Zmiany aktywności ekonomicznej mężczyzn w wieku 55–64 lat, 1992–2003, UE-15

Źródło: „Employment in Europe 2004. Recent trends and prospects”, European Commission, Employment and Social Affairs, Brussels.

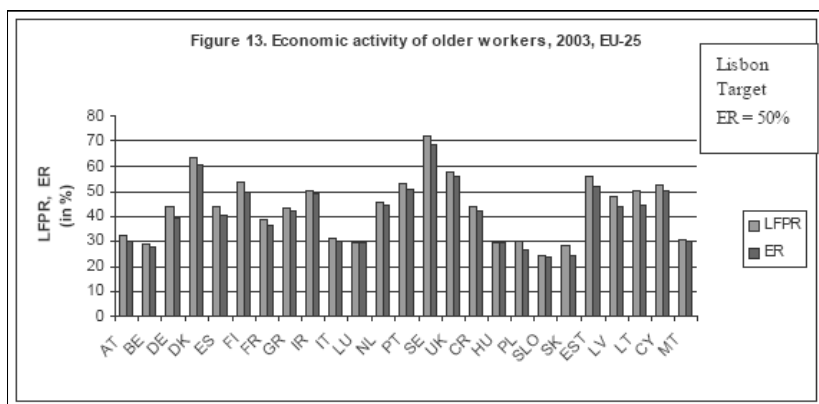
Porównywalne dane dla ośmiu nowych członków UE dotyczą drugiej połowy lat 90-tych¹¹. W latach 1996–2003 występowała tendencja spadku aktywności gospodarczej mężczyzn w wieku 55–64 lata, jednak ostatnie lata wykazywały oznaki jej zahamowania. Jedynie na Węgrzech wystąpił wzrost aktywności, chociaż od wyjątkowo niskiego poziomu (29% w 1996 r.). Jednak na Węgrzech, w Polsce i w Słowenii wartości wskaźników aktywności mężczyzn kształtowały się poniżej 40% w 2003 r., w pozostałych krajach wahały się między 48% (Słowacja) i 64% (Estonia).

Oznaki poprawy, jaka nastąpiła w ostatnich latach, są widoczne również wśród kobiet w wieku 55–64 lata w nowych krajach członkowskich Unii, jednak ich aktywność była niezwykle niska. Jedynie w krajach bałtyckich wartości wskaźników aktywności wahały się między 42% i 50% w 2003 r. W Słowenii i na Słowacji LFP nie przekroczyły 15%, natomiast na Węgrzech, w Czechach i Polsce wahały się między 22–30%.

Rysunek 13 ilustruje różnice między poszczególnymi krajami UE-25 dotyczące ogólnej (dla obu płci) aktywności zawodowej i zatrudnienia osób w wieku 55–64 lat w 2003 r. Wartość wskaźnika zatrudnienia dla rozpatrywanej grupy pracowników utrzymywała się nieznacznie powyżej 40%. Najniższa wartość dotyczyła Słowenii (poniżej 24%), natomiast Austria, Belgia, Węgry, Włochy, Luksemburg, Malta, Polska i Słowacja charakteryzowały się wartościami osiagającymi 30%. Wartości wskaźnika zatrudnienia zbliżone do poziomu ustalonego w Strategii Lizbońskiej (50%), odnotowano w Finlandii, Irlandii, Holandii, Portugalii, na Łotwie, Litwie i Cyprze. Jedynie w Szwecji, Danii, Wielkiej Brytanii i Estonii aktywność osób w starszych grupach wieku produkcyjnego pozostawała znacznie powyżej tego poziomu.

¹¹ W przypadku Malty i Cypru dostępne dane dotyczą okresu od 2000 r.

Rysunek 13. Aktywność ekonomiczna osób w wieku 55–64 lata, 2003, UE-25.

Opis Rysunku 13

Lizbon Target – Cel Lizboński

Źródło: „Employment in Europe 2004. Recent trends and prospects”, European Commission, Employment and Social Affairs, Brussels.

Podsumowując, malejąca w ostatnich dziesięcioleciach aktywność zawodowa osób w wieku 55–64 lata przyczyniła się znacząco do ukształtowania poziomu ogólnej aktywności zawodowej. Jednak od drugiej połowy lat 90. wystąpiły oznaki odwracania się tej tendencji spadkowej. Dekompozycja zmian całkowitej wartości wskaźnika ogólnego w krajach OECD ze względu na zmiany demograficzne i wzrzec aktywności według wieku wykazały, że ujemny wpływ spadku aktywności ekonomicznej osób starszych zmniejszył się w latach 1990–2000 w porównaniu do lat 1975–1990 (Burniaux *et al.*, 2004, 9–10). Odwrócenie niekorzystnej tendencji zmian aktywności zawodowej osób w starszych grupach wieku produkcyjnego może wynikać, między innymi, z reform systemów emerytalnych i rynku pracy realizowanych w kilku państwach UE (patrz także Scherer, 2001).

3.3. Determinanty spadku aktywności zawodowej osób w wieku 55 lat i więcej

Zmniejszanie aktywności zawodowej osób w wieku 55–64 lata przypisuje się głównie trzem zasadniczym czynnikom: poprawiającemu się standardowi życia ludności, zachętom istniejącym w systemach zabezpieczenia społecznego oraz strukturom rynku pracy (na przykład, Blöndal i Scarpetta, 1998, 1999; Gruber i Wise, 1999; Disney i Whitehouse, 1999a, 1999c; Scherer, 2001; Casey *et al.*, 2003; Duval, 2003). Natężenie zmian w poszczególnych grupach wieku zależy od standardowego wieku emerytalnego w poszczególnych krajach.

W badaniach empirycznych dotyczących zmian aktywności zawodowej osób w wieku 55–64 lata za główne uznaje się czynniki związane z rynkiem pracy oraz czynniki instytucjonalne. Analizy dotyczą na ogół zarówno czynników związanych z popytem na pracę (struktura gospodarki, wysokie i utrzymujące się bezrobocie, postęp technologiczny), jak i czynników zależnych od strony podażowej (wielkość i struktura wieku populacji w wieku produkcyjnym, system emerytalny i inne świadczenia społeczne). Analizy niemal w całości odnoszą się do krajów OECD, z wyłączeniem krajów podlegających transformacji systemowej.

Główne wyniki analiz porównawczych dotyczących przechodzenia na emeryturę mężczyzn w krajach OECD, do których się bezpośrednio odwołuję w tym opracowaniu, można podsumować następująco (Blöndal i Scarpetta, 1998; Casey *et al.*, 2003; Duval, 2003)¹²:

¹² Analizy determinant aktywności zawodowej mężczyzn w wieku 55–64 lata, dokonane przez Blöndala i Scarpette (1998), korzystały z danych panelowych dotyczących piętnastu krajów OECD dla lat 1971–1995. Duval (2003) analizował aktywność ekonomiczną mężczyzn w wieku 55–59 lat, 60–64 lata oraz 65 lat i starszych, korzystając z danych panelowych dotyczących 22 krajów OECD dla lat 1967–1999. Praca autorstwa Casey *et al.* (2003) opiera się na danych dotyczących piętnastu krajów OECD, dotyczących oceny bodźców do przechodzenia na emeryturę w aktualnie obowiązujących systemach emerytalnych, w odniesieniu do osób w wieku 55 do 70 lat o zróżnicowanych dochodach.

- występuje ścisła korelacja między średnim wiekiem przejścia na emeryturę a kontynuowaniem zatrudnienia;
- poziom świadczeń emerytalnych i system zasiłków dla osób bezrobotnych wywierają silny wpływ na decyzje emerytalne;
- dostępność świadczeń niezależnych od poziomu dochodów dla osób pozostających bez pracy wydaje się podstawowym czynnikiem związanym z rynkiem pracy, który kształtuje poziom aktywności zawodowej w starszych grupach wieku produkcyjnego;
- ukryte opodatkowanie pracy zarobkowej ujęte w systemach emerytalnych oraz inne transfery socjalne, rozpowszechnione w krajach OECD, wpływają na decyzje emerytalne pracujących mężczyzn;
- zmienne rynku pracy odgrywają istotną rolę w wyjaśnianiu różnic między poszczególnymi krajami, a także ich zmian w czasie: wzrost stopy bezrobocia wśród osób w wieku 25–54 lata wpływa na spadek aktywności osób w wieku 55–64 lata, zmiany w wielkości i strukturze wieku populacji w wieku produkcyjnym wydają się wywierać dużą presję na wczesne wycofywanie się z rynku pracy starszych mężczyzn;
- bodźce skłaniające do przechodzenia na emeryturę są odmienne w różnych grupach wieku. W przypadku osób w wieku 55–59 lat wynikają one z licznych transferów socjalnych, stosowanych jako programów wcześniejszego przechodzenia na emeryturę. Wydaje się, iż w przypadku osób w wieku 60–64 lata oraz 65 lat i więcej istotny wpływ ma również ustalony wiek nabywania uprawnień emerytalnych;
- czynniki instytucjonalne, takie jak na przykład różnorodne systemy negocjacyjne (poziom centralizacji/koordynacji negocjacji płacowych) i znaczenie związków zawodowych wpływają bezpośrednio i pośrednio na pozostawanie/wycofywanie się z rynku pracy; na przykład, wysoki stopień wpływu związków zawodowych na rozwiązania instytucjonalne nakłania do wcześniejszego wycofywania się z rynku pracy poprzez promocję programów wcześniejszych emerytur na szczeblu przedsiębiorstwa i/lub sektora; silniejszy wpływ zmian podaży pracy na aktywność zawodową osób starszych odnotowano w krajach o sektorowych systemach negocjacji płacowych bez koordynacji;
- mimo tego, że czynniki związane z rynkiem pracy i czynniki instytucjonalne wyjaśniają w stosunkowo dużym stopniu zróżnicowanie aktywności zawodowej starszych mężczyzn między krajami oraz ich zmiany w czasie, należy jednak stwierdzić, że znaczna część tych różnic pozostaje niewyjaśniona.

Inne analizy zmian aktywności zawodowej starszych osób w państwach UE-15, przeprowadzone przez Vlasbloma i Nekkersa (2001)¹³, w których czynniki dotyczące podaży i popytu pracy zestawiono ze zmiennymi instytucjonalnymi, umożliwiają dokonanie następującej syntezy:

- osoby bardziej wykształcone pozostają dłużej na rynku pracy;
- im wyższy jest standardowy wiek emerytalny, tym wyższe wartości wskaźnika aktywności zawodowej;
- możliwość odroczenia emerytury zwiększa wartości współczynnika aktywności;
- możliwość wcześniejszego przejścia na emeryturę obniża wartość współczynnika aktywności mężczyzn młodszych niż 65 lat i zwiększa udział mężczyzn starszych niż 65 lat;
- podobny wpływ wywierają możliwości korzystania z częściowych świadczeń emerytalnych.

Przytoczone tu wyniki analiz potwierdzają, że większość różnic poziomu aktywności zawodowej występujących między krajami wynika z odmiennych wzorców zachowań na rynku pracy, postaw wobec pracy zarobkowej jak również odmienności czynników instytucjonalnych dotyczących rozwiązań polityki rynku pracy i polityki społecznej, które kształtują decyzje o uczestnictwie na rynku pracy, tzn. potwierdzają znaczenie czynników kontekstualnych.

Spadek aktywności ekonomicznej osób w wieku 55 lat i więcej w krajach podlegających transformacji można również odnieść do czynników popytowych i podaźowych. Podaż pracy podlega silnemu wpływowi procesów przekształceń systemowych – zmianom instytucjonalnym związanym z wprowadzeniem rynku pracy oraz restrukturyzacją gospodarki i zatrudnienia. Reformy gospodarcze spowodowały fundamentalne zmiany mechanizmów rynku pracy zorientowanych na bardziej efektywne zarządzanie zasobami pracy, wzrost produktywności pracy i poprawę jakości zasobów ludzkich. Popyt na pracę uległ gwałtownym zmianom ilościowym i jakościowym. Po stronie podaźowej odnotowano wzrost liczby ludności w wieku produkcyjnym i jej starzenie się, a także spadek mobilności. Ponadto fakt, że przytłaczająca

¹³ Wartości współczynnika aktywności zawodowej kobiet i mężczyzn w wieku 55–74 lata na poziomie całego kraju i na szczeblu regionalnym (NUTS-II) były analizowane dla lat 1992–1997.

większość pracowników w starszym wieku to osoby słabo wykształcone, istotnie obniża ich zdolność dostosowania do nowych wymagań kwalifikacyjnych. W większości krajów brak równowagi między popytem i podażą pracy spowodował wzrost masowego bezrobocia na skalę wcześniej nieprzewidywaną. Ponadto strategia realokacji pewnych grup ludności poza rynek pracy była niejednokrotnie wykorzystywana do ograniczenia podaży pracy (np. liberalizacja uprawnień do wcześniejszej emerytury i rozbudowa systemu świadczeń dla osób niepracujących). Pomimo ostatnio wprowadzanych reform, mających na celu ograniczenie zjawiska wcześniejszego wycofywania się z rynku pracy, w nowych państwach członkowskich UE aktywność ekonomiczna osób w wieku 55–64 lata jest istotnie niższa niż w państwach UE-15, z wyjątkiem krajów bałtyckich i Cypru.

4. Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy – od polityki fragmentarycznej do polityki zintegrowanej

4.1 Perspektywa Strategii Lizbońskiej

Strategia rozwoju UE, przyjęta w marcu 2000 r. w Lizbonie na szczycie państw członkowskich, zmierza do osiągnięcia do 2010 r. strategicznego celu, jakim jest „stanie się najbardziej konkurencyjnym i dynamicznym systemem gospodarczym świata, opartym na wiedzy, zdolnym do zrównoważonego wzrostu gospodarczego, oferującym więcej lepszych stanowisk pracy oraz większą spójność społeczną” (Employment in Europe 2004, 3). Strategia Lizbońska uwzględnia procesy starzenia się ludności, zmniejszania się zasobów pracy i ich starzenia się. W reakcji na te zmiany, uznano wzrost podaży pracy za niezwykle istotny z ekonomicznego i społecznego punktu widzenia. Zgodnie z tym podejściem sformułowano ambitne cele dotyczące zatrudnienia: zwiększenie do 2010 r. ogólnego wskaźnika zatrudnienia w UE do 70% oraz zwiększenie wskaźnika zatrudnienia kobiet do ponad 60%. Na szczycie państw członkowskich w Sztokholmie (marzec 2001 r.) dodano dwa cele pośrednie na 2005 r.: wzrost ogólnego wskaźnika zatrudnienia mężczyzn do 67% i zatrudnienia kobiet do 57%. Cel dodatkowy dotyczy wzrostu do 50% wskaźnika zatrudnienia pracowników w starszym wieku w 2010 r. Ponadto na spotkaniu w Barcelonie (marzec 2002 r.) potwierdzono, że pełne zatrudnienie jest celem nadrzędnym UE i wezwano do wzmocnienia działań na rzecz realizowania Strategii Lizbońskiej w rozszerzonej UE. Zmodyfikowana wersja Europejskiej Strategii Zatrudnienia, przyjęta przez Radę Europejską na spotkaniu w Salonikach w czerwcu 2003 r. obejmuje trzy cele nadrzędne: pełne zatrudnienie, jakość i produktywność pracy, spójność społeczną i spójny rynek pracy. Dla ich osiągnięcia zaleca się wdrożenie czterech podstawowych strategii:

- poprawianie umiejętności dostosowawczych pracowników i przedsiębiorstw;
- wzrost zatrudnienia;
- większe i bardziej efektywne inwestycje w kapitał ludzki;
- gwarantowanie bardziej skutecznego wprowadzania reform dzięki efektywniejszemu zarządzaniu zmianami.

Nacisk położony na wzrost podaży pracy wydaje się odzwierciedlać pogląd, że szybkie starzenie się ludności stawia pod znakiem zapytania zdolność Europy do osiągnięcia ustalonego celu strategicznego, w szczególności wyższego zatrudnienia i wyższej produktywności. Zatem się zaleca podjęcie działań mających na celu poprawienie umiejętności dostosowania się ludności do dynamicznego i wysoce konkurencyjnego rynku pracy. W szczególności działania adresowane do pracowników w wieku starszym wymagają radykalnych zmiany polityki społecznej oraz zmian kulturowych.

Rosnąca aktywność zawodowa osób w starszym wieku wraz ze zwiększeniem się aktywności ekonomicznej kobiet, a także innych grup ludności dotąd słabo uczestniczących na rynku pracy uznawane są za zasadnicze warunki dla realizacji wyższego wzrostu gospodarczego, poprawienia konkurencyjności i osiągnięcia większej spójności społecznej. Wymaga to jednak dostosowań o charakterze instytucjonalnym i kulturowym oraz reformowania systemów emerytalnych, co tworzy kompleksowe podejście do przedłużania okresu pozostawania na rynku pracy. Należy zatem dokonać analizy nie tylko rozwiązań zmierzających do usunięcia bodźców zniechęcających do pozostawania w zatrudnieniu i zachęt do przechodzenia na wcześniejszą emeryturę, ale także rozwiązań stymulujących uczenie się przez całe życie,

poprawienie warunków pracy oraz zachęcanie pracodawców do zatrzymywania pracowników w starszym wieku. Pogląd ten, coraz szerzej propagowany przez wielu badaczy tej dziedziny, podzielają również decydenci. Strategia Lizbońska sytuuje politykę adresowaną do pracowników w starszym wieku w szerszych ramach koncepcji aktywnego starzenia się i priorytetowo traktuje jej zintensyfikowanie (Economic Commission, 2004; Economic Commission, 2005). Rozważania o takiej polityce wobec osób starszych na rynku poprzedzone są krótkim omówieniem reform systemów emerytalnych.

4.2. Reformy systemów emerytalnych

Zwiększająca się nierównowaga między liczbą osób wpłacających składki do publicznych systemów emerytalnych, w głównej mierze finansowanych na zasadach PAYG, a liczbą osób z nich korzystających jest jedną z głównych przyczyn niepokoju o możliwości sfinansowania wypłat świadczeń osobom w starszym wieku, szeroko podzielanego także przez rządy. Ta sytuacja wynika ze starzenia się ludności, a także starzenia się zasobów pracy, którym towarzyszy spadek aktywności ekonomicznej osób w starszych grupach wieku produkcyjnego.

W krajach podlegających transformacji, kurcząca się gwałtownie baza wpływów podatkowych wywiera dodatkowy, ujemny wpływ na finansowanie świadczeń emerytalnych przez państwo. To, co wydarzyło się w krajach transformacji systemowej, korzystających z systemów emerytalnych PAYG, jasno pokazuje wrażliwość tych systemów na zmiany rynku pracy (Augusztinovic, 1999; za Fultz, Ruck, 2001), a to nie jest zgodne z powszechną percepcją tych systemów jako zależnych głównie od czynników demograficznych. Inne kwestie podejmowane w dyskusjach nad reformami systemów emerytalnych to: niski efektywny wiek emerytalny pomimo rosnącej długości życia, bodźce zniechęcające do pozostania w pracy wbudowane w systemy emerytalne, adekwatność poziomu świadczeń emerytalnych (głównie w krajach podlegających transformacji) i zwiększenie liczby osób objętej uprawnieniami emerytalnymi.

Od lat 90., a w szczególności od drugiej połowy tej dekady, podjęto wiele inicjatyw mających na celu poprawę publicznych i prywatnych programów emerytalnych. Powszechnie przytaczane cele reform emerytalnych to:

- ustanowienie bliższego powiązania między płaconymi składkami a otrzymywanymi świadczeniami;
- zmniejszenie wydatków na emeryturę;
- usuwanie bodźców finansowych zachęcających do wcześniejszego przechodzenia na emeryturę;
- poprawianie adekwatności poziomów świadczeń emerytalnych;
- wydłużenie okresu składkowego;
- wzrost liczby ludności objętej uprawnieniami emerytalnymi;
- promowanie prywatnych programów emerytalnych oraz
- osiągnięcie większej konwergencji między obowiązującymi publicznymi i prywatnymi programami emerytalnymi.

Ponieważ rozważania teoretyczne i badania empiryczne wykazały, że programy emerytalne o zdefiniowanym świadczeniu zawierają bodźce zniechęcające do kontynuowania pracy (np. Blöndal i Scarpetta, 1998, 1999; Gruber i Wise, 1999; Kalisch, Aman, 1998; Disney i Whitehouse, 1999a, 1999c; Duval, 2003; Casey *et al.*, 2003), reformy programów PAYG zalecano jako niezbędne dla przeciwdziałania zagrożeniom finansowym powszechnych systemów emerytalnych. Właśnie w tym kierunku zmierzają reformy podjęte ostatnio w kilku krajach. Jednak widać coraz wyraźniej, że uwzględniając prognozowane zaawansowanie procesu starzenia się ludności i zasobów pracy, konieczne jest podjęcie fundamentalnych reform dla zagwarantowania stabilności finansowej systemów emerytalnych.

W dyskusjach nad sposobami dostosowania systemów emerytalnych do wyzwań związanych ze zmianami demograficznymi i zmianami na rynku pracy, jednym z głównych problemów jest ustalenie ściślejszych powiązań między wypłacanymi świadczeniami a opłacanymi składkami. Co jest właściwym rozwiązaniem: reformowanie programów o zdefiniowanej wysokości świadczeń czy wprowadzenie programów o zdefiniowanej składce? Strategia reformy zgodna z pierwszą opcją może obejmować przeformułowanie struktury świadczeń (np. korekta składki czy stopy zastąpienia, zmiany okresów składkowych, wprowadzenie korekt wyrównań aktuarialnych dla późnych/wczesnych emerytur i uwzględnienie w zasadach obliczania wysokości świadczenia czynników demograficznych i podatkowych). Wcześniejsze eme-

rytury należy eliminować lub uczynić trudniej dostępnymi. Konieczna jest też konsolidacja systemu przez usunięcie przywilejów sektorowych. Zgodnie z tym podejściem, zmianom podlegają niektóre parametry systemu emerytalnego, jednak jego podstawy logiczne pozostają niezmiennie. Takie zmiany można uznać za *reformę parametryczną* (Holzman *et al.*, 2003). Większość krajów UE-15 wprowadza takie reformy.

Przejście do systemu o zdefiniowanej składce wymaga przekształcenia istniejącego systemu emerytalnego w nowy system oparty na kontaktach indywidualnych. Składki emerytalne kredytuje się według stopy procentowej równej wskaźnikowi wzrostu wynagrodzeń. Wysokość emerytury zależy od środków zgromadzonych na koncie podzielonej przez średnią długość życia w wieku przejścia na emeryturę. Formuła określania wysokości świadczeń korzysta z wynagrodzeń dostosowanych do cyklu życia oraz korekt ze względu na rosnącą długość życia i bodźców zachęcających starszych pracowników do pozostania na rynku pracy i opłacania składek. Podejście to wymusza zmianę paradygmatu systemu. Reformy zmieniające paradygmat systemu (*reformy paradygmatyczne*) (Holzman *et al.*, 2003) zachęcają do pozostania na rynku pracy nie tylko osoby poniżej standardowego (ustawowego) wieku emerytalnego, ale także osoby powyżej tego wieku. Można przytoczyć kilka przykładów takich reform, w większości realizowanych w krajach podlegających transformacji: Szwecja (1994 r.), Włochy (1995 r.), Łotwa (1998–2001 r.), Estonia (1998–2002 r.), Węgry (1994–1998 r.), Polska (1999 r.), Bułgaria (1994–2002 r.), Rumunia (2001 r.), Litwa (2003 r.)¹⁴.

Trudno jest stwierdzić, czy – uwzględniając aktualne i przyszłe wyzwania – lepsze jest podejście parametryczne czy paradygmatyczne do reform systemów emerytalnych. Reformy parametryczne wpływają na krótkoterminową poprawę stabilności finansowej systemu, dla stabilności długoterminowej konieczne są głębsze zmiany. Ponadto, różnicowanie źródeł finansowania emerytur dokonuje się o wiele wolniej niż w przypadku reform paradygmatycznych. Wydaje się, że bodźce motywujące do dłuższego pozostania na rynku pracy są słabsze. W ramach reformy paradygmatycznej korzystne jest przywiązywanie większego znaczenia do indywidualnej odpowiedzialności za przyszłe emerytury. Dobrze ocenia się dążenie do osiągnięcia stabilności finansowej przy reformach paradygmatycznych, źle – wysokie koszty wprowadzania tych reform (patrz np. Disney, 1999; Disney, Whitehouse, 1999b; Holzman *et al.*, 2003).

Spśród rozwiązań wprowadzanych w ramach reformowania systemów emerytalnych, wymienione poniżej uznaje się za sprzyjające aktywności pracowników w starszym wieku (patrz Kalisch, Aman, 1998; Disney i Whitehouse, 1999c; Casey *et al.*, 2003):

- ograniczenie możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę przez aktuarialne obniżenie wysokości świadczeń z tytułu przejścia na wcześniejszą emeryturę, podwyższenie ustawowego wieku emerytalnego, bardziej restrykcyjne warunki nabywania uprawnień (okres zatrudnienia, udział w programach szkoleniowych);
- bodźce zniechęcające do kontynuowania pracy, ujęte w programie emerytalnym o ustalonej wysokości świadczenia, można ograniczyć, wprowadzając emeryturę, wyliczaną na podstawie średniego wynagrodzenia w całym okresie zatrudnienia, zamiast na podstawie wynagrodzenia z lat najlepszych lub ostatnich lat zatrudnienia. Należy wyeliminować emerytury maksymalne i ograniczenia długości okresów wpłacania składek;
- umożliwienie łączenia świadczeń emerytalnych z zatrudnieniem;
- wprowadzenie programów częściowego przejścia na emeryturę mających na celu stopniowe wycofywanie się z rynku pracy przez podejmowanie pracy w niepełnym wymiarze czasu;
- zrównanie wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn.

Kilka z powyższych rozwiązań wprowadzono w realizowanych obecnie reformach emerytalnych w Europie¹⁵. Podwyższanie średniego wieku emerytalnego, w szczególności dla kobiet, jest rozwiązaniem o podstawowym znaczeniu, niejednokrotnie łączonym z bardziej elastycznymi sposobami przechodzenia na emeryturę i silniejszymi bodźcami skłaniającymi do kontynuowania pracy (patrz tabela 3).

¹⁴ Reformy rozpoczęto od wprowadzenia prywatnego dobrowolnego filaru, po którym nastąpiło wprowadzenie prywatnego filaru obowiązkowego (Chłoń, 2004).

¹⁵ Wszechstronny przegląd reform systemów emerytalnych w krajach OECD od wczesnych lat 90. można znaleźć w Casey *et al.* (2003) oraz Burniaux *et al.* (2004); analizy reform emerytalnych w Europie, z uwzględnieniem dwóch głównych strategii, tzn. podejścia parametrycznego i paradygmatycznego, zamieszczone są w pracy Holzmana *et al.* (2003).

Tabela 3. Standardowy wiek emerytalny i jego zmiany w UE 25 + 2 od 1999 r.*

K r a j e	Mężczyźni	Kobiety
Austria	65	60 (do 65 w latach 2019–2028)
Belgia	65	62 (do 65 do 2009 r.)
Czechy	60 (do 62 do 2006 r.)	53–57** (wzrost do 57–61 do 2007 r.)
Dania	67	67
Estonia	62,5 (wzrost do 63 do 2001 r.)	57,5 (wzrost do 63 do 2016 r.)
Finlandia	65	65
Francja	60	60
Grecja	62 (65 dla osób wchodzących na rynek pracy po 1992 r.)	57 (65 dla osób wchodzących na rynek pracy po 1992 r.)
Hiszpania	65	65
Holandia	65	66
Irlandia	66	66
Litwa	61 (wzrost do 62,5 do 2009 r.)	57 (wzrost do 60 do 2009 r.)
Luksemburg	65	65
Łotwa	60 (wzrost do 62 do 2003 r.)	57 (wzrost do 62 do 2005 r.)
Niemcy	66	66
Norwegia	67	67
Polska	65	60
Portugalia	65	65
Rumunia	60 (wzrost do 65 do 2013 r.)	57 (wzrost do 60 do 2013 r.)
Słowacja	60	53–56**
Słowenia	60 (wzrost do 63)	53–58** (wzrost do 58–61)
Szwajcaria	65	62 (do 64 do 2005 r.)
Szwecja	67	67
Węgry	62	57 (wzrost do 62 do 2009 r.)
W. Brytania	65	60 (do 65 do 2020 r.)
Włochy	60 (do 65 lat do 2008 r.)	60 (65 dla osób wchodzących na rynek pracy po 1995 r.)

* Pominięto Maltę i Cypr.

** Wiek emerytalny zależy od liczby dzieci.

Źródło: Kotowska, 2003, 117; Duval, 2003, 35; Casey *et al.*, 2003, 41; Burniaux *et al.*, 2004, 46–48.

Inne, stosunkowo często stosowane rozwiązania, by przeciwdziałać przechodzeniu na wcześniejszą emeryturę, dotyczą w większości wydłużania okresu opłacania składek, podwyższania minimalnego wieku emerytalnego, ograniczenia dostępu do programów wcześniejszej emerytury i poprawienia sprawiedliwości aktuarialnej systemu. Dla zilustrowania zakresu reform prowadzonych w Europie, omówiono poniżej kilka ostatnio wprowadzonych zmian.

Włochy wydłużyły minimalną liczbę lat opłacania składek przez pracowników sektora publicznego z 20 do 35 lat (stopniowo do 2013 r.). W 1997 r. Islandia zniosła uprawnienie pracowników służby cywilnej do przechodzenia na emeryturę w wieku 60 lat. Belgia wydłużyła okres opłacania składek uprawniających do uzyskania świadczenia emerytalnego w wieku 60 lat z 20 do 35 lat (do 2005 r.). Grecja wydłużyła minimalną liczbę lat opłacania składek z 13,5 do 15 lat, Portugalia z 10 do 15 lat, a Francja z 37,5 do 40 lat. Włochy ustanowiły minimalny wiek emerytalny na 52 lata (od 1997 r.), a okres wpłacania składek wydłużyły z 35 do 40 lat (od 2008 r.). Wydłużając okres opłacania składek wymaganych dla uzyskania pełnego świadczenia emerytalnego we Francji, zniechęcono do przechodzenia na emeryturę w możliwie najwcześniejszym wieku nabywania uprawnień (60 lat). W Niemczech eliminuje się możliwość przejścia na wcześniejszą emeryturę z powodu bezrobocia. Finlandia obniżyła wysokość świadczeń emerytalnych i podniosła minimalny wiek emerytalny z 55 do 58 lat, w Niemczech również planuje się podwyższenie minimalnego wieku emerytalnego do 62 lat (od 2012 r.). Nowe regulacje w Norwegii przewidują obniżenie wieku emerytalnego osób w wieku 67–70 lat, które jednocześnie pracują. W Szwecji i W. Brytanii odroczenie momentu przejścia na emeryturę po ukończeniu 70 lat wpływa korzystnie na wysokość świadczeń emerytalnych (Burniaux *et al.*, 2004; Casey *et al.*, 2003).

Holandia wprowadziła radykalną reformę systemu wcześniejszych emerytur, przechodząc z finansowania go na podstawie programu PAYG do programów bardziej neutralnych pod względem aktuarialnym. W ramach nowych zasad świadczenia uzyskiwane z tytułu wcześniejszego przejścia na emeryturę zależą bezpośrednio od lat pracy i wpłaconych składek, zgromadzonych na koncie indywidualnym. Minimalny wiek emerytalny wynosi 55 lat (van Dalen i Henkens, 2002).

Austria, Finlandia, Niemcy i Włochy ograniczyły możliwość przechodzenia na wcześniejszą emeryturę. Ostatnio również Szwecja zniósła zachęty do przechodzenia na wcześniejszą emeryturę, wprowadzając progresywne uprawnienia emerytalne w momencie późniejszego przejścia na emeryturę i uzależniając uprawnienie do emerytury od średniego dochodu uzyskanego w całym cyklu życia, a nie w najlepszych 15 latach (Burniaux *et al.*, 2004).

Kilka krajów wprowadziło zmiany, które mają na celu poprawienie sprawiedliwości aktuarialnej systemu. Reforma systemu emerytalnego z 2003 r. w Austrii wprowadziła niższą stopę składki emerytalnej i wydłużyła okres opłacania składek wymagany do osiągnięcia maksymalnej stopy zastąpienia, a także zróżnicowała zasady obliczania świadczeń dla osób wcześniej i później przechodzących na emeryturę. W Finlandii podniesiono koszt przejścia na wcześniejszą emeryturę poprzez obniżenie poziomu tych świadczeń.

Podwyższenie wskaźnika obliczania świadczeń dla osób pracujących po ukończeniu 60 roku życia stwarza zachęty do późniejszego przechodzenia na emeryturę. Ponadto, rozważa się możliwość przyjęcia w sektorze publicznym uzgodnień zbliżonych do wprowadzonych w 2003 r. w sektorze prywatnym. Systemy emerytalne o zdefiniowanej składce, wprowadzone we Włoszech i w Szwecji w latach 90., dopuszczają wcześniejsze emerytury, ale dokonują obniżki wskaźnika służącego obliczaniu wysokości tych świadczeń. W Niemczech podwyższenie świadczeń ma stanowić zachętę do późniejszego przechodzenia na emeryturę. W Luksemburgu reforma z 2001 r. wprowadziła rozwiązania, które spowodowały nieznaczne obniżenie opodatkowania pracy kontynuowanej po osiągnięciu uprawnień emerytalnych. Reforma przeprowadzona w Portugalii w 2003 r. zmniejszyła stopę zastąpienia dla osób w wieku 65 lat oraz obniżyła emerytury dla osób w wieku od 55 lat, a także wprowadziła „premię” za przejście na emeryturę po 65 roku życia. Reforma systemu emerytalnego we Francji w 2003 r. obniżyła wskaźniki dla ustalania wysokości świadczeń w przypadku niewystarczającego okresu opłacania składek, a także podniosła wskaźniki przeliczeniowe dla późniejszej emerytury. W rezultacie opodatkowanie (*implicit tax rates*) jest wyższe dla osób w wieku 55 lat, ale niższe dla osób w wieku 60 i 65 lat (Burniaux *et al.*, 2004; Casey *et al.*, 2003).

Oprócz wprowadzania różnych sposobów przechodzenia na emeryturę, reformy ograniczają dostęp do innych świadczeń. W Finlandii, Niemczech, Holandii, Hiszpanii, Szwecji, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i we Włoszech ograniczono dostęp do rent inwalidzkich. W Finlandii i Holandii przeniesiono koszty rent inwalidzkich ponownie na pracodawcę. W Finlandii zrezygnowano z indywidualnych rent inwalidzkich. Włochy podwyższyły koszty niepełnosprawności ponoszone przez pracodawców, zmuszając ich do większej odpowiedzialności za rehabilitację pracowników i utrzymania osób niepełnosprawnych w zatrudnieniu. Niektóre kraje wprowadziły również częstsze obowiązkowe badania medyczne uzupełnione zachętami do powrotu na rynek pracy i przywiązywaniem większej uwagi do rehabilitacji (Niemcy, Włochy, Holandia, Norwegia, Szwajcaria). W kilku krajach przeprowadzono również reformy systemów zasiłków dla bezrobotnych, mające na celu obniżenie wysokości świadczeń, skrócenie okresów ich wypłacania, a także uzależnienie ich od poszukiwania pracy przez starszych pracowników (Casey *et al.*, 2003).

Reformy emerytalne przeprowadzone w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej (Łotwa, Estonia, Litwa, Węgry, Polska, Bułgaria, Rumunia, Litwa) opierają się na podejściu paradygmatycznym, chociaż realizowanym w różny sposób. Jedynie Polska i Łotwa zastąpiły system o zdefiniowanymi świadczeniami systemem o zdefiniowanej składce. Pozostałe kraje wprowadziły wielofilarowe systemy z obowiązkowym filarem opartym na istotnie zmodyfikowanych zasadach systemu PAYG. We wszystkich krajach zmiany te dotyczą podwyższenia podstawowego wieku emerytalnego (patrz tabela 3), sposobów obliczania świadczeń (Bułgaria, Węgry, Estonia), zmian stopy składek indywidualnych (Polska, Łotwa) i niższej waloryzacji indeksacji świadczeń emerytalnych (utrzymywania ich wzrostu poniżej wzrostu wynagrodzeń (Chłoń, 2004).

4.3. Zintegrowana polityka wobec pracowników w starszym wieku

W dyskusjach o polityce społecznej wobec starszych pracowników więcej uwagi poświęca się usuwaniu zachęt do przechodzenia na wcześniejszą emeryturę niż poprawie ich zdolności do zatrudnienia (*employability*) i zwiększaniu możliwości ich zatrudniania. Może się to wiązać z priorytetem nadawanym średnio- i długookresowej wydolności finansowej powszechnych systemów emerytalnych w reformowaniu tych systemów. Ponadto, w dyskusjach nad systemami PAYG podkreśla się znaczenie zmian demograficznych, nie zwracając należytej uwagi na zmiany zachodzące na rynku pracy. W uzasadnieniach rozwiązań mających na celu zniechęcenie pracowników w starszym wieku do wycofywania się z rynku pracy, nie uwzględnia się należyte warunki sprzyjających dostosowywaniu się osób w starszych grupach wieku produkcyjnego do zmienności i konkurencyjności rynku pracy, jak również ich możliwości zatrudnienia.

Należy jednak pamiętać, że niewykorzystanie zasobów pracy i bezrobocie dotyczą całej Europy. Uregulowania odnośnie do wcześniejszej emerytury, a także branżowe uzgodnienia emerytalne wprowadzono, by ułatwić starszym pracownikom wyjście z rynku pracy i zmniejszyć bezrobocie wśród ludzi młodych. Przy istniejących strukturach rynku pracy i rosnącej konkurencji, ograniczanie możliwości przechodzenia na wcześniejszą emeryturę bez poprawy zdolności do zatrudnienia starszych pracowników i ofert pracy dla nich może doprowadzić do wzrostu stopnia korzystania z rent inwalidzkich oraz do wzrostu bezrobocia w tej grupie osób (patrz np. Blöndal i Scarpetta, 1999; Taylor, 2002; van Dalen i Henkens, 2002; Duval, 2003; Casey *et al.*, 2003).

Ponadto, aktualne postawy pracodawców wobec starszych pracowników mogą ograniczać stymulujący wpływ różnych rozwiązań zmierzających do zwiększenia ich aktywności zawodowej. Badania pracodawców przeprowadzone w kilku krajach europejskich wykazały, że pracodawcy nie uznają pracowników w starszych grupach wieku produkcyjnego za wartościowe zasoby pracy. Niewielu pracodawców deklaruje chęć zatrudniania starszych pracowników. Niechęć do zatrudniania uzasadniana była przewidywaniami pracodawców odnośnie do braku właściwych kwalifikacji, ograniczonym okresem zwrotu inwestycji w szkolenia, a także dodatkowymi przepisami dotyczącymi przejścia na emeryturę w przedsiębiorstwie czy programów branżowych. Z drugiej strony, zamiast wdrażać rozwiązania pozwalające na zatrzymanie i przekwalifikowanie pracowników w starszym wieku, wielu pracodawców woli z nich zrezygnować przy okazji ograniczania zatrudnienia w przedsiębiorstwie (Henkens, van Dalen, 2004; Taylor, 2002). Ponadto, pracodawcy uznają rosnące koszty pracy za jeden z najpoważniejszych skutków starzenia się zasobów pracy, bowiem od pewnego wieku wysokość wynagrodzenia wzrasta wraz z wiekiem szybciej niż wydajność. Dodatkowo, kapitał ludzki starszych pracowników ulega stosunkowo szybkiej deprecjacji ze względu na postęp technologiczny. Wskazuje się również na możliwe trudności w przystosowaniu się do nowych wzorców pracy.

Zatem, za utrzymanie starszych pracowników na rynku pracy wymaga nie tylko ograniczenia czy usunięcia możliwości odchodzenia na wcześniejszą emeryturę, ale przede wszystkim kompleksowego podejścia do zatrudnienia tych grup zasobów pracy. Taką zintegrowaną politykę wdrożono jedynie w kilku krajach (Austria, Finlandia i Wielka Brytania). W większości krajów europejskich przeważa polityka fragmentaryczna (Taylor, 2002; Casey *et al.*, 2003). Poniższe przykłady dowodzą różnych rozwiązań stosowanych głównie w krajach UE-15:

- programy aktywizacji rynku pracy adresowane do pracowników w starszym wieku (Austria, Belgia, Dania, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Irlandia, Holandia, Hiszpania i Wielka Brytania);
- subsydiowanie wynagrodzenia i innego rodzaju zachęty skłaniające do zatrudniania osób starszych (Austria, Belgia, Dania, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Włochy, Luksemburg, Holandia, Hiszpania i Wielka Brytania);
- wsparcie dla pracodawców, np. doradztwo i szkolenia, przesunięcia między różnymi miejscami zatrudnienia (Dania, Finlandia i Wielka Brytania);
- zachęcanie do stopniowego przechodzenia na emeryturę jako alternatywy dla wcześniejszej emerytury (Finlandia, Niemcy, Holandia, Hiszpania);
- regulacje prawne przeciwdziałające dyskryminacji ze względu na wiek, ochrona przed zwolnieniem, nakładanie kar za podawanie ograniczeń wieku w ogłoszeniach o pracy, zniesienie obowiązku przejścia na emeryturę po osiągnięciu ustawowego wieku emerytalnego (Austria, Belgia, Finlandia, Francja, Irlandia, Włochy, Hiszpania i Wielka Brytania);

- kampanie na rzecz wzrostu świadomości wśród pracodawców (Dania, Finlandia, Niemcy, Holandia i Wielka Brytania).

Potrzeba sformułowania kompleksowej polityki wobec pracowników w starszym wieku, łączącej reformy systemu emerytalnego i systemu zabezpieczenia społecznego oraz politykę zatrudnienia jest zgłaszana przez wielu badaczy (np. OECD, 1998, Blöndal i Scarpetta, 1999; van Dalen i Henkens, 2002; Taylor, 2002; Duval, 2003; Casey *et al.*, 2003; Kotowska, 2003). Ten pogląd znajduje odzwierciedlenie w ostatnich zaleceniach związanych ze Strategią Lizbońską (European Commission, 2004; 2005; Kok, 2004). Główne kierunki tych działań wobec pracowników w starszym wieku przedstawiają się następująco:

- stworzenie zachęt prawnych i finansowych zarówno dla pracowników pragnących pracować dłużej, jak i dla pracodawców wyrażających chęć zatrudnienia i zatrzymania pracowników w starszym wieku;
- zwiększenie udziału w szkoleniach dla osób ze wszystkich grup wieku, w szczególności osób słabo wykształconych i pracowników w wieku starszym;
- poprawianie warunków pracy i jakości pracy.

Podjęcie to mieści się w ramach koncepcji tworzenia strategii aktywnego starzenia się, które wymagają jednak zarówno właściwych działań jak i przemian kulturowych wśród pracowników, pracodawców i organów administracji państwa. Szczególnie ważne jest pokonanie barier instytucjonalnych i mentalnych dotyczących udziału w szkoleniach, obecnie trudno dostępnych dla osób w starszym wieku. Doskonalenie kwalifikacji i uczenie się przez całe życie uznaje się za główne rozwiązania mające na celu poprawienie umiejętności dostosowywania się osób w starszym wieku do warunków współczesnego rynku pracy.

Oczekuje się, że koncepcja podziału kosztów i odpowiedzialności za większe inwestycje w zasoby ludzkie między wszystkimi podmiotami – organami państwa, osobami prywatnymi i pracodawcami – przyspieszy wdrażanie nowych rozwiązań, zmierzających do rozwoju kultury inwestowania biznesu w szkolenia dostępne dla wszystkich bez względu na wiek oraz propagowania uczenia się przez całe życie. Zarówno raport Koka (2004), jak i raport Komisji Ekonomicznej UE, przedstawione na wiosennym szczycie Unii Europejskiej poświęconemu nowemu startowi Strategii Lizbońskiej (European Commission, 2005), kładą szczególny nacisk na uczenie się przez całe życie jako podstawową strategię zwiększania zatrudnienia i poprawy jakości pracy.

5. Pracownicy w starszym wieku na rynku pracy – spojrzenie indywidualne i spojrzenie ekspertów

Potrzebę pilnego przeprowadzenia reform emerytalnych dostrzega się przede wszystkim na poziomie państwa (skala makro). Przedsiębiorstwa i pracownicy, także pracownicy w starszym wieku, nie uznają problemu za tak poważny. Ponadto, postawy pracodawców zależą od norm i podlegają stereotypom dotyczącym wieku oraz produktywności młodszych i starszych pracowników. Przez wiele lat przeważał pogląd o konieczności zwalczania bezrobocia wśród osób młodych, od pracowników w starszym wieku oczekiwano, że zwolnią miejsca dla osób młodych. Należy zatem więcej uwagi przywiązywać do działań zmierzających do zwiększenia świadomości pracodawców i pracodawców dotyczącej procesu starzenia się, zatrudnienia i systemów emerytalnych (Taylor, 2001; van Dalen i Henkens, 2002; Taylor, 2002).

W dyskusjach nad adaptacją gospodarki i społeczeństwa do zmian ludnościowych nie docenia się oceny tych zmian z perspektywy jednostki. Niewiele wiadomo na temat opinii społecznej o tych problemach i rozwiązaniach polityki społecznej, a w szczególności ujęcia tych kwestii z perspektywy międzynarodowej. Projekt „Population Policy Acceptance Study – The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change (DIALOG)” (projekt Komisji Europejskiej, HPSE-CT-2002-00153) daje wyjątkową możliwość spojrzenia na rozwiązania systemów emerytalnych i proponowanych reform w krajach europejskich z perspektywy indywidualnej. W latach 2000–2003 w 13 krajach europejskich (Austria, Belgia (Flandria), Czechy, Estonia, Finlandia, Niemcy, Węgry, Włochy, Litwa, Holandia, Polska, Rumunia, Słowenia)¹⁶ przeprowadzono badania ankietowe dotyczące postaw wobec zmian demograficznych, dzietności, starzenia się, międzypokoleniowego transferu dóbr i usług, a także postrzegania polityki ludnościowej. W niniejszym opracowaniu korzystam z wybranych wyników

¹⁶ Cypr dołączył w 2004 r. do grupy krajów europejskich, w których przeprowadzono badanie ankietowe.

tych badań, dotyczących preferencji i oczekiwań względem wieku emerytalnego i opinii w sprawie polityki emerytalnej. Dyskusja nad możliwymi wyjaśnieniami uzyskanych wyników wykracza poza zakres niniejszych rozważań.

Indywidualne opinie na temat reform systemów emerytalnych można porównać z poglądami ekspertów. W ramach projektu DIALOG przeprowadzono także badanie opinii ekspertów na temat zmian ludności i scenariuszy polityki ludnościowej, posługując się metodą ekspercką Delphi (Work Package 3, Delphi-Study, 2004). Poniżej omówione zostaną wybrane wyniki tego badania dotyczące starzenia się i rynku pracy.

5.1. Indywidualne opinie na temat przechodzenia na emeryturę

Preferencje i oczekiwania dotyczące wieku emerytalnego

Indywidualne preferencje i oczekiwania dotyczące wieku emerytalnego w 10 krajach, które uczestniczyły w projekcie DIALOG, są analizowane w odniesieniu do ustawowego wieku emerytalnego, jaki obowiązywał w tych krajach w okresie realizowania badań ankietowych, tzn. w latach 2000–2003¹⁷. Wiek emerytalny dla mężczyzn wynosił 65 lat, z wyjątkiem Czech (62), Estonii i Słowenii (63) oraz Litwy (61,5). Wiek emerytalny kobiet był bardziej zróżnicowany. W Austrii i w krajach podlegających transformacji wiek ten był niższy od wieku emerytalnego mężczyzn (tabela 4).

Szacunki średniego wieku opuszczania rynku pracy, oparte na modelu prawdopodobieństwa uwzględniającym średnioroczne zmiany wartości wskaźników dla danej grupy wieku (European Commission, Indicators for Monitoring the Employment Guidelines, 2004), potwierdzają powszechną praktykę wcześniejszego opuszczania rynku pracy. Jedynie w Czechach średni wiek wychodzenia z rynku pracy wśród mężczyzn nieznacznie przekracza ustawowy wiek emerytalny.

Preferencje skłaniające do przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia są wyraźnie widoczne w krajach postkomunistycznych, zwłaszcza w Polsce, Rumunii i Słowenii. Jedynie Estonia stanowi wyjątek. Bez wątplenia, kobiety znacznie częściej niż mężczyźni preferują wycofanie się z rynku przed ukończeniem 60 roku życia. Austria wykazuje podobieństwo do krajów podlegających transformacji pod względem preferencji do przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia i różnic wieku emerytalnego między mężczyznami i kobietami. Kolejnym wyjątkiem jest Finlandia, gdzie mężczyźni o wiele częściej niż kobiety wyrażają chęć przejścia na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia. Około 45% respondentów w Holandii oraz Finlandii preferowało emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia, podczas gdy standardowy wiek emerytalny dla obu płci wynosił 65 lat.

Wyniki te wykazują ogólne, silne preferencje do wycofywania się z rynku pracy wcześniej niż przed ukończeniem 65 roku życia. Przynajmniej 84% respondentów wyraziło takie życzenie (z wyjątkiem Estonii, gdzie wartość tego wskaźnika wynosiła 53%), w Holandii i Niemczech nieco rzadziej niż w innych krajach. Wśród sześciu krajów, w których ustawowy wiek emerytalny dla mężczyzn wynosił 65 lat, odsetek mężczyzn wyrażających preferencje opuszczenia rynku pracy przed ukończeniem 65 roku życia wahał się między 81% (Niemcy) a 95% (Słowenia).

Oczekiwania dotyczące wieku emerytalnego mają bardziej realistyczny charakter, tzn. odsetek osób, które oczekują na przejście na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia i przed ukończeniem 65 roku życia jest znacznie niższy niż odsetek osób, które preferują przejście na emeryturę przed ukończeniem tego wieku. Wydaje się, że oczekiwania w większym stopniu są związane z aktualnie obowiązującymi regulacjami. Przeciętne różnice między oczekiwaniami i preferencjami są większe w odniesieniu do przejścia na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia, z wyjątkiem Niemiec, charakteryzujących się największą różnicą w zakresie przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia dla obu płci, podczas gdy w Estonii, Polsce i na Litwie dotyczy to mężczyzn. Niemcy i Estonia stanowią wyjątek również pod względem najczęstszych oczekiwań w zakresie przejścia na emeryturę w wieku 65–69 lat. Kobiety z Polski, Rumunii (wiek emerytalny 60 lat), Słowenii (61) dość często wyrażały oczekiwania przejścia na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia. W Holandii i Finlandii podobny odsetek mężczyzn i kobiet (58–63%) oczekuje przejścia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia, ustawowego wieku dla obu płci.

¹⁷ Dane o wieku emerytalnym pochodzą z raportów krajowych opracowanych w ramach projektu.

Tabela 4. Oczekiwania i preferencje dotyczące wieku emerytalnego według płci respondenta (respondenci w wieku 20–64 lata)*

Kraje	Płeć	Ustawowy wiek emerytalny	Wiek przechodzenia na emeryturę w 2002 r.**	Oczekiwany wiek emerytalny			Preferowany wiek emerytalny		
				poniżej 60 lat	poniżej 65 lat	65–69	poniżej 60 lat	poniżej 65 lat	65–69
AT	Mężczyźni	65	59,4	6,4	50,1	41,7	40,9	87,4	9,4
	Kobiety	60	59,3	31,4	77,3	16,2	71,0	96,2	2,5
	Ogółem			16,9	61,5	31,0	53,6	91,1	6,5
DE	Mężczyźni	65	61,1	5,3	28,9	66,0	38,6	80,2	17,5
	Kobiety	65	60,3	42,1	49,6	47,8	79,2	90,7	8,0
	Ogółem			24,1	39,2	57,0	59,6	85,5	12,7
FI	Mężczyźni	65	60,6	18,3	62,1	34,2	7,4	87,2	9,9
	Kobiety	65	60,4	50,4	63,2	35,1	10,8	89,4	9,5
	Ogółem			37,4	62,7	34,7	9,4	88,5	9,7
NL	Mężczyźni	65	62,9	18,0	57,5	37,1	50,3	82,3	14,0
	Kobiety	65	61,6	11,4	59,4	37,7	43,9	85,4	12,2
	Ogółem			14,2	58,3	37,4	46,6	83,6	13,2
CR	Mężczyźni	62	62,2	4,7	67,2	26,4	30,1	85,4	10,8
	Kobiety	57–61***	58,4	4,4	85,9	10,7	37,8	95,1	3,2
	Ogółem			4,6	76,8	18,4	34,0	90,4	6,8
EST	Mężczyźni	63	–	5,4	73,2	20,3	30,8	41,4	47,5
	Kobiety	63	–	19,3	86,4	10,1	75,8	61,5	32,0
	Ogółem			12,9	81,0	14,3	55,0	53,3	38,3
LT	Mężczyźni	61,5	–	10,5	43,1	48,7	43,8	87,3	9,9
	Kobiety	57,5	–	16,5	81,3	15,3	46,4	95,7	2,8
	Ogółem			13,0	63,8	30,6	44,8	91,8	6,1
PL	Mężczyźni	65	58,1	15,1	56,9	42,1	47,3	90,0	9,3
	Kobiety	60	55,8	48,2	93,9	5,8	84,6	97,5	1,9
	Ogółem			31,4	75,1	24,3	66,1	93,8	5,6
RO	Mężczyźni	65	–	32,1	71,5	26,1	57,6	91,3	6,6
	Kobiety	60	–	63,7	93,3	5,6	87,9	97,3	1,7
	Ogółem			47,6	82,2	16,1	72,9	94,4	4,1
SLO	Mężczyźni	63	–	23,4	65,1	33,3	72,7	94,8	4,0
	Kobiety	61	–	50,8	85,3	13,8	88,1	97,2	2,3
	Ogółem			36,8	75,0	23,8	80,2	95,9	3,2

*) Odsetek respondentów, którzy wybrali dany wiek.

**) Średni wiek wycofania się z rynku pracy oszacowany na podstawie modelu prawdopodobieństwa uwzględniającego względne roczne zmiany wartości wskaźników aktywności w danej grupie wieku (European Commission, Indicators for monitoring the Employment Guidelines, 2004).

****) Odniesiony do liczby dzieci.

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

Analiza preferencji odnoszących się do wieku przechodzenia na emeryturę według wieku respondentów pozwala na spostrzeżenie, że wiek respondentów (do 54 roku życia i powyżej 54 roku życia) nie wpływa na preferencje do przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia i po 65 roku życia (rysunek 14). W przeciwieństwie do tego, czego można było oczekiwać, osoby młodsze częściej niż starsze wolałyby opuścić rynek pracy przed ukończeniem 60 roku życia (z wyjątkiem Estonii).

Natomiast wiek respondentów wyraźnie różnicuje oczekiwania dotyczące wieku przejścia na emeryturę (rysunek 14). Osoby w wieku powyżej 54 roku życia częściej oczekiwały opuszczenia rynku pracy przed ukończeniem 65 lat, z wyjątkiem Polski, gdzie odsetek młodszych respondentów oczekujących przejścia na emeryturę albo przed ukończeniem 60 lat albo 65 lat przekracza odsetek wśród starszych respondentów. Oczekiwania opuszczenia rynku pracy przed ukończeniem 60 roku życia są wyraźnie niższe niż preferencje zarówno dla osób w wieku do 54 lat, jak i tych w wieku 55 lat i więcej. W tym przypadku cztery kraje charakteryzują się innymi relacjami: w Czechach, Polsce, Rumunii i Słowenii oczekiwania dotyczącego wcześniejszego wyjścia z rynku pracy pozostawały relatywnie wysokie, szcze-

gólnie wśród osób w wieku 55 lat i więcej w Czechach i Rumunii. Osoby młodsze oczekiwały przejścia na emeryturę w wieku 65–69 lat częściej niż respondenci w wieku 55 lat i więcej. Polska jest ponownie wyjątkiem, ponieważ osoby młodsze rzadziej niż starsze wyrażały oczekiwanie przejścia na emeryturę w późniejszym wieku.

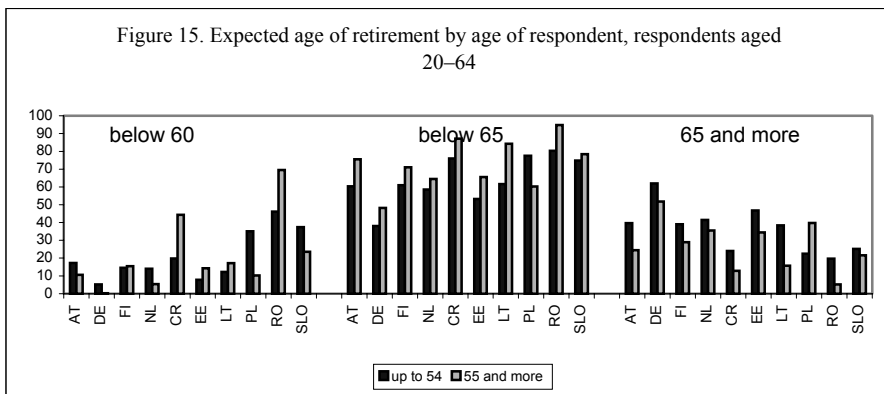
Rysunek 14. Preferowany wiek przejścia na emeryturę według wieku respondenta (respondenci w wieku 20–64 lata)

Below 60 – poniżej 60 roku życia
 Below 65 – poniżej 65 roku życia
 65 and more – w wieku 65 lat i więcej
 Up to 54 – do 54 roku życia
 55 and more – w wieku 55 lat i więcej

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

Rysunek 15. Oczekiwany wiek przejścia na emeryturę według wieku respondenta (respondenci w wieku 20–64 lata)

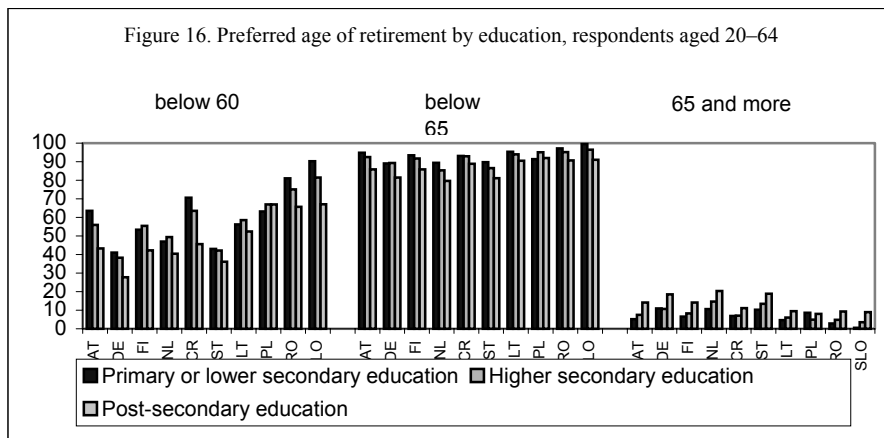

Opis Rysunku 15:

Below 60 – poniżej 60 roku życia
 Below 65 – poniżej 65 roku życia
 65 and more – w wieku 65 lat i więcej
 Up to 54 – do 54 roku życia
 55 and more – w wieku 55 lat i więcej

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

Rysunek 16. Preferowany wiek przejścia na emeryturę według wykształcenia (respondenci w wieku 20–64 lata)

Opis rysunku 16:

Below 60 – poniżej 60 roku życia

Below 65 – poniżej 65 roku życia

Above 65 – powyżej 65 roku życia

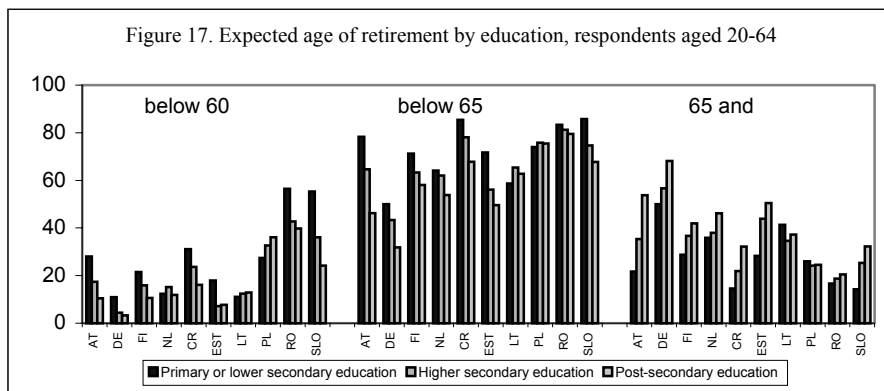
Below higher secondary education – poniżej wykształcenia średniego

Higher secondary education – wykształcenie średnie

Above secondary education – powyżej wykształcenia średniego

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

Rysunek 17. Oczekiwany wiek przejścia na emeryturę według wykształcenia (respondenci w wieku 20–64 lata)

Opis rysunku 17:

Below 60 – poniżej 60 roku życia

Below 65 – poniżej 65 roku życia

Above 65 – powyżej 65 roku życia

Below higher secondary education – poniżej wykształcenia średniego

Higher secondary education – wykształcenie średnie

Above secondary education – powyżej wykształcenia średniego

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

Wydaje się, że wykształcenie wywiera silniejszy wpływ na oczekiwania niż na preferencje. Ogólnie, osoby o wyższym poziomie wykształcenia (powyżej wykształcenia średniego) rzadziej preferują i oczekują przejścia na emeryturę przed ukończeniem 65 roku życia, tym bardziej przed ukończeniem 60 roku życia. Relatywnie wysokie oczekiwania dotyczące przejścia na emeryturę przed ukończeniem 60 lat miały osoby z najniższym poziomem wykształcenia w Rumunii i Słowenii. Oczekiwania dotyczące różnią się istotnie między grupami respondentów o wyróżnionych poziomach wykształcenia. Jedynie w Polsce, na Litwie i w Rumunii zależności między poziomem wykształcenia a preferencjami/oczekiwaniem wydają się być słabsze lub wręcz nie występują.

Preferencje dotyczące rozwiązań zmierzających do finansowej równowagi systemów emerytalnych

Preferencje społeczne dotyczące różnych rozwiązań wprowadzanych w celu poprawy stabilności finansowej systemów emerytalnych można ocenić na podstawie analizy opinii respondentów o następujących propozycjach zmian:

- podniesienie wieku emerytalnego,
- podniesienie wysokości miesięcznych składek,
- obniżenie wysokości świadczeń emerytalnych,
- zmuszanie dzieci do finansowego wspierania rodziców w wieku starszym,
- zniesienie programów przechodzenia na wcześniejsze emerytury,
- uzależnienie wysokości świadczeń należnych osobom w starszym wieku od liczby dzieci: im więcej dzieci, tym wyższa wysokość świadczenia.

Zniesienie możliwości przejścia na wcześniejszą emeryturę i podwyższanie miesięcznych opłat na ubezpieczenie to rozwiązania najbardziej preferowane przez respondentów w badanych krajach. Wybrało je przynajmniej 50% respondentów (tylko w Estonii 43% i w Niemczech 45%, tabela 5). W Finlandii obok zniesienia możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę najbardziej preferowanym rozwiązaniem było podwyższenie wieku emerytalnego. W Rumunii obywatele najczęściej opowiadali się za podniesieniem miesięcznych stawek podatków oraz podwyższeniem wieku emerytalnego. Uzależnienie wysokości świadczeń emerytalnych od liczby dzieci stanowiło drugie w kolejności najbardziej preferowane rozwiązanie w Niemczech, na Litwie i w Polsce.

Tabela 5. Preferencje dotyczące rozwiązań systemu emerytalnego mających na celu zagwarantowanie osobom w starszym wieku przyszłych świadczeń (respondenci w wieku 20–64 lata)* ¹⁸

Kraj	Podwyższenie wieku emerytalnego	Podwyższenie miesięcznych stawek podatkowych	Obniżenie wysokości miesięcznych świadczeń wypłacanych emerytom	Zmuszanie dzieci do finansowego wspierania rodziców	Zniesienie programów wcześniejszej emerytury	Uzależnienie wysokości świadczeń emerytalnych od liczby dzieci
Belgia (Flandria)	9,2	26,5	5,3	3,2	45,2	10,7
Niemcy	15,1	11,9	8,9	2,8	33,3	20,7
Finlandia	26,5	40,5	5,6	3,8	15,5	8,1
Holandia	14,3	40,9	4,9	1,4	33,7	4,8
Czechy	11,4	27,0	2,7	7,2	30,7	21,1
Estonia	19,1	17,2	3,6	9,3	25,7	25,1
Litwa	9,5	28,6	2,0	6,8	24,8	28,3
Polska	9,1	39,1	2,5	7,8	20,5	21,0
Rumunia	26,2	30,6	4,0	10,6	17,1	11,4
Słowenia	10,9	38,7	5,3	2,6	24,3	18,3

*Odsetek respondentów, którzy wskazali dane rozwiązanie jako najbardziej preferowane.

Źródło: obliczenia własne, DIALOG 2004.

¹⁸ Ponieważ wystandaryzowany kwestionariusz obejmował pytania obowiązkowe i dobrowolne (do wyboru dla poszczególnych krajów), zachowanie identycznego zakresu analiz dla wszystkich krajów jest niemożliwe. W tabeli 5 przedstawiono dane dotyczące Belgii, natomiast w tabeli 4 uwzględniono Austrię.

Wyniki te wydają się niespójne z preferencjami i oczekiwaniami dotyczącymi wieku przejścia na emeryturę zdecydowane opowiadanie się za zniesieniem możliwości korzystania z wcześniejszej emerytury jest niezgodne z oczekiwaniami i preferencjami przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 60 i 65 roku życia. Jednak można je interpretować, jako sygnał gotowości do ewentualnej akceptacji dla tego rozwiązania w przeciwieństwie do podnoszenia wieku emerytalnego, które jedynie w trzech krajach uznano jako drugie w kolejności najczęściej preferowane rozwiązanie. Wydają się one także sugerować, że większa akceptacja dotyczy takich zmian, które zwiększają efektywność aktualnych regulacji emerytalnych niż zmian wieku emerytalnego. Dla krajów, które ostatnio podwyższyły wiek emerytalny (Belgia, Czechy, Litwa, Słowenia), może to być wyrazem braku zgody na jego dalsze podwyższanie. W innych krajach (Niemcy, Holandia, Polska), ujawniają one brak poparcia dla podwyższania wieku emerytalnego bez względu na jego aktualny poziom.

Innym, często dyskutowanym rozwiązaniem jest umożliwienie osobom starszym kontynuowania pracy po osiągnięciu wieku emerytalnego. O takie rozwiązanie pytano jedynie w niektórych krajach: Belgia (Flandria), Niemcy, Czechy, Estonia, Litwa, Polska i Rumunia. Ten środek polityki uzyskał największe poparcie na Litwie (47% respondentów w wieku 20–64 lata), Rumunii (44%) i Polsce (43%). W innych krajach nie więcej niż 34% badanych osób opowiedziało się za łączeniem pracy z uprawnieniami emerytalnymi.

Podsumowując, w krajach badanych w projekcie DIALOG występują silne preferencje do wcześniejszego wycofywania się z rynku pracy, tzn. przechodzenia na emeryturę przed ukończeniem 60 lub 65 roku życia, w szczególności kobiet. Wiek respondentów (do 54 lat i powyżej 54 lat) nie wpływał na preferencje odejścia z rynku pracy przed 65 rokiem życia i po osiągnięciu 65 lat. Wydaje się jednak, że wiek ma wpływ na preferencje opuszczania rynku przed ukończeniem 60 roku życia: jest to preferowane bardziej przez osoby młodsze. Osoby lepiej wykształcone nieco częściej preferowały dłuższe pozostawanie na rynku niż osoby o niższym poziomie wykształcenia. Ich oczekiwania co do wieku przejścia na emeryturę były także bardziej realistyczne – osoby młodsze, lepiej wykształcone przewidywały, że będą dłużej pracować, choć rzadziej kobiety niż mężczyźni.

Nie uzyskało poparcia podwyższenie wieku emerytalnego, rozwiązanie najbardziej popularne i najczęściej proponowane w dyskusjach nad reformami systemów emerytalnych, które już wprowadziło kilka krajów. Większą akceptację uzyskała konsolidacja aktualnych regulacji oraz podnoszenie składek emerytalnych.

5.2. Pogląd ekspertów na aktywne starzenie się¹⁹

Badanie eksperckie Delphi, przeprowadzone w ramach projektu DIALOG, miało na celu sformułowanie scenariuszy polityki ludnościowej i społecznej do 2030 r. Metoda Delphi jest szczególnie użyteczna dla osiągnięcia konsensusu, dotyczącego skomplikowanych problemów, przez grupę ekspertów pracujących niezależnie. Starzenie się ludności, rodziny i dzietność oraz kulturowe role płci były problemami podstawowymi, do których miały się odnosić rozstrzygnięcia scenariuszy. W tym badaniu uczestniczyło piętnaście krajów europejskich (Austria, Belgia (Flandria), Cypr, Czechy, Estonia, Niemcy, Finlandia, Węgry, Włochy, Litwa, Holandia, Polska, Rumunia, Słowenia, Szwajcaria). Eksperti zaproszeni do badania reprezentowali zróżnicowane grupy opiniotwórcze i decyzyjne, wpływowe osoby i instytucje: decydentów, organizacje przemysłowych, stowarzyszenia przedsiębiorców, lobby i grupy nacisku, związki zawodowe, dziennikarzy, przedstawicieli Kościoła i związków wyznaniowych, instytucji promujących równość płci, kół akademickich, przedstawicieli świata kultury (pisarzy, dyrektorów artystycznych, poetów, muzyków itp.), a także administracji lokalnej.

Jeżeli chodzi o cele polityki w zakresie starzenia się ludności, eksperci najczęściej wybierali: gwarantowanie wypłacalności świadczeń emerytalnych i dostosowanie systemów emerytalnych do zmian społeczno-demograficznych, a także poprawę jakości życia osób starszych.

Spśród piętnastu krajów uczestniczących w badaniu eksperckim Delphi, jedenaście krajów włączyło do scenariuszy polityki społecznej priorytety dotyczące aktywnego starzenia się. Priorytety te obejmowały

¹⁹ W tym punkcie korzystam z raportu badawczego 'Work Package 3, Delphi Study. Comparative Delphi Report, Summary Policy Implications of Delphi Study, DIALOG 2004, przygotowanego przez Research Institute of Population and Social Policy w Rzymie.

również cele istotne dla udziału w rynku pracy pracowników w wieku starszym: wprowadzenie elastycznego sposobu przechodzenia na emeryturę (Szwajcaria), wspieranie zatrudnienia osób starszych tzn. osób w wieku 60 lat i starszych (Austria, Włochy, Holandia), promowanie aktywnego starzenia się (Czechy, Litwa, Holandia, Polska, Słowenia).

Aktywne starzenie się rozważano w odniesieniu do pięciu elementów: zatrudnienie, uczenie się przez całe życie, wolontariat, wypoczynek i zdrowie. Dla zatrzymania osób starszych na rynku pracy eksperci proponowali wprowadzenie następujących rozwiązań: promowanie pracy w niepełnym wymiarze czasu, wprowadzenie nowych form tej pracy, zmniejszenie obciążenia pracą, kontynuowanie pracy po przejściu na emeryturę, usuwanie barier wieku podeszłego na rynku pracy, pionowy podział pracy, ulgi podatkowe dla pracodawców zatrudniających osoby w wieku starszym i stosowanie urlopów w cyklu zatrudnienia jako formy przygotowywania się do przejścia na emeryturę. Uczenie się przez całe życie zalecano jako podstawowy sposób na propagowanie i praktykowanie aktywnego starzenia się.

Ranga problemu systemów emerytalnych znalazła swoje odzwierciedlenie w tym, że wszystkie kraje włączyły różnego typu cele związane z nimi do scenariuszy polityki. Większość krajów wybrała dostosowanie systemu zabezpieczenia społecznego do starzejącej się ludności i wzmacnianie solidarności międzypokoleniowej (z wyjątkiem Czech, Estonii, Holandii, Polski i Szwajcarii). Pięć krajów uznało zrównoważenie systemów emerytalnych za nadrzędny cel polityki Belgia (Flandria), Czechy, Estonia, Włochy i Szwajcaria.

Rozwiązanie proponowane przez ekspertów, by osiągnąć te cele, można pogrupować następująco:

- innowacyjne i elastyczne formy zatrudnienia i modele systemów emerytalnych proponowane przez wszystkie kraje,
- lepsze inwestowanie w ochronę zdrowia i uczenie się przez całe życie (Finlandia, Węgry, Litwa i Estonia),
- solidarność międzypokoleniowa i odmłodzenie ludności (Litwa, Rumunia, Słowenia i Włochy);
- równość płci na rynku i programy zatrudniania nowych imigrantów (Austria, Niemcy i Włochy).

W pierwszej grupie rozwiązań środkiem najpowszechniej zalecanym w celu zrównoważenia finansowego systemów emerytalnych było podwyższenie wieku emerytalnego. Jednak eksperci z sześciu krajów nie wybrali tego rozwiązania jako priorytetu na 2030 r. (Czechy, Włochy, Litwa, Polska, Słowenia i Rumunia). Według ekspertów drugą opcją było poszerzenie prywatnych programów emerytalnych, natomiast elastyczne i stopniowe przechodzenie na emeryturę i zatrudnienie po przejściu na emeryturę uznano odpowiednio za trzecie i czwarte rozwiązanie pod względem ich znaczenia dla finansowej stabilności systemów emerytalnych.

Jak wykazano, dostosowanie systemu zabezpieczenia społecznego do zmian wynikłych ze starzenia się ludności uznaje się za zagadnienie niezwykle istotne i złożone. Rozwiązania wskazywane jako właściwe są odmienne w poszczególnych krajach. Jest to odzwierciedlenie różnorodności metod do rozwiązywania wspólnego problemu. Jednak spośród szerokiej gamy możliwych rozwiązań najczęściej proponowano te, które dotyczyły zmian we wzorcach zatrudnienia i systemów emerytalnych. Ponadto, podwyższenie wieku emerytalnego znalazło powszechne uznanie wśród ekspertów.

6. Uwagi końcowe

Najnowsze przewidywania ludnościowe ONZ (UN 2003a), a także projekcje zasobów pracy Eurostatu (Statistics in focus, 2001) i OECD (Burniaux *et al.*, 2004) jasno wykazują, że starzenie się ludności, spadek zasobów pracy i ich starzenie się to nieuniknione właściwości przyszłych zmian ludnościowych w Europie. Pomimo różnic regionalnych w natężeniu zmian i ich rozkładzie w czasie szczegółowo omówionych w części 2, ich globalny wymiar jest bezdyskusyjny.

Presja wywierana na system zabezpieczenia społecznego, wynikająca z tych zmian, zwłaszcza na systemy emerytalne finansowane w przeważającej mierze na zasadach PAYG, jest dodatkowo wzmagana przez zmiany dokonujące się na rynku pracy. Dekompozycja długookresowych prognoz wydatków na emerytury do 2050 r. dla 22 krajów OECD w celu wyodrębnienia wpływu zmian demograficznych, zmian aktywności zawodowej ludności, bezrobocia i zmian systemów emerytalnych pokazała, że zmiany struktur wieku są decydujące dla kształtowania się tych wydatków w czasie, a wpływy trzech pozostałych czynników są wyraźnie mniejsze. Jednak analizy te pokazują także, iż wzrost udziału osób w wieku 55 lat

i więcej pobierających emerytury może być zahamowany w pewnym stopniu przez reformy systemów emerytalnych podjęte w wielu krajach i zawierające między innymi zachęty do późniejszego przechodzenia na emeryturę (Casey *et al.*, 2003).

Rozwiązania polityki społecznej będące reakcją na zmiany demograficzne, przywiązują jak dotąd większą uwagę do działań skierowanych na poprawę stabilności finansowej powszechnych systemów emerytalnych niż do zwiększenia stopnia wykorzystywania potencjału ludzkiego w Europie. Zmiany na rynku pracy, jakie zaszły w bieżącym dziesięcioleciu pokazują, że pytanie sformułowane w 2000 r. (Pearce i Punch, 2000, 11) jest nadal ważne – czy nastąpi wzrost popytu na pracę oraz czy wzrost ten spowoduje zwiększenie aktywności ekonomicznej ludności w warunkach przyszłych tendencji ludnościowych, a tym samym poprawę stopnia wykorzystania zasobów pracy w Europie, pozostającego obecnie na dalece niewystarczającym poziomie? Pogląd, że Europa potrzebuje więcej lepszych miejsc pracy, by wykorzystać swój potencjał ludzki, znalazł bezpośrednie odzwierciedlenie w najnowszych dokumentach Unii Europejskiej dotyczących polityki zatrudnienia (Kok, 2004; European Commission, 2005). Stąd w zaleceniach dotyczących zatrudnienia i uzasadnieniach dla nowego startu Strategii Lizbońskiej tak wiele miejsca poświęca się umiejętności przystosowania się pracowników i pracodawców do warunków współczesnego rynku pracy, a także tworzeniu kultury uczenia się przez całe życie.

Zrozumiałe są więc nalegania badaczy, by politykę adresowaną do pracowników w wieku 55 lat i starszych rozpatrywać z różnych perspektyw. Rozwiązania zachęcające pracowników w starszym wieku do pozostawania na rynku pracy powinny współgrać z działaniami dotyczącymi poprawy warunków pracy i zwiększania ofert zatrudnienia, a więc konieczne jest przejście z fragmentarycznej do zintegrowanej polityki wobec pracowników w starszym wieku, rozpatrywanej w kontekście wielowymiarowej strategii aktywnego starzenia się. Jednak taka zmiana jest wyraźniej widoczna na poziomie konceptualnym a nie wykonawczym.

Zarówno w Unii Europejskiej, jak i w poszczególnych krajach przywiązuje się coraz większe znaczenie do umiejętności przystosowywania się starszych pracowników do warunków współczesnego rynku pracy. Jednakże stymulowanie większej aktywności ekonomicznej tej grupy zasobów pracy zależy w dużym stopniu na zrozumieniu przez pracodawców i związki zawodowe, że pracownicy w starszym wieku stanowią ważną część zasobów pracy. Potrzebę reform dostrzega się głównie w skali makro. Na poziomie przedsiębiorstw i poszczególnych osób, a także wśród pracowników w starszym wieku, problemu dostosowania gospodarki do zmiany struktur wieku nie uznaje się za tak poważny.

Wstępne wyniki badań prowadzonych w ramach projektu DIALOG dotyczących indywidualnego postrzegania starzenia się i przechodzenia na emeryturę potwierdzają również, że indywidualna ocena późniejszej fazy przebiegu życia jest całkowicie odmienna od wyrażanej przez ekspertów (badanie Delhi). Potwierdza to wnioski sformułowane przez badaczy, iż należy wiele zrobić, by zwiększyć świadomość pracodawców i osób prywatnych na temat starzenia się, zatrudnienia, inwestycji w zasoby ludzkie i systemów emerytalnych. W wielu krajach podjęto działania w tym kierunku (Taylor, 2001, van Dalen i Henskens, 2002; Taylor, 2002). Pomimo ich zróżnicowanego i niejednokrotnie dyskusyjnego wpływu na zmiany postaw, oczekiwanie zmian w poglądach wydaje się być zasadne, przynajmniej w perspektywie średniookresowej, zwłaszcza w warunkach połączenia ich z programami kształcenia i wspierania lokalnych inicjatyw mających na celu wzmocnienie pozycji pracowników w starszym wieku na rynku pracy.

Starzenie się nie jest problemem dotyczącym przyszłości Europy. To już się stało. Inteligentne i efektywne zarządzanie zmianą wymaga zintegrowanego podejścia do systemów emerytalnych, całego systemu zabezpieczenia społecznego i polityki zatrudnienia, co wiąże się ze skoordynowanymi działaniami dotyczącymi różnych obszarów (edukacji, zdrowia, bezpieczeństwa i ochrony socjalnej, zatrudnienia) i dotyczy podmiotów działających na różnych poziomach. To z kolei wymaga porozumienia dotyczącego głównych kierunków reagowania na zmianę demograficzną. I taki pogląd, podzielany przez rządy i ekspertów pomimo różnorodności proponowanych rozwiązań szczegółowych, powinien być przekazywany innym podmiotom społecznym – przedsiębiorstwom, pracodawcom, władzom lokalnym i obywatelom. Przystosowanie gospodarki i społeczeństwa do starzenia się ludności i zasobów pracy oznacza bowiem podział kosztów i odpowiedzialności między państwo i jego organy administracyjne różnych szczebli, pracodawców i obywateli, a także dbanie o efektywne wykorzystanie kapitału ludzkiego i społecznego. Będzie to wymagało wzmocnienia mediacyjnej roli państwa, a nie rezygnacji z jego zaangażowania w procesy adaptacyjne (Avramov i Mašková, 2003).

Bibliografia

- Avramov, D. and M. Mašková. 2003. Active ageing in Europe. Vol. 1. *Population Studies*, No. 40, Council of Europe Press, Strasbourg.
- Augusztinovic, M. 1999. "Pension systems and reforms in the transition countries", *Economic survey of Europe*, Economic Commission for Europe and United Nations, vol.3.
- Blöndal, S. and S. Scarpetta. 1998. "The retirement decisions in OECD countries". *Economics department working paper no. 202*, OECD. Paris.
- Blöndal, S. and S. Scarpetta. 1999. "Early retirement in OECD countries: the role of social security system". *OECD Economic studies no. 29, 1997/II*. Paris.
- Burniaux J-M., R. Duval and F. Jaumotte. 2004. "Coping with ageing: a dynamic approach to quantify the impact of alternative policy options on future labour supply in OECD countries". *Economics department working paper no. 371*, OECD. Paris.
- Casey B., Oxley H., Whitehouse E., Antolin P., Duval R. and W. Leibfritz. 2003. „Policies for an ageing society: recent measures and areas for further reform” *Economics department working paper no. 369*, OECD. Paris.
- Chłoń-Domińczak, A. 2004. „Evaluation of Reform Experiences in Eastern Europe” in: *Pension Reforms: Results and Challenges*, FIAP: 145–237.
- Council of Europe, Strategy for Social Cohesion, 2004.
- Disney, R. F. 1999. „National accounts as pension reform strategy: an evaluation”. Pension primer series, World Bank, Washington, D.C.
- Disney, R. F. and E. R. Whitehouse. 1999a. „Retirement: the demand side”. *Social protection discussion paper*. World Bank, Washington, D.C.
- Disney, R.F. and E.R. Whitehouse. 1999b. „National countries pensions: microeconomic and macroeconomic aspects”. *Social protection discussion paper*. World Bank, Washington, D.C.
- Disney, R. F. and E. R. Whitehouse. 1999C. "Pensions plans and retirement incentives". *Social protection discussion paper*. World Bank, Washington, D.C.
- Duval R., 2003. „The retirement effects of old-age pension and early retirement schemes in OECD countries”. *Economics department working paper no. 370*, OECD. Paris.
- Economic Commission, Delivering Lisbon. Reforms for the enlarged Union. Report from the Commission to the Spring European Council, 2004. Brussels. COM (2004) 29 final/2.
- Economic Commission. Communication to the Spring European Council. Working together for growth and jobs. A new start for the Lisbon Strategy. 2005. Communication from President Barroso in agreement with Vice-President Verheugen. Brussels. COM (2005) 24
- Eurostat. 1999. *Central European countries' employment and labour market review*, no.1.
- Eurostat. 2001. "Theme 1–2/2001, Regional labour force in the EU: recent patterns and future perspectives". *Statistics in focus, general statistics*.
- Employment in Europe 2004, Recent trends and prospects, European Commission, Employment and Social Affairs, Brussels.
- Fultz E., and M. Ruck. 2001. *Pension reform in central and eastern Europe: an update on the restructuring of national pension schemes in selected countries*, International Labour Office, central and eastern European team, Budapest.
- Gruber, J. and D. A. Wise. 1999. *Social security programs and retirement around the world*. University of Chicago Press for National Bureau of Economic Research.

- Henkens, K. and H. P. Van Dalen. 2004. „Early retirement systems and behavior in an international perspective”. In: Adams, G. A., and T. A. Beehr. *Retirement research: Current perspectives and future directions*. New York: Springer.
- Holzmann R., Mackellar L., and M. Rutkowski. 2003. Accelerating the European pension reform agenda: need, progress, and conceptual underpinnings. In: Holzmann R., Orenstein M. and M. Rutkowski (eds). 2003. *Pension reform in Europe: process and progress*. The World Bank, Washington D.C.
- Kalisch, D. W. and T. Aman. 1998. „Retirement income systems: the reform process across OECD countries”. *Ageing working papers No. 3.4*. OECD, Paris.
- Kok W. 2004. Jobs, Jobs, Jobs. Creating More Employment in Europe. Report of the Employment Task Force Chaired by Wim Kok, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Kotowska I. E. 2003. Older workers in the labour market and retirement policies. In: R. Palomba and I. E. Kotowska, The economically active population in Europe. *Population Studies*, No. 40, Council of Europe Press, Strasbourg.
- OECD. 1995a. „The transition from work to retirement”. *Social policy studies no. 16*, Paris.
- OECD. 1995b. „The labour market and older workers”. *Social policy studies no. 17*, Paris.
- OECD. 1996. *Ageing in OECD countries*. Paris.
- OECD. 1998a. „Work-force ageing in OECD countries”. pp. 123–151 in *Employment outlook*, Paris. (also Ageing working paper no. 4.1.)
- OECD. 1998b. *Employment outlook*, Paris.
- OECD. 2001a. *Employment outlook*, Paris.
- OECD. 2001b. *Ageing and Income – Financial resources and retirement in 9 OECD countries*. Paris.
- Pearce, D. L. and Punch A. „Europe’s population and labour market beyond 2000, introduction and summary”. In: Punch A., and D. L. Pearce (eds). 2000, *Europe’s population and labour market beyond 2000*. Council of Europe.
- Social Policy in the EU 2004, European Commission, Employment and Social Affairs, Brussels.
- Saczuk, K. 2004. „Labour force participation scenarios for 27 European countries”, Central European Forum for Migration Research, *Working Paper 5/2004*, Warsaw
- Schoenmaeckers, R. C. 2005. Population ageing and its challenges on social policies. The paper prepared for European Population Conference 2005 “Demographic Challenges for Social Cohesion”, Strasbourg, 7–8 April, 2005.
- Scherer, P. 2001. „Age of withdrawal from the labour force in OECD countries”, *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers No 49*.
- Van Dalen, H. P. and K. Henkens. 2002. „Early retirement reform: can it and will it work?”. *Ageing and Society* 22: 209–231.
- Vlasblom, J. D. and G. Nekkers. 2001. „Regional differences in labour force activity rates of persons aged 55+ within European Union”. *Eurostat working papers: population and social conditions 3/2001/E/no. 6*.
- Taylor, P. 2001. „Comparative policy approaches towards older workers”, report for *Scottish Enterprise*, Open Business School.
- Taylor, P. 2002. „European Union policy for older workers”, paper presented at the second thematic NIEPS workshop on: *Ageing, intergenerational solidarity and age-specific vulnerabilities*, The Hague, September 27–28, 2002.
- Work Package 3, Delphi-Study. Comparative Delphi Report, Summary Policy Implications of Delphi Study, DIALOG 2004, prepared by the Research Institute of Population and Social Policy in Rome.

Data sources:

DIALOG (*on-going activity*), "DIALOG – Population Policy Acceptance Study (PPAS): The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change". Project funded by the European Commission under the 5th Framework Programme, Contract No. HPSE-CT-2002-00153.

European Commission. 2004. Indicators for monitoring the Employment Guidelines. Second version. 2004–2005 compendium.

Eurostat. *Central European countries employment and labour market review, studies and research*, different issues.

UN (2003a), *World Population Prospects: The 2002 Revision*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.

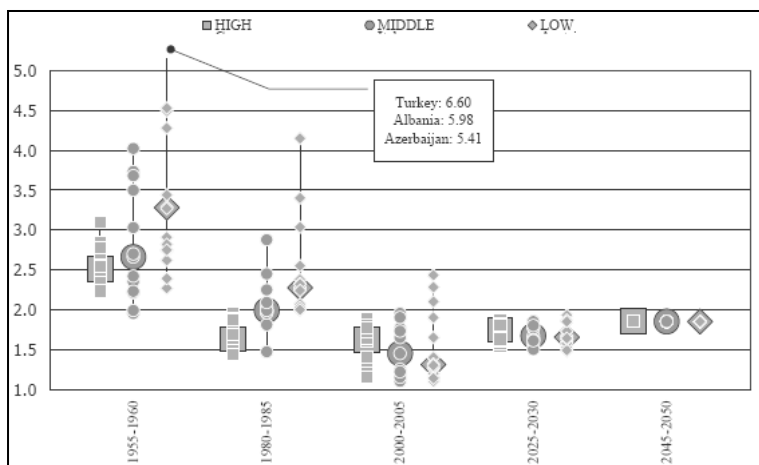
UN (2003b), *World Population Prospects: The 2002 Revision. Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York.

ANEKSY

Aneks do punktu 2.3

Rysunek A1. Współczynnik dzietności ogólnej (średnia liczba dzieci na kobietę) wśród państw członkowskich Rady Europy w kolejności według grupy WYSOKIEJ, ŚREDNIEJ, NISKIEJ, wybrane lata w okresie 1955–2050

Źródło: UN (2003a).

Uwaga: wartości dla poszczególnych krajów zilustrowano kropkami, większe kropki wskazują medianę dla każdej grupy w odpowiednim okresie.

Opis Rysunku A1

HIGH – WYSOKA

MIDDLE – ŚREDNIA

LOW – NISKA

Turkey – Turcja

Albania – Albania

Azerbaijan – Azerbejdżan

Około połowy XX wieku w krajach z grupy WYSOKIEJ mediana wartości współczynników dzietności ogólnej wynosiła 2,51 i wskazywała na najniższą dzietność wśród wyłonionych grup krajów. Kraje z dwóch pozostałych grup miały o wiele wyższe wartości. Wartości mediany wynosiły 2,66 (grupa ŚREDNIA) oraz 3,28 (podgrupa NISKA). W obu grupach kilka krajów miało dzietność przekraczającą 3,5 dziecka; największe przekroczenia odnotowano w grupie NISKIEJ z wartościami ponad 4 dzieci: Albania, Azerbejdżan, Bośnia i Hercegowina, była Jugosłowiańska Republika Macedonii i Turcja (tu wystąpiła najwyższa wartość współczynnika dzietności – 6,66 dziecka). W kolejnych dekadach we wszystkich krajach dzietność istotnie się zmniejszyła. Najsilniejszy spadek (w ujęciu absolutnym) odnotowano wśród krajów z grupy NISKIEJ. U schyłku wieku najniższe wartości współczynnika dzietności nie dotyczą krajów z grupy WYSOKIEJ, ale z grupy NISKIEJ. Wartości mediany dla tych grup krajów wynoszą odpowiednio w latach 2000–2005: 1,62 (WYSOKA), 1,45 (ŚREDNIA) i 1,31 (NISKA). U schyłku wieku Turcja, Albania i Azerbejdżan są jedynymi krajami, w których dzietność przekracza poziom gwarantujący reprodukcję prostą. Przewiduje się, iż do 2050 r. we wszystkich krajach dzietność osiągnie poziom 1,85 dziecka (zgodnie z założeniem wariantu średniego projekcji ONZ).

Aneks do punktu 3.2

Dobór wartości bazowych do wskaźników zatrudnienia stanowiących poziom odniesienia oraz wpływ założeń scenariuszy dotyczących wzrostu zatrudnienia na wartości referencyjne

Ta część Aneksu dotyczy doboru wartości bazowych dotyczących symulacji, których wyniki przedstawiono na rysunku 3.5 i A4. Scenariusze i założenia są następujące (por. tabela 3.2 w tekście):

Scenariusz	Założenia
Stały	Wartości wskaźnika zatrudnienia pozostają na stałym poziomie występującym około 2000 r.
Scenariusz „A”	Wartości wskaźnika zatrudnienia (dla kobiet i mężczyzn) są równe tym z modelu skandynawskiego (tzn. wartości średnie dla Danii, Finlandii i Szwecji na podstawie danych pochodzących z lat bliskich 2000 r.)
Scenariusz „B”	Wartości wskaźników jak w scenariuszu „A”, ale maleją powyżej 50 roku życia według ustalonego wzorca różnego dla kobiet i mężczyzn, tak jak zmniejszyły się wartości w przedziale wieku 45–49 lat i 50–54 lat
Scenariusz „C”	Wartości jak w scenariuszu „B”, ale niższe dla wszystkich przedziałów wieku o 2,5% dla mężczyzn i 5% dla kobiet

Wartości bazowe odpowiadają średnim wartościom wskaźników zatrudnienia odnotowanym około 2000 r. w Danii, Finlandii i Szwecji – stąd nazwa „model skandynawski” (por. scenariusz „A”). Wartości wykorzystane do tego doboru podane są w tabeli A1.

Tabela A1 ilustruje wartości mediany wyznaczonej dla 5-letnich grup wieku dotyczącej (a) współczynnika aktywności zawodowej oraz (b) wskaźnika zatrudnienia (por. uwaga dotycząca definicji z przypisu 23). Oprócz wartości mediany podano różnice między krajami wyrażone w punktach procentowych. Wartości ujemne wskazują, że kraj ma wskaźniki aktywności czy zatrudnienia poniżej poziomu średniego.

Pierwszy panel zawiera wartości dla OBU PŁCI. Krajem o najwyższej punktacji (wszystkie różnice punktów procentowych są dodatnie i względnie wysokie) jest Dania. Pozostałe kraje z dobrymi wynikami to Szwajcaria (dla wskaźnika zatrudnienia), a także, choć w mniejszym stopniu, Finlandia i Szwecja (oba kraje wykazują względnie wysokie wartości w najstarszych grupach wieku).

Drugi panel obejmuje wartości wskaźników „aktywności i zatrudnienia wyłącznie dla MĘŻCZYŹN. W tym przypadku najlepiej wypada Szwajcaria, za nią plasują się Niemcy, a uwzględniając wartości wskaźnika zatrudnienia – Holandia, Dania i Szwecja, wykazujące różnice dodatnie w najstarszych grupach wieku. (Austria charakteryzuje się stosunkowo wysokim poziomem aktywności i zatrudnienia, ale ma ujemne różnice dla najstarszych grup wieku).

Trzeci panel zawiera wartości wskaźników aktywności i zatrudnienia dla KOBIEŃ. Najwyższe (dodatnie) wartości różnic dotyczą Danii, Szwecji, a także Finlandii. Szwecja wykazuje istotnie wysokie wartości dla najstarszych grup wieku. Szczególnie wysoka punktacja dla KOBIEŃ zdecydowała o wybraniu modelu skandynawskiego. Szwajcaria była krajem brany pod uwagę, ale została wyeliminowana ze względu na ujemne wartości dla KOBIEŃ w wieku średnim (wartości ujemne dotyczące współczynników aktywności dla najmłodszych grup wieku odnotowano w Finlandii i Szwecji i należy je interpretować jako wynik przedłużonego okresu kształcenia).

Tabela A1. Kraje grupy WYSOKIEJ. Wartości mediany i różnice w punktach procentowych między medianą i wartościami wskaźników aktywności zawodowej i zatrudnienia dla poszczególnych krajów według 5-letnich grup wieku i płci

(A) współczynniki aktywności zawodowej, (B) wskaźniki zatrudnienia

BOTH SEXES																				
(A) Regarding percentages economically active										(B) Regarding percentages employed										
Age	Median	Country									Median	Country								
		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK
20-24	73.2%	0.06	0.06	-0.01	0.05	-0.12	-0.13	0.04	-0.10	0.00	66.5%	0.06	0.08	0.00	0.08	-0.19	-0.15	0.09	-0.08	0.00
25-29	83.7%	0.05	0.04	-0.02	0.01	0.05	-0.02	0.00	-0.05	-0.01	77.5%	0.05	0.06	-0.02	0.03	-0.03	-0.06	0.04	-0.03	0.00
30-34	86.3%	0.04	0.00	0.00	0.02	0.03	0.00	-0.05	-0.02	-0.05	80.1%	0.05	0.03	0.00	0.04	-0.02	-0.03	0.00	0.00	-0.03
35-39	87.6%	0.02	-0.02	0.00	0.01	0.01	0.02	-0.08	-0.02	-0.06	81.4%	0.04	0.01	0.00	0.04	-0.02	-0.01	-0.04	0.00	-0.03
40-44	88.5%	0.01	-0.01	0.00	0.00	0.00	0.02	-0.10	-0.02	-0.06	82.4%	0.03	0.02	0.00	0.03	-0.02	-0.01	-0.06	0.01	-0.03
45-49	87.1%	-0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	-0.11	0.00	-0.05	80.8%	0.01	0.03	0.00	0.04	-0.02	-0.01	-0.07	0.03	-0.02
50-54	81.8%	-0.03	0.02	0.00	0.03	0.00	0.04	-0.13	0.04	-0.04	74.5%	-0.02	0.06	0.00	0.07	-0.01	0.01	-0.08	0.08	0.00
55-59	67.2%	-0.22	0.09	0.00	0.10	-0.12	0.09	-0.14	0.12	-0.02	59.2%	-0.19	0.14	-0.01	0.12	-0.12	0.00	-0.07	0.17	0.03
60-64	27.4%	-0.18	0.20	-0.04	0.07	-0.17	0.00	-0.08	0.26	0.10	22.9%	-0.14	0.23	-0.02	0.10	-0.14	0.00	-0.04	0.25	0.13

MEN																				
(A) Regarding percentages economically active										(B) Regarding percentages employed										
Age	Median	Country									Median	Country								
		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK
20-24	78.2%	0.04	0.01	-0.01	0.03	-0.13	-0.16	0.01	-0.11	0.00	69.6%	0.06	0.05	0.00	0.08	-0.18	-0.16	0.08	-0.08	0.00
25-29	88.4%	0.04	0.04	-0.01	-0.01	0.05	-0.02	0.00	-0.05	0.02	83.8%	0.03	0.05	-0.03	0.00	-0.03	-0.06	0.03	-0.05	0.00
30-34	91.7%	0.05	0.04	0.04	-0.01	0.05	0.00	-0.01	-0.03	-0.01	87.0%	0.05	0.06	0.02	0.00	0.00	-0.05	0.01	-0.03	-0.01
35-39	92.2%	0.05	0.04	0.04	-0.02	0.04	0.00	-0.02	-0.04	-0.01	88.1%	0.05	0.06	0.02	-0.01	0.00	-0.05	0.00	-0.04	-0.02
40-44	91.4%	0.06	0.04	0.04	-0.02	0.05	0.00	-0.02	-0.03	-0.02	87.9%	0.04	0.06	0.01	-0.01	0.00	-0.06	0.00	-0.04	-0.02
45-49	89.2%	0.06	0.06	0.05	0.00	0.06	0.00	-0.01	-0.02	-0.01	86.7%	0.03	0.06	0.01	-0.01	0.00	-0.08	0.00	-0.03	-0.03
50-54	88.1%	0.01	0.05	0.02	0.00	0.03	-0.03	-0.03	-0.01	-0.04	83.1%	-0.01	0.08	0.00	0.02	0.00	-0.08	0.00	0.00	-0.03
55-59	74.6%	-0.10	0.14	0.02	0.09	-0.12	0.00	-0.03	0.07	-0.01	70.0%	-0.13	0.16	-0.03	0.09	-0.16	-0.12	0.00	0.07	0.00
60-64	32.2%	-0.18	0.34	0.00	0.12	-0.22	-0.03	-0.04	0.25	0.18	29.3%	-0.17	0.34	0.00	0.13	-0.20	-0.04	-0.02	0.21	0.18

WOMEN																				
(A) Regarding percentages economically active										(B) Regarding percentages employed										
Age	Median	Country									Median	Country								
		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK		A	CH	D	DK	F	FIN	NL	S	UK
20-24	68.2%	0.08	0.10	0.00	0.07	-0.11	-0.10	0.07	-0.09	0.00	63.3%	0.06	0.10	0.00	0.09	-0.21	-0.14	0.10	-0.08	0.00
25-29	78.8%	0.06	0.04	-0.04	0.02	0.04	-0.03	0.00	-0.05	-0.04	71.4%	0.07	0.07	-0.01	0.05	-0.04	-0.06	0.06	-0.02	0.00
30-34	80.2%	0.03	-0.03	-0.04	0.05	0.02	0.01	-0.07	0.00	-0.08	71.9%	0.07	0.00	0.00	0.08	-0.03	0.00	-0.01	0.04	-0.03
35-39	81.6%	0.00	-0.06	-0.03	0.05	0.00	0.05	-0.13	0.01	-0.08	73.0%	0.05	-0.01	0.00	0.10	-0.02	0.04	-0.07	0.05	-0.03
40-44	81.6%	0.00	-0.03	0.00	0.06	0.00	0.08	-0.14	0.04	-0.05	75.4%	0.02	-0.01	0.00	0.08	-0.03	0.05	-0.10	0.06	-0.02
45-49	79.7%	-0.02	-0.01	0.01	0.06	0.00	0.10	-0.16	0.06	-0.03	74.6%	-0.01	0.01	0.00	0.08	-0.03	0.06	-0.13	0.08	0.00
50-54	72.8%	-0.04	0.01	0.00	0.09	0.00	0.14	-0.21	0.11	-0.02	68.7%	-0.06	0.02	-0.03	0.10	-0.04	0.08	-0.19	0.13	0.00
55-59	57.3%	-0.31	0.06	0.00	0.13	-0.10	0.20	-0.23	0.20	-0.01	54.6%	-0.31	0.06	-0.06	0.10	-0.14	0.06	-0.21	0.20	0.00
60-64	24.9%	-0.19	0.06	-0.10	0.00	-0.13	0.01	-0.15	0.26	0.00	21.1%	-0.13	0.08	-0.08	0.03	-0.12	0.00	-0.11	0.25	0.04

Źródło: Eurostat (2004).

Uwaga: ujemne różnice punktów procentowych zaznaczono odpowiednio kolorem szarym, niebieskim i różowym.

Opis Tabeli A1

Both sexes – razem

(A) Regarding percentages economically active – odnoszące się do wskaźników aktywności zawodowej

(B) Regarding percentages employed – odnoszące się do wskaźników zatrudnienia

Country – kraj

Age – wiek

Median – mediana

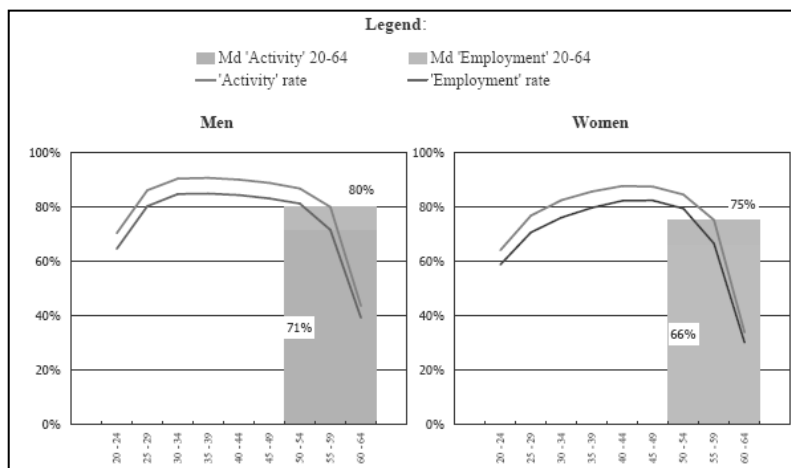
Men – mężczyźni

Women – kobiety

Rysunek A2 ilustruje wartości bazowe dla wskaźników aktywności zawodowej i zatrudnienia z modelu skandynawskiego. Wartości odpowiadają średnim dla Danii, Finlandii i Szwecji. Rysunek A2 uwzględnia z jednej strony wartości według 5-letnich grup wieku (dwie krzywe), z drugiej zaś poziom średni (tzn. medianę) dla wieku 50–64 lat (wykres słupkowy).

Wartości wskaźników aktywności i zatrudnienia generują niemal równoległe krzywe. Wartości dla kobiet są nieco przesunięte w prawo (tzn. w kierunku wyższego wieku). Przeciętnie wartości te są nieco niższe w porównaniu do mężczyzn. Mediany wskaźnika aktywności w wieku 50–64 lat wynoszą 80% dla mężczyzn i 75% dla kobiet; mediany zatrudnienia wynoszą odpowiednio 71% i 66%. Innymi słowy, 80% mężczyzn w wieku 50–64 lat twierdzi, iż są aktywni zawodowo, ale tylko 71% pracuje (stopa bezrobocia wynosi 11,25%).

Rysunek A2. Wartości bazowe dla wskaźników aktywności i zatrudnienia według 5-letnich grup i płci (równe wartościom średnim dla Danii, Finlandii i Szwecji, sytuacja około 2000 r.) i średnia dla wieku 50–64 lat według płci

Źródło: Eurostat (2004).

Opis Rysunku A2

Legend – legenda

Md „Activity” 20–64 – mediana dla wskaźników aktywności 20–64 lata

„Activity rate” – wskaźniki aktywności zawodowej

Md „employment” 20–64 – mediana wskaźników zatrudnienia 20–64 lata

„Employment” rate – wskaźniki zatrudnienia

Men – mężczyźni

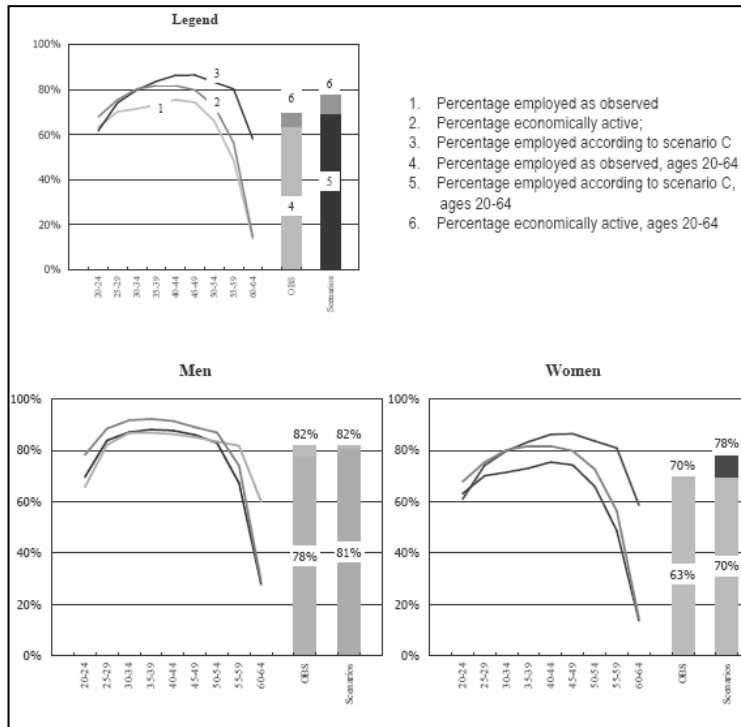
Women – kobiety

Rysunek A3 ilustruje skutki przyjęcia wyższego zatrudnienia w wartościach bazowych. Uwzględniono jedynie skutek scenariusza „C”. Rysunek A3 umożliwia ocenę różnic odnotowanych między wartościami współczynnika aktywności (2 i 6), wskaźnika zatrudnienia (1 i 4), a także wartości wskaźnika zatrudnienia odpowiadające scenariuszowi „C” (3 i 5).

Różnice między zaobserwowanymi wartościami wskaźnika zatrudnienia i wartościami wyznaczonymi na podstawie symulacji są najwyższe w najstarszych grupach wieku i są większe dla kobiet niż dla mężczyzn – ten wzorec jest spójny z oczekiwanymi łącznymi skutkami scenariuszy. Dla kobiet wartości wskaźnika zatrudnienia otrzymane ze scenariusza są wyższe niż (zaobserwowane) wartości współczynników aktywności. Jest to zgodne z faktem, że stosunkowo niskie wartości wskaźnika zatrudnienia dla kobiet wynikają w znacznej mierze z niskich wartości wskaźnika aktywności zawodowej. Jest to szcze-

gólnie widoczne w najstarszych grupach wieku. Scenariusz „C” przesuwa średnie wartości zatrudnienia dla kobiet w wieku 50–64 lat do poziomu 78%, natomiast (obserwowana) wartość wskaźnika aktywności wynosi 70%. W przypadku mężczyzn wskaźniki zatrudnienia pozostają na poziomie nieco poniżej wskaźników aktywności (można powiedzieć, że skutkiem scenariusza „C” byłby poziom bezrobocia zbliżony do zera).

Rysunek A3. Wartości bazowe wskaźników aktywności zawodowej i zatrudnienia z modelu skandynawskiego (wartości średnie DK, FIN i S) oraz wskaźniki zatrudnienia wynikające ze scenariusza „C”

Opis Rysunku A3:

Legend – legenda

1. Percentage employed as observed – obserwowane wskaźniki zatrudnienia
2. Percentage economically active – współczynniki aktywności zawodowej
3. Percentage employed according to scenario C – wskaźniki zatrudnienia według scenariusza C
4. Percentage employed as observed, ages 20–64 – obserwowany wskaźnik zatrudnienia w wieku 20–64 lat
5. Percentage employed according to scenario C, ages 20–64 – wskaźniki zatrudnienia w wieku 20–64 lata zgodnie ze scenariuszem C
6. Percentage economically active, ages 20–64 – współczynniki aktywności zawodowej w wieku 20–64 lata

Men – mężczyźni

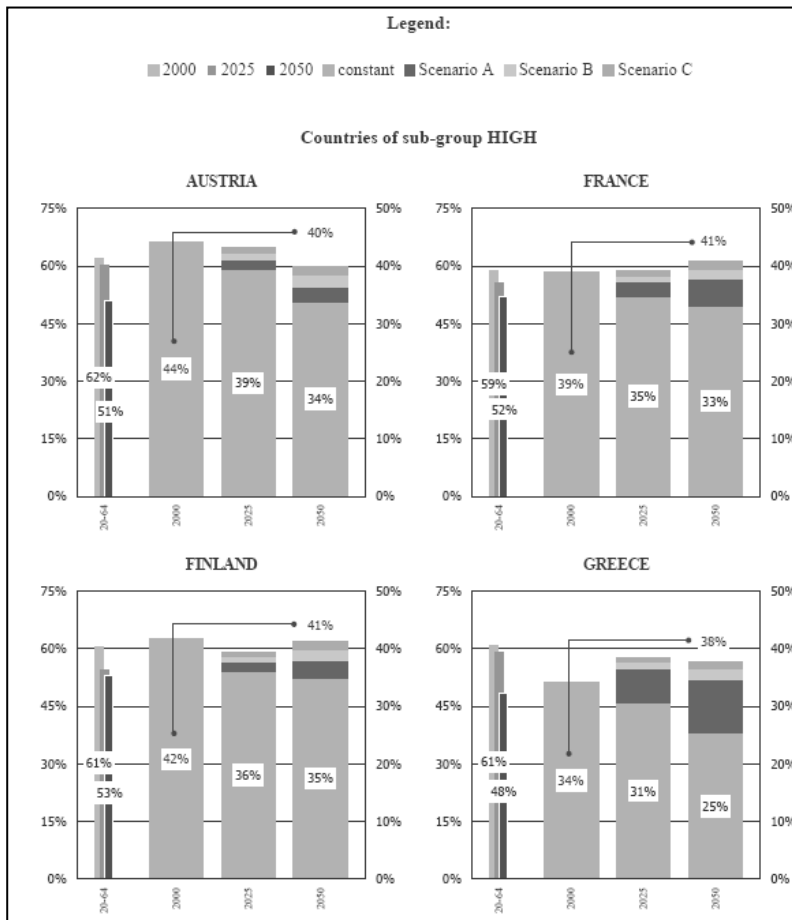
Women – kobiety

OBS – obserwowane

Scenarios – scenariusze

Rysunek A4. Zmiany w strukturze wieku według 5-letnich grup wieku między 2000r. i 2050 r. (lewa skala) i wskaźnik zatrudnienia w wieku 20–64 lata (prawa skala), odnotowane w 2000 r. i szacowane dla lat 2025 i 2050 zgodnie ze scenariuszem, dla wybranej grupy krajów

Opis rysunku A4

Legend – legenda

Constant – stały

Scenario A – scenariusz A

Scenario B – scenariusz B

Scenario C – scenariusz C

Countries of subgroup HIGH – Kraje z grupy WYSOKIEJ

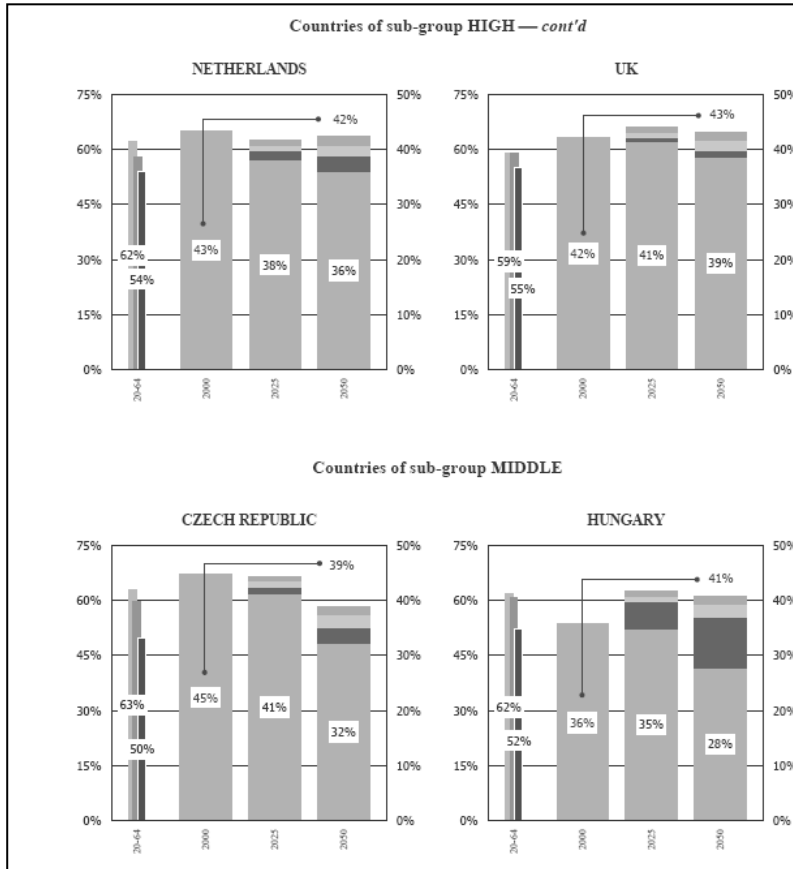
AUSTRIA – Austria

FRANCE – Francja

FINLAND – Finlandia

GREECE – Grecja

Rysunek A4 – Ciąg dalszy

Opis rysunku A4

Countries of sub-group HIGH – Kraje z grupy WYSOKIEJ – *ciąg dalszy*

NETHERLANDS – Holandia

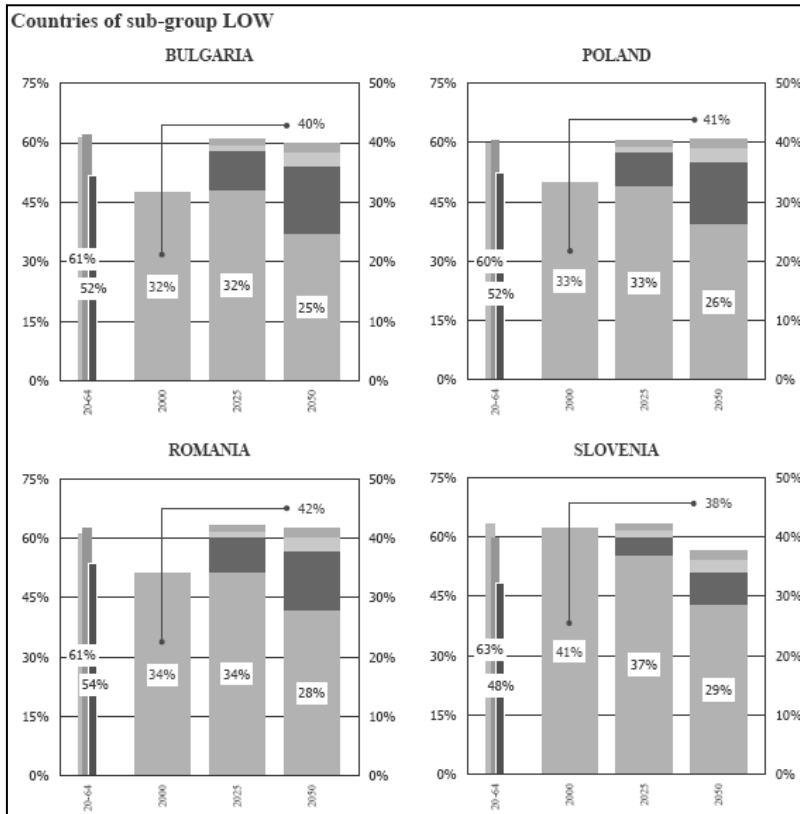
UK – Wielka Brytania

Countries of sub-group MIDDLE – Kraje z grupy ŚREDNIEJ

CZECH REPUBLIC – Czechy

HUNGARY – Węgry

Rysunek A4 – Ciąg dalszy

Opis rysunku A4

Countries of sub-group LOW – Kraje z grupy NISKIEJ

BULGARIA – Bułgaria

POLAND – Polska

ROMANIA – Rumunia

SLOVENIA – Słowenia

Aneks do ustępu 3.3

Dotyczący prognozy poziomu PKB na jednego mieszkańca przy różnych założeniach wzrostu wydajności i wskaźnika zatrudnienia

Ta część jest podzielona na dwa etapy: szacowanie wydajności pracy w 2000 r. (tabela A2) oraz prognozowanie poziomu PKB na jednego mieszkańca według kilku scenariuszy wzrostu wydajności i zatrudnienia (ostatni z wymienionych jest tematem punktu 3.2).

Wydajność pracy można oszacować wychodząc od wzoru podstawowego (przedstawionego na początku punktu 3.3):

$$\text{PKB/mieszkańca} = [\text{PKB}/(\text{odsetek ludności zatrudnionej})] \times [(\text{ludność zatrudniona})/(\text{ludność w wieku produkcyjnym})] \times [(\text{ludność w wieku produkcyjnym})/(\text{ogólna liczba ludności})] = [(\text{wydajność pracy na osobę}) \times [\text{odsetek ludności zatrudnionej}] \times [\text{odsetek ludności w wieku produkcyjnym}]]$$

Stąd:

$$[\text{wydajność pracy na osobę}] = [\text{PKB/mieszkańca}] / \{[\text{wskaźnik zatrudnienia}] \times [\text{odsetek ludności w wieku produkcyjnym}]\}$$

Wyniki podano w tabeli A2. Wyniki sklasyfikowano według grup krajów.

Wskaźnik zatrudnienia (lub w kilku przypadkach PKB na głowę) nie jest znany dla wszystkich krajów. Tabela A2 uwzględnia szacunki dotyczące wydajności pracy dla wszystkich krajów w każdej z wyodrębnionych grup krajów; w miarę potrzeb wartości brakujące zastąpiono medianą. Obliczenia symulacyjne (patrz tabela A3) opierają się na wartości mediany dotyczącej wydajności pracy, wyznaczonej na podstawie szacunków dla krajów bez braków danych.

Należy zauważyć, że różnica między wartością mediany obliczonej na podstawie szacunków dla wszystkich krajów a wartością wyznaczoną dla krajów bez braków danych jest niewielka dla grup WYSOKIEJ i ŚREDNIEJ (w obydwu przypadkach różnica wynosi mniej niż 1%). Różnica ta jest o wiele wyższa dla grupy NISKIEJ: 31,7%. Wydaje się, że słabe wyniki gospodarcze współwystępują z brakami danych statystycznych.

Wykorzystanie w obliczeniach symulacyjnych mediany wydajności pracy wyznaczonej wyłącznie dla krajów bez braków danych może oznaczać przeszacowanie wartości prawdziwej (o blisko 30%). Wyniki w tabeli A3 dla grupy NISKIEJ odpowiadają prawdopodobnie optymistycznym wartościom PKB na osobę. Innymi słowy, osiągnięcie poziomów PKB zbliżonych do uzyskanych w krajach z grupy WYSOKIEJ (patrz tekst) wymaga nawet wyższych wysiłków niż sugerowane przez wyniki symulacji.

Tabela A2. Szacunki wydajności pracy na podstawie PKB na osobę, zatrudnienia i odsetka ludności w wieku produkcyjnym, według grup krajów, 2000

Grupa WYSOKA

Country	labour productivity	GDP / inhabitant	employment rate	prop pop working age
Austria	60,855.7	26,765	0.7109	0.6186
Belgium	65,399.8	27,178	0.6970	0.5962
Denmark	52,844.8	25,103	0.7718	0.6155
Finland	60,055.6	24,996	0.6874	0.6055
France	62,292.3	24,223	0.6632	0.5864
Germany	58,115.9	25,103	0.6924	0.6239
Greece	47,136.2	16,501	0.5749	0.6089
Italy	54,379.5	23,626	0.6970	0.6233
Netherlands	59,223.9	25,657	0.6970	0.6216
Norway	72,848.7	29,918	0.6970	0.5892
Spain	44,921.9	19,472	0.6970	0.6219
Sweden	55,053.2	24,277	0.7525	0.5860
Switzerland	66,735.4	28,769	0.6970	0.6185
UK	55,787.0	23,509	0.7155	0.5890
Md Value between countries without missing values (in grey)	58,115.9	25,103	0.6970	0.6122
	58,669.9	(= Md All Countries)		

Źródło: UNDP (2002), Eurostat (2004), NZ (2003a).

Uwaga: PKB/jednego mieszkańca podane w 2000 r. w ekwiwalentach PPA w USD, zatem również wydajność pracy odpowiada ekwiwalentem PPA w USD; komórki zacienione kolorem szarym wskazują, że brak było danych dla danego parametru oraz że wydajność obliczono z wykorzystaniem wartości mediany. W dalszej części analizy wykorzystano nie szacunki krajowe, ale szacunki według grup krajów. Te ostatnie odpowiadają wartości mediany wyznaczonej dla krajów bez braków danych; szacunki PKB na mieszkańca z 2000 r. wynikają z zastosowania wzoru podstawowego przedstawionego powyżej (a zatem różnią się od wartości podanej w panelu D rysunku 3.7, która odpowiada medianie dla zaobserwowanych wartości krajowych).

Opis tabeli A2

Labour productivity – wydajność pracy

GDP/inhabitant – PKB/jednego mieszkańca

Employment rate – wskaźnik zatrudnienia

Prop pop working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Country – kraj

Austria – Austria

Belgium – Belgia

Denmark – Dania

Finland – Finlandia

France – Francja

Germany – Niemcy

Greece – Grecja

Italy – Włochy

Netherlands – Holandia

Norway – Norwegia

Spain – Hiszpania

Sweden – Szwecja

Switzerland – Szwajcaria

UK – Wielka Brytania

Mid value between countries without missing value (in grey) – mediana dla krajów bez braków danych (kolor szary)

Md All Countries – mediana dla wszystkich krajów

Tabela A2 – Ciąg dalszy

Grupa ŚREDNIA

Country	labour productivity	GDP / inhabitant	employment rate	prop pop working age
Croatia	19,185.1	8,091	0.6978	0.6044
Cyprus	32,975.4	13,204	0.6980	0.5736
Czech Republic	30,998.6	13,991	0.7162	0.6302
Estonia	22,759.0	10,066	0.7461	0.5928
Hungary	34,894.7	12,416	0.5742	0.6196
Iceland	73,781.4	29,581	0.6978	0.5746
Ireland	76,716.9	29,866	0.6686	0.5822
Latvia	20,766.5	7,045	0.5711	0.5941
Lithuania	17,098.3	7,106	0.7113	0.5843
Luxembourg	122,873.6	50,061	0.6605	0.6168
Malta	41,210.2	17,273	0.6978	0.6007
Portugal	40,554.7	17,290	0.6978	0.6110
Ukraine	9,001.4	3,816	0.6978	0.6075
Md Value between countries without missing values (in grey)	32,946.6	13,204	0.6978	0.6007
	32,975.4	(= Md All Countries)		

Opis tabeli A.2

Labour productivity – wydajność pracy

GDP/inhabitant – PKB/jednego mieszkańca

Employment rate – wskaźnik zatrudnienia

Prop pop working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Country – kraj

Croatia – Chorwacja

Cyprus – Cypr

Czech Republic – Czechy

Estonia – Estonia

Hungary – Węgry

Iceland – Islandia

Ireland – Irlandia

Latvia – Łotwa

Lithuania – Litwa

Luxemburg – Luksembourg

Malta – Malta

Portugal – Portugalia

Ukraine – Ukraina

Mid value between countries without missing value (in grey) – mediana dla krajów bez braków danych (kolor szary)

Md All Countries – mediana dla wszystkich krajów

Tabela A2 – Dokończenie

Grupa NISKA

Country	labour productivity	GDP / inhabitant	employment rate	prop pop working age
Albania	11,285.6	3,506	0.5592	0.5555
Armenia	7,876.2	2,559	0.5592	0.5810
Azerbaijan	9,874.2	2,936	0.5592	0.5317
Belarus	22,659.3	7,544	0.5592	0.5954
Bosnia and Herzegovina	17,119.3	6,067	0.5592	0.6337
Bulgaria	18,014.4	5,710	0.5178	0.6122
Georgia	8,125.8	2,664	0.5592	0.5863
Moldova	6,469.0	2,109	0.5592	0.5830
Poland	27,564.2	9,051	0.5478	0.5994
Romania	18,825.0	6,423	0.5592	0.6101
Russian Federation	24,423.7	8,377	0.5592	0.6133
Serbia and Montenegro	18,343.0	6,067	0.5592	0.5914
Slovak Republic	28,614.7	11,243	0.6456	0.6086
Slovenia	41,882.7	17,367	0.6568	0.6314
The Former Yugoslav Republic of Macedonia	15,373.7	5,086	0.5592	0.5916
Turkey	23,664.3	6,974	0.5592	0.5270
Md Value between countries without missing values (in grey)	27,564.2	6,067	0.5592	0.5935
	18,825.0	(= Md All Countries)		

Opis tabeli A.2:

Labour productivity – wydajność pracy

GDP/inhabitant – PKB/jednego mieszkańca

Employment rate – wskaźnik zatrudnienia

Prop pop working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Country – kraj

Albania – Albania

Armenia – Armenia

Azerbaijan – Azerbejdżan

Belarus – Białoruś

Bosnia and Herzegovina – Bośnia i Hercegowina

Bulgaria – Bułgaria

Georgia – Gruzja

Moldova – Mołdawia

Poland – Polska

Romania – Rumunia

Russian Federation – Rosja

Serbia and Montenegro – Serbia i Czarnogóra

Slovak Republic – Słowacja

Slovenia – Słowenia

The Former Yugoslav Republic of Macedonia – Była Jugosłowiańska Republika Macedonii

Turkey – Turcja

Mid value between countries without missing value (in grey) – mediana dla krajów bez braków danych (kolor szary)

Md All Countries – mediana dla wszystkich krajów

Tabela A3. Szacunki PKB na osobę zgodnie z łącznym efektem różnych scenariuszy wzrostu zatrudnienia (stały, A, B, C) i różnych scenariuszy wzrostu wydajności pracy (stały, A, B, C, D, E) według grup krajów, 2025 i 2050

Grupa WYSOKA

2000-Estimate GDP per capita 24,935	Tot. pop (x1,000) 374,710	Prop. working age 0.6090				Productivity 58,116	Prop. employed (ages 20-64) 0.7045				
Estimates 2025					Estimates 2050						
Demogr. parameters 2025		Prop. employed (ages 20-64)				Demographic parameters 2050		Prop. employed (ages 20-64)			
Tot. pop. (x1,000)	380,518	Scenario				Tot. pop. (x1,000)	365,737	Scenario			
Prop. working-age	0.5794	Constant	A	B	C	Prop. working-age	0.5156	Constant	A	B	C
Scenario / Productivity		0.6749	0.6950	0.7149	0.7289	Scenario / Productivity		0.6808	0.7176	0.7547	0.7826
		-4.2%	-1.3%	1.5%	3.5%			-3.4%	1.9%	7.1%	11.1%
Constant	58,116	22,726	23,403	24,073	24,544	Constant	58,115.9	20,397	21,500	22,613	23,448
	0.0%	-8.9%	-6.1%	-3.5%	-1.6%		0.0%	-18.2%	-13.8%	-9.3%	-6.0%
Scenario A	84,558	33,067	34,052	35,026	35,711	Scenario A	123,031	43,180	45,516	47,871	49,639
	45.5%	32.6%	36.6%	40.5%	43.2%		111.7%	73.2%	82.5%	92.0%	99.1%
Scenario B	90,012	35,199	36,248	37,285	38,014	Scenario B	139,413	48,929	51,577	54,245	56,249
	54.9%	41.2%	45.4%	49.5%	52.5%		139.9%	96.2%	106.8%	117.5%	125.6%
Scenario C	95,817	37,469	38,586	39,690	40,466	Scenario C	157,976	55,444	58,444	61,468	63,738
	64.9%	50.3%	54.7%	59.2%	62.3%		171.8%	122.4%	134.4%	146.5%	155.6%
Scenario D	108,575	42,458	43,723	44,974	45,854	Scenario D	202,845	71,191	75,043	78,927	81,841
	86.8%	70.3%	75.4%	80.4%	83.9%		249.0%	185.5%	201.0%	216.5%	228.2%
Scenario E	123,031	48,112	49,545	50,963	51,959	Scenario E	260,458	91,412	96,358	101,344	105,086
	111.7%	93.0%	98.7%	104.4%	108.4%		348.2%	266.6%	286.4%	306.4%	321.4%

Uwaga: PKB/jednego mieszkańca podane w 2000 r. w ekwiwalentach PPP w USD; założenia odnoszące się do zmian zatrudnienia patrz tabela 3.2; □ założenia odnoszące się do wskaźnika rocznego wzrostu wydajności wynoszą odpowiednio: 1,50%, 1,75%, 2,00%, 2,50% i 3,00% dla scenariuszy A, B, C, D i E; □ Komórki zaciemnione kolorem szarym dla grup ŚREDNIEJ i NISKIEJ dotyczą wyników uzyskanych dla scenariusza z poziomami PKB na osobę, które są równe otrzymanym dla grupy WYSOKIEJ, w połączeniu ze scenariuszem „BB” dla tego samego roku (nie ma poziomu PKB na osobę w roku 2025 r. w ekwiwalentach PPP).

Opis tabeli A3:

2000 – Estimate GDP per capita – szacunki PKB na osobę z 2000 r.

Tot. Pop. – ogólna liczba ludności

Prop. Working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Productivity – wydajność

Prop. Employed (ages 20–64) – wskaźnik zatrudnienia (odsetek zatrudnionych) (20–64 lata)

Estimates – szacunki

Demogr. Parameters – parametry demograficzne

Scenario – scenariusz

Constant – stały

Tabela A3 – Ciąg dalszy

Grupa ŚREDNIA

2000-Estimate	Tot. pop. (x1,000)		Prop. working age		Productivity	Prop. employed (ages 20-64)					
GDP per capita 13,292	97,380		0.6087		32,947	0.6628					
Estimates 2025					Estimates 2050						
Demographic parameters 2025		Prop. employed (ages 20-64)				Demographic parameters 2050		Prop. employed (ages 20-64)			
Tot. pop. (x1,000)	86,160	Scenario				Tot. pop. (x1,000)	72,354	Scenario			
Prop. working-age	0.6115	Constant	A	B	C	Prop. working-age	0.5235	Constant	A	B	C
Scenario / Productivity		0.6532	0.6909	0.7081	0.7223	Scenario / Productivity		-6.0%	6.3%	13.1%	17.3%
Constant	32,947 0.0%	13,162 -1.0%	13,920 4.7%	14,267 7.3%	14,554 9.5%	Constant	32,947 0.0%	10,748 -19.1%	12,157 -8.5%	12,931 -2.7%	13,409 0.9%
Scenario A	47,937 45.5%	19,150 44.1%	20,254 52.4%	20,759 56.2%	21,175 59.3%	Scenario A	69,748 111.7%	22,754 71.2%	25,737 93.6%	27,374 105.9%	28,387 113.6%
Scenario B	51,029 54.9%	20,386 53.4%	21,560 62.2%	22,098 66.2%	22,541 69.6%	Scenario B	79,035 139.9%	25,783 94.0%	29,164 119.4%	31,019 133.4%	32,167 142.0%
Scenario C	54,320 64.9%	21,700 63.3%	22,950 72.7%	23,523 77.0%	23,995 80.5%	Scenario C	89,558 171.8%	29,216 119.8%	33,047 148.6%	35,149 164.4%	36,450 174.2%
Scenario D	61,552 86.8%	24,590 85.0%	26,006 95.7%	26,655 100.5%	27,190 104.6%	Scenario D	114,995 249.0%	37,514 182.2%	42,433 219.2%	45,133 239.5%	46,803 252.1%
Scenario E	69,748 111.7%	27,864 109.6%	29,469 121.7%	30,204 127.2%	30,810 131.8%	Scenario E	147,657 348.2%	48,170 262.4%	54,485 309.9%	57,952 336.0%	60,096 352.1%

Opis tabeli A3

2000 – Estimate GDP per capita – szacunki PKB na osobę z 2000 r.

Tot. Pop. – ogólna liczba ludności

Prop. Working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Productivity – wydajność

Prop. Employed (ages 20–64) – wskaźnik zatrudnienia (odsetek zatrudnionych) (20–64 lata)

Estimates – szacunki

Demogr. Parameters – parametry demograficzne

Scenario – scenariusz

Constant – stały

Tabela A3 – Dokończenie

Podgrupa NISKA

2000-Estimate	Tot. pop (x1,000)	Prop. working age	Productivity	Prop. employed (ages 20-64)							
GDP per capita 9,465	341,040	0.5896	27,564	0.5824							
Estimates 2025											
Estimates 2050											
Demographic parameters 2025		Prop. employed (ages 20-64)			Demographic parameters 2050		Prop. employed (ages 20-64)				
Tot. pop. (x 1,000)	336,236	Scenario				Tot. pop. (x 1,000)	308,683	Scenario			
Prop. working-age	0.6181	Constant	A	B	C	Prop. working-age	0.5526	Constant	A	B	C
		0.5687	0.6504	0.6659	0.6802			0.5352	0.7085	0.7508	0.7787
Scenario / Productivity		-2.3%	11.7%	14.3%	16.8%	Scenario / Productivity		-8.1%	21.6%	28.9%	33.7%
Constant	27,564	9,689	11,080	11,345	11,588	Constant	27,564	8,152	10,791	11,437	11,860
	0.0%	2.4%	17.1%	19.9%	22.4%		0.0%	-13.9%	14.0%	20.8%	25.3%
Scenario A	40,106	14,098	16,121	16,507	16,860	Scenario A	58,353	17,257	22,845	24,211	25,109
	45.5%	48.9%	70.3%	74.4%	78.1%		111.7%	82.3%	141.4%	155.8%	165.3%
Scenario B	42,692	15,007	17,161	17,572	17,947	Scenario B	66,123	19,555	25,887	27,435	28,452
	54.9%	58.5%	81.3%	85.7%	89.6%		139.9%	106.6%	173.5%	189.9%	200.6%
Scenario C	45,446	15,975	18,267	18,705	19,105	Scenario C	74,927	22,159	29,334	31,088	32,240
	64.9%	68.8%	93.0%	97.6%	101.8%		171.8%	134.1%	209.9%	228.4%	240.6%
Scenario D	51,497	18,102	20,700	21,196	21,648	Scenario D	96,209	28,452	37,665	39,918	41,397
	86.8%	91.2%	118.7%	123.9%	128.7%		249.0%	200.6%	297.9%	321.7%	337.4%
Scenario E	58,353	20,512	23,456	24,018	24,531	Scenario E	123,534	36,534	48,363	51,255	53,155
	111.7%	116.7%	147.8%	153.8%	159.2%		348.2%	286.0%	411.0%	441.5%	461.6%

Opis tabeli A3

2000 – Estimate GDP per capita – szacunki PKB na głowę z 2000 r.

Tot. Pop. – całkowita liczba ludności

Prop. Working age – odsetek ludności w wieku produkcyjnym

Productivity – wydajność

Prop. Employed (ages 20–64) – wskaźnik zatrudnienia (odsetek zatrudnionych) (20–64 lata)

Estimates – szacunki

Demogr. Parameters – parametry demograficzne

Scenario – scenariusz

Constant – stały